

NAŠE STARINE

GODIŠNJAK ZAVODA ZA ZAŠTITU SPOMENIKA KULTURE
S. R. BOSNE I HERCEGOVINE

ANNUAIRE DE L'INSTITUT POUR LA PROTECTION DES MONUMENTS
HISTORIQUES DE LA S. P. DE BOSNIE ET HERCEGOVINA

XI

SARAJEVO
1967

GLAVNI I ODGOVORNI
UREDNIK

ŠEFIK BEŠLAGIĆ

REDAKCIONI ODBOR

Ing DŽEMAL ČELIĆ, SMAIL TIHIĆ,
Dr Ing PAVLE FUKAREK, ŠEFIK BEŠLAGIĆ

TEHNIČKA REDAKCIJA

MEHMED MUJEZINOVIĆ

K O R E K T U R E

OBAVILI AUTORI

N A K L A D N I K

ZAVOD ZA ZAŠTITU SPOMENIKA KUL-
TURE S. R. BOSNE I HERCEGOVINE, SA-
RAJEVO, UL. VOJVODE PUTNIKA 7, POŠT.
PRETINAC BR. 112, TELEFON BR. 230-38

N A K L A D A

OSAM STOTINA PRIMJERAKA

Š T A M P A

GRAFIČKI ZAVOD HRVATSKE, ZAGREB
FRANKOPANSKA 26, TELEFON BR. 34-341

SADRŽAJ

S P O M E N I C I K U L T U R E

▪ <i>D. Krsmanović — H. Dolarović — Z. Langof</i> : Sanacija Starog mosta u Mostaru	5
▪ <i>Zdravko Blažić</i> : Retuši i takozvane restauratorske fleke	25
▪ <i>Aziz Defterdarević</i> : Neki pravni aspekti zaštite spomenika kulture	35
▪ <i>Šefik Bešlagić</i> : Nekoliko novopronađenih natpisa na stećcima	41
▪ <i>Đuro Basler</i> : Sjeverni dio gradskih utvrda u Jajcu	51
▪ <i>Mehmed Mujezinović — Dr. Smail Tihiić</i> : Ferhadija džamija u Sarajevu — U povodu konzervatorskih radova na objektu izvršenih u 1964—1965. god.	59
▪ <i>Zdravko Kajmaković</i> : Prenos manastira Dobrićeva — Konzervatorski izvještaj	67
▪ <i>Radomir Stanić — Meliha Sandžaktar</i> : Konzervacija Karadoz-begove medrese u Mostaru	87
▪ <i>Šefik Bešlagić</i> : Trnovo — Srednjovjekovni nadgrobni spomenici	101
▪ <i>Dr. Smail Tihiić</i> : Zaštita objekata sepulkralne arhitekture u uslovima savremene urbanizacije i izgradnje	137
▪ <i>Ivo Bojanovski</i> : Rimski kameni spomenici u Rogatici — Antički urbani centar u Rogatici	143
▪ <i>Ivan Zdravković</i> : Čuvanje, održavanje i zaštita spomenika kulture u miru i ratu	165
▪ <i>Dr. Smail Tihiić</i> : Hadžimuratovića दौरa i Gazi Husrev-begov hamam u Sarajevu u novoj funkciji	169

K R A Ć I P R I L O Z I

▪ <i>Zdravko Kajmaković</i> : Jedno starije kultno mjesto	175
▪ <i>Ivo Bojanovski</i> : Novi ilirsko-grčki šljem iz Crvenice	181
▪ <i>Ivo Bojanovski</i> : Iz rada arheološkog referata Zavoda	187

S L U Ž B A Z A Š T I T E

▪ Izvještaj o radu Zavoda u 1964. godini	197
▪ Izvještaj o poslovanju Zavoda za zaštitu spomenika kulture BiH u 1965. godini	202

B I L J E Š K E

▪ Sedamstogodišnjica Sopoćana (Š. Bešlagić)	205
▪ Izložba iranskih minijatura (Dr. S. Tihiić)	206

K N J I G E I Ć A S O P I S I

▪ Sarajevo, ilustrovano monografsko izdanje — Sarajevo 1965. (Dr. S. Tihiić); »Bosna i Hercegovina«, znamenitosti i ljepote, Beograd 1965. (Dr. S. Tihiić)	207
--	-----

SOMMAIRE — INHALT — SOMMERY

▪ <i>D. Krsmanović — H. Dolarović — Z. Langof</i> : Sanation and conservation of the old Bridge at Mostar	5
▪ <i>Zdravko Blažić</i> : Retouches et "Taches de restauration"	25
▪ <i>Aziz Defterdarević</i> : Quelques aspects juridiques concernant la protection des monuments culturels	35
▪ <i>Sefik Bešliagić</i> : Quelques inscriptions gravees sur des steles funeraires recemment decouvertes	41
▪ <i>Đuro Basler</i> : Die nördlichen stadbefestigungen in Jajce	51
▪ <i>M. Mujezinović — Dr S. Tihic</i> : Die Ferhad-beg Moschee in Sarajevo	59
▪ <i>Zdravko Kajmaković</i> : The Moving of the Monastery of Dobrićevo	67
▪ <i>Radomir Stanić — Meliha Sandžaktar</i> : Die wiederherstellungsarbeiten an der Medrese des Karadžoz-beg in Mostar	87
▪ <i>Sefik Bešliagić</i> : Monuments funeraires medievauX de Trnovo	101
▪ <i>Dr Smail Tihic</i> : La protection des objets de l architecture sepulcrale dans les conditions de l edification et de l urbanisation contemporaines	137
▪ <i>Ivo Bojanovski</i> : Monuments romains en pierre — Rogatica	143
▪ <i>Ivan Zdravković</i> : La protection des munuments culturels en temps de paix et en temps de guerre	165
▪ <i>Dr Smail Tihic</i> : La "Daira" de Hadžimuratović et le Hamam de Gazi Husrefbey a Sarajevo en fonction nouvelle	169
▪ <i>Zdravko Kajmaković</i> : One Old Place of Worship in At the location Gaj in thevillage of Jasenik in the Jasenik	175
▪ <i>Ivo Bojanovski</i> : Casque illyro-gerc recemment decouvert a Crvenice — Duvno	181

D. KRRSMANOVIĆ — H. DOLAROVIĆ — Z. LANGOF

SANACIJA STAROG MOSTA U MOSTARU

UVOD

Uviđajući potrebu da se izvrši sanacija Starog mosta u Mostaru, Uprava za čuvanje i održavanje spomenika kulture i prirodnih rijetkosti grada i sreza Mostar, obrazovala je krajem 1954. godine komisiju »koja će detaljno ispitati stanje Starog mosta i dati uputstva za njegovu konzervaciju i ujedno otvoriti put za naučnu obradu ovog izvanrednog i velelepnog spomenika kulture.«

Komisija bila je sačinjena od izvjesnog broja naših istaknutih naučnika i stručnih radnika raznih struka kako bi mogla meritorno da diskutuje i daje predloge u vezi sa svim problemima koji, se, u toku rada mogu da pojave.* U početku je komisija imala širi sastav da bi se mogli bolje razmatrati i sagledati raznovrsni problemi kako u odnosu na stanje samoga mosta tako i u odnosu na mere koje treba preduzimati. Kasnije je, međutim, komisija radila u užem sastavu pošto je tada već i problematika konzervacije i sanacije dobila i određeniju sadržinu i bila usmerena pretežno na način sanacije i konzervacije svoda mosta i prostora iznad njega.

Komisija je zasedala više puta, a poslednji njen sastanak održan je u jesen 1963. godine, kad su bili radovi na sanaciji i konzervaciji uglavnom završeni.

U zajednici sa Upravom za čuvanje i održavanje spomenika kulture i prirodnih rijetkosti grada i sreza Mostar, komisija je počela da radi prvo na prikupljanju podataka, snimanju mosta i izvođenju istražnih radova. Izvršeni su prvo detaljni pregledi pojedinih elemenata konstrukcije, geome-

trijsko snimanje mosta u celini i u detaljima, a zatim je pristupljeno petrografskim snimanjima stanja svakog pojedinog kamena u važnijim elementima konstrukcije mosta, kao i ispitivanjima svojstava kamena krečnjaka od koga je most izgrađen. Nađen je i majdan iz koga je vađen kamen za izgradnju mosta, te je izvršeno uporedno ispitivanje svojstava kamena iz konstrukcije i kamena iz majdana. Posle toga usledili su dalji istražni radovi u okviru kojih je prvo izvršeno uklanjanje naknadno nanetog šljunčanog zastora sa kolovoza mosta, a zatim je pristupljeno i bušenju izvesnog broja bušotina u konstrukciji mosta, temeljima i tlu kako bi se dobili potrebni podaci o dimenzijama konstrukcija, načinu izrade mosta te podaci o načinu i uslovima njegovog oslanjanja na teren.

Tom prilikom je konstatovano da u mostu iznad svoda postoje šupljine izrađene radi smanjenja težine mosta. Te šupljine su kasnije otvorene i snimljene (vidi sl. 12). Geološki profil terena na kome je most izgrađen, kao i dubina fundamenata mosta dobijeni su pregledom okolnog terena i bušenjem dveju sonde do samog geološkog supstrata.

Nekoliko puta su vršena i snimanja korita reke Neretve ispod i oko mosta, zajedno sa kavernama u nanosu u blizini oslonaca. Pored pomenutih bušotina, radi dobijanja još daljih podataka o konstrukciji mosta i dimenzijama njegovih glavnijih elemenata, izbušene su u mostu na raznim mestima još četiri bušotine. Tim bušotinama i još kasnije izvršenim raskopavanjima na dva mesta radi pristupa u šupljine ostavljene u samoj konstrukciji mosta, dobijeni su bili svi potrebni podaci o konstrukciji mosta, stanju u kome se most nalazi te podaci potrebni za sagledanje vrste, načina i obima radova koje je potrebno izvršiti u okviru sanacije i konzervacije mosta.

Na osnovu svih tih radova i dobijenih podataka izrađeni su prvi nacrti konstrukcije mosta, određeni uslovi i način fundiranja i izvršena analiza napona u svodu mosta.

* Komisiju su u početku sačinjavali prof. dr. Luka Marić, prof. ing. Mijat Trojanović, prof. arh. Đurđe Bošković, prof. arh. Boris Kobe, prof. dr. ing. Julije Hahamović, prof. ing. Vlasta Tufegdžić, prof. ing. Dušan Krsmanović, dir. Šefik Bešlić. Kasnije su u komisiji ostali prof. Marić Trojanović, Bošković Krsmanović i dir. Bešlić. Osim navedenih stalnih članova komisije, na izvesne sastanke pozivani su i drugi stručnjaci i naučni radnici za koje se smatralo da bi mogli u datom momentu doprineti uspehu postavljenog zadatka.

Sl. 1 Stari most sa skelom za pregled stanja svoda

Sva spomenuta i druga ispitivanja, koja su izvršena u toku od nekoliko godina, dala su mnogo podataka o načinu građenja mostova i neimarskoj veštini u doba kad je Stari most građen. Ti prethodni radovi pružili su i jasnu sliku o sistemu konstrukcije, njezinom statičkom delovanju, stepenu sigurnosti i granicama mogućnosti njezinog daljeg korištenja. Na kraju, prikupljeni podaci su pružili Komisiji mogućnost da pravilno oceni koje radove na sanaciji i konzervaciji treba izvršiti i

na koji način, da bi se sačuvao prvobitni oblik, izgled i funkcija, a produžio vek trajanja ovog starog i lepog spomenika kulture.

Imajući u vidu stanje objekta, potrebne radove na sanaciji i konzervaciji, kao i mogućnost njihovog realizovanja, Komisija je predložila, — što je i prihvaćeno — da se radovi podele u dve etape: radove na sanaciji i konzervaciji fundamenata i radove na sanaciji i konzervaciji gornje konstrukcije mosta.

I. SANACIJA I KONZERVACIJA FUNDAMENATA

1. Uslovi fundiranja i stanje fundamenata

Podaci o dubini fundiranja oporaca mosta, sastavu i osobinama materijala na kojima oporci počivaju dobijeni su bušenjem tri sondažne bušotine, i to dveju na levoj i jedne na desnoj obali.

Tim istražnim radovima ustanovljeno je da su oba oporca mosta postavljena direktno na površinu priobalnog terena koga sačinjavaju slojevi nevezanih, slabo ili čvrsto vezanih šljunkova sa sočivima peskova. Ovi sedimenti pripadaju nanosu Neretve, a protkani su ponegde nevezanim ili slabo vezanim sočivima peskova. U geotehničkom smislu slabo i čvrsto vezani šljunkovi predstavljaju ekvivalente slabo vezanim ili čvrstim konglomeratima, koji pod normalnim uslovima predstavljaju dobro tlo. Međutim, duboko eroziono zasecanje današnjega korita reke Neretve u prvobitni nanos izazvalo je mestimična podlokavanja slojeva slabo vezanih šljunkova i peskova, tako da su se u blizini i ispod oporaca mosta stvorile kaverne otvorene

prema rečnom koritu, koje imaju dubinu i visinu i do nekoliko metara.

Ispod ovih šljunkova i peskova konstatovani su bušenjem ispod oba oslonca relativno jako zdrobljeni tercijerni laporci. Oni su na levoj obali znatno dublji (kota oko 28.00) nego na desnoj (kota oko 35.00). U koritu reke konstatovano je da postoji nevezani šljunkoviti nanos debljine i do nekoliko metara, koji je delom i pokretan. Usled toga se često menja profil korita reke (vidi sl. 2).

Pomoću detaljnih snimanja i istražnih radova utvrđeno je dalje da mestimično postoje ispod samih oporaca mosta (desna obala) šupljine nastale podlokovanjem i odnošenjem dela nevezanih ili slabo vezanih horizonata šljunkova. Osim toga utvrđeno je i da su slabo vezani i nevezani šljunkovi mestimično slabo vodopropustljivi, a mestimično jako propustljivi.

Na osnovu rezultata istražnih radova konstatovano je da ispod levog oporca uopšte nema debljeg sloja čvrsto vezanih šljunkova (ekvivalent

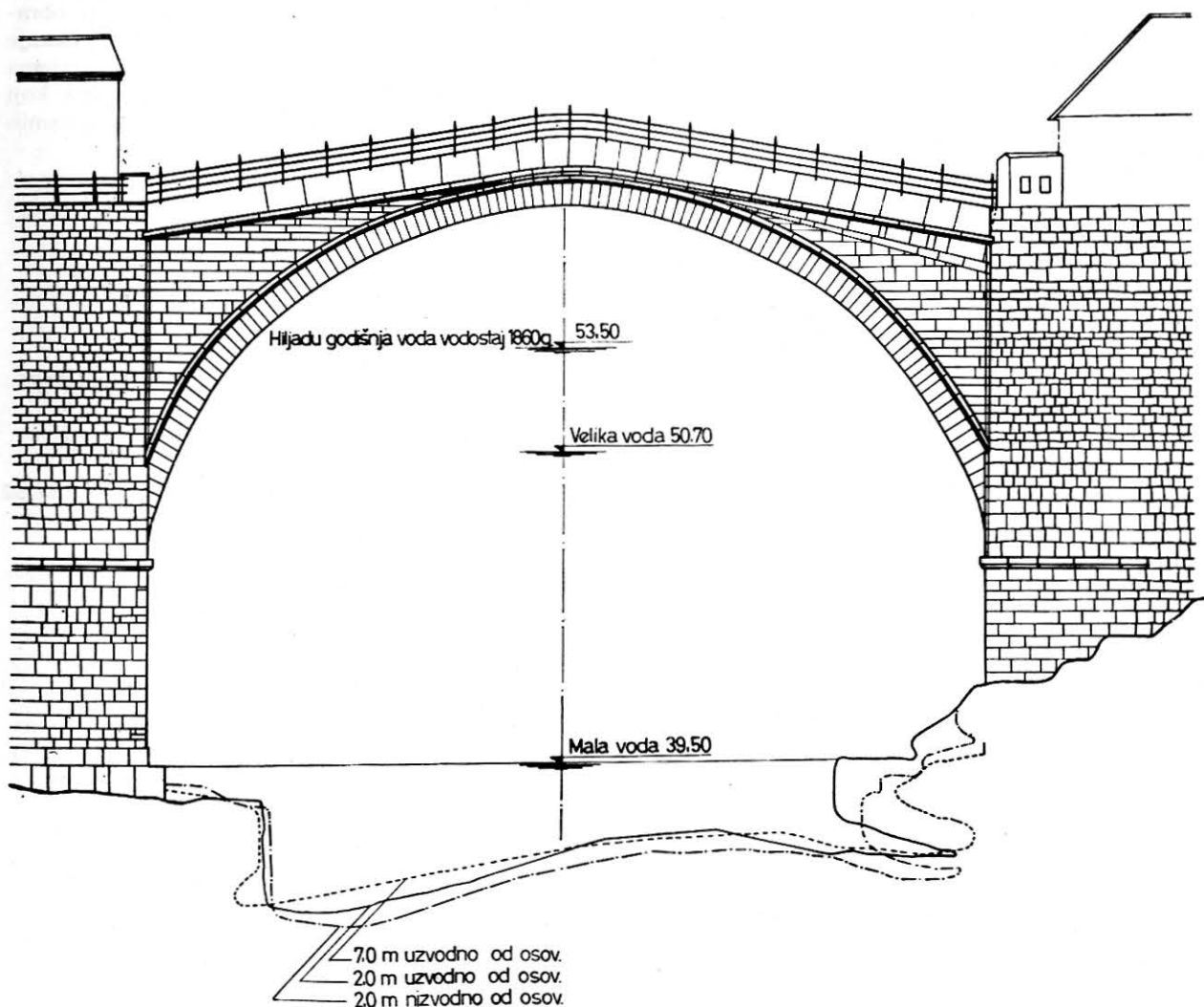
čvrstih konglomerata), nego je stub mosta položen direktno na slabo vezani šljunak (ekvivalent slabo vezani konglomerati), koji se prilikom bušenja mehaničkim bušilicama drobi i daje rastresiti materijal jezgra. Pošto fundament mosta na tom sloju leži visoko (oko kote 39,00) iznad današnjeg korita Neretve, koja se na tom mestu usekla vertikalno u te slabo vezane šljunkove, morale su biti predviđene mere sanacije i obezbeđenja ovog oporca.

Desni oporac svoda mosta, međutim, leži na sloju čvrsto vezanih šljunkova promjenljive debljine (do preko 2,00 m). Ispod tog sloja se naizmenično javljaju nevezani ili slabo vezani šljunkovi koji su više ili manje erodovani, te su se stvorile ispod konglomerata šupljine (kaverne) dubine i do nekoliko metara i to ispod samog oporca mosta.

Snimanje poprečnih profila neposredno ispod mosta i po nekoliko metara nizvodno i uzvodno, konstatovan je, na obe strane u blizini oslonaca

obim podlokavanja. Tako su na desnoj obali ta podlokavanja došla do pod sam oporac i iznosila su mereno u horizontalnom pravcu i do 4,00 m. Duž korita reke ona su bila u području desnog oslonca gotovo neprekidna. Na levoj obali podlokavanja su bila znatno manja (vidi sl. 3). Merenjem profila korita reke u februaru 1956. godine ustanovljeno je da je posle velikih voda došla do spuštanja dna korita u neposrednoj blizini desnog oporca za oko 0,50 m. Zbog svega toga Komisija je ocenila da je stanje u kome se most nalazi — u pogledu fundamenata — veoma nepovoljno, te da je potrebno izvršiti što pre saniranje tla ispod i oko fundamenata.

Zbog hitnosti sprovođenja te sanacije donet je zaključak da se u prvoj fazi izvrši saniranje fundamenata s tim da se prethodno izradi projekat sanacije koji će biti podnet Komisiji na ocenu i davanje saglasnosti.

Sl. 2 Izgled mosta sa koritom reke Neretve i vodostajima

2. Projekat sanacije fundamenata

Imajući u vidu stanje fundamenata koje je ranije opisano, projekat sanacije trebalo je da reši sledeće:

- način zatvaranja i ispunjavanja podlokanih prostora (obe obale);
- pitanje očvršćivanja slabo vezanih šljunkova (leva obala);
- način stabilizovanja rečnog nanosa oko oporaca (obe obale).

Zbog različitih uslova rada biće posebno opisani predviđeni radovi na pojedinim obalama.

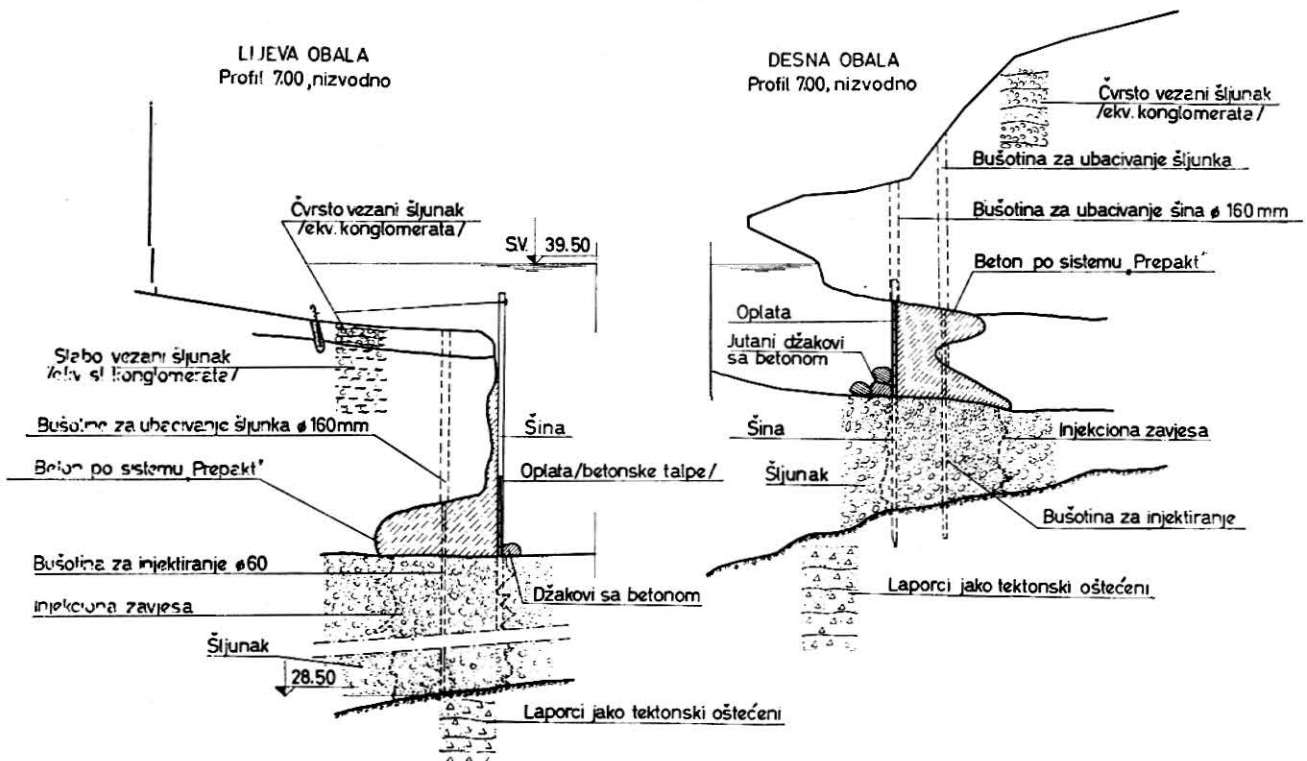
Desna obala. Ispunjavanje polokanih prostora predviđeno je da se izvrši prepakt betonom (diskontinuirani injektirani beton), uz prethodno zatvaranje tih prostora sa rečne strane oplatom, izrađenom uglavnom pod vodom. Da bi ta oplata mogla da se postavi kroz čvrsto vezane šljunkove, koji natkrijuju ove prostore sa strane reke, izbušen je niz bušotina na rastojanju od oko 1,50 m. Kroz te bušotine prečnika 160 mm trebalo je postaviti šine, a između njih oplatu od horizontalno položenih drvenih talpi. Postavljanje tih talpi bilo je predviđeno da se izvrši pomoću gnjuraca, jer je talpe trebalo postaviti na samom dnu Neretve, koja je ovde

duboka i do nekoliko metara. U podlokani prostor, koji je na taj način zatvoren, trebalo je usuti — kroz druge bušotine, koje su išle samo kroz gornji sloj vezanih šljunkova, do kaverni — šljunak prečnika zrna 60 do 120 mm i njime zapuniti ovo prostore. Da bi se ti prostori što bolje zapunili predviđeno je bilo da se izbuši 19 bušotina kroz gornji sloj očvrstlih šljunkova.

Da bi se izvršilo što bolje zaptivanje ovog prostora na kontaktu sa rečnim pokretnim nanosom, bile su predviđene uz oplatu naslage vreća ispunjenih cementom i peskom (vidi sl. 3).

Projekat je dalje predvideo da se, pri povoljnim uslovima vodostaja u Neretvi, izvrši injektiranje zatvorenih prostora kaverni sa emulzijom cementnog maltera. Na taj način trebalo je da se dobije diskontinuirani beton u ovim prostorima (vidi sl. 3).

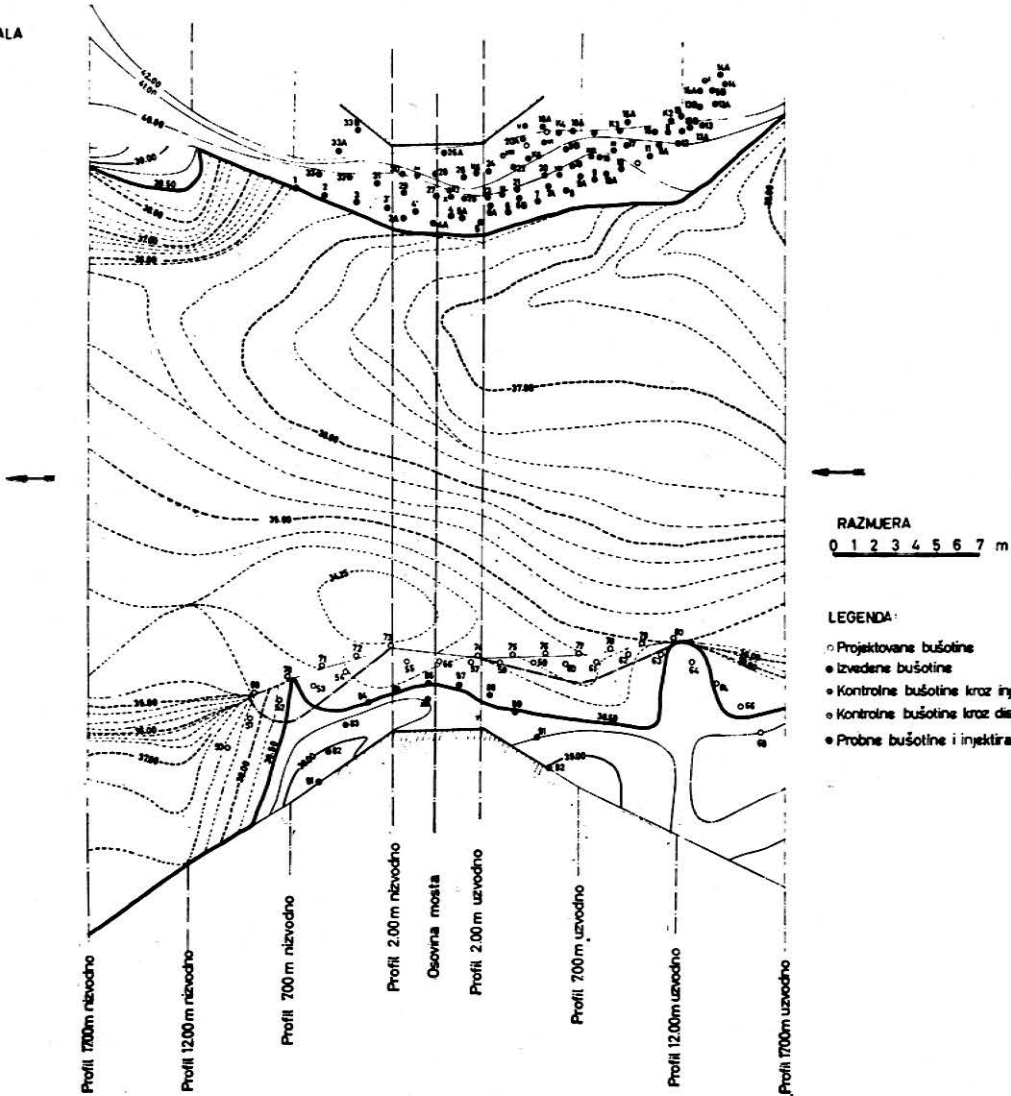
Posle završenih radova naizradi prepakt-betona predviđeno je injektiranje rečnog nanosa u neposrednoj blizini oslonca mosta bušenjem novih bušotina kako bi se oko temelja i ispod njih obrazovala zavesa očvrstlog rečnog nanosa. Injektiranje je predviđeno da se izvrši cementnim injekcijama sa dodatkom bentonita ispod celog prostora koji je ispunjen diskontinuiranim betonom a do samih laporaca.

Sl. 3 Karakteristični poprečni presecci na levoj i desnoj obali sa predloženim načinom sanacije fundamenata

DESNA OBALA

LIJEVA OBALA

Sl. 4 Situacioni plan oporaca mosta sa koritom Neretve i rasporedom bušotina za sanaciju fundamenata

Ovo injektiranje je trebalo da se izvrši kroz 14 bušotina putem kojih je imala da se obrazuje sa rečne strane zavesa očvrsljih šljunkova.

Leva obala. Na ovoj obali kaverne su zalazile znatno manje pod obalu, te je predviđeno da se sa rečne strane pričvrsti oplata koja će se priljubiti uz gotovo vertikalnu površinu prirodne stene slabo vezanog šljunka. Zatim je na sličan način predviđeno zapunjavanje ovih prostora prepakt-betonom.

Radi očvršćavanja slabo vezanih šljunkova bilo je predviđeno da se izrade dve injekcione zavesa kroz slabo vezani šljenak (gornja zavesa bliže rečnom koritu). Prilikom ispitivanja sastava šljunkovitog materijala, konstatovano je da postoji u slabo vezanom šljunku prilično veliki procenat krupnijih zrna šljunka krečnjaka, koji su iznutra delomično izjedeni, te sadrže u sebi šupljine. Stoga, a i zbog

krupne granulacije tog materijala očekivalo se da će gutanja injekcione smese biti velika.

Gornja zavesa bila je predviđena da se radi do dubine 1,0 do 2,0 m ispod korita reke, a donja do samog geološkog supstrata.

Sa podnetim projektom saglasila se Komisija za sanaciju Starog mosta, te je u proleće 1956. godine raspisana licitacija za izvođenje radova na sanaciji fundamenata.

3. Realizacija projekta

Izvođenje radova ustupljeno je preduzeću »Elektrosond« iz Zagreba kao najpovoljnijem ponuđaču, a u isto vreme i kao ponuđaču koji je pružao najbolje garancije za kvalitet i uspeh radova. Ugovor o izvođenju radova potpisan je u jesen 1956. godine.

Prilikom izvođenja radova došlo je do nekih izmena u projektu. Na desnoj obali te su izmene bile beznačajne (usvajanje talpi od armiranog betona umesto od drveta radi lakšeg rada gnjurca; povećan je broj bušotina za izradu injektiranog betona, promjenjena je i granulacija šljunka za preparat-beton i td.). Na levoj obali, međutim, izmene su bile znatnije. Pošto investitor nije imao sredstava da se izvrše svi radovi predviđeni u projektu, to je odlučeno (od strane Komisije, a na predlog nadzornog organa i projektanata) da se izvede samo unutrašnja injekciona zavesa (bušotine 81—92) i to do laporaca, a da se spoljašnja zavesa (bušotine 53—80) izvede kasnije kad za to budu obezbeđena materijalna sredstva.

Sa radovima na terenu otpočeto je sa zakašnjenjem, tek krajem 1956. godine. To zakašnjenje je imalo teških posledica za radove, naročito na desnoj obali, jer su sa zaskašnjenjem od nekoliko meseci propušteni idealni uslovi za izvođenje radova, kada je nivo voda Neretve, — zbog remonta hidrocentrale »Jablanica«, — bio oko kote 37,50. Zbog tog zakašnjenja morali su kasnije radovi na izradi prepakt-betona čekati nekoliko meseci i opet biti izvršeni pod vrlo teškim uslovima, pri kotama vode 41,00 i više.

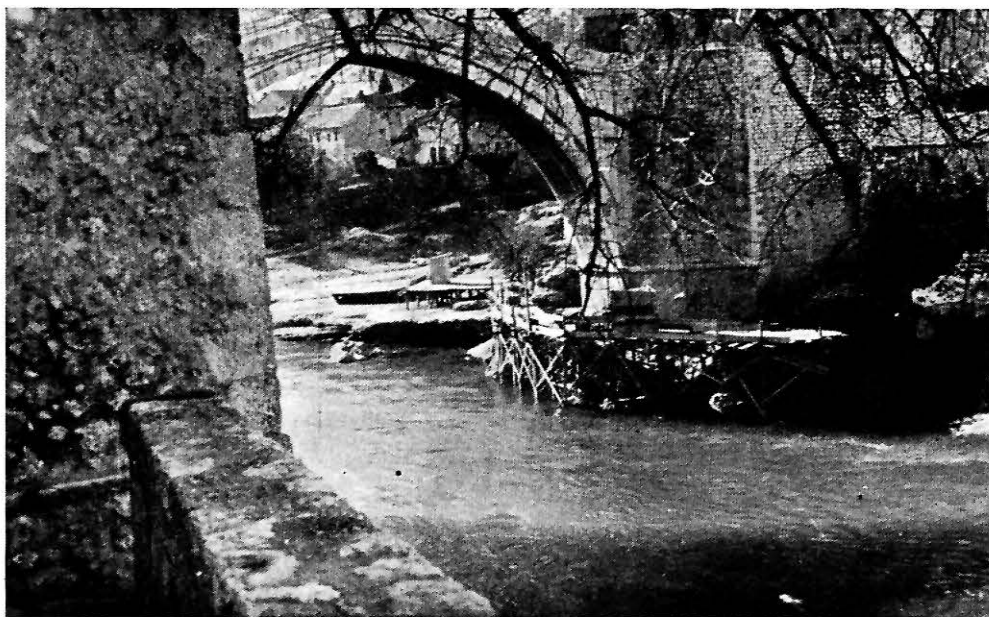
Za radove na injektiranju betona bilo je predviđeno trajanje od oko 10 dana. Da ne bi došlo do jačih ispiranja injektirane smese u ubačeni šljunak trebalo je da se to injektiranje izvrši pri što nižim vodostajima. Projektom je bilo predviđeno da se ti radovi obave pri radnoj vodi na koti 38,50. Međutim, zbog velikih padavina u početku 1957. godine i pojačanog rada HE »Jablanica«, — posle remonta, — vode u Neretvi su bile jako visoke i u martu mesecu 1957, kada su mogli da budu završeni radovi na izradi preparat-betona, vodostaji su bili na kotama 41,00 do 42,00. I april je protekao u išče-

kivanju na vodostajima između kota 41,50 i 43,50. Ni sa mesecom majem situacija se nije promenila (kote 41,00 do 42,90). Stoga nije preostalo ništa drugo nego da se izvrši injektiranje i pod uslovima visokih vodostaja oko kote 41,00 i više. Pod tim uslovima otpočeto je injektiranje betona 14. juna i završeno uglavnom do 25. juna.

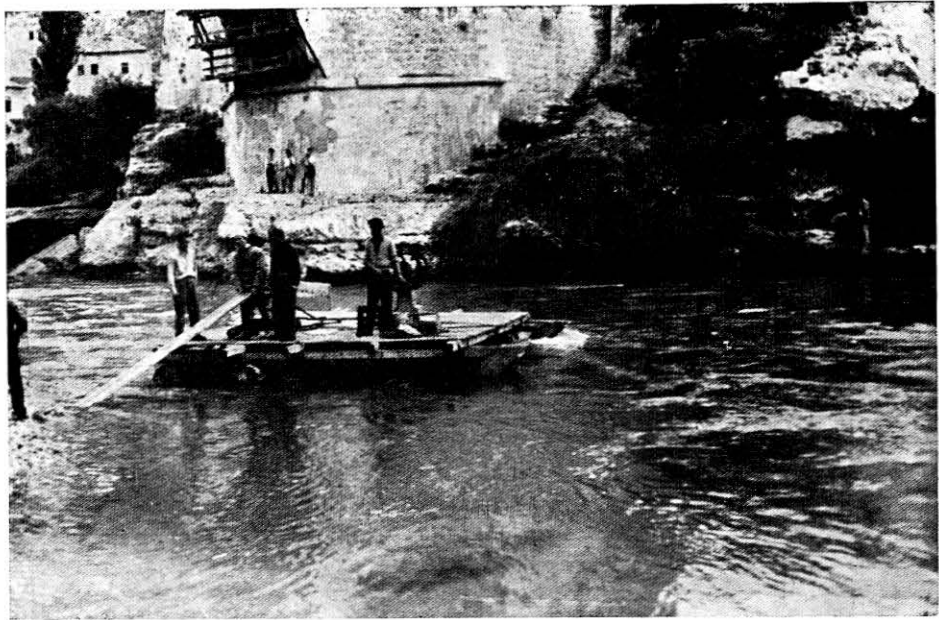
Prema specijalnim uslovima projekta, izvođač je imao određene ruku u pogledu izbora smese za injektiranje šljunka betona, s tim da kasnije vadenjem uzoraka dokaže postignute čvrstoće. Iz straha da usled visokih vodostaja ne dođe do jačeg ispiranja injektione smese betona, izvođač je usvojio smesu sa jako velikim procentom betonita (14% aktiviranog betonita i 1% natrijevog karbonata) kako bi dobio mogućnost da sa što konsistentnijom smesom izvrši injektiranje šljunka za prepakt-beton. Pri tom je, međutim, zapostavio čvrstoću i mogućnost dobijanja intaktnih uzoraka betona radi dokazivanja postignute čvrstoće.

Odmah po završavanju preparat-betona, pristupljeno je izradi injektione zavesa kroz šljunčani nanos i ti radovi su završeni 25. jula. Injektirano je oko 74, 00 m³ bušotina i utrošeno oko 650 kg cementa na m³ bušotine. Injektiranje je vršeno sa cementnom smesom uz dodatak betonita, a pri pritiscima do 6 atmosfera.

Kontrola kvaliteta radova vršena je u toku rada i kasnije. Utvrđeno je da kvalitet prepakt-betona ne odgovara uslovima, jer je bio toliko slab da se nisu mogli iz njega izvaditi uzorci za ispitivanje ni bušenjem ni otkopavanjem. Sa gledišta kvaliteta dobijenog prepakt-betona i uslova koje je taj beton trebalo da ispuni, postignuti rezultati nisu zadovoljili. Međutim ako se stvar posmatra sa stanovišta da li ovakav način sanacije može da zadovolji sa tehničke strane, odgovor može biti i pozitivan. Jer, izrađeni prepakt-beton ima podjedna-

Sl. 5 Skela na desnoj obali sa koje je vršeno bušenje i injektiranje

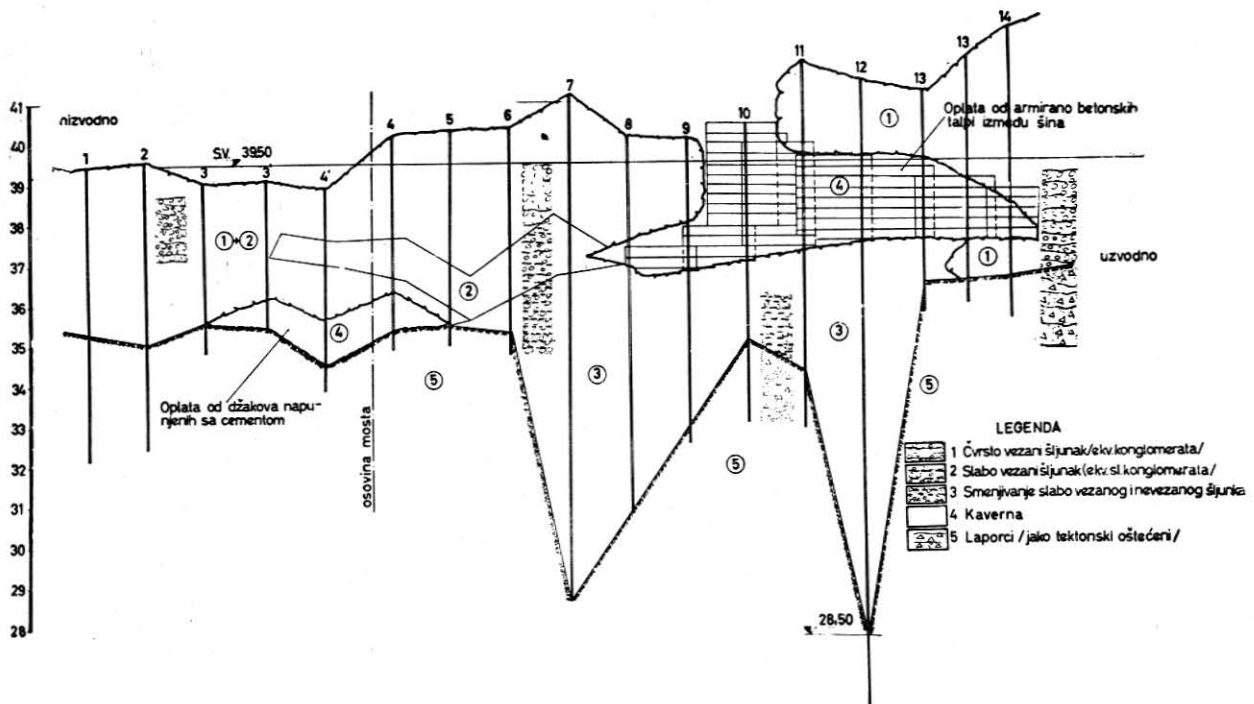
Sl. 6 Rad s gnjurcem na polaganju betonskih talpi na desnoj obali

ke, ako ne i bolje mehaničke karakteristike od slabo vezanih šljunkova, a on je osim toga zaštićen i sa betonskom oplatom sa strane reke, te je erodovanje tog materijala onemogućeno. Isto tako, injektirani šljunak ispod ovog betona sigurno je da ima približno jednake karakteristike. Od njega bolje karakteristike nisu ni zahtevane, jer bi takav zahtev znatno povisio troškove sanacije.

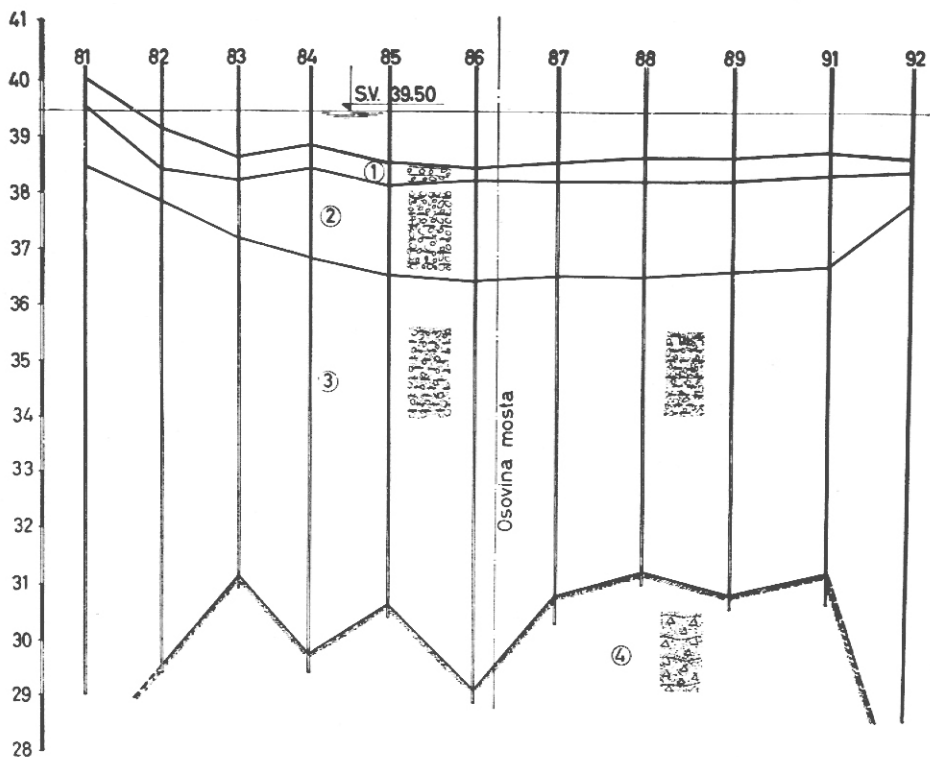
Stoga, iako nije postignut onaj kvalitetet pre-pakt-betona kakav je tražen, valjanost i trajajnost sanacije time nije znatnije smanjena.

Radovi na levoj obali, kako je ranije navedeno, svedeni su samo na izradu injekcione zavese u šljunkovitom materijalu, i to sa zavesom izrađenom do laporca geološkog supstrata.

Radovi su obavljani u jesen 1957. godine injektiranjem na isti način kao i radovi na desnoj obali. Izbušeno je 11 bušotina (vidi sliku 8) dubine 8,00 do 11,00 m. Gutanja injekcione smese bila su vrlo velika na pojedinim bušotinama te su dostigla i do oko 11.000 kg suhe supstance na bušotini 86 čija je dubina bila svega 9,50 m. Bušotina 92 du-

Sl. 7 Produžni profil sa predviđenim i izvedenim radovima na desnoj obali

Sl. 8 Produžni profil kroz razvijenu zavesu na levoj obali

LEGENDA:

- 1 Čvrsto vezani šljunak /ekv. konglomerata/
- 2 Slabo vezani šljunak /ekv. s konglomerata/
- 3 Smrtnjivanje slabo vezanog i nevezanog šljunka
- 4 Laporcijsko tektonski oštećeni/

bine 5,00 m primila je 5.700 kg suhe supstance. Te dve bušotine su ujedno bile i prve bušotine koje su injektirane na levoj obali. One koje su injektirane kasnije primale su nešto manje količine. Osim toga, komuniciranja između pojedinih bušotina bila su česta u početku radova. Tako su konstatovana komuniciranja injektione smese između bušotina 81 i 86 kao i između 86 i 92. Pri injektiranju u početku pritisci u bušotinama nisu mogli biti uopšte postignuti. Međutim, sa napredovanjem radova na pojedinim bušotinama, i na pojedinim etažama pritisci su postizani i bušotine su završavane sa pritiscima od 4 do 6 atmosfera.

S obzirom na velike količine injektione smese koja je injektirana u bušotine leve obale sa razmakom od 1,5 m i s obzirom na vrlo skućeni prostor obuhvaćen injektiranjem, može se smatrati da su raniji slabo vezani šljunkovi sada mnogo bolje povezani i da teren ispod fundamenta sada

sačinjava jednu zatvorenu i mnogo bolje povezanu zonu, koja ima mnogo veću otpornost protiv erodovanja.

Radovi na injektiranju vršeni su na obe obale u etažama raznih visina, prema debljini i rasporedu slojeva. Maksimalna visina etaža bila je 5,00 m. U bušotinama veće dubine, u kojima je bilo više etaža, injektiranje je vršeno odozgo prema dole.

Završni pritisci — kako je ranije rečeno — bili su od 4,0 do 6,0 atm. Bušotine su završavane sa smesom kod koje je odnos suhe supstance i vode bio 1 : 3. Završna gutanja u pojedinim etažama bušotina bila su manja od 11/min pri pritiscima od 4 do 6 atmosfera.

Injektiranje je vršeno sa cementnim injektijama uz dodatak od 10 do 20% aktiviranog betonita.

Radovi na injektiranju šljunkovitih materijala izvedeni su uspešno i stručno.

II. SANACIJA SVODA STAROG MOSTA

1. Prethodna ispitivanja

U toku dugotrajnog postojanja Starog mosta, u njegovom svodu su se pojavile mnogobrojne pukotine, koje su uglavnom nastale kao posledica ispiranja starog vapnovitog maltera iz spojnica i neravnomernog rasprostiranja pritiska na kontaktu kamenih blokova. Iz tih razloga Komisija za sanaciju Starog mosta predvidela je da se spojnice i pukotine ispune novim veznim sredstvima i to putem injektiranja. Svoje zahteve u pogledu kvali-

teta injektione mase Komisija je formulisala na sledeći način:

- a. da pod uslovima laboratorijskog rada treba izazvati prskanje kamena na modelu, približno stanju kao pravom svodu, i takve prskotine injektovati i to odozdo, kao što bi trebalo izvršiti i na samom objektu u prirodi ;
- b. da se osim navedenih injektioni masa ispita mogućnost primene poznatih plastifikatora s prizatom reputacijom u svetu, kao i sa manjom

količinom primene kreča (oko 5—10%). Ovo se preporučuje da bi se postigla veća fluidnost i injekcione mase, bolje prodiranje njeno u pukotine i fine prskotine i omogućilo injektiranje sa manjim pritiscima. Vrednost modula elastičnosti injekcione mase ne bi trebalo da se mnogo razlikuje od modula elastičnosti maltera u svodu danas, znači, treba težiti što nižoj vrednosti modula elastičnosti injekcione mase iz dva razloga: da bi se stvorila što mekša posteljica, da se vremenom ne bi preneo veći deo te sile preko tvrdih novoinjektovanih mesta.

Da bi se sa što većim uspehom obavila sanacija, izvršena su opsežna laboratorijska ispitivanja u Institutu za ispitivanje materijala NRS i u Zavodu za geotehniku i fundiranje Građevinskog fakulteta u Sarajevu.

Ovi radovi obuhvatili su ispitivanje najpovoljnijih injekcionih smesa za injektiranje spojnica i pukotina u svodu i laboratorijska probna injektiranja kamenih blokova. Naime, trebalo je da se ispitaju uslovi rada na injektiranju i da se dobije odgovor na sledeća pitanja:

- da li injekciona smesa, s obzirom na veliku poroznost kamena prodiere iz pukotina i u sam kamen. Jer ukoliko bi se to desilo, moglo bi doći do promene izgleda na čeonim površinama svoda što ne bi moglo biti dozvoljeno sa gledišta principa konzervacije;
- koja injekciona smesa ima relativno mali modul elastičnosti i minimalno skupljanje, a da pri tome i dobro prodiere u spojnice i pukotine;
- da se ustanovi do koje se debljine spojnica i pukotina može smatrati da će prodreti injekciona smesa;
- da se ispitaju uslovi i načini pod kojima je potrebno vršiti injektiranje.

Laboratorijska ispitivanja injekcionih smesa

Komisija za sanaciju Starog mosta postavila je zahtev da se pronade injekciona smesa čiji će modul elastičnosti biti približno jednak modulu elastičnosti starog maltera u svodu.

Drugim rečima, trebalo je težiti što nižoj vrednosti modula elastičnosti injekcione smese da se dobije što mekša posteljica za blokove svoda.

Rukovodeći se stavom Komisije i ovim zahtevima izvršena su u Zavodu za geotehniku i fundiranje u Sarajevu detaljna ispitivanja sa šest različitih smesa koje su bile sastavljene u raznim kombinacijama od cementa, bentonita, kamenog brašna i vode.

Rezultati ovih ispitivanja su pokazali da se modul elastičnosti injekcionih smesa može smanjiti dodavanjem bentonita i kamenog brašna dobijenog mlevenjem istovrsnog kamena od kojeg je napravljen i Stari most (tenelije iz majdana na Ortiješju).

Ispitivanje vodopropusnosti kamena

Da bi se dobila što potpunija slika o vodopropusnosti oolitskog krečnjaka koji je upotrebljen za građu Starog mosta, izvršeno je ispitivanje vodopropusnosti na cilindričnim uzorcima visine 27 cm i prečnika 16 cm.

Mjerenje je vršeno pri raznim hidrostatičkim pritiscima, te su se dobijeni rezultati koeficijenta filtracije kretali u granicama od $2,5 \cdot 10^{-4}$ do $1,9 \cdot 10^{-4}$ cm/sek za pritiske od 0,5—2,0 atmosfere.

Laboratorijsko injektiranje kamenih blokova

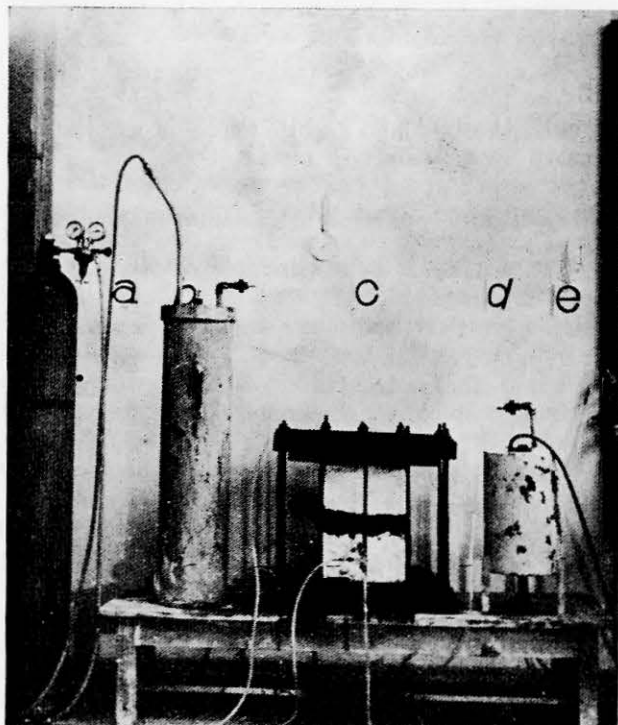
Za laboratorijska injektiranja bio je upotrebljen kamen tzv. »tenelija« iz majdana na Ortriješju od koga je izgrađen i svod Starog mosta.

Ispitivanja su vršena na dva načina, i to:
— sa blokovima prekrivenim pločom pleksiglasa,
— sa raspucalim blokovima.

Injektiranje pukotina prekrivenih pločom pleksiglasa

Kod ove vrste ispitivanja prostor za injektiranje ostvaren je na taj način što je na izravnatu kamenu površinu postavljena prozirna ploča pleksiglasa i to tako da je jedan kraj ploče ležao na uskoj metalnoj traci debljine 0,5—1,0 mm, a drugi kraj se oslanjao direktno na kamen. Time se dobila jedna uska klinasta pukotina.

U kamenom bloku izbušena je rupa $\varnothing 15$ mm u obliku slova L tako da je injekciona smesa ulazi-

Sl. 9 Dispozicija uređaja za ispitivanje prodiranja injekcione smese u pukotine

la u širi deo pukotine i popunjavala je prema užem delu.

Pluća je bila pritegnuta specijalnim uređajem, da ne bi isticala injkciona smesa iz pukotine, po obodu kamena bilo je izvršeno zaptivanje cementnim maletrom (vidi sl. 9).

Uređaj za injktiranje bio je tako podešen da je bilo moguće vršiti ubrizgavanje vode u pukotinu, a odmah zatim, bez prekidanja toka vode i smanjivanja pritiska, nastaviti sa ubrizgavanjem injkcionne smese. Takav način rada je usvojen pošto je konstantovano da je to neprekidanje toka od prvorazrednog značaja za injktiranje jako propusnog kamena.

Prvobitni uređaj koji nije omogućavao ovakav kontinualan tok kvašenja pukotina vodom i prelaz bez smanjenja pritiska na injktiranje pokazao se nepodesan jer su popunjavanja pukotina bila vrlo slaba.

Do ove pojave dolazilo je iz razloga što je injkciona smesa nailazeći preko poroznih površina već na vrlo kratkom putu izgubila veću količinu vode, tako da je njeno kretanje odmah postalo veoma otežano i ograničeno. Osim toga prekidanje postupaka dovodi do ponovnog stvaranja vazdušnih mjehurića u pukotinama, koji onda sprečavaju proticanje injkcionne smese. Iz tih razloga sam kamen je morao biti prethodno dobro zasićen vodom i odmah, dok je još zasićen, injktiran što ređim smesama, jer su se one pokazale bolje kod zapunjavanja pukotina.

U toku rada izvršen je čitav niz ovakvih laboratorijskih injktiranja sa raznim vrstama smesa i raznim količinama vode.

Sve pojave koje su zapažene prilikom ovih radova poslužile su kao osnova na kojoj su zasnovana dalja ispitivanja, a kasnije i čitav proces rada na sanaciji svoda kamenog mosta.

Injektiranje pukotina u kamenim blokovima

Kod ove serije kamenih blokova postignuti su potpuno isti uslovi u pogledu injktiranja kao i u prirodi, jer su injktirane hrapave pukotine koje su dobijene razbijanjem pojedinih kamenih blokova.

Kameni blokovi dimenzija $30 \times 30 \times 40$ cm prepolovljeni su na dva dela, a zatim opet pažljivo sastavljeni i stavljeni u stegu. Da se ne bi smesa gubila iz pukotine, i ovdje je to sprečeno cementnim malterom po obodu pukotine, a injkciona smesa dolazila je u pukotinu kroz bušotinu koja je bila u obliku slova L.

Laboratorijsko injktiranje pukotina vršeno je sa malim inekcionim pritiscima od 0,5 do 2,0 atmosfere, odnosno pod istim uslovima sa kojima se pretpostavljalo da će se vršiti injktiranje pri izvođenju radova.

Na osnovu svih laboratorijskih radova moglo se konstatovati sledeće:

— Ispitivanja su pokazala da se izvođenju injkcionih radova kamenog mosta u Mostaru mora pristupiti sa mnogo više pažnje i na drugi način nego kod uobičajenih injktiranja hidrotehničkih objekata.

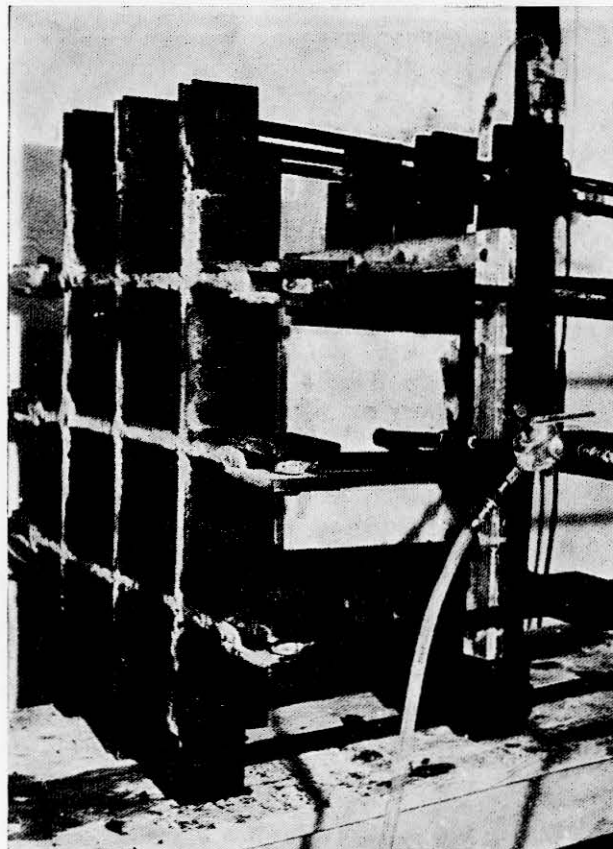
— I pored relativno velike vodopropusnosti kamena »tenelije«, ispitivanjima je ustanovljeno da injkciona smesa ne prodire u unutrašnjost samog kamena, tako da ne postoji nikakva bojazan u pogledu promene vidljivih strana svoda posle injktiranja.

— Ustanovljeno je da je za injktiranje svoda Starog mosta najpovoljnija smesa sledećeg sastava:

82,5% cement
2,5% bentonit
15% kameno brašno oolitskog krečnjaka
(»tenelija«)

Kod ove smese najbolje su zadovoljeni traženi uslovi, jer je stabilnost smese povećana dodavanjem bentonita, a fino kameno brašno u datom procentu ne otežava prodiranje smese. S druge strane, kameno brašno znatno smanjuje modul elastičnosti, što je u ovom slučaju bilo poželjno.

— Konstatovano je takođe da je veoma važno da se kamen prethodno zasiti vodom i da se tek onda bez prekidanja procesa izvrši injktiranje.

Sl. 10 Injektiranje pukotine u kamenom bloku (sa pločom pleksiglasa)

— Injektiranja pojedinih delova svoda treba izvršiti u što kraćem vremenu, sa istovremenim ubrizgavanjem smese na više mesta, a instalacije moraju biti zato dovoljno dimenzionirane.

— Prilikom rada treba primeniti ređe injekcione smese sa odnosom suha supstanca : voda 1 : 4 do 1 : 2, a samo kod većih gubljenja smesu sa odnosom 1 : 1.

— Da ne bi došlo do velikih teškoća i prekida u radu, uređaj za injektiranje mora biti izrađen tako da u svakoj situaciji ima dovoljnu sigurnost za kontinualan rad.

Rukovodeći se tim konstatacijama izrađena je šema uređaja za injektiranje i određeni njegovi kapaciteti saglasno kasnije usvojenom načinu injektiranja svoda po fazama.

2. Projekat za injektiranje svoda

Projektom je izvođenje radova na sanaciji podeljeno u tri faze, koje su proizašle iz konstruktivnih osobina samog svoda:

I faza obuhvata deo svoda od početka olakšavajućih otvora (šupljina u konstrukciji svoda) do temena.

Radovi na injektiranju na ovom delu mosta podeljeni su na 14 delova pri čemu je jedan deo obuhvatao uglavnom istovremeni rad na injektiranju kroz 5 poprečnih spojnica.

U II fazi predviđeno je injektiranje donjih delova svoda sa obe strane, pri čemu su radovi na injektiranju podeljeni na 6 delova.

U poslednjoj, III fazi, predviđeno je injektiranje završca u temenu svoda. Ovaj završac trebalo je da odigra za vreme radova ulogu izvesnog zgloba, tj. da umanja promene napona u svodu, za vreme injektiranja.

Predviđeno je da se injektiranje svoda vrši simetrično kako bi se izbegle veće deformacije svoda mosta.

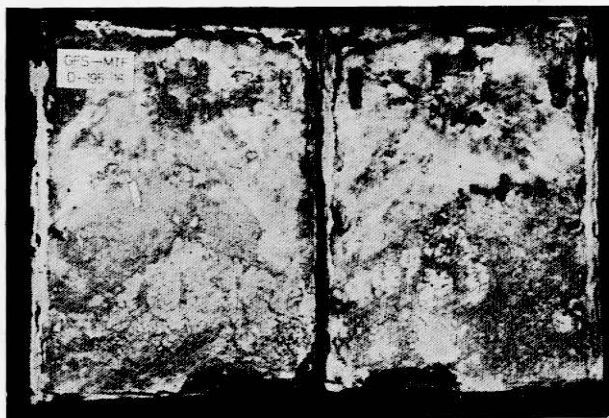
Jednovremeno je predviđeno da se injektiranje vrši samo na jednom, a odmah zatim da se pređe na injektiranje drugog dela, koji se nalazi približno simetrično u odnosu na teme mosta.

Veličina pojedinih delova bila je uslovljena brojem stega i kapacitetima injekcionih uređaja.

Raspored izvođenja radova na injektiranju svoda

Redosled izvođenja pripremnih radova i injektiranje predviđeni su da se obavi po sledećem programu:

1. bušenje rupa,
2. postavljanje stega,
3. ispiranje pukotina i spojnica vodom pod pritiskom do 3 atm.,
4. zatvaranje spojnica i pukotina malterom,
5. stavljanje dela svoda pod pritisak vode u cilju kontrole zatvaranja spojnica,

Sl. 11 Razdvojeni blokovi posle injektiranja

6. naknadno, dopunsko, zatvaranje spojnica malterom,
7. stavljanje dela svoda pod pritisak vode,
8. injektiranje dela kamenog svoda.

Bušenje rupa. — U konstrukciji svoda mosta predviđene su tri vrste bušotina, i to:

— Bušotine $\varnothing$ 20 mm, dužine 70—80 cm, bušene upravno na intrados svoda, koje treba da posluže za injektiranje. U jednom delu za injektiranje predviđeno je ovakvih 8—15 komada.

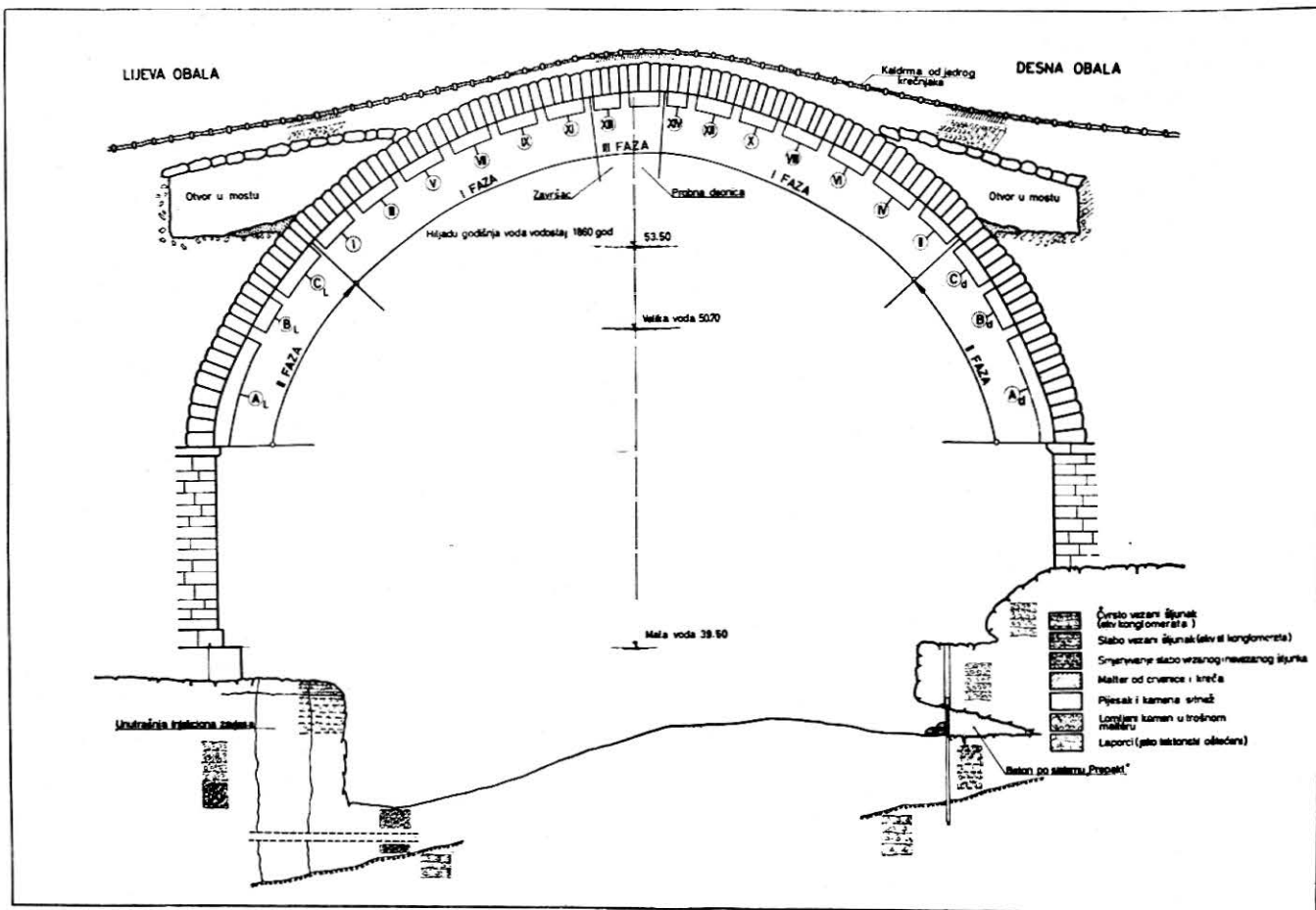
— Bušotine $\varnothing$ 20 mm, dužine 40—50 cm u većim pukotinama, koje takođe treba da posluže za injektiranje ili za sprečavanje odlaska smese u susedne delove svoda.

— Bušotine $\varnothing$ 20 mm, dužine 75—85 cm, bušene duž ravni spojnica, paralelnih sa čelom svoda, koje služe za postavljanje gumenih pakera za zapitivanje, radi ograničavanja prostora injektiranja i sprečavanja odlaska smese u susedne delove svoda.

Postavljanje stega. — Kao što je ranije napomenuto stege su imale zadatak da spreče bočna širenja svoda pri injektiranju. Iz tih razloga svaka je kampada bila utegnuta sa po 4 montažne stege. bočnu silu od 10,00 tona koja bi se mogla javiti Svaka stega dimenzionirana je na maksimalnu kod pritiska od 3 atmosfere u jednom poprečnom redu blokova. Stege su dimenzionirane u odnosu na dozvoljene deformacije, a ne na napone zatezanja, jer se zahtevalo da deformacije pri stavljanju stega u rad budu što manje.

Ispiranje pukotina i spojnica vodom pod pritiskom. — Voda je u toku vremena — zbog propustljivosti gornje površine mosta — malter iz spojnica ispirala i rastvarala a u spojnice i pukotine unosila i taložila nove materijale (crvenicu, pesak, kamene otpatke). Stoga je bilo potrebno spojnice i pukotine što je moguće bolje isprati kako bi bilo lakše prodiranje injekcione smese.

Ispiranje vodom je predviđeno na taj način da se uključi jedan deo bušotina, a da se kroz drugi deo pusti da voda ističe. Zatim da se postupak po-

Sl. 12 Podela svoda na grupe kamenova za istovremeno injektiranje

novi na taj način da se kroz druge bušotine voda ubrizgava, a kroz prve da ističe.

Zatvaranje spojnica i pukotina malterom. — Radi uspješnijeg injektiranja predviđeno je prethodno zatvaranje svih spojnica i pukotina u delovima svoda koji se injektiraju cementnim malterom u dubini od 2—3 cm.

Ovo je bilo potrebno da ne bi injekciona smesa isticala iz delova koji se injektiraju. Ukoliko bi se to desilo, ne bi se mogli postići predviđeni injekcioni pritisci, što bi na kraju imalo rđave posledice, tj. slabo, odnosno delimično ispunjavanje spojnica i pukotina.

Na čeonim vidnim površinama predviđeno je zatvaranje spojnica u dve etape, i to u prvoj etapi zatvorio bi se dublji deo spojnice cementnim malterom, a u drugoj, površinski deo spojnice koji je vidljiv ispunio bi se malterom čija bi boja odgovarala boji kamenog svoda.

Stavljanje dela svoda pod pritisak vode u cilju kontrole zatvaranja spojnica i pukotina. — Po izvršenom zatvaranju pukotina i spojnica malterom predviđeno je da se čitav odsek svoda drži neko vreme pod pritiskom vode od 2—3 atmosfere da bi

se na svodu videla i obeležila ona mesta koja nisu dobro zatvorena.

Naknadno zatvaranje spojnica malterom. — Pošto su obeležena sva mesta na odseku koja propuštaju vodu trebalo je pristupiti dopunskom zatvaranju spojnica i pukotina cementnim malterom, a na čeonim površinama veće pukotine zatvoriti gipsom i kudeljom.

Stavljanje dela svoda pod pritisak vode. — Po završenim dopunskim radovima deo svoda je trebalo ponovo da bude stavljen pod pritisak vode kako bi se kameni blokovi potpuno zasitili vodom. Ovo stoga da bi prilikom injektiranja ovakav porozni kamen što manje i što sporije oduzimao vodu injekcionoj smesi.

Za vreme ubrizgavanja vode u svod predviđeno je da se meri, pri raznim pritiscima, količina vode pomoću preciznog vodomera da bi se na taj način dobila slika o relativnom odnosu vodopropusnosti, odnosno da bi se utvrdilo da li je deo svoda dobro zaptiven i da nema slučajno nekih većih nevidljivih isticanja vode u samoj unutrašnjosti konstrukcije mosta.

Injektiranje kamenog svoda. — Tek posle isprobanog rada uređaja za injektiranje i zisićavanja dela svoda vodom, predviđeno je da se izvrši injektiranje pojedinog dela. Injektiranje je moralo da usledi kontinuirano kao nastavak zasićavanja vodom i to bez smanjivanja pritiska vode, kako se ne bi dala mogućnost vodi da kroz kamen delom oteče i da izazove odmah po ulasku smese u svod mogućnost većeg gubitka vode iz smese.

3. Projekat skele za podupiranje svoda mosta

Za vreme rada ni injektiranju svoda i zameni pojedinih kamenova, bilo je potrebno da se svod podupre skelom. Pošto se zahtevalo delimično rasterećenje svoda mosta za vreme injektiranja, a pošto se predviđalo i da se izvrše zamene pojedinih kamenova svoda, skela je sračunata tako da može da preuzme celokupnu težinu svoda mosta i konstrukcije iznad njega.

Skela je projektovana* sa presvođenjem Nere-tve u jednom otvoru, a za skelu su upotrebljena 4 rešetkasta mostovska nosača čelične konstrukcije, paraboličnog oblika, posuđena od preduzeća »Mostogradnja« iz Beograda. Preko montiranih čeličnih rešetkastih nosača projektovana je drvena skela i sa njom predviđeno podupiranje svoda mosta.

Statički sistem skele bio je luk sa tri zgloba, s tim da je konstrukcija predviđena tako da su u temenu mogle biti postavljene hidraulične prese za izazivanje određene horizontalne sile za rasterećenje svoda mosta od vlastite težine konstrukcije.

Podupiranje svoda mosta predviđeno je pomoću drvenih klinova, koji su pobijeni tako da je svaki kamen svoda bio poduprt.

Projektom je predviđeno da se pre početka injektiranja izazove u temenu svoda sila koja će delimično rasteretiti svod (sila oko 40 tona, što predstavlja oko 1/3 horizontalne sile od vlastite težine konstrukcije mosta).

Pošto je postojala opasnost da prilikom injektiranja usled hidrauličkih pritisaka dođe do bočnog istiskivanja pojedinih kamenih blokova, predviđene su i specijalne montažne stege koje su imale zadatak da spreče bočno širenje svoda za vreme injektiranja.

Ispod samog svoda mosta predviđene su platforme i staze na skeli kako bi se sa svake strane i na svakom mestu moglo pristupiti svodu.

Izgled mosta sa skelom za vreme radova na injektiranju vidi na slikama 14. i 16.

4. Projekat uređaja za injektiranje

Zbog specifičnih uslova pod kojima je trebalo predvideti način injektiranja pojedinih delova svoda, proučavan je proces injektiranja do de-

* Projektovanje skele izvršio je prof. ing. Dušan Simić u zajednici sa saradnicima Zavoda za geotehniku i fundiranje u Sarajevu.

talja i izrađene šeme uređaja za kontinualno ispi-ranje, zasićivanje i injektiranje istovremeno sa 15 priključaka. U tom delu projekta sračunat je i kapacitet uređaja za injektiranje, jer se zahtevalo da se bez prekida injektira ceo predviđeni deo svoda i to u relativno kratkom periodu vremena.

Uređaj je bio predviđen za radne pritiske do 3 atm. i to sa mogućnosti da se u toku injektiranja, bez smanjenja pritiska, promeni gustoća injek-cione smese i izvrši prelaz sa injektiranja smese na injektiranje sa vodom i obratno.

Da bi se to ostvarilo, bilo je potrebno predvideti instalaciju sa dva nezavisna strujna kola, za vodu i injektivnu smesu, koja su mogla na jednom mestu da se povežu ili razdvoje jednostavnim okretanjem ventila.

Pošto se zahtevalo da se injektiranje izvrši kontinuirano i sa stavljanjem dela svoda pod pritisak vode i to u što je moguće kraćem vremenu, projektovan je uređaj za injektiranje većeg kapaciteta od dva puta po dve mešalice ukupnog kapaciteta 1.200 do 2.000 litara.

5. Realizacija projekta saniranja i konzervacije

Izvođenje radova na sanaciji i konzervaciji svoda mosta povereno je preduzeću »Mostogradnja« iz Beograda, koje je prinstupilo izvođenju radova u proleće 1963. godine.

Izvršenje radova obavljeno je po projektu sa nekim malim izmenama koje su se pokazale celishodne za vreme izvođenja radova.

Preduzeće je izradilo po projektovanoj šemi uređaj za injektiranje koji je omogućivao istovremeno injektiranje na 18 mesta. Od centralnog razvodnika vodile su prozirne plastične cevi do izbušenih bušotina i svaki priključak je mogao da bude pojedinačno uključen i isključen. To je omogućilo poseban tretman pri injektiranju kod svake bušotine.

Prema dispozicionom planu preduzeća, centralni razvodnik je smešten na samom mostu, dok je uređaj za pripremu injekcione smese bio postavljen na platou mosta na desnoj strani. Potrebna voda za injektiranje uzimana je iz vodovodne mreže.

Prilikom injektiranja prvog dela svoda (probne deonice) konstatovano je da bi bilo celishodno da se izvrše izmene u dispoziciji bušotina. Stoga je odlučeno da se injektiranje vrši delom i kroz bušotine izbušene horizontalno, upravno na čelo svoda i smeštene oko 15 cm ispod arhivolta. Te bušotine bile su duge 150 cm. Na ovakvo rešenje se došlo pošto je konstatovano da bušotina 20 mm prečnika u čelu svoda neće uticati na sam izgled čela, pošto se tako male bušotine neće ni videti. Sa stanovišta injektiranja, taj način pružao je prednosti, jer je takav sistem bušotina bolje prožimao deo svoda koji je injektiran. Osim toga — što je još vrlo važno, — takvim načinom injektiranja moglo je biti izbegnuto privremeno uklanjanje sa mosta kaldrme i ostalih slojeva iznad

srednjeg dela svoda koji su po prvobitnoj zamisli morali da budu privremeno za vreme injektiranja uklanjani.

Interesantno je da se napomene da se odmah u početku bušenja bušotina u svodu naišlo ponegde u spojnicama na olovne listove. Ova pojava nije bila očekivana, jer su ranija ispitivanja pokazala da olovne folije nisu stavljene u spojnice. Prilikom daljih bušenja, međutim, konstatovano je da te »folije« potiču od zalivanja željeznih čepova, koji su postavljeni između spojnica tesanika svoda.*

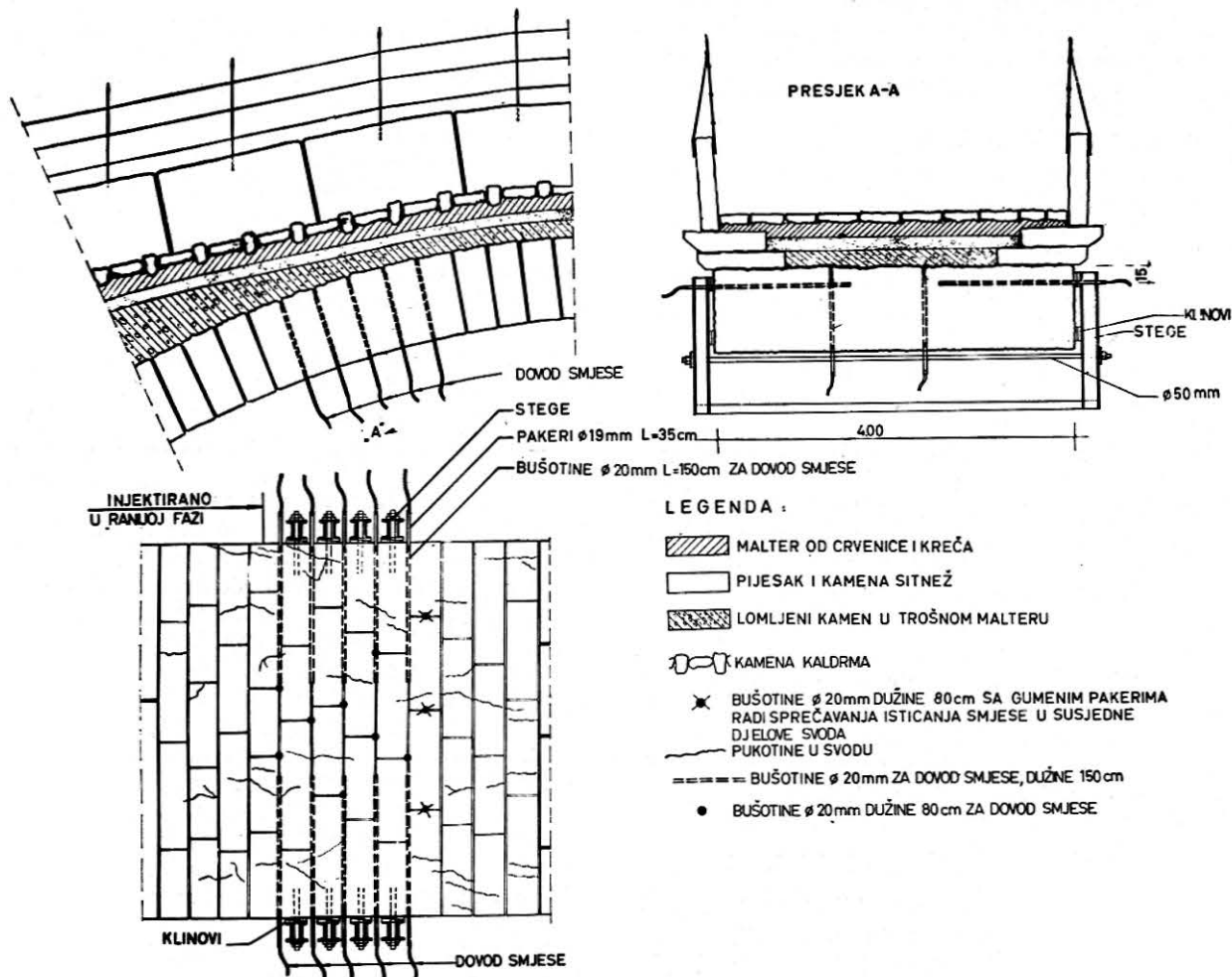
Koliko se moglo konstatovati, čepovi su postavljeni između svih čeonih kamenova svoda i to približno na oko 30 cm daleko od čela svoda. Ovi

* Stari graditelji su, naime, vezali blokove sponama i čepovima od kovanog gvožđa, pri čemu su čep jednog bloka mogli da zaliju pre njegovog postavljanja, a susedni, gornji blok je imao odgovarajuće udubljenje u koje je ulazio deo klina iz donjeg bloka. To udubljenje je posle postavljanja gornjeg kamenog bloka zaliveno vrućim olovom, kroz prethodno islesani kanal. Prilikom tog zalivanja, moglo je doći do isticanja olova u spojnice i do mestimičnog »folija« olova.

klinovi, koji su postavljeni u blizini čela svoda nepovoljno su uticali i njihovo prisustvo je sa vremenom sve više oštećavalo svod. Jer, ispiranjem maltera iz spojnica vršila se preraspodela pritiska, te je došlo do prenošenja veće koncentrisane sile preko čepova, a to je onda izazivalo pojave pukotina na čeonim kamenovima i češća oštećenja na samom čelu svoda.

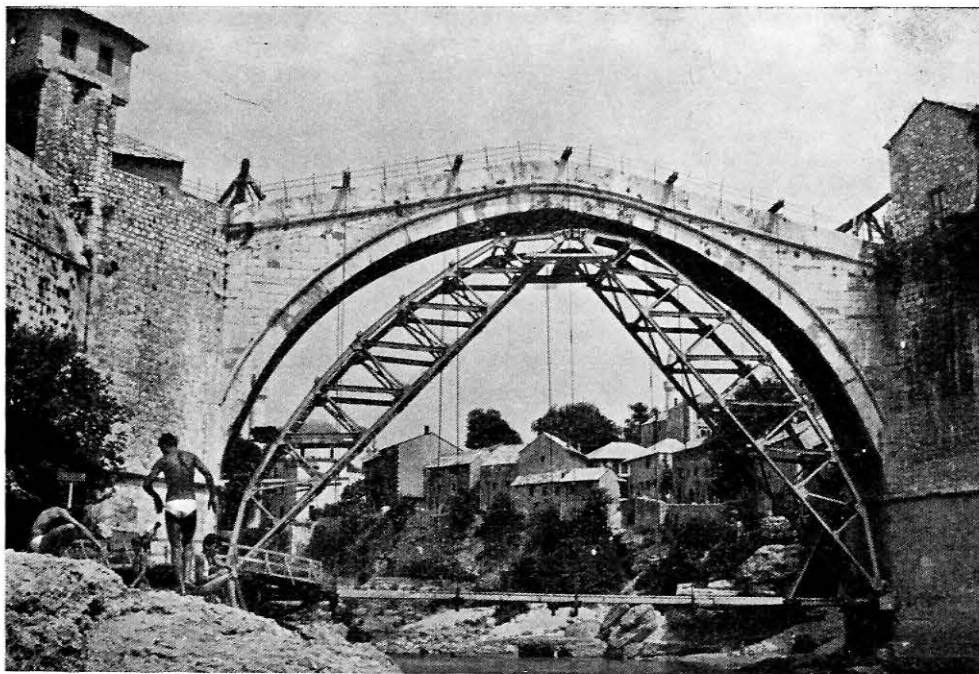
Pošto je proces ovakvog injektiranja i njegovog uspeha bio nedovoljno poznat, a sadržavao je pored toga još i mnoge specifičnosti, prvi deo koji je injektiran smatran je probnom deonicom. Na toj probnoj deonici trebalo je da se definitivno ustanovi način rada i način kontrole uspeha injektiranja. Osim toga, kako je ranije spomenuto, trebalo je videti da li se može izbeći privremeno uklanjanje kaldrme sa svoda radi zatvaranja spojnica svoda na ekstradosu cementnim malterom.

Naime, pretpostavljeno je da bi porozna ispuna iznad samog svoda (koja je ranije konstatovana) mogla da onemogući postizanje pritiska pri injektiranju pojedinih delova na srednjoj polovini svo-

Sl. 13 Detalji rasporeda bušotina za injektiranje i zaptivanje

Sl. 14 Postavljanje
montažne čelične ske-
le

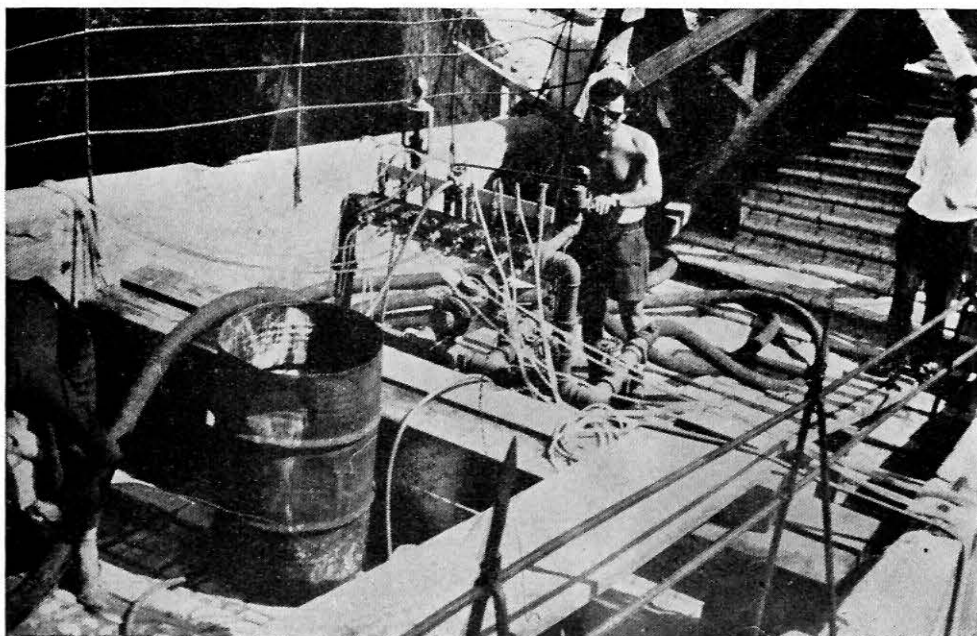

da. Stoga je bilo predviđano od strane Komisije da se u krajnjem slučaju na srednjem delu svoda (između olakšavajućih komora) izvrši privremeno uklanjanje kaldrme, ako bi to bilo neophodno potrebno. Radovi na injektiranju probne deonice trebalo je da pokažu i da li je to uklanjanje kaldrme potrebno, ili se injektiranje može uspešno da izvrši i bez toga.

Prethodno je na probnoj deonici izvršeno ispitivanje vodopropustnosti svoda sa bušotinama položenim horizontalno kroz spojnice i to izbušenim na rastojanju od 50 i 5 cm ispod arhivolta. Te bu-

šotine su bile dužine 150 cm. Rezultati su pokazali da je vodopropustnost u oba reda bušotina istog reda veličine, odnosno da blizina poroznog pokrova na svodu mosta ne igra presudnu ulogu. Pošto je to konstatovano i dobijena saglasnost konzervatora za bušenje injekcionih bušotina na čelu svoda, odlučeno je da se ne uklanja kaldrma, nego da se samo izmeni raspored bušotina utoliko da se injektiranje vrši pretežno sa čela (vidi sl. 13).

Probna deonica injektirana je kontinualno smesama razne gustoće (odnosi suha supstanca voda 1:3, 1:1, 1:3) sa količinom smese tri puta po 800 litara.

Sl. 15 Centralni raz-
vodnik za injektira-
nje

Pri tom probnom injektiranju se uvidelo i šta treba dalje preduzimati. Te mere su se odnosile, uglavnom, na bolje zaptivanje spojnica i pukotina cementnim malterom i drugim sredstvima. Osim toga, konstatovano je da se svako mesto za injektiranje mora pojedinačno tretirati prilikom injektiranja.

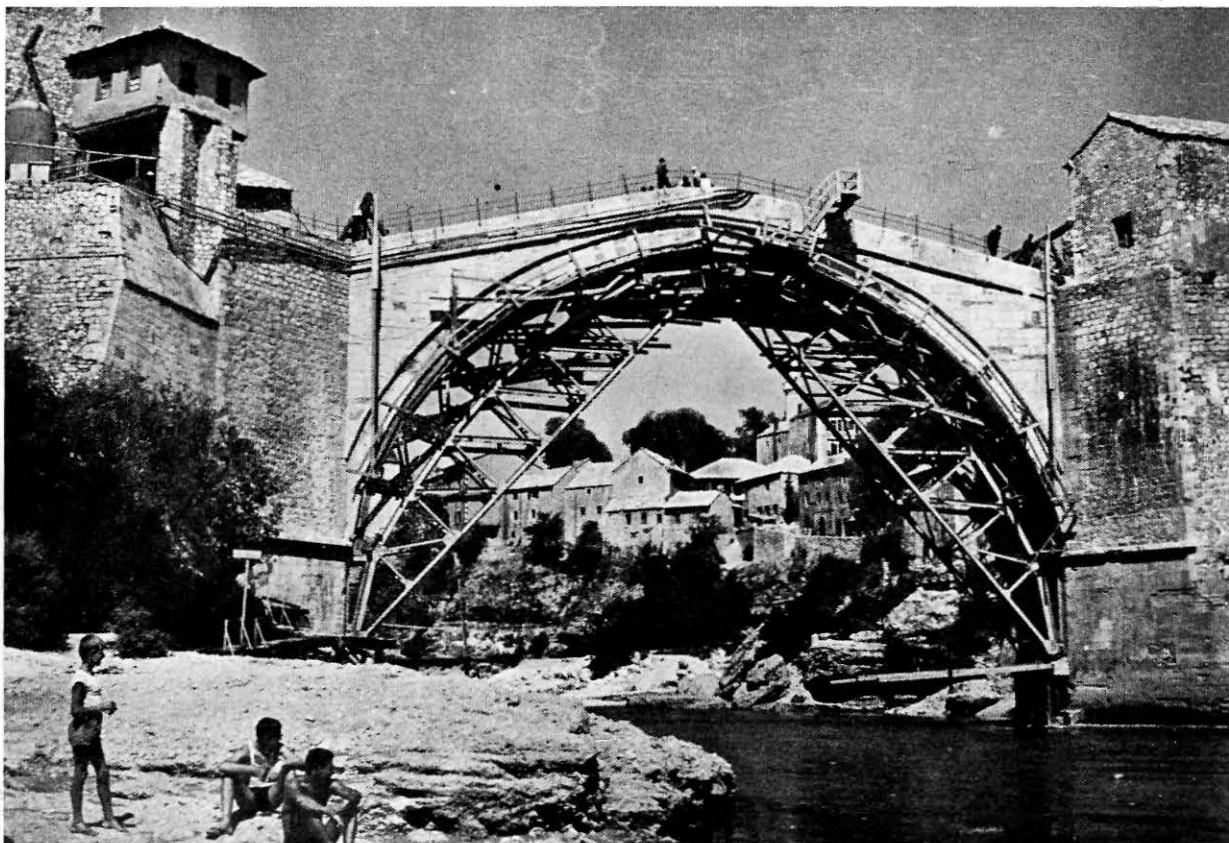
Kod injektiranja (deo II, vidi sliku 12) stečena iskustva na probnoj deonici omogućila su i određivanje kriterija za završetak injektiranja na pojedinim bušotinama, tj. da li pojedina bušotina još prima injekcionu smesu ili ne. Ukoliko bušotina ne prima više smesu, dolazi do sedimentacije smese i njezinog filtriranja u plastičnoj cevi na ulazu u bušotinu, te plastična cev postaje tvrda. Pipanjem prstima može se u svakom momentu ustanoviti da li je taj proces u pojedinoj bušotini otpočeo ili nije. Taj je kriterij usvojen i kasnije primenjen kod svih radova injektiranja i na osnovu njega su pojedina mesta injektiranja isključivana iz procesa sukcesivno u toku samog injektiranja. Injektiranje je, međutim, moralo da bude vršeno sve dok i poslednja bušotina nije prestala da prima smesu.

Kao kontrola izvršenih radova poslužio je još jedan kriterij koji je primenjen kod svih delova svoda u svim fazama. Pri određenim pritiscima od 0,5, 1,0, 2,0, i 3,0 atm. merene su protoke

vode pre i posle injektiranja jednog dela svoda (vidi dijagram na slici 18). Te protoke su smanjene injektiranjem za približno od oko 12 do preko 30 puta i svedene su približno na red veličine protoka koje pri tim pritiscima imaju kamen i injekciona smesa. Rezultati tih kontrola dati su po fazama za svaki pojedini deo svoda u tabeli I (za konačni pritisak od 3,00 atm.).

Gotovo svi delovi svoda injektirani su odjednom. Usled nedovoljno jakog zaptivanja na nekoliko delova je moralo biti prekinuto injektiranje radi velikih procurivanja pri povećanju pritiska. Zahvaljujući dobro organizovanom radu i pripremnim merama sprovedenim do u detalje, ponavljanje postupka nije moralo biti zahtevano više puta. Osim toga, probna deonica, kako je kasnije konstatovano, nije zadovoljila kasnije usvojene kriterije, te je naknadno još jedanput injektirana.

Pri razradi projekta bilo je predviđeno da se radovi injektiranja u blizini oporaca izvrše posle prethodnih ispitivanja na drugi način (prethodno injektiranje u dubljim zonama). Na početku radova II faze pokazalo se, međutim, da nije potrebno vršiti injektiranja u dva maha, nego da se može ono uspešno sprovesti na isti način kao i radovi I faze. U toku radova se pokazalo da su gutanja na ovim delovima bila manja od gutanja na radovima I faze.

Sl. 16. Stari most sa skelom za vreme injektiranja i konzervacije

Kako se vidi iz crteža na slici 12, posljednji deo, završac, ostavljen je uz probnu deonicu i injektiran je kao posljednji posle ponovnog injektiranja probne deonice (faza III).

Petnaest dana posle završenog injektiranja poslednjeg dela svoda (19. 10. 63) popuštena je skela (5. 10. 63) i zatim odmah uklonjena da bi se izbegle eventualne štetne posledice od velikih jesenjih voda.

Za injektiranje svoda mosta utrošeno je:

- 13.548 kg cementa
- 2.186 kg kamenog brašna
- 375 kg bentonita
- 28.950 litara vode

Kada se na osnovu ovih količina sračuna zapremnina šupljina koja je sa ovim materijalom ispunjena dobivamo vrednost od oko 7,0 m³, što dokazuje da je u svodu Starog mosta bilo mnogo pukotina i otvorenih spojnica, odnosno da je svod uspešno injektiran i da je to doprinelo postizanju njegove monolitnosti.

Osim injekcionih radova koji su ovom prilikom izvedeni, izvršeno je i zamenjivanje kamenih blokova na čeonim površinama svoda koji su bili jače izlomljeni ili oštećeni.

Pored toga skinute su sve zakrpe od cementnog maltera izrađene za vreme ranijih sanacija svoda, koje su svojom sivom bojom kvarile izgled mosta.

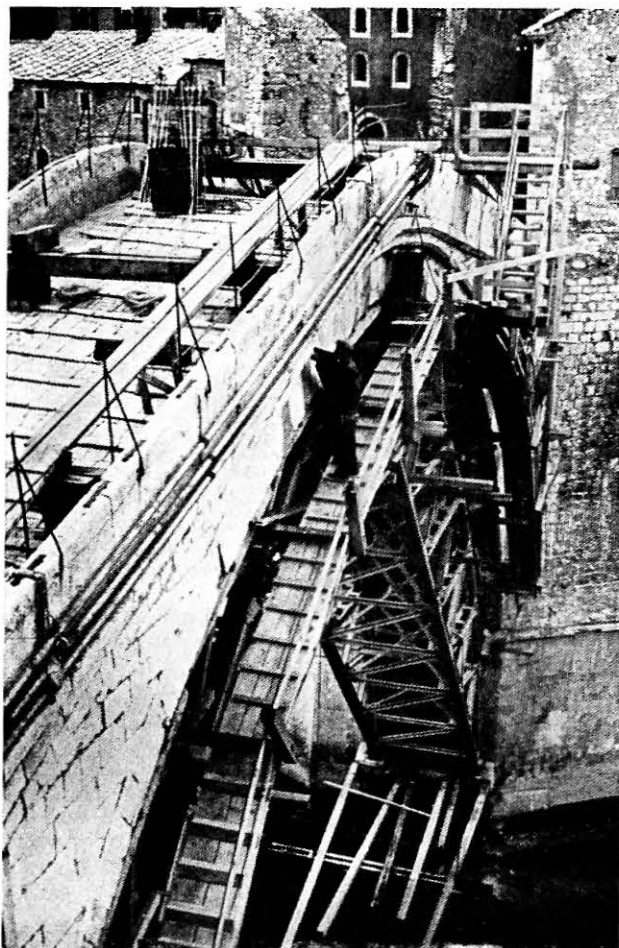
Na svim ovakvim mestima pričvršćene su ploče debljine oko 10—15 cm od kamena »tenelije«, koji će nakon kraćeg vremena dobiti patinu iste boje kao i svod.

Isto tako izvršen je još niz konzervatorskih radova za vreme sanacije svoda. Autori ovog rada, međutim, ograničili su se samo na opis onih radova u kojima su oni direktno učestvovali i bili projektanti.

Preduzeće »Mostogradnja« u zajednici sa nadzornom službom izvršilo je povereni posao stručno i solidno, sa zalaganjem na koje se retko nailazi. Uspešnom izvršenju ovog posla svakako su najviše doprineli rukovodilac izvođenja radova preduzeća »Mostogradnja« ing. Jug. Mitović i nadzorni organ ing. Milan Gojković, koji su savesnim radom i nesebičnim zalaganjem obezbedili stručno i solidno izvršenje radova.

Na kraju možemo da konstatujemo da je sanacija svoda Starog mosta uspešno sprovedena zahvaljujući pravilnom stavu onih koji su u tom radu učestvovali.

U prvom redu to je Komisija koja je prethodno detaljno osvetlila ceo problem i usvojila pravilan put za sanaciju i konzervaciju ovog našeg starog i lepog spomenika kulture. Pravilan stav

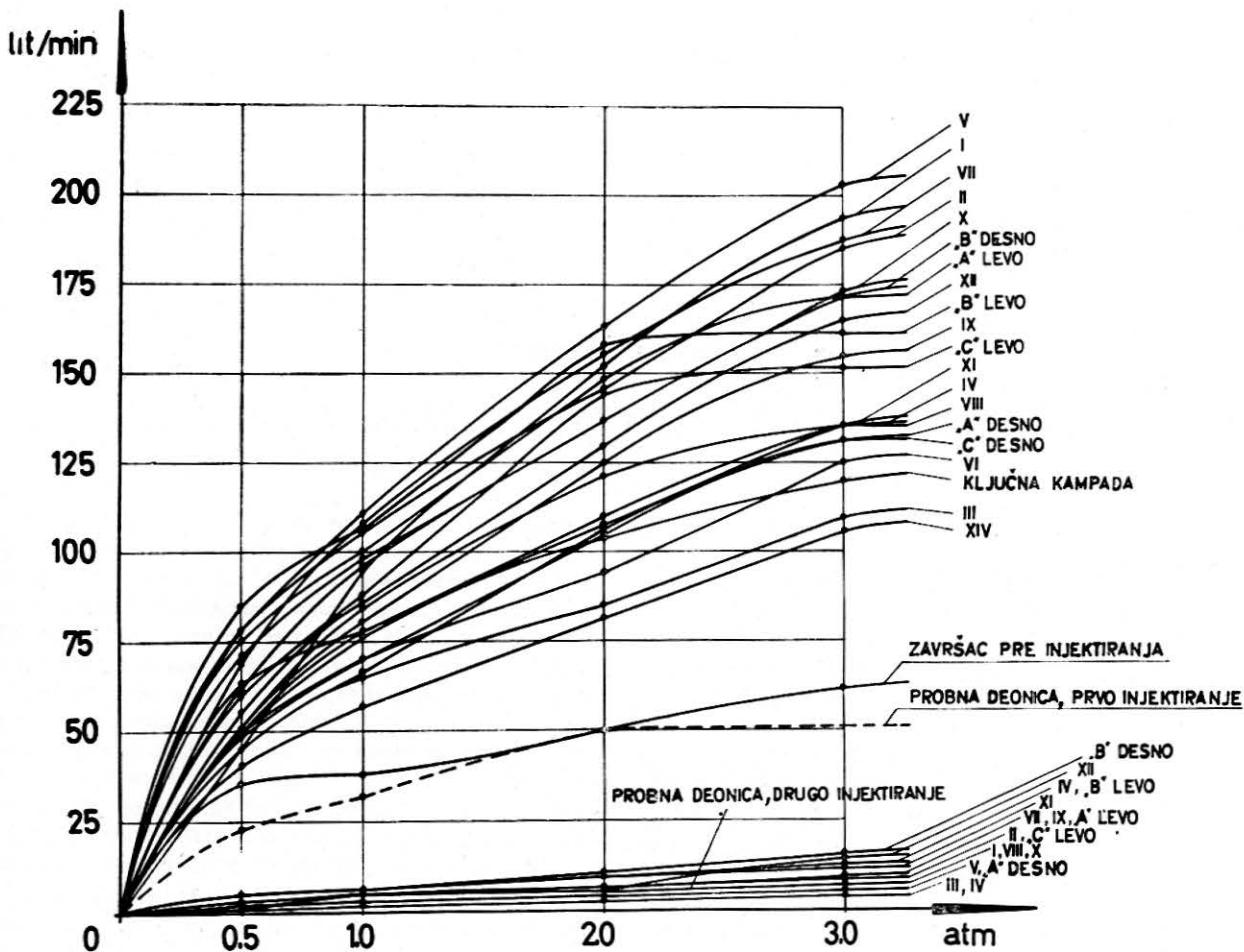
Sl. 17 Pomoćna skela za zamenу blokova na čelu svoda. U temenu postavljene stege; na mostu gore centralni razvodnik

te Komisije da se svaki detalj prethodno mora da prostudira da u tančine, a po mogućnosti i da se ispita, doprineo je da su i svi ostali učesnici u ovom radu pravilno shvatili ozbiljnost poduhvata i njegove mnoge specifičnosti, te su usvajajući taj stil rada rešavali pojedine probleme na zadovoljavajući način.

Na ovom mestu treba odati priznanje i Upravi za čuvanje i održavanje spomenika kulture i prirodnih rijetkosti grada i sreza Mostar (sada Zavod za zaštitu spomenika kulture, Mostar), koja je uočila aktuelnost problema i preduzela krajem 1954. godine potrebne korake da se pristupi studiranju problema sanacije i konzervacije Starog mosta i koja se kroz celo vreme u toku radova svesrdno zalagala za sprovođenje svih potrebnih mera.

Tabela I — Podaci o primanju injekcione smese i o vodopropusnosti na pojedinim delovima svoda pre i posle injektiranja

Delovi svoda po fazama	Utrošak		Utrošak po 1. spojnici svoda	Protoka pre i posle injektiranja			
	suhe supstance	vode		pre	posle		
Probna deonica I.	857	2.200	171	192	8	10. IX. 1963.	
II.	1.000	2.300	200	185	8	14. IX. 1963.	
III.	664	1.300	133	109	4	21. IX. 1963.	
IV.	951	2.000	190	136	12	18. IX. 1963.	
V.	650	1.250	130	203	5	24. IX. 1963.	
I. VI.	1.000	1.700	200	125	4	20. IX. 1963.	
VII.	700	1.250	140	188	9	25. IX. 1963.	
VIII.	550	1.150		136	7	27. IX. 1963.	
IX.	800	1.300	160	155	9	1. X. 1963.	
X.	750	1.350	150	173	7	28. IX. 1963.	
XI.	750	1.250	150	136	12	5. X. 1963.	
XII.	950	1.450	190	165	14	2. X. 1963.	
XIV.	1.000	1.650	333	106	—	3. X. 1963.	
Sume	10.622	20.150	2.257	2.029	99		
Proseci	817	1.540	174	156	8,2		
A ₁	700	1.200	87	172	10	9. X. 1963.	
B ₁	500	850	100	162	12	11. X. 1963.	
C ₁	734	1.200	122	152	8	12. X. 1963.	
Sume	1.934	3.250	309	486	30		
II. Proseci	645	1.080	103	162	10		
A ₂	641	1.050	64	132	5	15. X. 1963.	
B ₂	801	950	160	172	15	17. X. 1963.	
C ₂	650	950	130	132	—	18. X. 1963.	
Sume	2.092	2.950	354	436	20		
Proseci	698	985	118	145	10		
III. Završac XIII.	1.461	2.600	182	62	—	19. X. 1963.	
Ukupna potrošnja	16.109	28.950		151	8,8		

Sl. 18 Dijagram protoke vode kroz grupe kamenova pre i posle injektiranja pri raznim pritiscima

SONATION AND CONSERVATION OF THE OLD BRIDGE AT MOSTAR

During the period from 1954 to 1963, upon the request of the Office for conservation and maintenance of cultural monuments and natural rarities of the town and district of Mostar, the work on sanitation and conservation of the Old Bridge at Mostar, the quarter-centennial of which is being celebrated these days, has been completed.

Through exploration and the preliminary work done on the bridge, it appeared necessary to complete the work on the sanitation of foundations, and preservation and conservation of the stone arch of the bridge, the span of which is 27,00 m.

As from the earlier days no technical data about the construction of the bridge existed, the construction as well as its technical characteristics had to be discovered and examined.

The technical supervision of the job was entrusted to a Board under the instructions of which the preliminary works as well as the works on preservation and conservation were performed. All the work was designed on the basis of the careful research and then carried out with great care, in order not to break the accepted principles of conservation of such objects on one hand, and on the other hand, to carry out the technical measures of sanitation as fully and well as possible.

The aim of the work on the sanitation of foundations was to fill in the damaged caverns under the abutment of the bridge, with corresponding material and to ensure the abutments from further erosion of the waters of the river Neretva. The work was mostly by filling of caverns with prepacked concrete and grouting of gravel deposit under the river bed.

The work on conservation and sanitation of the arch was reduced mostly to filling of joints and fissures of the stone arch, and the substitution of a certain number of the damaged pieces of stone in the arch. In the course of time, mortar from the joints of the arch was mostly washed off, so that the numerous fissures appeared in the arch, as a result of the concentrated pressure on the certain surfaces of the stones of the arch.

The work was performed by grouting of the certain parts of the arch, but undertaking special measures, so that the grouting would give the best results. Extensive laboratory research preceded the grouting.

The description of the project and the way in which the work was carried out, as well as the problems encountered in the course of the study of this particular problem, and during the completion of the project is given in the paper.

RETUŠI I TAKOZVANE RESTAURATORSKE FLEKE

U nas kao i u drugim zemljama, u poslednje vreme vrlo često se govori, napada ili brani način izvođenja retuša na starim platnima, ikonama, freskama itd. Retuši su postali već zajednički problem koji se svojom važnošću nameće i zahteva zajedničko rešenje u svim slučajevima.

Dosada, pa i sada, ove probleme u nas rešavaju sami restauratori, dok u naprednijim zemljama u ovoj oblasti rada tim problemima se bave ne samo restauratori nego i istoričari umetnosti, estetičari, hemikofizičari i mnogi drugi naučnici kojima boja i ostali materijali u slikarstvu predstavljaju deo stručne delatnosti.

U rešavanju ovih problema preovladala su individualna shvatanja. Slikari-restauratori, istoričari, estetičari itd. nisu uvek mogli da se sporazumeju pa su tako i izazvane ove diskusije. Šta je to toliko važno da bi moglo da izazove česte nesporazume? Da li je u pitanju samo retuš i njegov kvalitet ili izbor načina retuša? Da li je to krivica slikar-restauratora, koji je najčešće napadan, ili tu krivicu treba preneti na ta individualna shvatanja pojedinih stručnjaka? Možda je tome razlog saznanje da su sada stvorene velike mogućnosti u pogledu izvođenja retuša. Iz dosadašnjih studija i ispitivanja u praksi saznalo se niz novih načina i rešenja koja svojom raznovršnošću treba da udovolje uglavnom zahtev samog dela. Tako, na primer, u novije vreme vršena su ispitivanja s različitim retušima kao što su: lokalni, neutralni, oivičeni, sa šrafama itd. Možda je i to jedan od razloga za tako žive diskusije. Koji će se od ovih načina retuša izabrati za sada se ostavlja na volju samog restauratora da bi kasnije takav retuš ili njegov izbor bio podvrgnut kritici.

Razumljivo je da će proći još dosta vremena dok dođe dan da se naučni princip u ovom delu restauratorskog posla u potpunosti zadovolji. Jer, sve se veći zahtevi postavljaju restauratorima, ne samo u pogledu retuša nego i načina i metoda konzervacije slika, ikona, fresaka i dr. Od njih se traži da svojim radom udovolje zahtevu nauke, što znači da restaurator mora biti jedna karika u lancu naučnog pristupa delu koje se obnavlja. Ali,

sa druge strane, u nas se ne sagledava da je za konzervatorsko-restauratorsku službu, ako se već želi da se rad obavlja na naučnoj osnovi, potrebna jedna naučna operativa koja će u zajedničkom radu moći da odgovori takvim traženjima — da su potrebne hemijsko-fizičke laboratorije sa svim aparaturama koje će se baviti ispitivanjem materijala, analizama, proučavanjima novih metoda itd. koje će, jednom rečju, biti fundament naučnom konzervatorsko-restauratorskom radu.

Znači, da bi se ostvarila traženja nauke i estetike u pogledu restauratorsko-konzervatorskog rada, a naročito u pogledu završnih poslova, to jest retuša, i da bi se oni doveli u najveću moguću skladnost koju zahteva individualno svako umetničko delo, nužno je obaviti ceo niz predradnji koje neće biti čisto tehničke prirode nego naučnog karaktera. Kakve su to predradnje mi smo ih malopre spomenuli, ali bi valjalo nešto opširnije o njima govoriti.

Nauka o bojama nije tako mlada. Ispitivanje materijala koje su slikari upotrebljavali još od najranijih vremena davno je poznato. Prema profesoru F. X. Bömu, londonski fiziolog prof Verworn prvi je rasvetlio poreklo boja i njihove hemijskooptičke osobine ispitujući pigmente koje su upotrebljavali stanovnici dordonjskih pećina. Profesor Verworn je utvrdio da su upotrebljeni pigmenti oksidi gvožđa u smesi sa krečom. Istom prilikom konstatovao je da je prethodnik današnje četkice bio jedan od prstiju toga slikara. Ispitujući poreklo boje, odnosno pigmenata, dobijeni su rezultati takve prirode koji su pružili mogućnost da se kasnije savremenim načinom i bez ikakve opasnosti po boju izvrši konzervacija ovih starih crteža. Takvom se rizičnom poslu ne bi moglo pristupiti da prethodnim hemijskim analizama nije ustanovljeno poreklo pigmenta. U kasnija vremena naučnici su produžili s ispitivanjem svih mogućih slikarskih tehnika, što znači ne samo upotrebljenog pigmenta nego i njegovog vezivnog sredstva, zatim podloge, nosioca podloge (platno, drvo itd.). Premda su se znale slične tehnike još pre braće Huberta i Jana Van Ayka, oni su svojom tehni-

kom izazvali veliku radoznalost, te su ispitivane pojedine smole koje su oni upotrebljavali u mešanju s jajčanom temperom za slikanje, a zatim i onih smola koje su nanašane na površinu slika kao zaštitni film za boju. Znači, ispitivanjem je obuhvaćen ceo slikarski materijal.

Ovakvim analizama i ispitivanjima nije se postiglo samo to da se dobiju rezultati kako se koje delo stvaralo, nego su sagledane nove mogućnosti za stvaranje novih slikarskih tehnika, koje su, naročito krajem XIX i početkom XX veka, dostigle svoj vrhunac. Impresionisti počinju da upotrebljavaju boje izrađene do savršenstva, čiji su sastavi davali mogućnost za stvaranje bezbroja tonova. Ali, na žalost, što smo dublje zalazili u XX vek, širenjem industrije, dolazilo je do većeg broja proizvođača pigmenata i drugih gotovih proizvoda, to jest uljanih boja, tempera, akvarela, gvaša, boja za dekoraciju, za plakate itd. Razumljivo je da je svaka fabrika imala svoje recepte za proizvodnju svojih produkata a da su ih slikari upotrebljavali ne pitajući za njihov sastav.

Dok se ova industrija širila i pružala sve novija i novija sredstva za izražavanje likovnih umetnika, dotle se konzervatorsko-restauratorska praksa i nauka još više zadržavala na ispitivanju upotrebljivanih materijala na značajnim delima koje su nam ostavili slikari od Altamire pa do Rembranta, Rubensa, Goje i ostalih, jer su ta dela već počela da menjaju lik, da delimično propadaju a bilo je nužno naći sigurna rešenja za njihovo spasavanje.

Pored ovakve situacije u svetu, mi u našoj zemlji, može se reći, nismo ni na početku takvog jednog stvaralačkog i naučnog rada. Mi se u konzervatorsko-restauratorskoj praksi možemo pohvaliti jedino time što se, negde manje negde više, uspešno koristimo metodima i principima koji su već prihvaćeni u drugim zemljama. Na prste se mogu izbrojati nove metode koje su delo naših stručnjaka. Prvi je slučaj da su vršene analize fresko-boje, to jest pigmenata, u našoj zemlji u Saveznom institutu za zaštitu spomenika kulture u Beogradu, s tim što su isti materijali poslali u Brisel u Kraljevski institut za zaštitu spomenika kulture, čiji rezultati se poklapaju. Na žalost, od tada pa dosad u tom pravcu nije se mnogo šta učinilo. Kada ovo kažemo ne mislimo samo na analize fresko-pigmenata nego i drugih materijala kojima su se služili naši slikari.

Veoma bogat fond umetničkih slika, ikona i drugog, a naročito srpskog slikarstva od XVIII veka pa nadalje stoji u tom smislu netaknut. Međutim, naši restauratorski ateljeji baš su sa tim materijalima najviše i preokupirani. Suprotno onome kako se počelo s radom u drugim zemljama, pioniri našeg konzervatorsko-restauratorskog rada počeli su sa samog kraja. Važno je bilo pocepanu sliku zakrpati, dopuniti retušom, vernirati i na tome se završavala dužnost restauratora. Veliki broj slika na taj način restauriranih nalazi se ši-

rom zemlje u istom stanju, no one se neće moći još dugo tako održati. Njima je potrebna pomoć, ali ne samo restauratora nego kompletne nauke iz ove oblasti. To su bolesnici kojima je potreban konzilij a ne lekar opšte prakse.

Polazeći od stvarnosti i saznanja za ove naše nedostatke u oblasti konzervatorske prakse i nauke, mi bismo morali biti skromniji u našim komentarima o retušima i takozvanim restauratorskim flekama. Skromniji i iz razloga što u nas još nije dovoljno poznata ni nauka o bojama a još manje hemija boja. Ta nauka mora biti poznata ne samo restauratoru koji radi na jednom delu, ili hemiko-fizičaru koji vrši analize, nego i svim onima koji žele da učestvuju u diskusijama, koji postavljaju zahteve za onu ili ovu vrstu retuša, koji se bune protiv restauratorskih fleka.

Pre no što se upoznamo sa tehnikom retuša, sa svim osobinama boje, sa uticajem svetlosti i ultravioletnih zraka na boju, načinom reakcije nove i stare boje na te uticaje, pre no što vidimo osobine pojedinih vezivnih sredstava, smole ili gotovih lakova ili pre no što vidimo od čega zavisi izbor i vrsta retuša, restauracije ili odluka za samu konzervaciju, mi se moramo malo zadržati u objašnjavanju nekih zbivanja koja se ne mogu mimoći.

Pretpostavlja se da su stari majstori koncipirajući svoja dela, još pre no što su stavili kičicu na platno, računali s mnogim spoljnim činiocima kao što su hemijski, fizički ili optički, a ukoliko je ko bolje poznavao te činioce bolje je i uspevao. Nije slučajno što nailazimo na crvenu podlogu koja se naziva bolus (naročito XVII vek obiluje takvom podlogom), jer je slikar znao da će u njegovoj slici time preovladivati topao crveni ton. Tako su neki slikari slikali čak na crnoj podlozi da bi dobijali svetle i tamne površine sa većim efektom, a neki su, kao Rubens, stavljali sivu podlogu, dok kasniji slikari stavljaju neko topao oker, neko belu, računajući tim da mogu pojedine partije ostaviti i nepokrivene (na primer Tuluz Lotrek), koje će na svoj način doprineti njegovim slikarskim težnjama da dočaraju i tu površinu kao slikanu i koje su se morale smatrati, bez obzira što nema boje na njima, kao jedan ton ili akord u celoj bojenoj kompoziciji. Bolji slikari su, takođe, računali na izvesne hemijske promene koje će nastati tokom života njihove slike pa su, da bi neki put zelenu, plavu ili drugu boju oplemenili, u smesi s njima upotrebljavali lakove ili pigmente malih specifičnih težina koji su zbog svoje lakoće tokom sušenja ulja i lakova, to jest vezivnog sredstva, isplivali na površinu i time prigušivali sirovost upotrebljene zelene ili druge boje. Zatim, znajući da je uticaj ultravioletnih zraka različit na boje, a želeći da postignu u svojim delima na pojedinim mestima veću dubinu, upotrebljavali su onu boju koja više upija ultravioletne zrake i na taj način postizali dubok tamni ton. Ovakvih primera ima dosta ali ih ne možemo nabrajati sve.

Iz svega gore rečenog proizlazi da je pre bilo kakvog pristupanja konzervatorsko-restauratorskim poslovima na jednom delu potrebno da se ono prouči, analizuje ne samo stilski nego i hemijski, da se izvrše ispitivanja takve prirode koja će omogućiti uspješni rad restauratoru.

Prema tome, ukoliko nema te prethodne rezultate analiza, a naročito o bojama koje je autor upotrebio, slikar-restaurator, pa ma to bio i najbolji, može optički postići najbolju imitaciju te stare boje no mora se pomiriti sa njenom kasnijom promenom.

Osim toga, boja, njeno vezivo, zaštitni lak, nosilac podloge, te sama podloga osuđeni su, kao i drugi materijali, na starenje. Samim tim mora se shvatiti da i ona boja koja se nanese tokom retuša mora doživeti svoje starenje i promene u sebi.

Original koji se restaurira mi manje-više smatramo starim, a materijale koji su na njemu već delimično mrtvim. Za razliku od toga, materijal koji upotrebljavamo za retuš je nov i smatramo ga živim jer on tek nakon njegovog nanošenja počinje svoj vek.

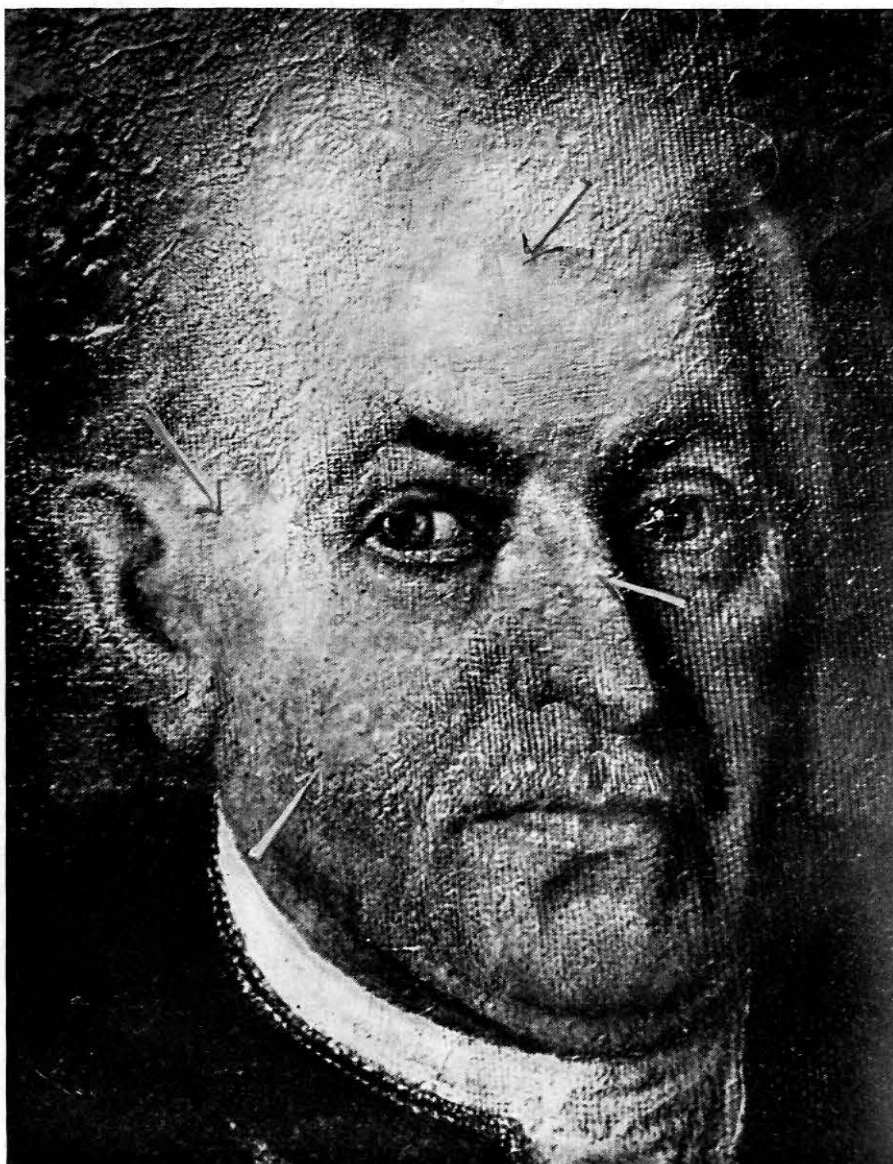
Sl. 1

Kao što je rečeno, za vreme sušenja vezivnog sredstva, pomeranje pigmenta i to teškog ka podlozi a lakog ka površini, nastaje tokom dužeg perioda i traje sve dotle dok vezivno sredstvo i lakovi nanese na sliku pomeranjem svojih najsitnijih čestica ne izgube tu moć da zrno pigmenta bude izbačeno na površinu ili spuštено ka podlozi. Zatim, nastaje oksidacija vezivnog sredstva, vernija, a u nekim slučajevima i boje. Posebnu pažnju, pak, treba pridati sukobljavanju pojedinih pigmenta, koje nastaje usled mešanja sa pigmentima drugog hemijskog sastava a koji se međusobno ne trpe. Tako, na primer, boja koja sadrži olova ako je pomešana s bojom koja ima u sebi sumpora mora oksidirati i pretvoriti se u drugu boju. Ako upotrebimo minijum sa pariskom plavom to će sigurno ići na štetu postignutog tona. Moramo voditi računa i o tome da su neke boje koje sadrže bakra, na primer mlahitova zelena ($\text{CuCO}_3 \cdot \text{Cu(OH)}_2$) ili hromova žuta (PbC_2O_4), također podložne promeni u mešavini s bojama koje čine s njima novo hemijsko jedinjenje i koje uvek ide na štetu jedne od njih. Tu se samo može menjati vreme trajanja tog procesa. Kod uljanih boja taj proces traje duže jer pigment obavijen uljanim vezivom mnogo kasnije dođe do pigmenta drugog sastava koji je fatalan po njega, ali je sigurno da će on ipak stići jer ulja i uljani lakovi tokom vremena obavezno idu ka površini ostavljajući pigmente da se sve više zbiju međusobno. Pored toga zavisno je da li ćemo brže ili kasnije dobiti promenu za vreme starenja boje ili tona ili tona i od upotrebe onih boja koje se prodaju kao pokrivajuće, lazurne, organskog porekla, anorganske ili upotrebom boja biljnog porekla. U svim slučajevima dolazi, negde manje negde više, do takozvanog starenja i obavezne promene tonaliteta slike. Tome doprinosi i nanese lak koji, također oksidira. Gubljenjem eteričnih ulja lakovi postaju gušći, a uticajem iz atmosfere, od svetlosti ili tame oni menjaju svoj ton. Tako i najbolja biljna ulja (makovo, laneno itd.) i smole od kojih se spravljaju lakovi, tokom vremena regenerišu svoj ton i postaju žućkasti. Ispitivanja koja su vršena u raznim institutima pokazala su tačnost ove tvrdnje time što su pojedine slike preko polovine prekrivane i tako izlagane uticaju svetla ili sunca. Nakon izvesnog vremena otkrivene su zamračene površine i ustanovljena razlika i promena na njima. Dok je jedna boja, odnosno lak ostajala onakva kakva je bila pre pokrivanja dotle se na drugoj strani znatno opažala promena. Ima i boja, kao što je na primer pariska plava, koje dok su izložene svetlu menjaju svoj ton i prelaze čak u drugu boju, ali kada se vrate u tamnu prostoriju regenerišu se i dobijaju svoj prvobitni izgled. Znači, procesi su brojni. Ali, kada imamo jednu sliku koja je doživela svoj proces starenja, mi je smatramo starom i verujemo da kasnije neće doći do nekih bitnijih promena. Međutim, na

površini slike i dalje nastaju promene, ali to samo na filmu vernija koji zaštićuje bojenu sloj. Te promene su da već više mehaničke prirode, jer verni pod raznim uticajima, toplote itd. ili isparenjima eteričnih ulja koja se nalaze u blizini, i dalje prima u sebe raznu prljavštinu iz vazduha kao što je čađ, prašina, a poneki put i vlagu, koja dovede do takozvanog oslepnjuća vernia, što se manifestuje optički kao jedna bela blana.

Sa ovim smo donekle raščistili pitanje o starenju materijala, a samim tim i o njegovim počecima starenja. Šta sve biva kasnije. Novo nanese boja na mestima koja se retuširaju počinjući svoj vek preživljava isto što je preživela i stara boja te i kod nje dolazi do istih hormona, a isto tako i do starenja. Ako uzmemo u obzir da je boja originala prilikom njenog nanošenja na platno bila svetlija bar za 10% znači da će boja restauratora koja se danas nanosi (potpuno ista originalu) tokom svog života, odnosno dužina onoga veka koji je stara boja već preživela, biti tamnija za 10%. Tako nastaje abavezna restauratorska fleka. Ali nije samo to. Nama se dešava da već u prvim danima po restauraciji vidimo restauratorsku fleku. Najzanimljivije je to što se ta fleka čas vidi čas ne vidi. Šta je tome uzrok? Optička varka sigurno ne. Do koje mere ćemo videti tu fleku zavisno je od toga iz kog ugla se slika promatra, što znači da se u ovom slučaju mora uzeti u obzir i s koje strane svetlo dolazi, indeks loma svetla kao i niz drugih činilaca.

Šta je to kad mi posmatramo sliku iz jednog ugla i vidimo da je mesto retuša potpuno utopljeno i optički nam se predstavlja kao da je original, dok čim se maknemo na drugi kraj, na tom mestu vidimo fleku. Svojevremeno ultravioletnih zraka je takvo da prodiere u noviju boju i nove materijale mnogo jače nego u već mrtav materijal. U te nove materijale izrade bivaju upijeni do maksimuma, dok se od starijih odbijaju, čime se stvara tamnija, odnosno svetlija površina na posmatranoj slici. S obzirom da ovde imamo dve vrste materijala po starosti, pa i po kvalitetu, ultravioletni zraci bivaju upijeni u površinu ili odbijeni sa nje, i time se dobijaju svetlija ili tamnija polja. Ali, ono što smo rekli o posmatranju slike iz raznih uglova ne dešava se slučajno niti samo zbog ultravioletnih zraka nego zavisi i od drugih činilaca. Tako, na primer, ako je retuš izveden na beloј površini, drugačiji će biti ugao pod kojim će se odbiti prodirući zrak zavisno od indeksa loma svetla, odnosno od njegovog broja, nego što bi to bio slučaj da je retuš izveden na crvenoj, plavoj, sivoj, crnoj ili nekoj drugoj podlozi. Ako želimo da dobijemo maksimum rezultata potrebnih za kasniji rad restauratora mi ćemo tu pojavu morati da podvrgnemo analizi tako što ćemo se kretati oko osovine retuširanog mesta i to sa stajališta kada ga vidimo najtamnijim pa sve do onog stajališta kada se taj

Sl. 2

retuš optički utapa u celinu originala. Kada bismo povukli prave linije od oka zrenja do retuširane površine na slici sa onog mesta gde smo ugledali retuš kao najtamniju fleku, a zatim i sa onog gde se ta fleka potpuno gubi, dobili bismo ugao pod kojim se zraci odbijaju. Što znači da ako želimo da se vidljivost tih fleka svede na minimum, onda bi bilo potrebno laboratorijski ispitati pigmente koje je upotrebljavao slikar i odabrati one koji će imati najbliži indeks loma svetla. Važno je pomenuti da svaka boja, odnosno pigment, ima svoj broj loma svetla. Tako, na primer, prema tablici B. Slanskog, svika pigment ima različiti broj, kao, recimo kadijumova crvena 2,70, olovno bela 2,05, kobalt 1,74, ultramarin 1,56 itd. Znači, takvim ispitivanjem vidljivost retuša bi se mogla svesti na minimum posmatrao se on iz bilo kog ugla. Osim toga, ti zraci koji se odbijaju od podloge ka povr-

šini slike uslovljavaju i tonaliteta retuširanog mesta. Jer, nije svejedno kada slikar retušira oštećeno mesto na beloj podlozi dok je autorova podloga crvena. Odbijeni zraci sa originalne podloge emitovaće se u vidu crvenkastih tonova, dok oni talasi koji se vraćaju sa bele podloge biće svetliji i zamućeni nanesenim bojama. Znači, restauratori bi mogli i ovu pojavu da izbegnu i usklade s potrebama, ali samo u slučaju ako su prethodno učinjene sve analize i ispitivanja a prema tome odabran i materijal.

Međutim, pojavu starenja materijala nećemo moći nikada izbeći, ali se i tu izborom tehnike i novog materijala mogu promene svesti do minimuma. Tako, na primer, ako je jedna slika doživela svoju starost posle 50 godina, što nije isključeno jer takvih slučajeva ima, novi retuš, ako je bio postavljen nešto svetlije, u toku 50 ili još manje

godina potpuno će se utopiti u original i postati nevidljiv za naše oko bez pojačanog dejstva ultravioletnih zraka. Dejstvo ultravioletnih zraka, koje smo dobili iz specijalne lampe, optički nam ponovo predstavlja retuširano mesto kao tamnu fleku, jer su one više upijene u mlađu boju, dok ih je stara i otporna boja odbila. Na taj način restauratorske fleke koje su nekad bile vidljive a sada utopljene u original mogu se videti i kontrolisati jedino pomoću ovih lampi.

Da bismo vidljivost tog starenja novonanesene boje još više smanjili nužno je pored hemijske analize boje, to jest pigmenta, upotrebljavati i druga sredstva koja će nam olakšati da ustanovimo njenu vrstu i poreklo. Prosijavanjem jedne slike bilo da je ona na drvetu ili na platnu, mi možemo konstatovati ne samo kasnije retuše,

oštećenja, vrste bolesti itd. nego često i poreklo upotrebljene boje. To se naročito odnosi na one boje koje slabije propuštaju X-zrake i pojavljuju se na negativu kao svetle površine, odnosno na pozitivu kao tamne. Najsvetlije partije na negativu biće svakako one koje sadrže okside, a naročito olovo, dok ostale mešavine, zavisno od količine oksida, pojaviće se u raznim gradacijama, te mogu biti u nijansama svetlije i tamnije. Boje biljnog i organskog porekla neće se uopšte ocrtati na negativu, tako da ćemo dobiti površinu praznu i jedino ucrtana oštećenja u podlozi, dasci ili platnu. Kao što vidimo, iskorištavanje i ovog instrumenta, pre no što se pređe na retuš, ustanovljavanje porekla boje, pomaže nam da se približimo materijalu koje će nam omogućiti da se takozvana restauratorska fleka svede na minimum njenog intenziteta.

OSTALI USLOVI ZA JAČU VIDLJIVOST RESTAURATORSKE FLEKE

Govorili smo o ulozi boje, vezivnog sredstva, starenja boje i ultravioletnih zraka na vidljivost restauratorske fleke. Sada da se osvrnemo i na druge i te kako važne uslove koji doprinose da ove fleke što pre postanu vidljive. Veoma je važno da li će se originalni vernri skidati s cele slike prilikom restauracije oštećenog dela ili će se isključivo restaurirati samo oštećeni deo ne dirajući verni originala. Originalni verni takođe ima svoj vek. I on je doživeo svoju starost. Pored prirodnog procesa vraćanja na svoju prvobitnu prirodnu boju (jer se sva ulja prethodno podvrgavaju beljenju, a zatim se dodaju smole), on sadrži već i druge sastojke koje je primio iz vazduha. Ma kako restaurator imitirao tu prirodnu boju originalnog vernija, na onom delu koji je restaurirao mora takođe doći do procesa starenja novog vernija, što će obavezno usloviti primanje izvesnih količina raznih sastojaka iz vazduha, a to se sada više ne dešava sa starim vernijem, te i na taj način opet se pojavljuju restauratorske fleke. Sa druge strane, pak, ako nije izvršena prethodna analiza tog vernija, odnosno, smole, ili laka, ako nema iste vrste smole i ulja, ugao loma svetlosti će biti drugačiji, jer različite vrste smola različito prelamaju zrake. Primera radi navešćemo samo dva-tri broja loma za smole: šilibarova ima broj 1,546, kopalova manila, 1,544 itd.

Pored ovih uslova koji se manje ili više moraju odražavati na retuše, ima i niz drugih, ali koji se mogu i izbeći. Tako na primer, što se u nas vrlo često događa, bitan je razlog da se retuš pretvori u fleku u vrlo kratkom roku zbog toga jer se ne poštuje ono vreme koje je potrebno da protekne između završavanja retuša do nanošenja zaštitnog vernija. Za nas u praksi boja je već onda suva kada se rukom može prelaziti preko nje a da pri to-

me ne ostavi traga na prstu. Međutim, proces sušenja boje nije tako brz i on se nastavlja prilično dugo, naročito kada se radi o takozvanim završnim retušima izvedenim uljanom bojom i lazurrom. Sušenje takve boje i smirivanje tog procesa je sigurnije sa većim starenjem. Pomeranje pigmenta u uljanom vezivu se smanjuje pa i optički postaje za naše oko stalniji. Česti zahtevi za brzim intervencijama ne dozvoljavaju da se sačeka ono najpotrebnije vreme da protekne između završetka retuša do polaganja vernija, nego se slika vernira već nakon kratkog vremena a time se zatvara mogućnost sušenja bojenog sloja retuša te se sad sva zbivanja događaju unutar tog sloja, a gubljenje eteričnog ulja iz vezivnog sredstva bojenog sloja nastaje kroz film vernija, što se odražava i na sam verni i doprinosi da se retuš opet pojavi kao mrlja, ali sad on postaje mnogo brže vidljiv tako da već poslije nekoliko dana ili nedelja postaje fleka.

Kao što smo već rekli, postoje različite vrste retuša. Izbor njihov bi bio jednostavan kada bi se restaurator pridržavao dobijenih rezultata prethodnih analiza i usko povezivao svoj način retuša sa vrstom oštećenja, vrstom materijala, slikarskom tehnikom, vrstom podloge, a poneki put čak i vrstom nosioca podloge. To su uslovi za veći uspeh, koji ne dozvoljavaju da se restaurator povinuje individualnim shvatanjima i volji pojedinaca.

Retuši mogu biti izvedeni jajičnom temperom, akvarelom, običnom temperom, voskovo-jajičnom temperom, ulanim bojama i nizom drugih vrsta koje ćemo kasnije pomenuti. Izbor ovih tehnika zasada je ostavljen isključivo restauratoru na volju jer nije uslovljen prethodnim analizama onog materijala na kome treba da se izvrši retuš.

Govoreći dosada o restauratorskim flekama, mi smo uglavnom mislili na naše starije slike, delimično na ikone, ali se nismo osvrnuli na savremeno slikarstvo kao na posebnu problematiku koja se već sada susreće prilikom popravke i restauracije dela slikara naših savremenika. Mi bismo mogli reći da je prethodni deo uključio i impresionizam, ali ekspresionizmom u nas počinje slikarska tehnika da biva sve komplikovanija a za restauratore sve teža. Poznato je da već ekspresionisti počinju s upotrebom različitih, dotada za slikarske tehnike nepoznati materijal, a što se dalje išlo u moderno i apstraktno slikarstvo, uključujući tu i enformal, materijali postaju sve brojniji, oni se ne biraju po kvalitetu i trajnosti, nego se upotrebljavaju i takvi koji su vrlo kratkog veka, ili direktno štetni za boju s kojom su pomešani. Takva bi dela trebalo da ostanu i budu sačuvana onakva kakva ih je slikar izgradio. Kako to učiniti kad mi iako savremenici tih slikara ne možemo dokučiti kakve su oni sve materijale upotrebljavali na svojim slikama. Tu će čak biti bespomoćan i hemiko-fizičar, jer jedna slika u većini slučajeva nije realizovana od jednog materijala u celini nego se na njoj parcijalno nalaze razni materijali kao što su: gips, kreda, krpa, vosak, tempera-boje, uljane boje, strugotine, staklo, metal itd. Veživna sredstva su takođe različita, negde želatin, negde tutkalo, negde kazein, vosak, terpentini, a negde mešavina voska, ulja, terpentina itd., pa će hemiko-fizičar, ma koliko bio savestan, doći u takvu situaciju da ne može svojom analizom da da potpunu sliku upotrebljenog materijala na jednom delu. On bi morao, verovatno, svaki drugi santimetar da analizuje, da svako mesto obeležava brojkama i da za svako mesto dobije drugi rezultat, što praktično znači uzaludno gubljenje vremena i Sizifov posao.

Mi se već danas susrećemo sa oštećenjima na takvim slikama. Debeli i krti nanosi takvih materijala vrlo često otpadaju s platna pri malo većim potresima. Na takvim nanosima-pastama skuplja se prašina i prljavština tako da ju je skoro nemoguće očistiti. Slika menja svoju boju, dobija nov tonalitet i divlju patinu na sebi i na taj način atmosferilije, koje takođe utiču na promenu postaju koautor slikaru. Otpala oštećenja restauratori često nadopunjuju raznim masama koje ni približno nisu onog sastava kakav je slikar načinio nego se ide za tim da se dobije ista faktura, da se pasta poveže s pastom originala a zatim takvo mesto retušira — odnosno restaurira. Ma kako da je restaurator vešt tokom vremena to mesto će se pojaviti kao restauratorska fleka. Da idemo dalje. Da uzmemo one slikare koji čistim površinama rešavaju čitava polja na svojim platnima i čistoćom i zvučnošću svoje boje postizu slikarske efekte. Tu je još sigurnije da će se retuš kasnije pojaviti kao restauratorska fleka, jer današnji slikari ne biraju više ona

klasična slikarska sredstva, nego, da bi došli do cilja, oni to sredstvo zanemaruju i upotrebljavaju takođe kao i druge razne materijale. U ovakvim slučajevima hemiko-fizičar će dosta pomoći analizama, no da li su isplative te dugotrajne analize koje često staju više nego što je plaćeno samo delo, a kada se k tome doda još i rad restauratora, onda smo sigurni da je taj posao neisplativ, ukoliko se ne radi o stvarnom umetničkom delu. Ilustracije radi navešćemo posmatranje rada jednog našeg darovitog slikara čija su dela skoro redovno zastupljena na izložbama a nalaze se u našoj Modernoj galeriji. On je gradió svoju sliku iz takvih materijala čije osobine uopšte nije poznao, već mu je bilo važno da mu se oni nalaze pri ruci. Slikajući svoju sliku i završavajući je, što se kaže, u jednom dahu, sa takvim materijalima, on se zanosio sve dok delo nije bilo završeno. Međutim, posle završetka rada, njemu se jedan detalj nije dopadao pa je hteo to mesto da popravi. Skinuo je boju s tog dela i pokušao da plasira novu, koja bi zadovoljila njegovu koncepciju. Međutim, tu se pokazalo sve ono što smo malopre rekli, sam autor nije mogao upotrijebiti onaj materijal na tom mestu koji je prethodno bio upotrebio. Tako je, postavljajući novu boju na to mesto, stvorio novu fleku, a da nije mogao postići celinu. Ta slika je kasnije došla u naš restauratorski atelje, da se na neki način to ujednači, no i posle naše intervencije, fleka je, i ako manje, ipak ostala vidljiva. Kako ćemo kasnije rešavati takve probleme to će se još videti, ali je neminovno već sad istaknuti a time istovremeno i upozoriti kako autore takvih dela tako i estetičare i istoričare umetnosti, da očekuju još veće restauratorske fleke na novim savremenim delima.

Kao što vidimo, problem retuša ne samo da je lako rešiv nego što dalje idemo on će se sve više komplikovati i sve više nametati. Ali, mi bismo zato mogli a i morali neke stvari principijelno rešavati.

Mi još u principu nismo došli ni približno do zajedničkih shvatanja ili stavova što treba restaurirati a šta ne. Mi nismo našli zajednički jezik kad govorimo o retušima, o tome gde će se upotrebiti neki od pobrojanih vrsta retuša. Nije svejedno da li se retuš izvodi kao totalan ili kao lokalni, nije svejedno da li on treba da se izvede na platnu, ikoni ili fresci, takođe nije svejedno da li će o tome donositi sud samo restaurator, samo istoričar ili veća grupa stručnjaka. Jedno je sigurno da u nas svaki stručnjak iz ove oblasti individualno gleda na stvari i smatra da je njegovo mišljenje uvek ispravno. Ali iz našeg iskustva mi smo videli koliko su korisna ili štetna ta individualna mišljenja, naročito onda kada se to odnosi na veće objekte ili vrednije slike. Mnogo vremena je izgubljeno u diskusijama o tome kakve retuše treba izvesti na oštećenim freskama Bogorodice Ljeviške

Sl. 3

ili u Sopoćanima. U svim tim prilikama u diskusijama je uzimao reč veći broj naših stručnjaka, ali koliko god ih je bilo toliko je bilo i individualnih svatanja tako da se ne može reći da je bilo koji od ovih spomenika retušima potpuno završen i skinut s dnevnog reda. Nešto slično se dešavalo i dešava se kada je reč o ikonama. Tako, na primer, čuvene Longinove ikone iz Lomnice doživele su da na sebi pretrpe maltretiranja baš zbog takvih individualnih mišljenja. Prva njihova konzervacija koja je izvršena pre desetak-dvanaest godina, bila je kombinovana sa restauracijom. Na njima su izvođeni retuši koji su mestimično išli u rekonstrukciju. Te iste ikone su kasnije pretrpele nova oštećenja pa se moralo pristupiti njihovoj ponovnoj konverzaciji, sada u drugom slikarskom ateljeu. Da bi se došlo do boljih rezultata, neke od njih su nošene čak u inostranstvo i delimično tamo

rađene uz konsultaciju najvećih svetskih stručnjaka. Međutim, vraćene su u zemlju. Drvo kao najnezahvalniji materijal, i dalje je radilo tako da su i ti u inostranstvu rekonstruisani delovi opet bili oštećeni pa se ponovo tražilo rešenje za spas ovih Longinovih remek-dela. Na kraju, čini nam se, došlo se do ubedenja da u interesu ovih ikona ne treba ići u rekonstrukciju, ne treba dodavati ništa novo, nego naprotiv, odstraniti sve što je novo a originalni živopis čvrsto fiksirati za nosioca i zatim drvo impregnirati i obustaviti dalji njegov rad. Kako će se i šta će se na kraju učiniti sa ovim ikonama to ćemo tek videti ali posle ovih silnih konstatacija i iskustava verujemo u dobar kraj, jer se nalaze u dobrim rukama. Nije samo slučaj sa ovim ikonama da su se oko načina konzervacije i restauracije vodile bitke i diskusije. Bilo je toga dosta i oko načina konzervacije ohridskih kao i

mnogih drugih ikona, pa i dečanskih. Bilo je takvih slučajeva da su naši eminentni estetičari davali sasvim suprotne izjave za vrstu retuša, restauracije. Dešavalo se i to da su ljudi dugo posmatrali jednu restauriranu ikonu, divili joj se neznajući da je restaurirana, a tek kada im je ukazano da je na njoj izveden dobrim delom retuš, onda su hvalili majstorstvo retuša, ali energično bili protiv toga.

Takav je slučaj bio sa nekim dečanskim ikonama.

Prema tome, kada malo bolje pogledamo u te dobronamerne diskusije, koje se uvek smatraju principijelnim, vidimo da nimalo nisu principijelne, nego da su to isključivo individualna shvatanja koja se žele nametnuti i drugome. Naše mišljenje je da, naročito kod ikona, treba biti obazriv prilikom izvođenja retuša, treba voditi računa više o interesu same ikone nego o shvatanjima pojedina, ali nismo ni za druge krajnosti koje idu za tim da se svaka ikona isključivo samo konzervira a ne i restaurira. Znači, treba ići od slučaja do slučaja i tražiti adekvatna rešenja.

Naša principijelnost ili neprincipijelnost takođe se ogleda i u diskusijama kada se radi o lakovima, pastama, patinama, o njihovom skidanju ili ne-skidanju. Poznato je da restaurator kad vrši konzervaciju jedne slike na platnu ili ikone mora u većini slučajeva da ukloni ranije premaze i retuše a samim tim i lakove. Neki zastupaju mišljenje, bez obzira što stvari ne poznaju, da stare lakove ne treba skidati. Nekima su to muzejske patine, po nekima obijeni lakovi, diskutuje se o tome, ali niko nije pristupio onom principijelnom radu koji zahteva pre toga svestrane analize i utvrđivanje istine oko toga, pa tek onda pristup diskusiji. U takvim slučajevima restaurator je često prinuđen ili sam da rešava stvari ili da se povinuje individualnim shvatanjima davaoca posla, pa se u tom sam snalazi, iz čega proizlazi ne samo greške u restauriranju nego i druge, jer ceo rad i diskusije nisu zasnovane niti na principijelnim postavkama ni na naučnim dokazima.

Prema svemu iznetom, mi bismo trebali da imamo određenije stavove i da budemo principijelniji u našim diskusijama, zahtevima i iznošenju kritike na račun restauratora, jer problem retuša nije problem samo u nas nego je problem uopšte u svetu. O retušu se svuda razmišlja i sve više radi na tome da on bude što manje vidljiv, da restauratorske fleke nestanu sa platna.

Zađemo li u Luvr ili u pinakoteku u Minhenu, Vatikanske muzeje ili Stejt-galeriju u Londonu srešćemo se sa takozvanim restauratorskim flekama kao što ćemo se sresti i u literaturi gde se takođe govori o njima. Koje boje i kakva vezivna sredstva treba upotrebiti da bi te restauratorske fleke bile što manje vidljive, tim problemom se bavi ne samo Istituto centrale di restauro nego još od ranije i Doernerov institut, bave se sve veće restauratorsko-konzervatorske laboratorije i ateljei i svoje pronalaskе publikuju i stavljaju do znanja ostalim restauratorima u interesu umetničkih dela u svetu. Tako, na primjer, profesor Bohuslav Slanski u svojoj knjizi »Tehnika slikanja« kaže da retuši nisu samo izvršenje tehničko-konzervatorskog rada kao što je, na primer, konzervacija podloge i nosioca, nego je to spojeno sa celim nizom estetsko-konstruktivnih pitanja. On u svojoj teoriji retuša navodi mnoge institucije i pojedinačna rešavanja, pa prelazeći na tehniku retuša preporučuje niz ispitanih recepata, ali ne ostaje kategoričan ni za jedan od njih nego ih samo pruža kao mogućnost za obavljanje retuša sa što manje vidljivim flekama. Tako preporučuje retuš smolastim bojama, zatim retuš vodenim bojama, mešane tehnike, voštanim bojama i na kraju uljanim. U Sovjetskom Savezu restauratori se više služe jajčnim temperama, u Italiji temperom i akvarelama, u Francuskoj kombinovanim tehnikama, dok pojedini instituti ili restauratori preporučuju i nova sredstva kao što su membranol, kazein itd. Međutim, u Italiji i Francuskoj kao i kod nas pojedini ateljei imaju svoje recepture, tako da svaki na svoj način ovo pitanje rešavaju s manje ili više uspeha, no, pored svega toga, još se nije stiglo dotle da retuš na kraju prestane da bude restauratorska fleka.

L I T E R A T U R A :

Bohuslav Slansky: Tehnika slikanja I i II. Prag 1953—56.

F. X. Böhm: Boja u teoriji i praksi. Prag 1932.

K. Hrabje: Tehnologija laka. Prag 1950.

M. Hegr: Tehnika slikarske umetnosti. Prag, 1941.

A. V. Viner: Materijali uljanog slikarstva, Moskva, 1950.

F. Engelmüller: Put ka slikarskoj umetnosti, Prag, 1947.

Spomenici kulture, br. 4, Moskva—Lenjingrad, 1963.
A. P. Laurie: The painter's methods a materials, London, 1947.

R. J. Gettens, G. L. Stout: Painting materials. New-York, 1947.

Zdravko Blažić: Tehnika i konzervacija naše freske, Skoplje, 1958.

RETOUCHES ET »TACHES DE RESTAURATION«

Les retouches qu'on fait dans l'Institut Central de Rome, effectuées au moyen des lignes verticales, les retouches dites totales qu'on peut voir sur certains tableaux du Louvre ou les retouches totales aux imitations du »crackle« que l'on exécute avec succès à Bruxelles présentent, d'une certaine façon, des taches de restauration. Ces taches n'empêchent personne de bien voir les tableaux, au contraire, elles aident les historiens à avoir une idée de l'ensemble plus nette et à étudier, munis d'une documentation nécessaire, avec succès les tableaux en question.

La restauration des oeuvres des artistes contemporains exige, elle aussi, une attention particulière. Car, bien qu'ayant acquis une valeur artistique permanente, certaines oeuvres ne sont pas durables du point de vue technologique. De nombreux tableaux présentent différents matériaux d'origine chimique ou technologique, même des matériaux peu durables et qu'il faudra bientôt remplacer, tels les morceaux de sac, de journal, plâtre, verre, qui se décollent facilement. C'est pourquoi il faut s'en occuper dès à présent.

La phase finale du travail d'un peintre conservateur-restaurateur est certainement la retouche, bien entendu là où c'est nécessaire.

De fréquentes discussions et polémiques sur les procédés et la nécessité de la retouche, sur les taches de restauration qui sont provoquées par les retouches

effectuées sur des tableaux, des icônes et des fresques, sont chez nous, avouons-le, de date récente, tandis que dans les autres pays aux traditions de musée plus longues c'est une chose pratiquée depuis longtemps.

Chez nous, pourtant, on discute le plus souvent sur le besoin d'effectuer des retouches, de déterminer leurs dimensions, la qualité d'exécution; on discute également sur les taches de restauration apparaissant peu après l'exécution des retouches.

J'ai insisté dans cet article sur ce problème-ci, estimant nécessaire d'expliquer la façon dont apparaissent ces taches et les conditions objectives qui les provoquent.

Essayant d'expliquer les changements chimiques qui se produisent, pendant plusieurs décennies, dans les tableaux et comparant ce processus aux changements qui se produisent dans le fond du tableau, dans la couleur et dans la laque recouvrant l'endroit où l'on a effectué une retouche, j'avais l'intention de citer certaines de mes idées sur le vieillissement de la couleur, de la laque et du fond du tableau. J'ai profité également des expériences des célèbres instituts d'Italie, de Belgique, de France aussi bien que des résultats obtenus par les restaurateurs anglais, hollandais, tchécoslovaques et autrichiens.

NEKI PRAVNI ASPEKTI ZAŠTITE SPOMENIKA KULTURE

Razmatrajući efekat mjera koje se preduzimaju putem praktične primjene sredstava pravne zaštite spomenika kulture, sve više dolazimo do uvjerenja da naše zakonodavstvo u ovoj oblasti još nije uspjelo da u punoj mjeri obezbijedi ostvarivanje ciljeva zaštite. Ovakav prigovor naročito se odnosi na osnovno zakonodavstvo koje još nije na adekvatan i cjelishodan način regulisalo neka važna pitanja iz ove materije. Iz ovog razloga često se pojavljuju gotovo nerješivi problemi na relaciji odnosa organa zaštite spomenika kulture i društveno-političke zajednice, ili drugih zainteresovanih faktora, kada treba da se odlučuje o konkretnim mjerama zaštite nekog objekta iz našeg spomeničkog fonda.

Istina, intencija osnovnog zakonodavstva usmjerena je u pravcu totalne zaštite spomenika kulture, uključujući i one koji još nisu deklarirani kao zaštićeni objekti. To se najbolje vidi iz zakonske formulacije da »niko ne smije oštetiti niti uništiti spomenik kulture« i da se »bilo kakve radnje na spomeniku kulture ili njegovoj blizini« ne mogu preduzimati bez odobrenja organa zaštite određenog republičkim zakonom. Osim toga, ovo se vidi i iz krivičnopравниh sankcija koje snose svi oni koji narušavaju integritet spomenika kulture.

Na ovom mjestu razmotrićemo pitanje sprovođenja konkretne zaštite u okviru pravnih normi. Zadržaćemo se na standardnom primjeru u kojem je imalac spomenika kulture osnovna društveno-politička zajednica — opština, koja se u ovom svojstvu postavlja u određeni pravni odnos prema zaštićenom objektu.

Kada nastupi ugrožavanje integriteta spomenika kulture, nadležni organ opštine treba da interveniše iz više razloga:

— što je svaki imalac spomenika kulture dužan brižljivo čuvati spomenik kulture,

— što je svaka opština dužna vršiti opšti nadzor nad stanjem spomeničkog fonda kao društvenom imovinom, te i sama preduzimati spasavalačku akciju na njegovoj zaštiti,

— što je dužan štiti zakonitost na svojoj teritoriji i preduzimati zakonske mjere ako se zakonitost povrijedi u bilo kojoj oblasti.

Ove razloge dopunićemo još i napomenom da jedino opština kao nosilac spomenika kulture ima aktivnu legitimaciju za upotrebu pravnih sredstava protiv svakog onog koji vrši nedozvoljenu radnju na štetu spomeničkog fonda. Ovdje naročito imamo u vidu investitora koji izgradnjom nekog objekta u javnoj upotrebi ugrožava egzistenciju spomenika kulture, ali u isto vrijeme suprotstavlja i neki drugi interes društvene zajednice u kojem ta opština nije momentalno aktivnije angažovana.

Pod ovim okolnostima bilo bi normalno da opština u svojstvu imaooca spomenika kulture podnese tužbu protiv investitora i predloži građansko-pravne sankcije radi obezbeđenja sredstava za spasavanje spomenika kulture ukoliko investitor nije ta sredstva na vrijeme obezbijedio.

Ako pitanje intervencije za zaštitu spomenika kulture posmatramo iz aspekta jednog specijalizovanog organa zaštite — zavoda za zaštitu spomenika kulture, suočavamo se sa jednom u osnovi nepovoljnijom situacijom. Zavod nije imalac niti korisnik spomenika kulture i sa gledišta imovinsko-pravnog odnosa nije aktivno legitimisan za vođenje građansko-pravnog spora protiv investitora. U svojoj funkciji organa zaštite, zavod ne može narediti društveno-političkoj zajednici, odnosno opštini, da vodi spor kod suda protiv učinioca djela ugrožavanja spomenika kulture, nego samo može ukazati stručnu pomoć u pribavljanju i obradi dokumentacije radi ostvarivanja ovog cilja. Kao što se vidi, rješenje slučaja zavisno je od nahođenja opštine, koja treba da ocijeni da li će, i na kakav način, sačuvati neki objekat iz spomeničkog fonda.

Kada u našem slučaju govorimo o investitoru kao izvršiocu odgovarajućeg delikta, najčešće mislimo na betonsku branu velikog hidroenergetskog sistema na rijeci i na formiranje njegovog akumulacionog jezera. Pretpostavljamo da će se na

potopljenom terenu nepovratno izgubiti ne samo neispitana bogatstva faune i flore nego i mnogi vrijedni objekti iz našeg spomeničkog fonda kao što su arheološki nalazi, čitave grobne aglomeracije ili drevni kameni mostovi.

Ako tretiramo bilo koji primjer iz ovog spomeničkog fonda, na našoj sceni pojavljuju se dva nejednaka monumenta: na jednoj strani je simbol tehničkog progresa našeg društva — savremeni gigant u koji su investirane teške milijarde; na drugoj strani je spomenik kulture, manje ili više vrijedan objekat našeg kulturno-istorijskog nasljeđa, koji ne smijemo uništiti jer ga nikada više ne možemo obnoviti u autentičnom svojstvu.

U ovim simbolima vidimo dva sukobljena interesa društvene zajednice, koji se nisu smjeli konfrontirati jedan protiv drugog. Do toga je, na žalost, došlo upravo stoga što investitor nije mislio na onaj drugi zaštićeni interes, niti na njegovo rješenje. Investitor se nije pobrinuo da prilikom izrade projekta predvidi i sredstva za spasavanje spomeničkog fonda na akumulacionom području jer ga na to zakon nije obavezao. Nekada u ovu svrhu trebaju i značajnija sredstva (projektni elaborat, izmještanje i rekonstrukcija na novoj lokaciji i dr.), ali problem stagnira sve dok ne nastupi kritičan momenat kada investitor u zadnjem času ustanovi da više nema nikakvih sredstava za spasavanje spomenika kulture. I tako spomenik kulture, in situ, doživljava svoj istorijski trenutak koji bi se mogao nazvati konac tragedije.

Zavod kao organ zaštite mogao bi donijeti rješenje o privremenoj zabrani punjenja akumulacionog jezera dok se ne obezbijedi spasavanje spomenika kulture i u ovom smislu zatražiti intervenciju i javnog tužilaštva kao organa krivičnog gonjenja. A da li je to oportuno, kada se zna da su društvena zajednica a sa njom i lokalna komuna u najvećoj mjeri zainteresovani za ovaj hidroenergetski sistem?

Investitor obično odugovlači sa obezbjeđenjem sredstava za spasavanje spomenika kulture, nekada i u namjeri da izbjegne svoju zakonsku odgovornost za učinjeno djelo, ili se izgovara da ova sredstva može obezbijediti samo u slučaju ako na ovo bude prinuđen pravomoćnom presudom suda. To nam potvrđuju i neki konkretni primjeri iz naše prakse.

U ovoj dilemi opština može biti neodlučna naročito u slučaju ako sama nije mogla ocijeniti spomeničku vrijednost ugroženog objekta, a o tome nije zatražila meritorno mišljenje nadležnog zavoda. Možemo se zapitati kako će opština zaštititi spomenik kulture a da u isto vrijeme ne ošteti jedan od interesa društvene zajednice koji se manifestuje u značajnoj investicionoj izgradnji na području komune? Kako uskladiti oba ova interesa?

Ako opština odluči da podnese tužbu protiv investitora radi obezbjeđenja sredstava za spasa-

nje spomenika kulture, ostaje nam ipak nekoliko neriješenih pitanja. Šta će biti sa investicionom izgradnjom za vrijeme trajanja sudskog procesa i da li će spomenik kulture biti nepovratno izgubljen ako se privremeno ne obustavi izgradnja, Ko će snositi krivično-pravne sankcije koje propisuje zakon za uništenje spomenik kulture? Kakvu kompenzaciju možemo očekivati za izgubljeni spomenik kulture koji se više ne može obnoviti?

Opština može odlučiti da ne podnosi nikakvu tužbu i niko je ne može prinuditi da tu odluku izmijeni. Ona može proizvoljno ocijeniti da iz nekih istorijskih, nacionalnih ili drugih razloga spomenik kulture nije toliko vrijedan da bi ga trebalo spasavati po cijenu većih materijalnih žrtava i da je objekat investicione izgradnje mnogo značajnija kompenzacija za gubitak jedne takve spomeničke vrijednosti. Tako formirano shvatanje moglo bi se pojaviti i kao rezultat posebnih odnosa i aranžmana između komune i investitora izgradnje koji treba da predstavljaju kompenzaciju za izgubljeni spomenik kulture (komunalni objekti, stanovi i dr.). A u tome nekada naziremo i primitivističke tendencije sredine kada se radi o sudbini spomenika kulture.

Predpostavimo slučaj da se društveno-politička zajednica odnosno opština nije koristila pravnim sredstvima radi zaštite interesa društvene zajednice. Da li u ovom slučaju kakav drugi organ, na osnovu svojih javnih ovlašćenja, može preduzeti pravnu intervenciju ex lege radi zaštite neposredno ugroženog interesa društvene zajednice? Da li je sada i u kojoj mjeri ovim pitanjem zainteresovana šira društvena zajednica? Kako republički organ zaštite spomenika kulture može praktično sprovesti svoja javna ovlašćenja koja mu daje zakon?

Javno pravobranilaštvo može se ograditi od ove intervencije i postaviti svoju interpretaciju zakona da je javno pravobranilaštvo organ društveno-političke zajednice i da nekoga može utužiti samo na osnovu ovlašćenja svoje društveno-političke zajednice koju zastupa kod sudskih organa. Prema tome, javno pravobranilaštvo ne bi moglo preduzimati nikakve pravne radnje kod sudova ako ne dobije ovlašćenje od svoje društveno-političke zajednice.

Ako bi se saglasili sa ovim stavom morali bismo ustanoviti da djelatnost javnog pravobranilaštva ne izlazi iz okvira stvarne nadležnosti jedne društveno-političke zajednice. Iz toga proizlazi da javno pravobranilaštvo ne bi moglo preduzimati samostalne akcije ex lege kada se radi o interesu šire društvene zajednice, ako njegova društveno-politička zajednica ne želi da se u toj akciji angažuje.

Da li bi se ovakav stav mogao korigirati na osnovu drukčije interpretacije odredaba Osnovnog zakona o javnom pravobranilaštvu?

Iz formulacije člana 1 ovog osnovnog zakona vidi se da se imovinsko-pravni interesi jedne dru-

štveno-političke zajednice (opštine) tretiraju odvojeno od interesa društvene zajednice. Iz toga bi se moglo zaključiti da javno pravobranilaštvo može preduzimati pravne radnje ex lege u svakom slučaju kada se radi o interesu društvene zajednice koja je prema saveznom Ustavu »socijalističko društvo kao cjelina«, odnosno »skup svih društvenih činilaca u njihovoj cjelini«, a ne samo pojam jedne političko-teritorijalne jedinice.

Javno pravobranilaštvo zastupa odgovarajuću društveno-političku zajednicu (član 12) i po zakonu je ovlašteno da preduzima radnje za koje je ovlaštena i društveno-politička zajednica kao stranka u postupku (član 16). Za zastupanje društveno političke zajednice ne predviđa se izdavanje posebnog ovlaštenja javnom pravobranilaštvu jer to ovlaštenje proističe iz zakona.

U jednom slučaju (Arslanagića most kod Trebinja)* Republički zavod za zaštitu spomenika kulture bio je u velikoj mjeri zainteresovan da zakonsku odredbu protumači u smislu ove drukčije interpretacije. Stoga je zahtijevao od javnog pravobranilaštva da podnese tužbu protiv investitora nezavisno od negativnog stava opštine koja je imalac i korisnik zaštićenog objekta. Ova intervencija Republičkog zavoda, na žalost, nije imala uspjeha. Opština nije ovlastila javno pravobranilaštvo da se upusti u građansko-pravni spor protiv investitora, iako je očigledno bio ugrožen ne samo interes ove društveno-političke zajednice nego i interes društvene zajednice u cjelini. To je ujedno bio i kraj započete akcije na obezbjeđenju sred-

stava za spasavanje jednog vrlo vrijednog spomenika kulture.

Kao što smo to mogli ustanoviti stav osnovne društveno-političke zajednice — opštine ima u ovom domenu odlučujući značaj u rješavanju problema zaštite spomenika kulture.

Opština je u načelu nosilac prava korišćenja spomenika kulture u društvenoj svojini. Ovo pravo može se rješenjem nadležnog organa opštine prenijeti na drugog nosioca prava korišćenja kada je to u opštem interesu kojeg utvrđuje republički organ zaštite spomenika kulture.

Tretirajući ovo pitanje na takav način osnovno zakonodavstvo o zaštiti spomenika kulture upućuje nas na Zakon o eksproprijaciji nepokretne imovine i na primjenu njegovih propisa. Vidjet ćemo da li osnovne norme ovog zakona i u kojoj mjeri mogu rješavati probleme zaštite spomenika kulture.

Eksproprijacija je originalan način sticanja društvene svojine i kao pravni pojam ima značenje izvlaštenja privatne svojine (ex proprius) kojeg vrši državna vlast prinudnim sredstvom u opštem interesu. Stoga predmet eksproprijacije mogu biti samo nepokretnosti koje se iz građanske svojine prenose u društvenu svojinu za potrebe političko-teritorijalne jedinice ili drugog pravnog lica kao korisnika eksproprijacije. Za eksproprijaciju nepokretnost plaća se naknada koju snosi korisnik eksproprijacije.

Izuzetno od istaknutog načela ova zakonska materija ne reguliše samo eksproprijaciju privatne svojine, nego tretira još i prenošenje prava korišćenja društvene svojine u samom društvenom sektoru sa jednog na drugog nosioca toga prava. I u ovom slučaju, u skladu sa članom 25 saveznog Ustava, korisnika eksproprijacije tereti pravična naknada za društvenu imovinu koju je preuzeo na korišćenje, čime se ujedno rješava i pitanje valorizacije nepokretne imovine kao ekvivalenta za preneseno pravo korišćenja.

Osnov za valorizaciju nepokretnog dobra koje se ekspropriše je njegova tržna vrijednost koja se utvrđuje po propisima o eksproprijaciji. Među ovim nepokretnim dobrima ima objekata čija se tržna vrijednost ne bi mogla procjenjivati na osnovu uobičajenih instrumenata u postupku eksproprijacije. To su spomenici kulture odnosno nepokretna dobra od posebnog kulturnog značaja za društvenu zajednicu. Kada se ekspropriše neki teren radi ostvarivanja jednog određenog društvenog interesa, onda se ovaj društveni interes može sukobiti sa zakonskom normom o obavezi čuvanja i zaštite spomenika kulture. U tom slučaju organ opštine koji donosi rješenje o eksproprijaciji ima pravo da kategorički postavi i određene uslove koji obavezuju korisnika eksproprijacije da snosi sve troškove uspostavljanja prvobitnog integriteta spomenika kulture na nekom drugom obližnjem lokalitetu. To je ustvari obaveza korisnika eksproprijacije da o svom trošku vrši izmještanje i rekonstrukciju spomenika kulture.

* Potapanju ovog monumenta u rijeci Trebišnjici prethodila je neobična pravna situacija.

Spomenik kulture se ne smije uništiti, tako bar kaže zakon, a on je ipak izgubljen u vodenoj masi Trebišnjice. Višegodišnja prepiska sa HE-Trebišnjicom kao investitorom radi spasavanja objekta ostala je bez rezultata. Opština Trebinje i javno pravobranilaštvo kao njen organ nisu preduzimali nikakvu pravnu intervenciju protiv investitora radi obezbjeđenja sredstava za spasavanje objekta, iako je to Republički zavod uporno zahtijevao. Javno tužilaštvo nije udovoljilo prijedlogu Republičkog zavoda za vođenje postupka zbog neposrednog ugrožavanja spomenika kulture i povrede zakonitosti. Investitor nije postupio po rješenju Republičkog zavoda o privremenoj zabrani potapanja objekta. Na žalbu investitora drugostepeni organ je prihvatio potapanje objekta kao neizbježnu činjenicu i ujedno obavezao investitora na izmještanje i rekonstrukciju objekta na novoj lokaciji u vrijeme kada se privremeno isprazni akumulaciono jezero sredinom 1966. godine.

Kongres konzervatora Jugoslavije održan 1965. g. u Pulj apelovao je na najviše predstavničke organe da svojim uticajem pomognu u spasavanju potopljenog Arslanagića mosta kada investitor privremeno isprazni akumulaciono jezero u toku 1966. godine.

Ostaje da sačekamo još ovu posljednju šansu i da ustanovimo u kojoj je mjeri evoluirao naš interes za spasavanje ovog vrijednog spomeničkog objekta.

Važno je podsjetiti da se radi o jedinstvenom monumentu iz XVI vijeka sa izuzetnim arhitektonskim karakteristikama koje ne nalazimo na drugim mostovima iz ovog perioda. To su više puta potvrdili i najeminentniji jugoslovenski eksperti.

Treba napomenuti da je korisnik eksproprijacije taj koji svojom radnjom želi da ugrozi spomenik kulture i poremeti njegovo mirno stanje u kome se do tada nalazio pa je i logično da snosi odgovornost za sve štetne posljedice koje iz toga proističu.

Obezbjedenjem troškova za izmjestanje i rekonstrukciju spomenika kulture zadovoljava se utvrđeni interes društvene zajednice da korisnik eksproprijacije izgradi neki objekat većeg privrednog značaja na eksproprianom terenu, a istodobno i interes društvene zajednice da se sačuva integritet spomenika kulture kako to propisuje zakon.

Spomenik kulture mogao bi se u postupku eksproprijacije procijeniti samo kao arhitektonski objekat po svojoj tržišnoj vrijednosti, ali ne i kao objekat spomeničke vrijednosti. Osnovnu vrijednost spomenika kulture treba tražiti samo u njegovoj spomeničkoj vrijednosti koja je po zakonskoj formulaciji »naučna, tehnička ili druga kulturna vrijednost kao kulturno dobro od posebnog značaja za društvenu zajednicu«. I pored toga što je spomenik kulture faktično ostao neprocijenjena ili tzv. afekciona vrijednost (*pretium affectionis*) mogao se i kao takav uključiti u spisak procijenjenih objekata za koje se plaća pravična naknada u postupku eksproprijacije, ali pod uslovom da se postavi i cijena kojom se mogu platiti svi troškovi njegove pune rehabilitacije.

U ovom osvrtnu na propise o eksproprijaciji mogli smo naći i odgovor na kakav način može jedna opština spasavati spomenike kulture u postupku eksproprijacije, a da u tom postupku ne ostane na njoj istorijska odgovornost i sramotna ljaga da je investitoru jednostavno prodala spomenik kulture kao svaku drugu robu radi rješavanja relativno sitnih komunalnih problema.

Još na početku smo istakli krivično-pravni aspekt zaštite spomenika kulture i stoga bismo se morali orijentirati u tom pravcu kada naš slučaj nije bilo moguće riješiti na bazi građansko-pravnog odnosa između društveno-političke zajednice i investitora. Važno je napomenuti da je javno tužilaštvo samostalan organ za razliku od javnog pravobranilaštva i da nije vezano za stav političko-teritorijalne jedinice. Ovaj organ djeluje samostalno u svojoj funkciji gonjenja krivičnih djela i zaštite zakonitosti. Usvojen princip zamjenjivosti i inokosnosti ovlašćuje višeg javnog tužioca da preuzme u rad predmet nižeg javnog tužioca nezavisno od njegove stvarne nadležnosti. Prema tome javno tužilaštvo može goniti kao krivično djelo svako narušavanje integriteta spomenika kulture i predlagati krivičnopravne sankcije koje propisuje zakon.

Ovdje se ipak pojavljuje jedan problem. Zakon propisuje kaznu samo za dovršeno krivično djelo, ali ne i za pokušaj, koji je za nas vrlo važan faktor u preventivnom smislu. Kada se uništi spomenik kulture on je za nas nepovratno izgubljen, ali je tek tada formirano i dovršeno krivično djelo koje povlači kaznu. Tako je i u slučaju kada se

usljed oštećenja izmijeni izgled ili svojstvo spomenika kulture. Kada je spomenik kulture u neposrednoj opasnosti od oštećenja ili uništenja ali još egzistira u svom autentičnom svojstvu, djelo se može kvalifikovati kao pokušaj, koji se opet ne kažnjava (v. član 16 Krivičnog zakonika). Mislimo da bi i pokušaj trebalo kvalifikovati kao krivično djelo ako se radi o opasnosti koja neposredno ugrožava spomenik kulture, a kaznena sankcija kao preventivna mjera mogla bi spriječiti njegovo oštećenje ili uništenje.

Možemo pretpostaviti da će i javno tužilaštvo neodlučno stajati pred dilemom da li u nekom konkretnom slučaju treba obustaviti djelatnost investitora radi spasavanja spomenika kulture ili treba ovu djelatnost i dalje tolerirati zbog planirane privredne izgradnje. Prema tome neizvjesno je kako će pod ovim okolnostima i na kakav način biti spasen jedan spomenik kulture, a to je upravo ono što nas mnogo više interesuje od kazne koja se može izreći učinocu ovog krivičnog djela.

Sva ova razmatranja nameću nam jedno ozbiljno pitanje: da li svaka osnovna društveno-politička zajednica može sama odlučivati o sudbini svih spomenika kulture koji se nalaze na njenom području? Na ovo pitanje ne bi se moglo ništa određenije odgovoriti naročito iz razloga što za pojedine spomenike kulture kapitalnijeg značaja treba da bude zainteresovana i šira društvena zajednica bez obzira na to gdje su ovi objekti situirani. Većina opština ne raspolaže ni stručnim kadrom koji bi na odgovarajućem naučnom nivou mogao uspješno vršiti zadatke u vezi sa valorizacijom spomenika kulture i stoga im je stručna pomoć zavoda neophodno potrebna. Ipak nam ostaje neizvjesno pitanje da li će svaka opština i u svakoj prilici zatražiti tu stručnu pomoć ovog organa zaštite spomenika kulture. Da li u tom slučaju sudbina našeg naslijeđenog kulturnog dobra treba da postane kritična zbog toga što smo dopustili da se nenaučno i izolovano ocjenjuje njegova kulturna i umjetnička vrijednost i na toj osnovi odlučuje o njegovoj daljoj egzistenciji?

Karakteristično je da se ne pojavljuju slični problemi kada se radi o spomenicima kulture koji nisu u društvenoj svojini fizičkih ili građanskih pravnih lica (konfesionalnih organizacija). U tom slučaju imalac spomenika kulture ubrzo se konfrontira investitoru i koristi se svim pravnim sredstvima kako bi već u početku odbranio svoje imovinsko-pravne interese. Društveni karakter ove akcije je u tome što se putem efektivne zaštite tih interesa istodobno ostvaruje i interes zaštite objekta u konzervatorsko-restauratorskom smislu. Ovo nam može najbolje potvrditi primjer vrijednog manastirskog kompleksa Dobrićevo na području Trebišnjice, koji je na vrijeme prenesen i uspješno rekonstruiran na novoj lokaciji.

Investitor je prinuđen da naknadi svaku pričinjenu štetu fizičkom ili građanskom pravnom licu za njegov ugroženi objekat, ali investitor obič-

no ne daje nikakvu naknadu društveno-političkoj zajednici odnosno opštini kada je ona imalac takvog objekta, jer ona to nekada i ne zahtijeva iz razloga što pogrešno pretpostavlja da je podizanjem investicionog objekta društvena zajednica dovoljno profitirala. Ovakav stav se ne bi smio tolerirati kada se radi o spomeniku kulture kao ugroženom objektu i u ovom slučaju investitor bi morao obezbijediti naknadu namjenskog karaktera koja bi se mogla koristiti samo za izmještanje i rekonstrukciju spomenika kulture na novoj lokaciji ili za arheološku sanaciju.

Investitoru se suprotstavlja i radna organizacija sa nešto upornijim stavom kada je ona imalac spomenika kulture, naročito funkcionalnog objekta, jer se i ona uspješno angažuje u odbrani svojih ugroženih ekonomskih interesa. U takvom stavu manifestuje se jedan vid određene djelatnosti radne organizacije u okviru samoupravnih prava radnih ljudi u sistemu samoupravljanja.

Na kraju mogli bismo svu izloženu problematiku rezimirati zaključkom da putem našeg zakonodavstva još nije ostvarena puna pravna zaštita spomeničkog fonda čiji je imalac osnovna društveno-politička zajednica — opština.

* * *

Smatramo da ima dovoljno argumenata koji nas upućuju na izmjenu našeg sistema rada u oblasti zaštite spomenika kulture.

Prije svega trebalo bi propisati pravnu normu po kojoj bi investitor izgradnje objekta bio dužan da projektnom elaboratu priključi i evidenciju svih ugroženih spomenika kulture i prirodnih rijetkosti, pribavljenu od nadležnog zavoda za zaštitu spomenika kulture, zajedno sa odobrenim planom spasavanja zaštićenih objekata. Nadalje, investitor bi bio dužan da na osnovu ovog materijala izradi predračun troškova za spasavanje odnosno sanaciju spomenika kulture i prirodnih rijetkosti i obezbijedena sredstva uključi u sastav investicionog programa izgradnje.

Valorizacija spomenika kulture trebalo bi da bude osnova za klasifikaciju svih zaštićenih objekata. Na ovoj osnovi svi spomenici kulture mogli bi se podijeliti u tri kategorije i to:

1. na grupu objekata internacionalnog ili opštejugoslavenskog značaja, o kojima bi osnovna dru-

štveno-politička zajednica mogla odlučivati samo ako dobije saglasnost određenog saveznog organa;

2. na grupu objekata republičkog ili užeg regionalnog značaja, o kojima bi osnovna društveno-politička zajednica mogla odlučivati samo ako dobije saglasnost određenog republičkog organa;

3. na grupu objekata lokalnog značaja, o kojima bi osnovna društveno-politička zajednica mogla odlučivati uz prethodno pribavljeno mišljenje određenog republičkog organa, koje bi obuhvatilo i namjenu odnosno funkcionalnost zaštićenog objekta.

U odredbama saveznog zakona trebalo bi postaviti osnovna načela o ovoj kategorizaciji spomenika kulture, a ta načela razradio bi dalje republički zakon i ujedno postavio određene kriterijume za kategorizaciju objekata.

Određenim saveznim i republičkim organima treba dati ovlašćenje da i sami pokreću inicijativu i samostalno odlučuju o spomenicima kulture iz prve dvije kategorije objekata nezavisno od stava osnovne društveno-političke zajednice.

Kategorizaciju spomenika kulture vršio bi republički zavod za zaštitu spomenika kulture prilikom registracije i donošenja rješenja o zaštiti svakog objekta. Kategorizacija objekata internacionalnog ili opštejugoslavenskog značaja bila bi uslovljena davanjem saglasnosti određenog saveznog organa.

Tretiranjem ovog problema ukazujemo samo na neka pravna pitanja iz oblasti zaštite spomenika kulture i objekata prirode koja još nisu zakonski regulisana. Time još nije iscrpljena sva pravna problematika ove materije jer ima još pitanja koja bi trebalo razmotriti iz ovog aspekta i postupno ih rješavati uporedo sa daljim izgrađivanjem našeg zakonodavstva

Smatramo da bi trebalo što prije pristupiti razmatranju tretiranih osnovnih problema i dopunom zakonske materije na saveznom nivou unijeti kvalitativne izmjene u sistem našeg rada. Nadamo se da će od toga imati značajne koristi ne samo naš spomenički fond, čije je stanje jedno od mjera našeg kulturnog razvitka u civilizovanom svijetu, nego će od toga imati koristi i društvena zajednica u cjelini.

Quelques aspects juridiques concernant la protection des monuments culturels

L'auteur y traite certaines questions juridiques concernant la protection des monuments culturels qui ne sont pas réglés par la loi fédérale. C'est pour cette raison qu'on résout difficilement les problèmes qui se présentent entre les institutions s'occupant de la protection des monuments culturels et les communes ou autres institutions intéressés quand on décide des mesures à prendre pour protéger les monuments appartenant à la communauté.

On propose un classement et une évaluation de tous les monuments protégés. La loi devrait surtout obliger l'entreprise qui investit une construction d'un intérêt public d'assurer d'avance les moyens pour la conservation du monument menacé.

A ce point de vue l'auteur traite surtout à part le cas du pont Arslanagić monument d'une grande valeur datant du XVIe siècle qui a été inondé par le lac artificiel Trebišnjica en dépit d'interventions de l'Institut pour la protection des monuments culturels. Pourtant une seule et dernière occasion pour sa conservation se présente encore. Le pont pourrait être sauvé lors de la brève période de vidage du lac artificiel Trebišnjica qui aura lieu cette année.

Toutes les questions traitées sont commentées en détail et leur solution adéquate proposée. L'auteur considère que la discussion de ces problèmes ainsi que leur règlement juridique contribueraient à une protection plus efficace de nos monuments.

NEKOLIKO NOVOPRONAĐENIH NATPISA NA STEĆCIMA

Rad na evidenciji i obradi stećaka Bosne i Hercegovine, koji se već trinaest godina sistematski sprovodi putem Zavoda za zaštitu spomenika kulture BiH, redovno rezultira i pronalaženjem ponekog stećka sa natpisom u »bosančici«. U posebnim monografijama ili radovima posvećenim pojedinim važnijim područjima ili lokalitetima postepeno su objavljivani i stećci sa natpisima, a dva rada su se odnosila na same natpise.¹ Dosada je pronađeno i objavljeno preko 30 takvih natpisa. Kako je naša akcija obrade stećaka pri kraju, nema vjerojatnosti da će se još pronaći više primjeraka stećaka sa natpisima.

U ovome prilogu objavljujemo 10 novopronađenih natpisa. Osim triju koji se nalaze u Hercegovini, od kojih su dva zabilježena još prije 5 godina, ostali potječu sa teritorija Bosne, najviše istočne Bosne, gdje se na obradi stećaka radilo u posljednje tri godine. Neki od njih su oštećeni, zbog

čega ih nije bilo moguće u potpunosti rekonstruirati, a jedan je bio skoro sasvim oštećen, pa ga nije bilo moguće ni djelomično rekonstruirati. Nekoliko ih je bilo veoma zatrpano zemljom ili su bili jako zarasli u džbunje i šumu zbog čega ih ni obližnji stanovnici nisu primjećivali. Neki pripadaju nekropolama u zabačenim brdovitim krajevima pa im se prilazi sa dosta teškoća.

Osim ovih 10, pronađeno je u zadnje vrijeme još nekoliko natpisa koji još nijesu pročitani i proučeni; oni će biti nešto kasnije objavljeni.

U ovoj radnji obuhvaćeni su natpisi na stećcima koji se nalaze uz slijedeća naselja: Strujići u Popovom polju, Fatnica kod Bileće, Ljubljénica kod Stoca, Strgačina kod Rudog, Pazalje kod Rudog, Šljedovići kod Rogatice, Brnjica kod Prače, Kaljina kod Sokoca, Han-Ploča kod Kiseljaka i Šumnjaci kod Glamoča, pa ćemo ih tim redom i izložiti.

STRUJIĆI

Strujići su selo u Popovom polju, u Hercegovini pored ceste Mostar—Trebinje. Pripadaju opštini Trebinje. Odmah iznad ceste, a ispod seoskih kuća, situirana je nekropola sa 11 stećaka, od čega 8 sanduka, 2 ploče i 1 krstača sa pločom, dosta dobre obrade, orijentacije po pravcu zapad — istok.

Krstača sa pločom ima ukrase i natpis. Njene dimenzije su relativno dosta velike: 200 x 93 x 30 cm. Dimenzije njene ploče su: 285 x 165 x 25 cm. Na zapadnoj čeonj (široj) strani krstače urezana je bordura od cikcak-linija, zatim 5 osmorolisnih rozeta u kružnim vijencima koje su raspoređene u vidu krsta, ispod toga je plastični friz od povijene lozice sa trolistovima, a još niže jedna rozeta, te

dvije uske vrpce sa cikcak-linijama. Ispod svega je još jedan friz od povijene lozice sa trolistovima. Na suprotnoj strani je ista takva bordura unutar koje su u gornjem dijelu 4 slične rozete u vijencima. Između rozeta i toga friza urezan je u 4 reda natpis u »bosančici« koji u transliteraciji izgleda ovako:

**ACHE ODAH KPCMA BO-
ЖHVICO**

Slova ne odaju baš najvještijeg majstora. Ispred natpisa nema krstića, niti on počinje kao obično sa ASE nego sa ASIE. Crte slova S i K skoro su sasvim uspravno postavljene, V je kao uspravan pravougaonik sa nešto dužom donjom ivicom. Neobično je što kaže KRSTA umjesto KRST.

1 — Š. Bešlagić, Nekoliko novopronađenih natpisa na stećcima, Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo, 1959, 239-247; Isti, Novopronađeni natpisi na stećcima, Naše starine IX (1964), 133-144.

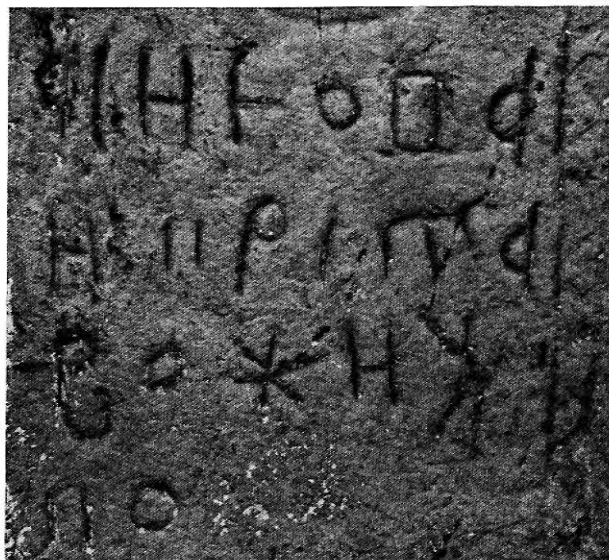
Možda to dolazi otuda što je umjesto poluglasa greškom urezano A. Izgleda da na kraju natpisa nedostaje još slovo V, koje je vjerovatno u međuvremenu oštećeno. Držim da transkribovan ovaj natpis glasi:

ASIE OVAJ KRST' BOŽIČKOV.

Natpis je evidentiran 1960. g.

Po obliku slova, zatim po obliku i tehničkoj obradi čitavog spomenika, kao i drugim okolnostima, mislimo da ovaj natpis potječe iz kraja XV vijeka.

Sl. 1 — Natpis iz Strujića

FATNICA

Fatnica je oveće selo pokraj ceste Bileća — Stolac, u sastavu opštine Bileća. Na području ovoga sela ima stećaka na nekoliko mjesta, a dva od njih imaju i natpise. Jedan od ta dva natpisa je već davno objavljen.

Oko 400 m zapadno od zgrade Osnovne škole u Fatnici, sjeverno i iznad ceste, a na lakolitetu Miljuša Glavica, u blizini seoskih kuća, nalaze se ostaci vrlo starog muslimanskog groblja. Među preostalim spomenicima ističe se jedna stela koja je u gornjem kraju nešto šira, a zatim završava kao krov na dvije vode. Na donjem dijelu šire strane (zapadne) ovaj spomenik ima urezanu krst — rozetu u kružnom vijencu, a iznad toga u 2 reda urezan natpis u »bosančici« koji izgleda ovako:

дсе лежи скендер

Ispred natpisa nema kršćica koji se više puta sreće na stećcima sa natpisima. Slova odaju osrednje vještog majstora. S je skoro sasvim uspravna crta, Ž je sastavljeno od tri izukrštane crte, K je kao dvije uspravne paralelne crte, a N je jedna uspravna i jedna prelomljena crta (sl. 2).

Spomenik pripada tipu najstarijih oblika muslimanskih nišana. U natpisu se spominje ime SKENDER, pa je sigurno da se spomenik odnosi na pokopanog muslimana. Možda je ovaj čovjek bio ugledan mještatin koji je prešavši na islam dobio navedeno ime?

Transkripcija natpisa je ovakva:

ASE LEŽI SKENDER

Po obliku slova i po obliku samoga spomenika moglo bi se najprije reći da natpis spada u kraj XV il početak XVI vijeka.

Natpis je evidentiran 1960. g.

Sl. 2 — Natpis iz Fatnice

LJUBLJENICA

Ljubljena je selo u području Hodova, oko 9 km zračne linije sjeverno od Stoca, u Hercegovini. Do njega se dolazi dobrom cestom koja je kod Maslina priključena na cestu Mostar—Stolac.

Na zaravanku iznad sela, na mjestu gdje se danas pokopavaju pravoslavni mještani, pored seoskog puta, situirana je srednjovjekovna nekropola sa 15 stećaka, od čega 1 sljemenjak, 12 sanduka i 2 ploče.

Spomenici su odlično klesani i dobro su očuvani. Orijentirani su po pravcu zapad — istok, osim jednog primjerka koji je postavljen po pravcu sjeveroistok — jugozapad.

Ukrašeno je 7 primjeraka. Jedan od njih, u obliku neobično visokog a dosta uskog sanduka na postolju, ima na svim uspravnim stranama poširok friz od povijene linije sa trolistovima. Iznad friza na zapadnoj čeonj strani ovoga spomenika predstavljen je jedan motiv u vidu koncentričnih tordiranih vijenaca i drugi u vidu neobične rozete koja je prema centru konusno udubljena. U površini između tih motiva urezan je u tri reda natpis u »bosančici« koji izgleda ovako:

дсе лежи охко са о (б)
црпно о н х (б)

Natpis je urezan nakon izrade reljefnih motiva na stećku. Površina za natpis nije prethodno isplanirana pa je došlo do toga da su neka slova morala da se stisnu ili da se previše odvajaju.

Majstor je, inače, dosta vješt u svome poslu. Ispred natpisa nije urezan krstić koji se više puta stavlja. Većina slova su tipična, ali ih ima i neobičajenih. Nešto je neobično slovo V koje je u obliku pravougaonika sa vodoravnim linijama koje se produžuju ulijevo umjesto udesno. Također je

neobično slovo U zato što mu je donji kružni dio veoma odvojen od gornjeg račvastog dijela. Slovo C ima vodoravnu crtu koja je nešto nakošena i protegnuta ulijevo umjesto udesno, a slovo Č je prikazano izvrnuto, odnosno kao malo uobičajeno slovo Ć.

Spomenik je s jedne strane nešto okrnjen, usljed čega su stradali znakovi za dva meka poluglasa iza imena i prezimena, riječi koje se, inače, završavaju konsonantima.

Potrebno je da se malo zadržimo na riječi koja znači prezime. Na prvi pogled to prezime je sasvim neobično — CRPOVIĆ, sa mekim poluglasom iza slova R i iza slova Ć. Kako se meki poluglas ponekad može čitati i kao E, to bi se, onda, ovo prezime moglo čitati i kao CREPOVIĆ. U tome slučaju nismo daleko od pretpostavke da je ono moglo postati od imena CREP, odnosno CRIJEP. U vezi s ovim, napominjemo da među natpisima stećaka Bosne i Hercegovine postoje dva sa takvim imenom, i to sa upotrebom slova ħ. Jedan od njih se nalazi u selu Podgradinju, u području Gornjeg Hrasna, petnaestak km južno od Stoca, a glasi: ASE LEŽI NINOJE LUPOVČIĆ, (SA) SINOM CRJEPOM (црѣпом).² Drugi natpis je u Radmilovića Dubravi, nedaleko od Bileće. On glasi ovako: ASE LEŽI CRJEP' (црѣпъ) I RAŠKO VLAHOVIĆ'...³ Iz ovoga se pouzdano može pretpostaviti da je prezime našeg natpisa iz Ljubljence postalo od imena CRJEP, što bi moglo značiti da je otac našeg Vukosava iz Ljubljence imao takvo ime. Vjerovatno je samo nehotimična greška majstora — klesara što je u tome natpisu mjesto ħ iza slova P uklesan samo meki glas b.

2 — V. Vuletić-Vukasović, Viestnik 1885, br. 2, 56 i br. 4, 99; Ć. Truhelka, Glasnik Zemaljskog muzeja 1891, knj. 1, 92; Lj. Stojanović, Zapisi... III, 22, br. natpisa 4878.

3 — Ć. Truhelka, Glasnik Zemaljskog muzeja VII (1895), 270-271, sl. 14; Lj. Stojanović, Zapisi... knj. III, 19, br. natpisa 4850.

Sl. 3 — Natpis iz Ljubljence

Na osnovu izloženog, mislimo, da natpis u transkripciji glasi:

ASE LEŽI VUKOSAV' CRJEPOVIĆ'

Ovaj natpis nam otkriva sasvim novog hercegovačkog feudalca o kome nemamo nikakvih istorijskih podataka.

U vezi sa imenom pokojnika, napominjemo da je u neposrednoj blizini nekropole donedavno živjela porodica sa prezimenom VUKOSAV, čiji su se umr-

li članovi sahranjivali baš pokraj samih stećaka. Trebalo bi utvrditi da li je ova porodica krajem XV ili u XVI vijeku živjela ovdje ili se odnekuda ova-
mo doselila, jer nam se i nehotimično nameće mi-
sao o mogućnosti povezanosti porodice VUKOSA-
VA sa pokojnikom kome pripada natpis.

Po obliku većine slova kao i po obradi stećka i njegovih reljefnih motiva, držimo da natpis spada u XV vijek.

Natpis je evidentiran u februaru 1966. g.

STRGAČINA

Strgačina je selo na lijevoj strani Lima, između Međeđe i Rudog. Pripada opštini Rudo. Na ovećoj glavici koja se nalazi u samome naselju, na lijevoj obali rječice Radojne, smještena je srednjovjekovna nekropola sa 61 stećkom, od čega 53 u obliku sanduka i 8 u obliku sljemenjaka. Spomenici su dobro obrađeni, ali su danas znatno oštećeni, zatim su zarasli i u zemlju utonuli. Orijentirani su po pravcu zapad—istok. Ukrašeno je 5 primjeraka.

Lokalitet je u ovome kraju poznat pod imenom Mramorje.

Na ovoj nekropoli 2 sljemenjaka imaju natpise i ukrase.

1. Prvi sljemenjak ima dimenzije: 180 × 70 × 75 cm. Na jednoj njegovoj krovnoj plohi predstavljeni su polumjesec i krug (sunce), na drugoj mač sa rukom i u jednom redu urezan natpis u »bosančici«.
Natpis izgleda ovako:

+ ASE LEŽI STJEPAN' OZRJENOVIC'
ΩZP'BNODHT'X

Ispred natpisa je mali krst. Slova su vrlo lijepa i uobičajena. Majstor upotrebljava poluglas, slovo V mu je kao pravougaonik sa nešto duže dvije ivice, slovo Z je nešto manje uobičajeno, a za O upotrebljava kružnicu kao i omegu kada njim počinje prezime.

Natpis se lako čita. On u transkripciji glasi ovako:

+ ASE LEŽI STJEPAN' OZRJENOVIC'.

Ovaj natpis nam povećava listu naših srednjovjekovnih feudalca. Na žalost, o samome pokojniku nemamo istorijskih podataka. Međutim, dvojica Ozrenovića se spominju u natpisu stećka koji je nađen u Rogatici ili u njenoj blizini a koji je kasnije uzidan u pravoslavnu crkvu u Rogatici. Tu se spominju Domša Ozrenović i njegov sin Bogdan. Mislimo da se i natpis iz Kaljine (koji se također objavljuje u ovome članku) odnosi na jednoga Ozrenovića. Po svemu izgleda da su Ozrenovići bili ugledniji feudanci u području oko Ozren-planine i istočno od nje, sve do Drine i Lima.

Natpis je evidentiran 1964. g.

Sl. 4 — Natpis iz Strgačine

Po obliku slova, zatim po tehničkoj obradi spomenika i ukrasa, kao i po drugim okolnostima, mislimo da natpis spada u XIV v.

2. Drugi stećak sa natpisom je također u obliku sljemenjaka koji je veoma utonuo u zemlju (156 × 70 × 35 cm). Na jednoj njegovoj krovnoj plo-

hi predstavljena je ruka poviena u laktu i pored nje tordiran kružni vijenac. Ploha je jako oštećena atmosferilijama zbog čega je i natpis većim dijelom stradao. Od natpisa se danas zapažaju samo neka slova, kao npr. M, A, T, V i L, ali to nije dovoljno da se on rekonstruira.

PAZALJE

Za oko 1 1/2 sat hoda vrlo slabim putom, uzbrdo i na jug od sela Strgačine, dođe se u malo zabačeno selo Pazalje. Na duguljastom brijegu ispod sela, a na lokalitetu koji se zove Mramorje, nalazi se srednjovjekovna nekropola sa oko 200 stećaka, od čega 12 sljemenjaka, dok su sve ostalo sanduci koji su pretežno utonuli u zemlju i zarasli u šumu. Znatan broj ih je slabo obrađen.

U sjeverozapadnom kraju nekropole, među bolje obrađenim spomenicima, nalazi se oveći a nizak sanduk sa postoljem koji na vodoravnoj strani ima djelomično oštećen urezan natpis u 14 redova koji izgleda ovako:

АСЕ НЕКА СЕ ЗН. МІКО
 ШД... ЕЖН ПОРЬ... М..
 ЧАРНХЬ М.. СННЬ СОО-
 НШМ. РЖОМЬ ШДО ЛЕ-
 ЖН ДА НА СДОНШ БЧ-
 ШННЕ МІКО НЕЗНА . А
 ЗНАЦ ДА Е ПРОКЛЕТА
 РЖКА МА КОБЪ ХЕ ОДО
 ПРЕМЕСТННН БРАТНЕ
 ПОГНБОХЬ

Sl. 5 — Natpis iz Pazalja

Ispred natpisa nema urezanog krstića. Slova natpisa odaju osrednjeg majstora. Ne tako često upotrebljavano mu je slovo N koje se sastoji od jedne duže uspravne, zatim jedne manje položene i jedne kraće također uspravne crte. Slovo V mu je kao pravougaonik sa dvije nešto duže ivice, a slovo O mu je kružni vijenac a nekad i kao omega. Majstor poznaje glas Št ili Šč, zatim upotrebljava i jat kao i meki poluglas (sl. 5).

Iako su neka važna slova oštećena, ipak nam se čini da se ovdje radi o pokojniku TVRTKU MIL-CARIĆU, kojeg sada prvi puta susrećemo. On je feudalac i sahranjen je na svojoj baštini. Biće da se radi o groblju ne samo njegove porodice, koja je gospodarila ovim krajem u XV vijeku nego

i o groblju ranijih stanovnika ovoga naselja koji su pokopani i u XIV a možda još i u XIII vijeku.

Na kraju natpisa se proklinje svaki onaj koji bi dirao u grob i grobni biljeg.

Mislimo da ovaj natpis u transkripciji glasi:

ASE NEKA SE ZN/A/ TKO OV/DE L/EŽI
 TVR'/TKO/ M/IL/CARIĆ' T... SIN'SVOJOM'/
 RUŽOM' OVO LEŽI VA NA SVOJI BAŠTINE
 TKO NE ZNA A ZNAŠ DA JE PROKLETA RUKA
 TA KOJA ĆE OVO PREMJEŠTITI BRATIJE PO-
 GIBOH'

Po izgledu većine slova najvjerojatnije je da ovaj natpis potječe iz XV v.

Evidentiran je 1964. g.

ŠLJEDOVIĆI

Šljedovići su selo koje se nalazi oko 8 km jugoistočno od Rogatice, u istočnoj Bosni. Pripada opštini Rogatica. Nedaleko od naselja i puta Šljedovići—Čadovina, a na lokalitetu Divči—Kamen

nalaze se 2 osamljena ogromna stećka u obliku sljemenjaka, odlične obrade i očuvanosti. Orijentacija im je različita — po pravcu zapad—istok i po pravcu sjever—jug.

Jedan od njih čije su dimenzije 200 × 85 × 90 cm postavljen je po pravcu sjever-jug i ima u 2 reda urezan natpis na sjevernoj čeonj strani koji izgleda ovako:

† АСЕ ЛЕЖИ КНЕЗЪ РДА
ОЕ АЗЕ(М)ЛНХЪ

Ispred natpisa je mali krst. Slova su dosta dobro klesana. Uspravne crte kod slova A i R malo se povijaju na krajevima prema unutra, Z mu je samo nešto izvinuto a ne zalomljeno. Ostala slova

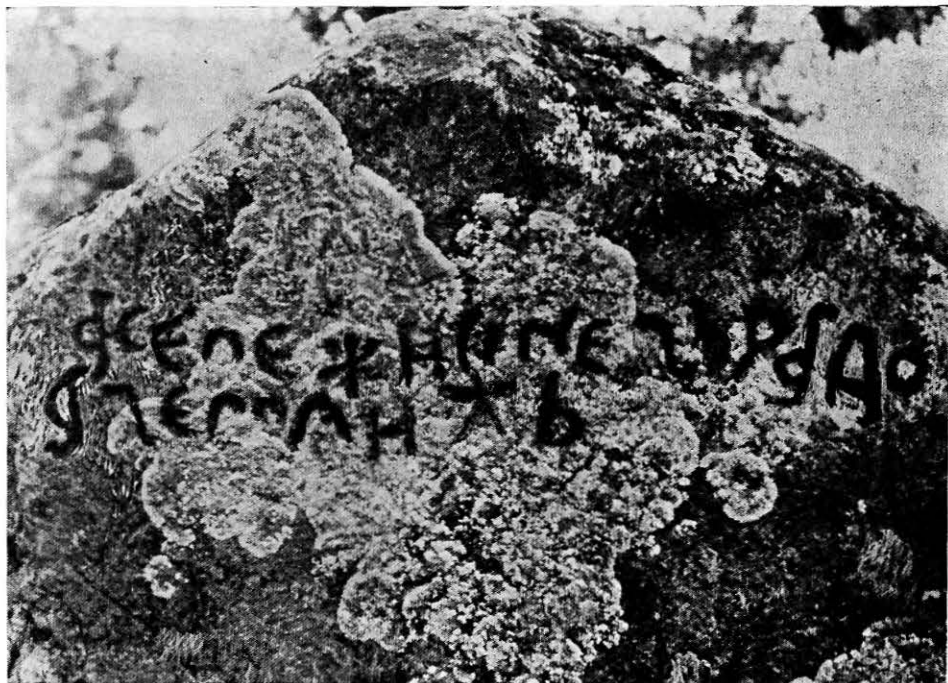
su uobičajena. Klesar je upotrebljavao poluglas samo na kraju imena i prezimena.

U prezimenu je oštećeno jedno slovo, koje nam se čini da je moglo biti T. Prema tome, transkripcija natpisa je ova:

ASE LEŽI KNEZ' RADOJE AZE/T/LIĆ'

Ovaj natpis nam govori još o jednom, dosada sasvim nepoznatom feudalcu — knezu, koji je vjerojatno u svoje vrijeme ovdje i gospodario. Grob i spomenik mislimo da pripadaju dijelu nekropole gdje se sahranjivala njegova porodica.

Prema obliku većine slova, a naročito A, Z i D, može se reći da natpis potječe iz XV vijeka. Natpis je evidentiran 1964. g.

Sl. 6 — Natpis iz Šljedovića

BRNJICA

Brnjica je selo u opštini Pale, u istočnoj Bosni. Njoj se može doći za 1½ sat pješaćenja uzbrdo, na sjever od Prače. U zaseoku Suha Česma, a u dvorištu Sretena Zekovića, nalaze se 4 stećka, od čega 1 sljemenjak i 3 sanduka, sa postoljima, nešto većih dimenzija, dosta dobre obrade, a orijentacije po pravcu zapad—istok.

Jedan sanduk ima ukrase i natpis. Na njegovim uspravnim stranama prikazan je friz od dvostruke cikcak-linije, a na zapadnoj čeonj strani je djelomično oštećen natpis u 7 redova koji izgleda ovako:

Pisar je dosta vješt i upotrebljava uglavnom slova koja su uobičajena za određeni vremenski period. Upotrebljava i poluglas, ali samo na kraju

: ЛЕЖИ : МНЛОСАДЪ : ПРН.ЛН.
ОДНЪ... СВОИМЪ : СНОМЪ :
СР.НШНОМЪ : НА СВОИ : ЗЕ-
МЛН : НА... ЕМЭННМОИ : А
ГОПОРШЕ : БРАТНЕ : С...АМ
БГЪ : Н ПОВНОДМЕ : Ъ САМ. :
Н ОИ : А ОИ : ХОХЕМЕ : БН... :
Н Ъ : Н БРАТНА :

riječi koje se završavaju konsonantom. Riječi odvajaju dvotačkama. U natpisima na stećcima dvotačke su rijetko korištene, a u tim slučajevima one su bile znak za odvajanje ne samo riječi nego čita-

Sl. 7 — Natpis iz Brnjice

vih rečenica. U ovome pogledu pisar nije sasvim dosljedan, jer neke riječi, istina, jednosložne i u funkciji predloga ili veznika, ne odvaja dvotačkama. Njegovo slovo V je uvijek pravougaonik kod koga su vodoravne crtice nešto duže, Z mu je dosta neobično, a T se sastoji od 3 uspravne crtice koje su odzgor povezane jednom vodoravnom crtom.

Početak natpisa je oštećen, ali on može biti samo riječ ASE ili SE, sa urezanim krstićem ili bez njega ispred riječi, kako je to već uobičajeno. Ime pokojnika se može pročitati, dok je prezime neizvjesno, zbog toga što mu nedostaju 2 slova. Izgleda nam da je prvo oštećeno slovo u drugom redu, ipak, samo dio slova M, a da bi onaj drugi prazan prostor trebalo popuniti slovom L. Tako bi, po našem mišljenju, to prezime bilo PRIMILOVIĆ. Dalje je, vjerojatno, bilo jedno S ili SA ispred riječi SVOIM. Ime sina je problematično. Ako je prvo slovo trećeg reda zaista I, onda nam se čini da to ime u instumentalu treba čitati kao SRBIŠINOM. Srednja riječ četvrtog reda prvi puta se susreće u ovakvom obliku. Nekoliko prvih slova prve riječi sljedećeg reda je oštećeno i nije ih moguće sigurno rekonstruisati. Taj dio natpisa se završava sa BG, pa pretpostavljamo da je to skraće-

nica od BOG. Prvi dio šestog reda također nedostaje, ali je on logičan u uobičajenom završetku sličnih epitafa — BIO KAO. U tome dijelu nešto dalje je upotrebljena riječ HOĆETE umjesto uobičajene ČETE. I prvi dio zadnjeg reda je oštećen. Očito, on treba da glasi BITI KAO.

Prema izloženom, predlažemo ovakvu transkripciju natpisa

/ASE/: LEŽI: MILOSAV': PRI/M/I/L/OVIĆ':
 /SA/ SVOIM': SINOM': SR/B/IŠINOM': NA
 SVOI: ZEMLI: NA /PL/EMENITOI: A GOVORAŠE:
 BRATIJE: S... AT B/O/G': I POČIVATE:
 JA SAM'/ /BIO KAO/: I VI: A VI: HOĆETE:
 BI/TI KAO/: I JA: I BRATIJA:

Natpis nam govori da su ovdje sahranjene dvije osobe — otac i sin iz feudalne porodice Primilovića. Ovo prezime nije dosada bilo poznato. I sin ima ime koje se prvi puta susreće na stećcima. Vjerojatno se ovdje radi o uglednijim ljudima u kraju koji je u XV vijeku bio sastavni dio područja kojim su gospodarili Pavlovići.

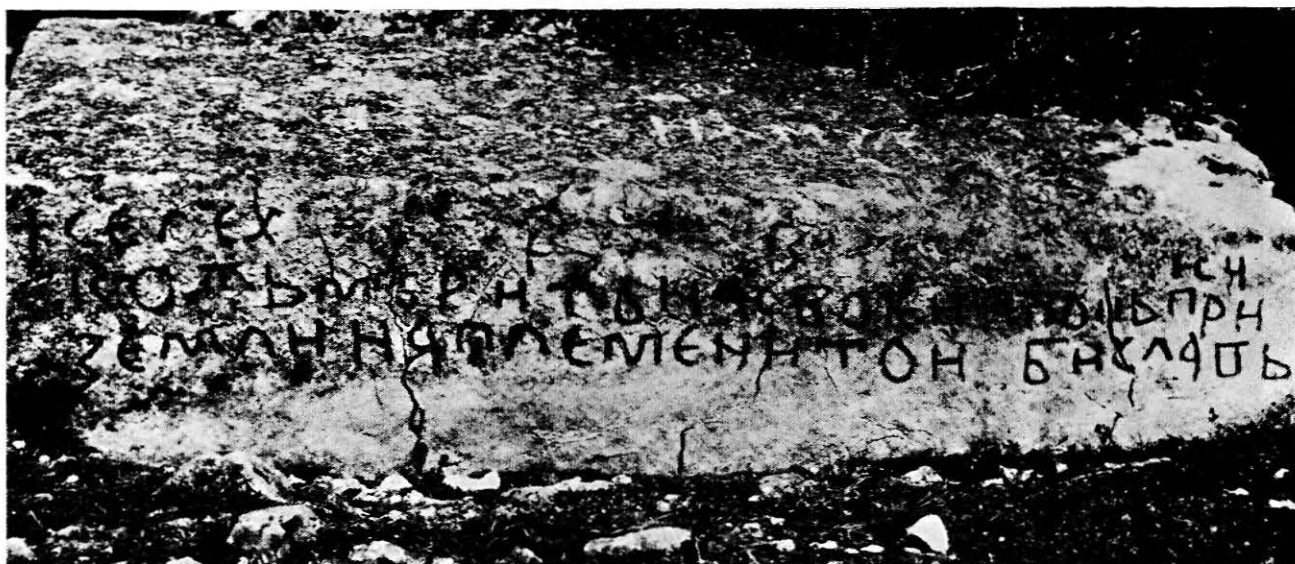
Po obliku većine glasova, kao što su, na primjer, Ž, M, V, A, S, T i Š, ovaj natpis bi najprije spadao u XV vijek.

Evidentiranje natpisa obavljeno je 1964. god.

KALJINA

Kaljina je selo koje se nalazi oko 10 km zračne linije na sjeverozapad od Sokoca, u istočnoj Bosni. Spada u grupu naselja koje se zovu Šahbegovići. U sastavu je opštine Sokolac. Njoj se može doći nedavno izgrađenom dobrom cestom koja je priključena na cestu Sarajevo—Sokolac.

Oko 150 m zapadno od samog naselja, na zaravanku blagog brda, pokraj seoskog puta, situirana je nekropola sa 8 stećaka, od čega 4 sljemennjaka, 3 sanduka i 1 ploča. Spomenici su dobro klesani, ali su danas djelomično oštećeni i utonuli. Orijenitarani su po pravcu zapad—istok. Nemaju ukrasa.

Sl. 8 — Natpis iz Kaljine

Lokalitet na kojemu je nekropola poznat je pod imenom Kalen Greblje.

Jedan sanduk, čije su dimenzije 210,110 i 50 cm, ima na južnoj bočnoj strani u 3 reda urezan natpis koji je znatno oštećen (sl. br. 8). On izgleda ovako:

**+ СЕ ЛЕХ ... КО.Ъ М. РИТЪ
НА СВОЈЕИ ЗЕМЛЈИ НА
ПЛЕМЕНИТОИ (НИ)СА ПО-
(Н)Ъ ПРИБИСЛАВЪ**

Ispred natpisa je urezan krstić. Prvi red je skoro sav oštećen, a tu je baš bilo ime pokojnika. Iako se završetak druge riječi ne vidi jasno, nema sumnje da je ta riječ LEŽI ili LEŽE. Iza toga se samo naziru neka slova iz kojih bi se najprije moglo rekonstruirati prezime OZRENOVIĆ ili ime OZREN. Početak drugog reda je problematičan — nije sigurno da li je to završetak riječi sa kraja prvog reda ili je nova riječ. I druga riječ nije baš sasvim sigurna. Dalje je natpis potpuno čitljiv. Zbog relativno slabog kvaliteta preostalog dijela plohe ispod natpisa, majstor je odlučio da se kao pisar zabilježi nešto desno od natpisa, također u 3 reda. Iako je ovdje početak oštećen, sigurno je to riječ PISA. I druga riječ je malo oštećena, ali se ona može sigurno čitati kao POP. Tako bi, po našem mišljenju, transkribovan ovaj natpis glasio ovako:

+ SE LEŽ/I
KO/G/ M'/RIT NA SVOJEI ZEMLJI
NA PLEMENITOI /PI/SA POP' PRIBISLAV'

I pored toga što ovdje nismo sigurni kako se zvao pokopani, natpis je vrlo značajan. Prije svega, on nam kazuje da se radi o feudalcu koji je imao prezime ili ime po obližnjoj planini Ozren (oko 12 km zračne linije na zapad). U natpisu vidimo spojenicu koju smo sreli u natpisu stećka monahinje Polihranije u selu Veličanima, što je nalazi u Popovu polju, u Hercegovini, što je također važan elemenat. Osim toga, natpis nam pruža ime još jednog majstora pisara — Pribislava. Očito je Pribislav samo »dijak«, ne i »kovač«, jer bi se, inače, zapisao drugačije. Ovo je prvi puta da se izričito navodi kako je pisar pop, što ne iznenađuje kada imamo na umu da je u to vrijeme bilo malo pismenih ljudi, odnosno da su među te rijetke pismene spadali sveštenici. Vjerojatno su i neke druge natpise na stećcima pisali sveštenici, ali to nije isticano kao ovog puta. U daljem studiju pitanja pripadnosti stećaka možda će nešto značiti i okolnost da je baš pop Pribislav angažovan kao pisar na spomeniku feudalca Ozrenovića(?).

Majstor je, inače, vješt u svome poslu. Slova su mu lijepa, dosta ujednačena i tipična. Jedino nije dosljedan u pisanju slova V. Ipak nam dio koji se odnosi na pisara izgleda nešto drugačije od svega drugoga, jer se tu upotrebljavaju slova A i V koja bi vremenski mogla biti nešto mlađa od samoga natpisa. To je moglo doći otuda što je taj dio natpisa možda nešto kasnije urezao pop Pribislav, ili je neko drugi nakon njegove smrti htio da konstantuje da je natpis pisao Pribislav.

Po obliku većine slova može se pretpostaviti da natpis potječe s kraja XIV ili s početka XV vijeka.

Natpis je evidentiran 1964. g.

HAN PLOČA

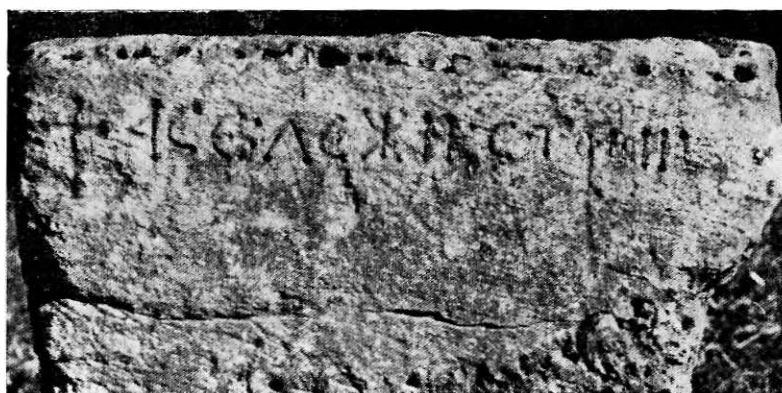
Han ploča je naselje uz cestu Sarajevo—Kiseljak, oko 10 km daleko od Kiseljaka. Uz džamiju, koja je novijeg datuma, našli smo fragmenat stećka, veličine 45 × 30 × 35 cm, na kojemu je malo uobičajenim sitnijim slovima »bosančice« urezan dio natpisa koji izgleda ovako:

+ ASE : LEŽH : ST(O'V)N' :

Nije poznato gdje je prvobitno bio ovaj stećak sa natpisom. Pretpostavljamo da je ovaj fragmenat prenesen ovdje iz neposredne blizine. Vjerovatno je nekada tu negdje bila i čitava nekropola

sa stećcima, pa je uništena. Sada se na udaljenosti od oko 100 m na zapad od džamije nalazi 1 osamljen stećak, a između njega i džamije postoji nekoliko starih muslimanskih nišana.

Natpis odaje dobrog majstora, ali su slova relativno malena, nešto kosa i približuju se kurzivnim. Ispred natpisa urezan je krstić. Riječi su odvojene dvotačkama, kakav je slučaj kod nekoliko natpisa na stećcima područja oko Zenice i Travnika. Kod imena pokopanog oštećena su slova u sredini, ali nam se čini da nema sumnje da su ona O i jat. Kod slova N kosa crtica je postavljena u neuobičajenom pravcu. Na kraju imena koje se završava konsonantom majstor je stavio meki poluglas.

Sl. 9 — Natpis iz Han Ploče

Držimo da transkribovan natpis glasi ovako:

+ ASE : LEŽI : ST(OJA)N' :

Natpis nam, inače, po svom sadržaju ne kaže mnogo. Ne znamo ko je taj Stojan. Ako je na stećku prvobitno to bio sav tekst natpisa, moglo

bi se zaključiti da je Stojan u svoje vrijeme ipak bio ugledna ličnost. Okolnost da nemamo prezimena upućuje na relativno starije vrijeme postanka natpisa. Zbog toga mislimo da on potječe iz XIV—XV vijeka.

Natpis je evidentiran 1964. g.

ŠUMNJACI

Šumnjaci su selo koje se nalazi u sjeverozapadnom dijelu Glamočkog polja, oko 6 km sjeverozapadno od Glamoča. U blizini samoga naselja smješteno je aktivno pravoslavno groblje sa mnoštvom velikih kamenih krstača među kojima i nekoliko starijih. U ovome starijem dijelu groblja među krstačama se zbog svog neobičnog izgleda ističe i lako zapaža jedan spomenik u obliku stele koja je u gornjem dijelu nešto proširena i zaobljena. Na tome dijelu spomenik ima 6 blagih lučnih (polumjesečastih) izreza. Dimenzije spomenika su: visna iznad zemlje 135, širina 55 i debljina 43 cm. Orijetiran je po pravcu sjeverozapad-jugoistok.

Na jugoistočnoj (široj) strani prikazana je figura čovjeka — muškarca u arkadi, na sjeveroistočnoj bočnoj strani je predstava pravougaonog štita

(sa jednom kosom stranicom) na kojemu se vidi mali krst kao heraldička onaka. Iznad štita je polumjesec, a ispod štita dio mača. Na drugoj čeonj strani urezan je u dva reda natpis koji izgleda ovako:

CE LEŽH KNEŽB PRH.N

Ovaj natpis dosada nije bio uočen, niti publiciran.

Pisar upotrebljava uglavnom uobičajena slova. Slovo K mu se sastoji od dviju linija koje se ne povijaju, N je nešto rjeđe i prikazano je sa jednom prelomljenom i jednom uspravnom crtom, a i slovo Z nije baš tako često upotrebljavano.

Sl. 10 — Natpis iz Šumnjaka

Iz natpisa vidimo da se radi o spomeniku nekog kneza, dakle ugledne ličnosti u Glamočkom polju. Njegovo ime je neobično. Vjerovatno je greškom majstora ispušteno jedno slovo koje bi najprije moglo biti jat. Tako bi, onda, po našem mišljenju, transkripcija toga natpisa bila ovakva:

SE LEŽI KNEZ' PRI(JA)N

Mislimo da ovaj spomenik sa natpisom potječe iz XV ili početka XVI vijeka.

Evidentiranje natpisa obavljeno je 1965. g.

Quelques inscriptions gravées sur des stèles
funéraires récemment découvertes

Travaillant depuis plus de douze ans à un relevé systématique et à l'étude des stèles funéraires de Bosnie-Herzégovine, l'auteur a découvert un certain nombre de stèles dont les inscriptions étaient gravées en »bosančica«-alphabet bosniaque, bien que de tels cas n'aient pas été relevés jusqu'à présent. L'auteur a publié une trentaine de ces inscriptions dans certains travaux et monographies sur les stèles funéraires ou encore dans des articles ayant trait uniquement à ces inscriptions.

Le présent travail comprend dix nouvelles inscriptions, récemment découvertes, dont deux en Herzégovine (dans le village de Strujići — plaine de Popovo

polje et dans le village de Fatnica — près de Bileća), six en Bosnie orientale (villages de Strgačina et de Pazalje près de Rudo, village de Šljedovići près de Rogatica, village de Brnjica près de Prača, village de Kaljina près de Sokolac), une en Bosnie centrale (village de Han Ploča près de Kiseljak), une en Bosnie occidentale (village de Šumnjaci près de Glamoč).

L'auteur décrit chacune de ces stèles, en fait la transposition et la transcription, analyse les caractères et le contenu de l'inscription, puis en détermine la chronologie.

L'auteur estime que ces inscriptions datent des XVIe et XVe siècles.

SJEVERNI DIO GRADSKIH UTVRDA U JAJCU

Od 1960. godine naovamo vrše se obimniji konzervatorski radovi na fortifikacionim građevinama uz sjeverni rub civilnog dijela starog grada Jajca. Čitave partije zidova koje gotovo nisu bile poznate zbog ruševnosti i suviše bujne vegetacije koja ih je prekrivala sada su ponovno postale vidljivi i pristupačni dio historijske arhitekture grada. Radovi nisu dovršeni, no budući da je koncepcija o građevinskom postupku i budućem izgledu kompleksa dovršena, nije na odmet da se o spomenicima progovori barem u općim potezima, toliko da bi se dobio osnovni utisak o poduzetim radovima.

Inicijator poslova je opština grada Jajca, koja uz pomoć dotacija iz saveznog i republičkog fonda za unapređivanje kulturnih delatnosti vrši svake godine zahvate u okvirima raspoloživih sredstava. Opština je nadalje finansirala razradu programa konzervacije cjelokupnog spomeničkog fonda u gradu Jajcu, kojim su obuhvaćeni svi potrebni radovi na održavanju historijske arhitekture, čime je znatno olakšano rješavanje parcijalnih zadataka koji se uklapaju u taj generalni plan.

U ovom radu obuhvaćene su sve fortifikacione gradnje uz sjeverni rub civilnog naselja, tj. srednjovjekovne Varoši. Kako je pojam Varoši u tursko doba (1718) prenesen na područje izvan gradskih zidova, u članku je izbjegnuta upotreba ovog pojma s namjerom da se ne stvori zabuna kod čitaoca koji poznaje današnje Jajce.

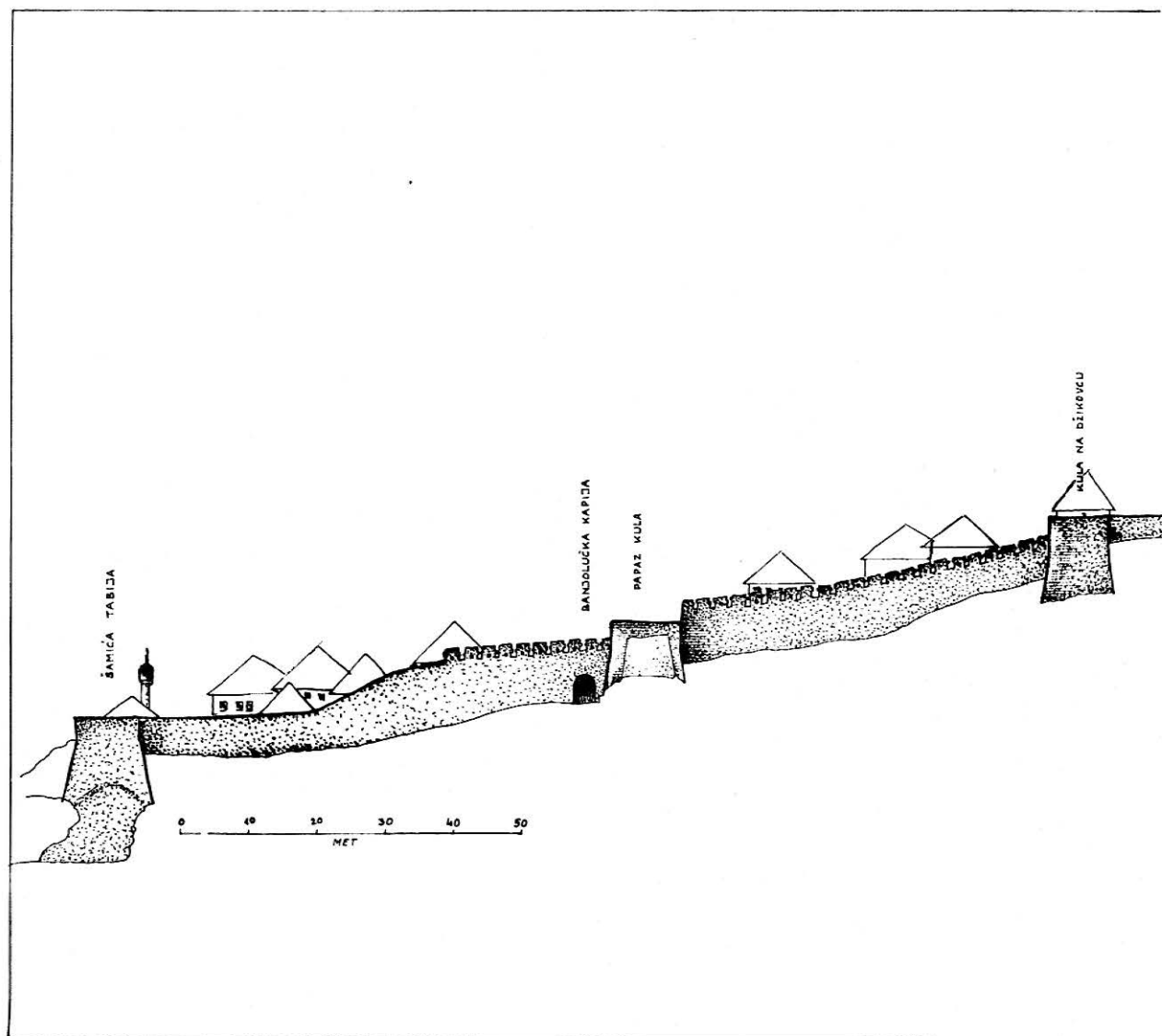
Sjeverni sistem utvrda civilnog naselja u Jajcu sastoji se od nekoliko objekata:

1. Zid između tvrđave i Mračne kapije;
2. Mračna kapija;
3. Velika tabija;
4. Zid između Velike tabije i kule na Džikovcu;
5. Kula na Džikovcu;
6. Zid između kule na Džikovcu i Papaz-kule (tzv. zid sa prsobranima);
7. Papaz-kula;
8. Banjolučka (Papaz-) kapija;
9. Zid između Papaz-kapije i Šamića tabije;
10. Šamića tabija.

1. ZID IZMEĐU TVRĐAVE I MRAČNE KAPIJE sastoji se zapravo od dva poteza: prvobitno je bio izgrađen relativno tanki zid debljine 80 cm (pri vrhu 74 cm) u ravnom potezu od sjeveroistočnog ugla tvrđave prema Mračnoj kapiji. Kao građa upotrijebljena je tada muljika kao kamen lomljenac vezan malterom od kreča sa nešto primjese praha od sedre i ulomaka opeke. Lice zida izvedeno je bez nekog određenog sistema slaganja kamena — sistem koji je u rimskom građevinarstvu poznat pod nazivom *opus incertum*. Vanjska ploha ožbukana je malterom od kreča i znatne količine krupnog pijeska, sa primjesom sitnijeg šljunka. Ovo žbukanje izvedeno je u doba kada je zidu dograđeno pojačanje sa unutrašnje strane. Zid je u svom gornjem dijelu, na spoju sa tvrđavom, prerastao u neku vrstu male kule na kojoj je ostao sačuvan dio prvobitnog prsobrana. On je identičan sa prsobranima na zidu poviše Papaz-kule, pa smo tako u mogućnosti da po sličnosti građe ovaj zid datiramo u isto doba kada i zid sa prsobranima između kule na Džikovcu i Papaz-kule.

Zid je naknadno pojačan dogradnjom sa unutrašnje strane. Ovo pojačanje je širine 160 cm, a izgrađeno je od muljike i krečnog maltera sa znatnom primjesom krupnog pijeska i šljunka. Lice je izvedeno od grubo pritesanih blokova približno pravokutnog oblika. Na taj način dobiven je novi zid debljine oko 240 centimetara. Nije poznato kako je bila oblikovana njegova gornja površina u cjelini, a sačuvani prsobran pri vrhu dozvoljava pretpostavku da je on bio okrunjen prsobranima. Kako je teren na tom mjestu vrlo strm, moramo pretpostaviti da je komuniciranje po zidu bilo omogućeno stepenicama koje su u prvoj fazi bile od drveta, a kasnije izvedene u kamenu na dograđenom unutrašnjem zidu. Zid se bliže Mračnoj kapiji zadebljavao toliko da mu je ukupna debljina pri samoj kapiji iznosila 350 cm.

Prvobitno vanjsko lice starijeg zida, bliže Mračnoj kapiji, otpalo je u nama nepoznato vrijeme, pa je ponovno izgrađeno upotrebom nešto većih komada kamena pravokutnog oblika, koji su na

Sl. 1*

vrlo različit način složeni u njegovo novo lice. Ovaj popravak izvršen je vjerovatno u kasno tursko doba.

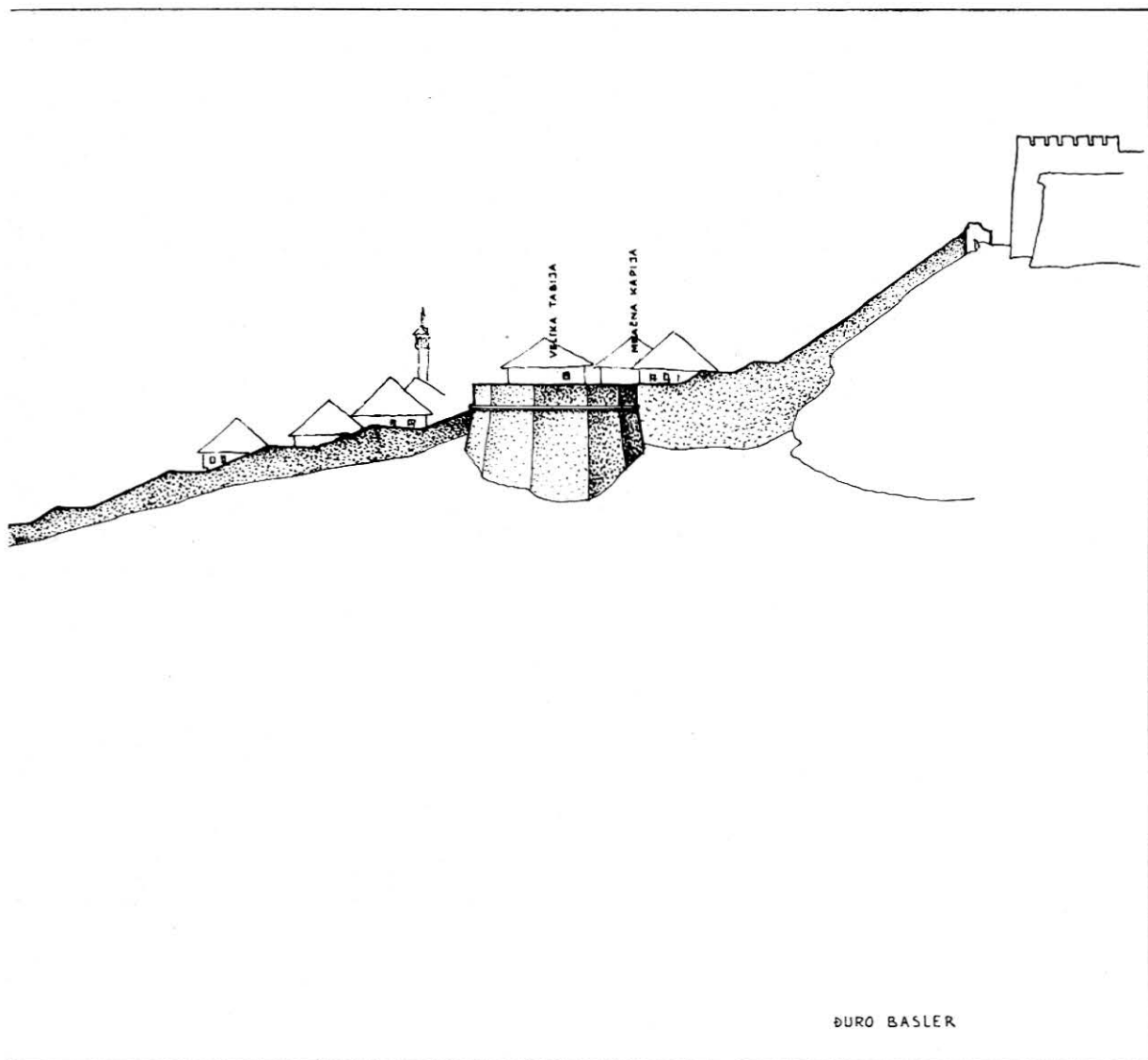
Zid je zatečen u vrlo derutnom stanju tako da se djelomično nije ni vidio ispod raslinja. S vanjske strane lice zida je bilo potpuno otpalo, izuzev dijelova koji su se nalazili zatrpani pod osipinom.

2. Od MRAČNE KAPIJE nije se do danas gotovo ništa sačuvalo. Jedini ostatak su tri oštro zasvedene niše u Velikoj tabiji, koje su činile u neku ruku arhitektonski ukras unutrašnjeg prolaza u kapiji. Prema pričanju ljudi kojima je bila poznata tradicija o izgledu kapije, ona je bila »mračna« jer je bila građena »na koljeno« i toliko uska da kočija gradskog načelnika Medžuma Kulenovića nije mogla kroz nju proći, zbog čega je po njegovom nalogu oko 1890. godine razorena. Prema sumarnom opisu, Mračna kapija je bila polukružno zasvedena i imala je sa strane neke plastične znakove.

O njenoj starosti teško bi se moglo reći nešto sigurnije. Na ovom mjestu svakako je već i u srednjem vijeku postojao prolaz, od koga se nije moglo ništa sačuvati.

3. VELIKA TABIJA izgrađena je — kako izgleda — na mjestu neke srednjovjekovne četverokutne kule. Tragovi te kule naziru se u nasipu bastiona, ali pretrage ovdje nisu vršene. Sama tabija izgrađena je vjerovatno u doba velikih radova na preuređenju tvrđave pod konac XVIII ili početkom XIX vijeka. Njen položaj i dimenzije ukazuju da je to bio posebno značajan objekat, usmjeren prema neprijatelju koji je mogao pristizati sa sjevera.

Kako su stariji objekti na ovome mjestu iz razumljivih razloga bili skromnije dimenzionirani, tabija je zapravo progutala u sebe sve što se tu u doba njene gradnje zateklo, tako da bi se stara arhitektura mogla istraživati tek nakon obimnijih

Sjeverni dio gradskih utvrda u Jajcu, skica

iskopavanja. Prije konzervatorskih radova ograda tabije gotovo i nije postojala. Osim toga veći dio sjevernog zida je bio odvaljen. Unutrašnji zidovi bili su također u vrlo lošem stanju.

4. ZID KOJI SE PROTEŽE NIŽE OD VELIKE TABIJE sastoji se od dvije različite građevine. Stariji dio čini 90 cm debeli vanjski zid, izveden od lomljenog i bez osobitog reda složenog kamena vezanog malterom od kreča. Uz njega je sa unutrašnje strane naknadno dozidan zid analogan zidu poviše Velike tabije, pa je tako dobiven zid debeo 230 cm. Kako je i ovaj zid zatečen u vrlo derutnom stanju (bio je jedva vidljiv), to nam je ostao nepoznat njegov prvobitni izgled u cjelini, no nema sumnje da su se na njemu nalazili prsobrani, kojima se prilazilo drvenom verandom, a kasnije po zidu koji je naknadno dograđen. Ovaj zid, naime, po svemu nam se čini da je identičan sa onim poviše tabije, a to znači da za njega važe sve već ranije izrečene konstatacije.

5. KULA NA DŽIKOVCU je naknadno, u tursko doba ugrađen objekat između starih zidova. To se vidi na oba priključka prema tim zidovima. Sam oblik kule je prilično indiferentan: četvorokut zatrpan zemljom, prije tabija nego kula. Tabija se na ovom mjestu nije ni mogla izgrađivati u klasičnom poligonalnom obliku zbog nedovoljnog prostora.

Doba gradnje kule na Džikovcu u današnjem obliku teško je odrediti užim terminima, no oni ne prelaze XVII—XVIII vijek; ovako datiranje pospješuje prije svega prizidani dio zida sa 4 prsobrana u pravcu Papaz-kule, koji je istorodan sa našom kulom, a načinom obrade kamena podsjeća na podzide koje u Jajcu datiramo u XVII vijek.

6. ZID IZMEĐU KULE NA DŽIKOVCU I PAPA-Z-KULE karakteriziraju prsobrani koji su se na ovom dijelu jajačkih utvrda sačuvali u svom intaktnom obliku još od vremena srednjeg vijeka. Zi-

Sl. 2 Karakteristični primjeri zidanja na utvrdama Jajca — XV vijek.

dovi od kule na Džikovcu naniže do tabije Šamića mahale izgrađeni su, naime, vrlo solidno, urednim slaganjem kamena na punoj širini od približno 4 metra, tako da su ti zidovi mogli zadržati svoj oblik i do naših dana. Ovdje je opasnost od neprijatelja bila direktna, pa su tako i mjere odbrane morale biti daleko efikasnije.

Pristup na zid zatečen je samo od Papaz-kule. Pregradnje na džikovačkoj kuli u XVII vijeku svakako su izmijenile prvobitni način komuniciranja na zidovima, i, bez svake sumnje, prekinule postojeću stazu.

Prsobrani na zidu pripadaju tzv. manjem tipu, za razliku od onih koji su zatečeni na južnom zidu tvrđave i na zidu nad Banjalučkom kapijom. Građeni su od sedre, i samo svaki drugi je imao otvor za strijelca. Karakteristične su inače i kamene kuke na vanjskom licu, za koje su vjerovatno vješane drvene ploče za zaštitu strijelaca, zatim, dva klinasta usjeka u kapi, koji su stvarali utisak neke vrste tri roga. Teško je reći kakav su defanzivni karakter imali ovi usjeci, ukoliko to nije bio samo dekorativni elemenat.

Prsobrani su bili premazivani krečom, očito u tursko doba, zbog održavanja.

Zid između Papaz-kule i kule na Džikovcu jedan je od najstarijih u cjelini sačuvanih odbrambenih objekata jajačkog civilnog naselja. On se može datirati u XV vijek. Drugo je pitanje kojem odsjeku ovog za Jajce toliko odlučujućeg stoljeća možemo pripisati njegovu izgradnju. U traženju fiksnog termina svakako bi nam mogli pomoći neki drugi gradovi čije doba gradnje je poznato, i čiji bi zidovi bili okrunjeni na isti način. Ovako, sa današnjim saznanjima, možemo u pitanjima vremena gradnje zida izricati samo pretpostavke.

7. PAPAŽ-KULA je i pored dvije kasnije pregradnje sačuvala u većem dijelu postojećih zidova

Sl. 3 Karakteristični primjeri zidanja na utvrdama Jajca — XVII vijek.

svoju prvobitnu građu. Izvanredno naglašen položaj ove kule zahtijevao je stalnu brigu oko njenog održavanja i pojačavanja, pa su tako — vjerovatno u tursko doba — u nenoj unutrašnjosti izgrađena znatna pojačanja. Dva oštećena ugla sa gradske strane zakrpljena su očito u XVII vijeku, a izgleda da je u isto doba izgrađen i veliki potporni zid na gotovo cijeloj dužini sjeverenog lica, svakako poslije poznate peticije građana iz 1628. godine. Dakako da današnji izgled kule predstavlja torzo prvobitnog zdanja. Kula je u svoje doba bila 5 do 6 metara viša od zatečene visine, dakle oko 1 do 2 metra viša od prsobrana na zidu prema Džikovcu.

Po nagorenim zidovima vidi se da je objekat nastradao u požaru, što i ne treba da nas čudi ako znamo da su sve konstrukcije u kuli, uključujući i krov, bile od drveta.

Način slaganja i vezivanja kamena kule dozvoljavaju datiranje ovog objekta među srednjovjekovne spomenike Jajca.

8. BANJOLUČKA (PAPAŽ-) kapija u svom sadašnjem stanju nema više svoj prvobitni vanjski dovratni okvir koji je bio nešto uži od današnjega, i nosio je baglame za vrata. Ova kapija mogla se zatvarati čvrstim zaslonom koji se spuštao kroz zid, a čiji se otvor za polugu i danas vidi između drugog i trećeg prsobrana. Ispred kapije bio je »suhi hendek«, to jest usjek preko koga se prelazilo mostom. Nigdje u zidu ne vide se otvori koji bi služili za podizanje mosta, pa nije isključeno da se taj most prilikom direktne opasnosti za grad jednostavno rušio, a poslije opet izgrađivao.

Prema crtežu kod Asbotha, unutrašnje lice Banjalučke kapije nije se u međuvremenu promijenilo. Krunište zida iznad kapije izgubilo je, međutim, prsobrane, koji su u doba okupacije Bosne, 1878, ondje još stajali.

9. ZID IZMEĐU PAPAŽ-KAPIJE I ŠAMIĆA TABIJE većim dijelom je sačuvan u staroj srednjovjekovnoj građi. Do devedesetih godina devetnaestog vijeka na njemu su se nalazili — istina dosta ruševni — prsobrani, nešto većih razmjera od onih koji se nalaze na zidu poviše kapije. Srušeni su vjerovatno zbog ruševnosti. Vanjsko lice zida, prema današnjoj Varoši, pokazuje tragove znatnijih popravaka i krpjenja u starije doba, no ta krpjenja su provođena samo na njegovom licu. Zid je u cijeloj svojoj masi građen od kamena lomljenca, položenog u slojeve i povezanog krečnim malterom. Ovdje, dakle, nije primjenjena metoda izrade dva lica zida poput oplata, u čiji je šuplji međuprostor onda nabacana smjesa kreča i kamena. Takva vrsta zida je manje solidna, pa je očito da se kod izgradnje jajačkih utvrđenja ovdje računalo sa znatnim opasnostima od neprijatelja. Ovdje je međutim ipak jedan dio lica otpao, možda zbog toga što je zid sa ove strane uslijed ispiranja tla izgubio čvrstu podlogu do dubine od tridesetak centimetara, pa je tako veliki dio ploha ostao tako reći da visi u zraku. Potresi i ljudska razaranja učinili su onda svoje.

Kod gradnje zida nije upotrebljavan sistem pomoćne drvene konstrukcije, tzv. hatule, budući da je masu zida činio složeni kamen, a gašeni kreč je poslužio samo kao vezivno sredstvo.

Sa unutrašnje strane zid je znatno oštećen, možda više nasilnim razaranjem zbog uzimanja građevinskog materijala od strane susjeda nego zbog slabe građe samog objekta.

Što se datiranja tiče, ovaj zid spada među stare, srednjovjekovne objekte, pa njegovu izgradnju možemo okvirno datirati u XV vijek.

10. ŠAMIĆA TABIJA nastala je proširenjem srednjovjekovnog tornja (kule) četvrtastog tlocrta u bastion poligonalnog oblika.

Dijelovi starog zida tornja vide se na zapadnom prigradku tabije, prema zidu u pravcu Banjolučke (Papaz-) kapije. Temelji tabije položeni su zbog izbočenosti objekta duboko ispod tvrđave, na tlu koje čini dio obale Vrbasa. Isturivanje tabije daleko od zida uslovljeno je potrebom za smještaj topova kojima je bila zaštićena Papaz-kapija. Stara kula nije, kako izgleda, bila dovoljno velika za smještaj ratnih sprava u XVII i XVIII vijeku.

Vanjsko, sjeverno lice Šamića tabije prepravljeno je manjim krpjenjima vjerojatno u XIX vijeku.

Prvobitni toranj na ovom mjestu izgrađen je svakako zajedno sa susjednim zidom, dok je pregradnja u tabiji izvedena u XVII ili XVIII vijeku, pa možda i kasnije, u vrijeme kada je izvršena znatna rekonstrukcija jajačke tvrđave, i kada su izgrađene puškarnice.

*

Konzervatorski zahvati na sjevernim odbranim objektima starog jajačkog civilnog naselja izvedeni su posebno za svaku jedinku ovog kompleksa. Svaka od ovih jedinki, tabije, kule, zidovi

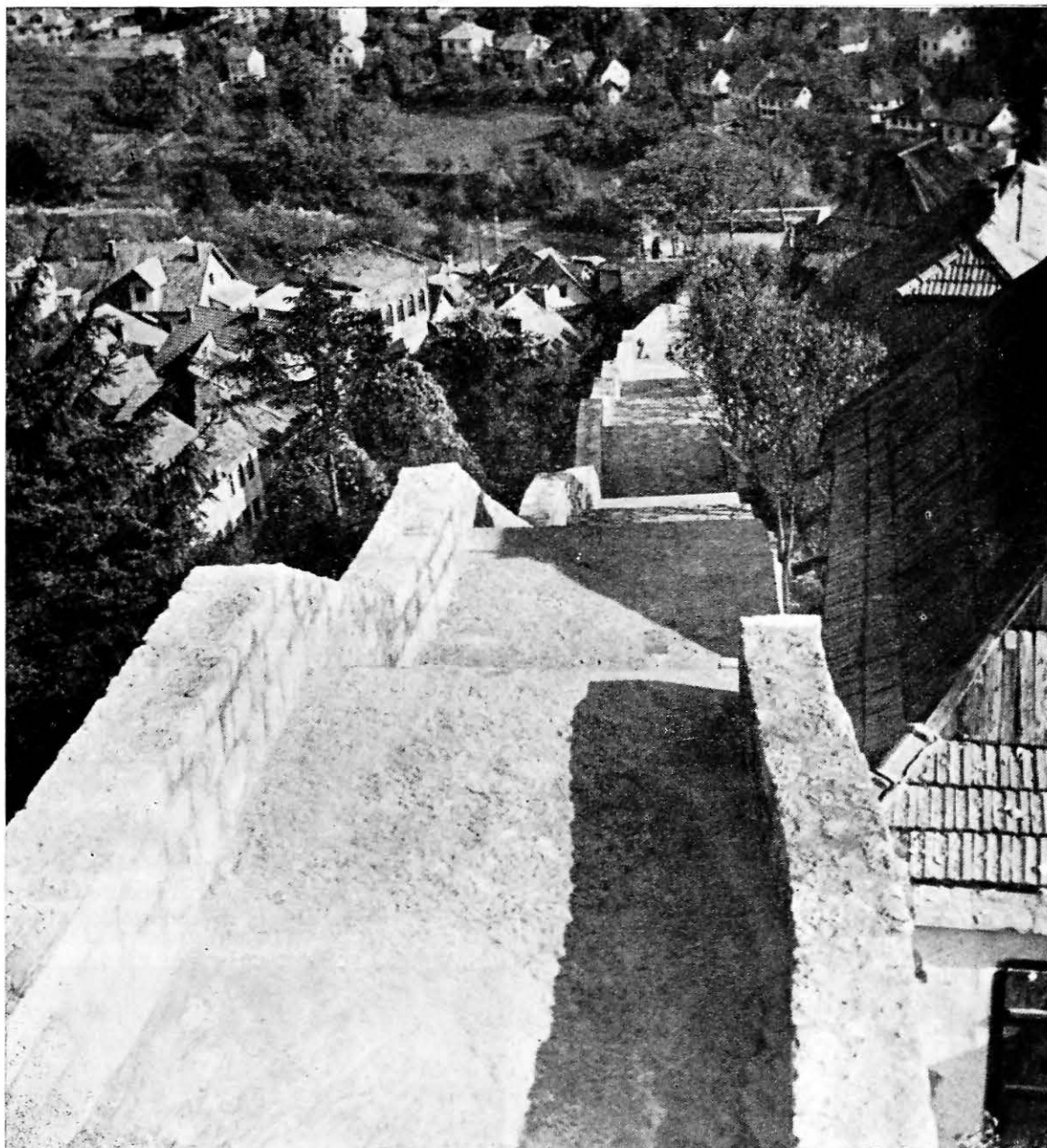
i kapije, rješavana je na specifičan način, no ipak se kod tog rješavanja vodila briga o kontinuitetu sistema odbrambenih objekata, a krajnja misao u ovim poslovima bila je tendencija osposobljavanja sistema fortifikacija za kontinuirani obilazak. Takvim rešenjima treba, dakle, da se stvori ambulacioni sistem koji bi počinjao kod Medvjedkule i vodio preko tvrđave niz sjeverni zid do Šamića tabije.

Rješenja za pojedine objekte data su sa mjerom izvjesne rezerve. Pored najnužnijih komunikacionih naprava — izrade stepenice i najnužnijih ograda — na zidovima sjevernog fortifikacionog sistema u gradu Jajcu nisu vršeni zahvati koji bi tendirali ka restauraciji historijske arhitekture. Naprotiv, gornje površine znatno obrušenih zidova završavane su jednostavno, na visinama na kojima u prvo doba goli zid nije još prerastao u neku specifičnu dogradnju: prsobran, puškarnicu ili nešto slično. Na zidu poviše Banjolučke kapije izgrađeni su prsobrani na temelju sačuvanog crteža iz 1890. godine koji je vrlo precizno reproducirao situaciju do u sitne detalje. Osim toga na zidu su zatečene osnove dvaju prsobrana, prema čemu se onda mogao razraditi plan, oblik i raspored njihovog niza, što je bilo vrlo važno zbog odnosa tih prsobrana prema kapiji.

Dva objekta u ovom skupu čine iznimku: to je Mračna kapija i nadgradnja sa krovom na Papazkuli. Izgled Mračne kapije prenesen nam je samo u sjećanjima starih ljudi. On zbog toga nije mogao biti do u detalje fiksiran i jasan. U materijalu se, inače, na licu mjesta nije ništa sačuvalo, pa je tako svaka izgradnja na ovom mjestu osuđena da bude plod mašte i umješnosti konzervatora, bez obzira da li je sačuvani opis vjerodostojan i dovoljno

Sl. 3 Zid između Velike tabije i Kule na Džikovcu u toku konzervacije. Stariji zid jasno se očitava u odnosu na kasnije proširenje.

Sl. 4 Pogled sa velike Tabije na konzervirani zid prema kuli na Džikovcu

jasan. Uostalom, Mračnu kapiju nemoguće je restaurirati, jer njen prvobitni oblik i mjere ne mogu se uklopiti u moderne potrebe grada. Zbog stiješnjenosti i nepraktičnog tlocrta kapija je bila razorena, pa svakako nema smisla da bi se i danas u doba intenziviranja saobraćaja i predimenzioniranja saobraćajnih sredstava, u novogradnji objekta pošlo starim stopama. Kapija je već jednom bila upravo zbog toga i porušena još u doba fijakera. Novi prolaz na mjestu Mračne kapije ne predstavlja, dakle, restauraciju starog objekta nego ugrađivanje sasvim modernog novog objekta, u sklop stare arhitekture, sa svrhom da se obnovi stari,

nasilno prekinuti kontinuitet. Novi objekat možemo i nazvati starim imenom, no ni to ne treba da znači restauraciju starog stanja, nego samo izgradnju objekta u neutralnim oblicima sa idejom starog objekta.

Drugi sličan problem je dogradnja i postavljanje krova na Papaz-kuli. Ovdje nam nije sačuvan nikakav podatak, pogotovo u odnosu na raspored prozora kojih je tu bez svake sumnje moralo biti, a i u pogledu oblika krova.

I u tom slučaju moramo samo pristupiti neutralnoj novogradnji kojom će biti sačuvani oblici objekta i ambijenta, a da se pri tome ne upuštamo

u restauriranje detalja o kojima ne posjedujemo nikakav podatak. To se svakako odnosi na oblikovna rješenja zidnih ploha. Drveni krov, izgrađen od šimle, u današnjim uslovima ne predstavlja nikakvu »restauraciju« budući da je njegova tehnika i danas još živa svojina naroda u srednjoj i zapadnoj Bosni.

Novost u radovima na konzervaciji sjevernih fortifikacija grada Jajca predstavlja planirano, ali još neizvršeno probijanje vrata na Papaz-kuli za pristup na zid poviše Banjolučke kapije, kao i izgradnja stepenica pored kule na Džikovcu za uzlaz na zid sa prsobranima. To su dva zahvata koja u staru arhitekturu unose sasvim nove elemente. Ova dva zahvata bila su neizbježna u času kada je donesena odluka o izradi mogućnosti kontinuiranog kretanja po zidovima, i njih moramo isto tako trpjeti kao što trpimo danas proširenu Banjolučku kapiju, bez starih dovratnika i suhog hendeka. To su nužnosti koje neminovno nameće savremena civilizacija.

Lica zidova obličena su tako da se novo zidanje prilagodi starom u pogledu izbora kamena njegovih oblika i dimenzija, kao i načina slaganja.

Gornji završetak vanjskog lica zidova poviše kule na Džikovcu pa do tvrđave oblikovan je kao masivna ograda, pa tako on prati kretanje nogostupa, pri čemu se, dakle, smjenjuju vodoravni potezi odmorišta sa kosinama koje prate stepenice. To je bilo, po mojem mišljenju, do maksimuma neutralno rješenje, dovoljno jednostavno, a ipak sa toliko uvjerljive snage o onome što se njime htjelo reći.

Velika tabija konzervirana je bez prethodnog studija pa se tako kod podizanja atike (zapravo okomite ograde poviše vijenca) potkrala pogreška: atika je izvedena previsoko. Druga pogreška je što su tri slijepa luka iz nekadašnje mračne kapije

izvedena na licu u polukružnom svodu, umjesto u oštrom kako je to prvobitno bilo i kako se vidjelo na unutrašnjem dijelu svoda.

Da li je kula na Džikovcu u svoje doba bila pokrivena? To je pitanje na koje bih ja rado dao pozitivan odgovor. Srednjovjekovne kule u Bosni bile su odreda pokrivena, a što poneke od njih danas zatičemo ogoljene — kao tabije ili prosto kao ruševine — uzroke za takvo stanje moramo tražiti u običajima kasnijih vremena, u XVII, XVIII i XIX vijeku, kada su se sistemi ratovanja pa tako i izgradnja fortifikacija znatno izmijenili. Dakako da su tada stariji objekti podvrgnuti rekonstrukciji u kojoj je često znatno izmijenjen njihov izgled. Takav slučaj dogodio se i sa velikom kulom na jugoistočnom uglu južnog zida tvrđave u Jajcu, koja je, nešto hipertrofirana, prema Dursun-begu i Evliji Čelebiji, sezala — do zvijezda, a sada se jedva ističe među drugim zidovima.

Prilikom pregleda prsobrana na zidu niže kule na Džikovcu, zapaženo je da su oni bili premazivani krečom. Mislím da bi bilo suviše upadljivo, ako ne i čudno, kada bismo ove prsobrane ponovno obijelili. Još i u XVIII i XIX vijeku, vršeno je krečenje zidova, ali možda više zbog golog održavanja objekata. Danas ovi objekti djeluju svakako uvjerljivije sa patinom koja ih prekriva, a premazima se ne bi ni u kom slučaju dobilo trajno rješenje.

Ostalo je još otvoreno pitanje kamena koji se ugrađuje u zidove prilikom popunjavanja oštećenih dijelova. Na ovom poslu svakako se nastoji koristiti do najveće mjere stari materijal, a nova građa pribavlja se iz nekoliko kamenoloma u okolini. Kvalitet tog kamena nije uvijek na dovoljnoj visini, specijalno u odnosu na njegov hidrofилни karakter. Zbog toga dolazi do oštećenja na već gotovim dijelovima zidova u toku zime. Ovako nastala oštećenja ne kvare toliko izgled spomenika koliko umanjuju čvrstinu objekta.

DIE NÖRDLICHEN STADTBEFESTIGUNGEN IN JAJCE

Die Umfassungsmauer der Zivilstadt in Jajce wurden ursprünglich — wohl in kleineren Ausmassen — bereits im XIV Jahrhundert angelegt. Sie wurden dann im XV Jahrhundert erweitert und infolge der entwickelten Belagerungstechnik verstärkt. Während des XVII und XVIII Jahrhunderts wurden die Befestigungen von Jajce wiederholt ausgebessert und durch neue Bauten (Bastionen und Tore) verstärkt. Ende des XIX Jahrhunderts wurden die Tore infolge der damaligen

Verkehrsverhältnisse erweitert, ja sogar teilweise vernichtet.

Die Instandhaltungsarbeiten, die seit 1960 unternommen werden, sollen die bestehenden Mauern in dem angetroffenen Zustand beibehalten. Ihre Oberfläche wird jedoch durch Ausbau der Treppen und Gänge für das Publikum, und somit für die Besichtigung, zugänglich gemacht.

FERHADIJA DŽAMIJA U SARAJEVU

U povodu konzervatorskih radova na objektu
izvršenih u 1964—1965. godini

U najbližem oslonu na »Hotel-Evropu«, u ulici Vase Pelagića, sve do skorih dana stajalo je zaklonjeno za ljudsko oko jedno zanimljivo arhitektonsko zdanje. Sivi kameni i betonski zid kojim je bilo ograđeno dvorište, i niz trošnih uderica, decenijama su uskraćivali prolaznicima pogled na ovaj visoko vrijedni ambijent. I tek prije godinu-dvije dana, kada je sretnim sticajem okolnosti došao na red i praktičan zahvat na sanaciji objekta u građevnom i urbanističkom smislu, monument se, oslobođen nepotrebnih balasta koji su gušili njegove prostorne dimenzije i vidike, otvorio svom širinom, svojim moćnim arhitektonskim masama, koje sada plijene poglede posmatrača. Sarajevo je tako rehabilitovalo još jedan kutak svog historijskog ambijenta pružajući istovremeno nov odmor

za oko svojim sugrađanima, otvarajući novu turističku privlačnost za one koji ga posjećuju.

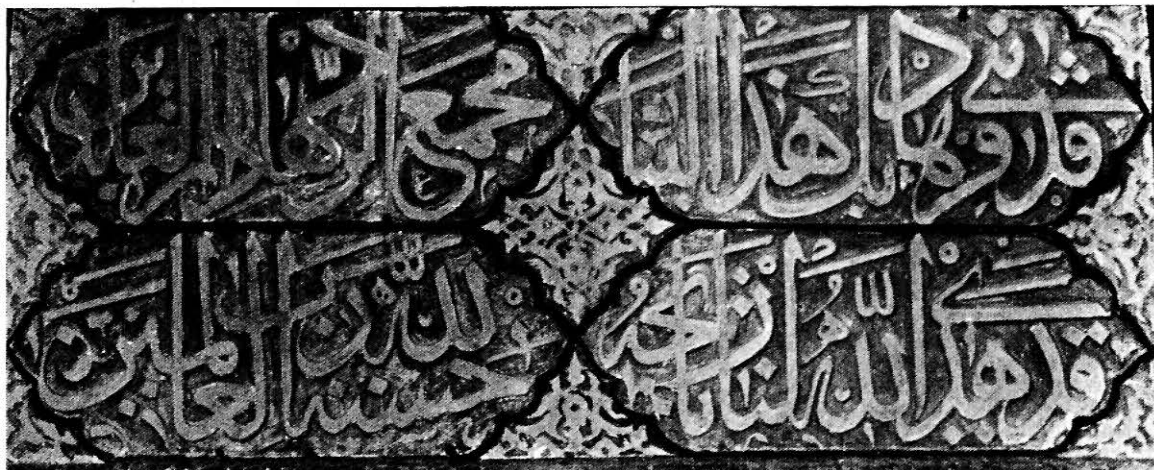
Ferhadija je najmlađi predstavnik džamija pokrivenih kupolom izgrađenih u ovom mjestu.¹ Prema natpisu isklesanom na kamenoj ploči (dimen. 57 × 122 cm)² uzidanoj nad portalom sa-

1 Najstarija je bila Skender-pašina (Skenderija) džamija, sagrađena hidžretske 924 (odnosno 1518) godine. Zgrada je porušena 1935, a minaret 1963. godine. Poslije nje sagrađene su: Čekrekčijina (1526), Gazi Husrev-begova 937 (1530—31), Buzadži hadži Hasanova 963 (1555—56), Ali-pašina 968 (1560—61), Bašćaršijska ili Havadže Durakova (prije 1565) i Careva džamija (1566) godine.

2 Natpis je izveden ukrasnim dželi-pismom, interpretiran u stihu, arapskim jezikom. Izvorni tekst izgleda ovako:

جمع الزهاد دار العابدين
حسبة لله رب العالمين

قد بنى فرهاد بك هذا البنا
قد هدى الله لنا تاريخه

Sl. 1 Natpis nad ulazom u džamiju

znajemo da je objekat podignut hidžretske 969 (odnosno 1561/62 godine)³ i da ga je gradio Ferhad-beg, ličnost za koju se pretpostavlja da je identična sa istorijskom figurom bosanskog sandžak-bega Ferhad-bega Vukovića, koji svoje genealoško porijeklo vuče iz poznate srednjovjekovne porodice Vukovića-Desisalića. Tvrdnje nisu do kraja dokumentovane, iako se smatra da su ove pretpostavke dosta bliske istini⁴. Za održavanje džamije i drugih svojih zadužbina Ferhad-beg je, prema navodima Šejh Sejfidina Kemure, ostavio nekoliko nekretnina u sarajevskim ulicama Halači i Bravadžiluk. Kako su ta dobra izgorjela u katastrofalnom požaru grada 1697. godine, skrb za održavanje ove džamije i izdržavanje njenih službenika preuzela su druga lica koja zavještaju svoje nekretnine a i gotov novac⁵.

U prevodu glasi:

Ferhad-beg podiže ovu građevinu,
Sastajalište asketa, dom pobožnih.
Bog nam nadahnu njen kronostih:
»Za ljubav Boga, gospodara svjetova.«

3 Godina gradnje nije označena brojem već je po ebdžed-sistemu sadržana u zadnjem polustihu. Dobivamo je iz slijedećeg zbira broječne vrijednosti slova: $h = 8 + s = 60 + 2 b = 4 + t = 400 + 4 l = 120 + h = 5 + r = 200 + 2 a = 2 + a = 70 + m = 40 + j = 10 + n = 50$. Ukupno $969 / = 11$. IX 1561 — 30. VIII 1562/.

4 Prema objašnjenju dr H. Šabanovića Ferhad-beg Vuković-Desisalić mogao je da nastupi na položaj bosanskog sandžak-bega u proljeće 1568. godine, na kom se mjestu zadržao do 1572. godine. (Dr Hazim Šabanović »Bosanski namjesnik Ferhad-beg Vuković-Desisalić«, *Zbornik filozofskog fakulteta*, knj. IV-1, Beograd, 1957, str. 125). Da bi Ferhad-beg Vuković-Desisalić mogao biti mecena ove džamije prvi je, međutim, ukazao prof. Đoko Mazalić nakon otkrića jedne ikone sa zapisom u kome se navodi da je sliku radio Tudor Vuković iz Majne u Sarajevu, u kući vojvode Ivana, aprila 1568. godine, u vrijeme dok se na bosanskoj vezirskoj stolici nalazio brat Ivanov Ferhad-beg Vuković-Desisalić (Đ. Mazalić »Nekoliko starih slika«, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, LIV, Sarajevo, 1942, str. 218).

5 Početkom safera 1092 (20-30. II 1681) godine uvakufio je hadži Ahmed-efendija, sin Husein-efendije, iz Kalin hadži-Alijine mahale, bašču na Koševskom potoku, čijim će se prihodom vršiti isplata za učenje džuzova iz Kur'ana u ovoj džamiji.

— Početkom mjeseca šabana 1176 (15-21. II 1763) godine zavještala je hadže Fatima, kći hadži-Jusufova iz Oruč Pehlivanove mahale, dućan u Kolobari sa svrhom da se prihodom od dućana vrši isplata za rasvjetu zgrade i obavlja učenje Kur'ana za njenu dušu.

9. safera 1222 (18. IV 1807 g.) hadže Hatidža, kći hadži-Sulejmanova iz Ferhadije mahale, zavješta dućan, dvije magaze i dva »kreveta« (tip dućana) u čaršiji Atari, te bašču i kuću u Uskudar Ahmed-čelebinjinoj mahali, s oporukom da se tim prihodima vrši isplata svjetla i isplaćuju plate imama i mujezina u ovoj džamiji.

1239 (1823) godine izvjesni Smail-efendija Konjicija zavještao je sumu od 300 groša ovoj bogomolji.

I konačno, 23. ševala 1289 (24. XII 1872), Mustafa-beg Dženetić, sin Fejzulah-begov, iz Jagdži-zade h. Ahmedove mahale, u vakufnami kojom zavješta niz nekretnina u dobrotvorne svrhe izričito napominje da svake godine treba odvojiti sumu od 25 groša za isplatu rasvjete u Ferhadiji džamiji.

Nastala u periodu najintenzivnije gradnje iz vremena turske uprave u našim krajevima, u doba, dakle, koje označava i najveći uspon osmanskog graditeljstva u Carigradu (od oko 1560—1570. g.), Ferhadija, nužno, usprkos izvjesnih nesprenosti i nedoradenosti, odražava punu zrelost stila gradnje karakterističnog za ovu vrstu objekata podignutih na teritoriju Bosne i Hercegovine. Na kvadratnoj osnovi zgrade (10,90 × 10,90 m) masivni kameni zidovi nose, preko trompi i visokog osmorostranog tambura, široku i moćnu kupolu, čije tjeme čini njenu najvišu visinsku tačku (cca 20 m). Četiri snažna, monolitna kamena stupa, povezana međusobno i sa zidom džamije sa pet fino izbalansiranih islamskih prelomljenih lukova, nose krov trijema koji završava sa tri manje kupole. Baze i kapiteli stupova sadrže uspjele profilacije i veoma su sigurno klesarski obrađeni. Na sastavu trijema i zapadne fasade, na kvadratičnom postolju diže se višestrani kameni minaret koji akcentuira vertikalno smjerenje. Sistem od po pet prozora razmještenih na isti način na tri strane zgrade (krajnje njihove tačke obilježavaju formu istokračnog trokuta), sa osam prozora na tamburu, osvjetljavaju njenu unutrašnjost. Prozori su pravougaoni, polukružni, ili sa završecima na način prelomljenog luka. Najdonji imaju perforirane kamene tranzene. Za gradnju zgrade upotrebljen je nepravilno klesan kamen krečnjak osrednje obrade, što je svakako bio razlog da je sva zgrada bila spolja omalterisana. Za gradnju minareta i u trijemu upotrijebljena je sedra, ali je vrlo evidentna i prisutnost cigle, naročito na lučnim zasvođenjima prozora, što može moći tumačiti potrebama dekoracije vanjskih površina ovog spomenika.

Ulaz vodi kroz trijem, po sredini razdijeljen kamenim hodnikom na dvije sofe. Okolnost da nema vijenca iznad sofa govori da je džamija imala i vanjski trijem za kojega ne znamo kada je nestao. U ravnoj osi s bogato skulptorski tretiranim i fino arhitektonski raščlanjenim portalom stoji kameni mihrab, desno duga, u završnom dijelu visinski akcentuirana propovjedaonica — minber. Desno od ulaza je mahfil koji nose kameni stubovi s kapitelima oblikovanim na način kapitela stupova u trijemu džamije. Mala vrata vode na uske, mračne i zavojite stubove minareta.

Pred džamijom egzistiralo je zatvoreno dvorište s grobnicama uglednijih građana, šadrvanom i drugim objektima koji su — po običaju — ulazili u sastav ovakvih ansambala (česma, mekteb, turbe i sl.). Danas je to dvorište otvoreno sa svih strana, utopljeno u gradski urbanizirani pejzaž. Mir koji su nalazili umrli u svojoj dubokoj izolovanosti od gradske vreve i meteža čuvaju još samo grobne rake i mezari na krajevima obilježeni bijelim, skladno klesanim kamenim nišanima, zanimljivim u kulturno-istorijskom i umjetničkom pogledu. Najstariji je, likovno veoma vrijedan, uzglavni nišan, oblikovan na vrhu u formi janičarskog turbana, koji resi grobnicu bosanskog Čelebi-age Turnadžića.

baše, rađen 1159 (odnosno 1746/47) godine. Veliki natpis u pjesmi na turskom jeziku, pisan nesh-talik pismom, proteže se na sve četiri strane spomenika. Natpis je spjevao sarajevski pjesnik Mejlija⁶. Samo devet godina mladi je grob Mehmed-age bosanskog turnadži-baše, čiji uzglavni nišan također završava turbanom janičarskih aga. Natpis na nišanu, koji nosi hidžretsku 1169 (1755/56) godinu, jeste i jedini do danas poznati pismeni dokumenat koji govori o ovoj ličnosti⁷. U trećoj grobnici, nastaloj u XVIII vijeku, nalaze se kosti ser-turnadžije Ali-age. Grob sa dva nišana, ograđen santračem, datiran je u hidžretsku 1182 (tj. 1768/69) godinu⁸. Slijedi zatim šest grobnica podignutih u XIX stoljeću. Nišani sa natpisima na svakoj od njih pružaju podatke o umrlim ličnostima, među kojima su tri muška i tri ženska lica. Najstariji, podignut 22. šabana 1222 (25. X 1807) godine, na čijim pedantno i precizno izvedenim nišanima nalazimo podatke ne samo o pokojniku nego i o autoru natpisa. Slijedi zatim grobnica Muhamed-Nazif efendije koja je također sačuvala oba nišana. Ograđena je santračem.⁹

6 Natpis sa nišana objavljen je u IV svesku ovog godišnjaka (Mehmed Mujezinović »Epigrafika i kaligrafija pjesnika Mehmeda Mejlije«, Sarajevo, 1957, str. 138).

7 Natpis je pisan u prozi na turskom jeziku:

مرحوم
و مغفور له
طور ناجی باشی
بوسنه
محمد اعای
روحی چون
فاتحه
س ۱۱۶۹

i u prevodu glasi: »Umrla i pokojni Mehmed-aga, bosanski turnadži-baša. Za njegovu dušu prouči Fatihu. Godina 1169«. (= 7. X 1755 — 26. IX 1756. g.).

8 Podaci o nišanima i natpisu objavljeni su u IV svesku ovog časopisa (Mehmed Mujezinović, Epigrafika i kaligrafija pjesnika Mehmeda Mejlije, Sarajevo, 1957, str. 153).

9 Na uzglavnom nišanu (vis. 200 i osnovicom 18 × 18 cm.), čiji je završetak oblikovan u formi turbana na gužve, isklesan je natpis u stihu, pisan na turskom jeziku:

Sl. 2. Nadgrobni spomenik Turnadžibaše Ahmed-age

آه من الموت
عبرت ایدوب یار ایدیه لر رحمت ایله مصطفی
احمد اغازاده بایر اقدار مرحوم قدر داری
کنج ایکن دنیا یه ابتد الوداع ای در رحمت
سویله منصور چیقیدی بر آه ایله تاریخ بختیاری
س ۱۲۲۲
فی سی
۲۲

što u prevodu glasi:

»O smrti,
Sa poukom se sjetite umrlog i pokojnog
Mustafe Ahmedagića, cijenjenog bajrakdara,
Koji se u mladosti oprostio s prolaznom kućom
kušnje.
Mensur mu sa jednim uzdahom izreče sretni kro-
nogram.

22. šabana 1222.« = 25. X 1807).

Sl. 3. Natpis na nadgrobnom spomeniku bajraktara Mustafe Ahmedagića.

Njen uzglavni nišan nosi slikovit mušebek-turban. Ispod njeg, u proznom arapskom natpisu, izvedenom krupnim nesh-talik-pismom, uklesan je datum smrti pokojnika, 12. rebiul-ahir 1249 (29. VIII 1833)¹⁰. Grob hadže Afife Hadžimusić je također

Godina smrti naznačena je ispod teksta natpisa brojem, ali je izražena i sa rječju »Bahtijar«, koja prema brojčanoj vrijednosti slova označava 1223. godinu. Od te riječi, međutim, treba oduzeti broj 1, kako i sam pjesnik u aluziji sugerije. Evo kako to izgleda: $b = 2 + h = 600 + t = 400 + 2j = 20 + a = 1 + r = 200$. Ukupno, dakle, $1223 - 1 = 1222$.

Nije suvišno ukazati na činjenicu da ne postoje drugi podaci o ličnosti bajraktara kao i o autoru ovog natpisa — Mensuru.

10 Natpis glasi:

الفاتحة
المرحوم والمغفور
فحول الاشراف الكرام والعلماء
الحام محمد نضيف افندي ابن الاشراف
الكرام سليمان افندي روحيمون
الفاتحة
انتقل الى رحمة الله في اليوم التاسع عشر
شهر ربيع الثاني من شهر سنة تسع
واربعين ومائتين والالف
١٢٤٩

U prevodu ima ovo značenje:

»— El-Fatiha. — Pokojni i umrli, prvak časnih učenjaka Muhamed-Nazif-efendija, sin uglednog Sulejman-efendije. Za njegovu dušu (prouči) Fatihu. Pre-

Sl. 4 Nadgrobni spomenik Muhamed Nazif-efendije

ograđen santračem, oivičen sa dva obična ženska nišana. Na uzglavnom nišanu isklesan je natpis u stihu na turskom jeziku. Datiran je s 15. džumadel-ewelom 1257 (5. VII 1841)¹¹. Grob Kadi Mehmed-age, sina hadži Mustafe, potiče iz 1270 (1853/54) godine¹². I grob Habibe, kćeri Nazif ef. Svrze, oivičen je santračem. Omeđen je sa dva obična ženska nišana. Na uzglavnom, skladno izvedenim krupnim nesh-pismom, isklesan je prozni natpis na turskom jeziku. Grobnica je podignuta 24. ševala 1277 (od-

selio se božjoj milosti devetnaestog dana mjeseca rebiul-ahira hiljadu dvije stotine četrdeset devete godine.

1249. godina.«

11 Tekst natpisa

هو الخلاق الباقي

بو مرقد صاحبه الحاج عفيفه
بنت حاجي موسى زاده شهرتله
موفق اولدى چوق خيراتك لجا به
ايدوب رحلت جوار حضرت حقه
دو شردى خامه بر تاريخى فونه
بهشت حقدن عطايا بولدى عفيفه

س ١٢٥٧
جاني ١٥ يوم السبت

Njegovo značenje u prevodu izgleda ovako:

»On (Bog) je vječni tvorac,

Ovo je grob hadže Afife, kćeri poznatog Hadžimu-sića. Učinila je mnogo dobrih djela i otišla u blizinu Istinitog. Iz pera izade kronogram njezine smrti: »Ne-ka Afifu Istiniti nagradi rajem.« 15. džumadel-evela 1257«. (= 5. VII 1841).

Kako vidimo godina smrti pokojnice upisana je ispod teksta natpisa, ali je dobivamo i po ebdžed-sis-temu, iz zbira brojčane vrijednosti slova zadnjeg stiha: $2b = 4 + 2h = 10 + \text{š} = 300 + t = 400 + h = 8 + k = 100 + 2d = 8 + n = 50 + 2'(\text{ajn}) = 140 + t = 9 + 2a = 2 + 3j = 30 + v = 6 + 1 = 30 + 2f = 160$. Ukupno 1257.

nosno 5. maja 1861) godine¹³. Najmlađi grob je Amine-hanume, kćeri hadži-Ibrahima, datiran sa 1. zilhidže 1294 (odnosno 7. decembrom 1877). Datum je isklesan ispod proznog epitafa, ispisanog na turskom jeziku¹⁴.

Takvo je sadašnje stanje nekropole u ovoj džamiji. Vrlo vjerovatna je pretpostavka, međutim, da je ona mogla biti brojčano veća. a samim tim

12 Na uzglavnom nišanu isklesan je slijedeći natpis na turskom jeziku:

المرحوم
والمغفور له
قاضي محمد اغا
ابن الحاج مصطفى
روح جيون
الفاتحة
١٢٧٠

U prevodu znači: »Umrla i pokojni kadi Mehmed-aga, sin hadži Mustafe. Za njegovu dušu (prouči) Fa-tihu. Godina 1270.«

13 Tekst natpisa glasi:

هو الباقي

المرحومه والمغفوره لها
حبيبه خانم بنت اسورزو
نظيف افدى روح جيون

الفاتحة
س ١٢٧٧
ل ن
٢٤

Prevod: On (Bog) je vječan. Umrla i pokojna Ha-biba-hanuma, kći Nazif-efendiye Svrze. Za njenu dušu (prouči) Fatihu. 24. ševala 1277. godine.«

i registar njenih nišana i zapisa na njima širi, i bogatiji¹⁵. Ali su život i vrijeme učinili svoje.

U sklopu istog ansambla, na istočnoj strani džamijskog dvorišta stajao je mekteb osnivača džamije, izgorio vjerovatno u požaru grada 1697. godine¹⁶. Iza toga je izgrađena nova zgrada sa istom funkcijom. Podigao ju je Mehmed-beg Dženetić, ali je i ona izgorjela u požaru 1879. godine. Tvrdi se uz to da je tu negdje u blizini džamije mogao egzistirati i imaret (javna kuhinja) koji je gradio mecena Ferhad-beg¹⁷. Po svoj prilici i ova je zgrada bila žrtvom one za istoriju Sarajeva toliko fatalne plamene stihije iz 1697. godine. Poslije toga ova institucija nije više obnavljana. Na koncu, zna se da je pred dvorištem džamije stajala i jedna masivna kamena česma, porušena 1892. godine.¹⁸

Ferhadija čuva još jednu, za širu javnost malo poznatu vrijednost: neobično bogatstvo ukrasa,

14 Natpis glasi:

a u prevodu znači: »O smrti! Umrla i pokojna Amina-hanuma, kći hadži-Ibrahimova. Za njezinu dušu (prouči) Fatihu. 1. zilhidže 1294. godine.«

آه من الموت
المرحومه والمغفوره
امينه خانم بنت الحاج
ابراهيم روحيجون
الفاتحه ١٢٩٤
ن ١ ذ

Sl. 5. Natpis na nišanu Habibe-hanume svrzo

15. Tako je Šejh Sejfudin Kemura u članku posvećenom džamiji donio faksimil natpisa koji je nekada stajao na uzglavnom nišanu grobnice Ebu Bekir-age, bivšeg bosanskog kol-čehaje, a kojeg spomenika nema više na ovom mjestu. Nišan je datiran u hidžretsku 1229 (tj. 24. XII 1813 — 13. XII 1814. g.) Vidi Šejh Sejfudin Kemura, Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe, Sarajevo, 1910. str. 336.

16 Na dužnosti mualima u ovoj obrazovnoj muslimanskoj instituciji nalazio se izvjesno vrijeme i poznati sarajevski ljetopisac Mula Mustafa Bašeskija. Na ovu funkciju postavljen je 1757. godine. Deset godina kasnije beratom datiranim u početku mjeseca zilhidže 1181. g. (18 — 28. IV 1768), za mualima istog mekteba postavljen je hafiz Omer, koji će ovu funkciju vršiti besplatno.

17 Jedini spomen ovom imaretu nalazimo u putopisu Evlija Čelebije, koji veli da u Sarajevu ima sedam objekata ove vrste i da je jedno između njih Kodža Ferhad-begovo. (H. Šabanović, Putopis Evlija Čelebije, sv. I (1953), str. 120.)

18 Izvjesni hadži Ahmed, sin hadži-Alijin, stanovnik Ferhad-begove mahale, uvakufio je početkom muharema 1218 (konac aprila 1803) godine dva dućana i magazua, situirane pokraj Kolobare hana i Rustem-pašinog bezistana i jedan dio prihoda odredio za popravak ovog objekta. Česma se snabdjevala vodom iz cijevi Gazi Husrev-begova vodovoda. (H. Kreševljaković, Vodovodi i gradnje na vodi u starom Sarajevu, Sarajevo, 1939, str. 89.)

svoju vrijednu, danas istina zapuštenu i propadanju izloženu vajarsko-slikarsku dekoraciju. Trompe su profilirane rebrima koja asociraju na azijske i afričke islamske uzore, a potkupolni vijenac na sve četiri strane obilježen frizom arkada. Tu je i obavezni stalaktitni ukras koji nalazimo na mihrabu, portalu i zidnim površinama ispod ugaonih kalota. Ovamo pridolaze i obje uzdužne strane minbera, urešene perforiranim ukrasnim elementima, pa tranzene najdonjih prozora, oštro raščlanjeni kameni kapiteli stupova u trijemu i na mahfilu i plastično oblikovane površine na način rozeta na zapadnom unutrašnjem zidu. U tjemenu centralne kupole i po zidovima naziru se ostaci nekad bogatog slikarskog uresa koji je ukrašavao ovaj široki prostor. Po svemu sudeći radi se o ornamentalnom ciklusu nastalom u 1761/62. godini, u vrijeme kada je, prema riječima sarajevskog kroničara Mula Mustafe Bašeskije, preduzet praktičan zahvat na sanaciji zgrade i njenom uljepšavanju¹⁹.

19 Bašeskija je zabilježio da su hidžretske 1175 (2. VIII 1761 — 22. VII 1762) godine popravljene i dekorisane (ihya ve tezyin ve nakš) Ferhadija i Baščaršijska džamija.

Na zavojitoj krivulji događaja kroz koje je prošla Ferhadija-džamija služeći svom osnovnom cilju, kao, dakle, aktivna bogomolja kroz četiri stoljeća svoga postojanja²⁰, ona je, ipak, tako se bar može reći, ostala manje-više sačuvana u svojoj prvotnoj vrijednosti. Tek 1917. godine, kada su Austrijanci započeli onu poznatu, široko zasnovanu kampanju oduzimanja i zapljene metalnih stvari i predmeta u okupiranom bosanskohercegovačkom području, i Ferhadija je, poput mnogih drugih sakralnih i profanih objekata u ovoj oblasti, ostala bez svojih olovniha pokrivača. Taj elemenat je bio i osnovni razlog za velika oštećenja njenih zidova i gotovo potpuno uništenje slikarskih dekoracija. Od tog trenutka do danas proteklo je pola vijeka a za sve to vrijeme nije učinjen ni jedan ozbiljniji korak za spas tih vrijednosti. Tek 1964. godine, prema projektu koji je sačinio ing. Ahmed Hadži-osmanović, u organizaciji Fonda za uređenje Baš-čaršije, pristupilo se saniranju prostora oko džamije. Projekat je predvidio rušenje zida sa zapadne strane zgrade i prizemnih objekata sjeverno od dvorišnog dijela spomenika, ozelenjavanje okolnog prostora i stvaranje parking-placa iza džamije, prema »Hotel-Evropi«. Uz navedeno predviđeno je uređenje eksterijera džamije, ograđivanje dvorišta izgradnjom kamenog zida na njegovoj sjevernoj strani, opravka šadrvana, djelomično kaldrmisanje dvorišta i sanacija grobnica.

Tokom dvogodišnjeg praktičnog zahvata na ovom objektu, u kojoj je prilici Zavod za zaštitu spomenika kulture SR Bosne i Hercegovine obezbjeđivao stručni nadzor, pomenuti poslovi su samo dijelom dovršeni. Srušen je kameni, betonskom oplatom optočeni zid na zapadnoj strani dvorišta i sve prizemnice sjeverno od džamije, obijen je malter na vanjskim površinama zidova i minaretu,

²⁰ Registrirajući smrt Mustafe ef. Svrzikape, sitte-kadije, koji je preminuo u Istanbulu hidžretske 1189 (1775/76) godine, Bašeskija, nakon što je konstatovao da je kod umrlog nađeno osam hiljada zlatnih para, ističe da je pokojnik bio jedan od obnovitelja džamije.

20 Među službenicima Ferhadije spomenuti su 1697. godine imam i hatib Šejh Husein-efendija, prvi mujezin Bećir i drugi mujezin Ismail. Iste godine spomenuto je i ime muderisa Smail-efendije Šuurije, koji vrši funkciju vaiza (propovjednik). Godine 1165 (1751/52) dužnost imama vrši Muhamed ef., a mujezina hadži Fazlulah. 1176 (1762/63) godine imam je Salih ef., a 1195 (1782/83) kaligraf Mula Osman, sin Mehmed ef. Konjicije. U isto vrijeme dužnost mujezina vrši mula Ismail.

postavljen nizak kameni zid kojim je ograđen dvorišni prostor, glavna fasada je obojena tonom koji je trebalo da bude približan prvotnom, rekonstruisan je slikarski dekor na ulaznim vratima i prostoru oko njih, i obavljen niz drugih radova na sanaciji eksterijera džamije i njenog okolnog prostora. Rekli smo, međutim, da svi navedeni poslovi nisu do kraja dovedeni, usljed čega je i uspjeh ove akcije. Izostali su planirani stolarski radovi na prozorima i postavljenje mreža u svrhe njihove zaštite od ptica, i slično tome. Na koncu čak ni rekonstrukcija slikarskog dekora na ulaznom dijelu džamije nije izvedena u cijelosti jer još nije dovršen posao rekonstrukcije dva arapska inicijala, s obje strane portala, u donjem dijelu zida prema prozorima. Razlog ovakvom radu (poslovi su prekinuti u 1965. godini i po svoj prilici neće za duže vrijeme biti nastavljeni) treba svakako tražiti u pomanjkanju finansijskih sredstava za ovu svrhu a takva je situacija i inače česta popratna pojava kod izvođenja konzervatorskih radova na našem terenu. Još je jedan elemenat uticao na ovakvu ocjenu ovog zahvata. Prema onome, naime, kako je skidan malter na minaretu i kako je provedeno fugovanje fasada i njihovo čišćenje od maltera stiče se dojam kao da se radilo u žurbi, a ako ne to, onda bez dovoljno iskustva na poslovima ovog karaktera. Radilo se, uglavnom, rutinirski, bez odgovarajućeg stupnja pažnje i preciznosti koji bi morao pratiti svaku akciju vezanu za izvođenje bilo kakvih praktičnih zahvata na spomenicima kulture. Dovoljno je, na primjer, da pogledamo kako danas izgleda vanjska površina minareta na kome je sada veoma teško, čak i sa bližeg odsto- janja, uočiti o kakvom se tu zapravo tijelu radi, da li o oktogonalnoj ili sasvim zaobljenoj, valjkasto- j formi. Toliko su tokom ovih radova oštećeni bridovi strana ove vertikale da se oni više formalno i ne zamjećuju.

Konzervatorski zahvat na Ferhadiji džamiji u Sarajevu, izveden u 1964. i 1965. godini, mada u cjelini veoma koristan, predstavlja — rekli smo — samo polovičnu mjeru. On se sveo isključivo na intervenciju oko saniranja spoljnje strane objekta i uređenje njegove okoline, dok je unutrašnjost zgrade ostala potpuno zanemarena, i zbog tog konzervatorski netaknuta. Navedeni elemenat jeste i jedini razlog zašto je ovaj spomenik kulture ostao i dalje zatvoren za posjetioce, bez mogućnosti njegove prave i potpune prezentacije u javne, kulturno-prosvjetne, naučne i turističke svrhe.

Sl. 6 Groblje uz Ferhadiju džamiju

LITERATURA

1. Šejh Sejfudin Kemura: Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe, Sarajevo, 1911, str. 324—337.
2. Đ. Mazalić: Nekoliko starih slika, Glasnik Zemaljskog muzeja, LIV (1942), str. 218.
3. H. Mehmed Handžić: Dva popisa sarajevskih mekteba, El-Hidaje, VI (1942/43), str. 119—123.
4. Mehmed Mujezinović: Turski natpisi u Sarajevu iz XVI vijeka, Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslavenskih naroda pod turskom vladavinom, Sarajevo, sv. I, str. 110.
5. Hazim Šabanović: Putopis Evlija Čelebije, sv. I, Sarajevo, 1957, str. 120. Isti: Bosanski namjesnik Ferhad-beg Vuković-Desisalić, Zbornik Filozofskog fakulteta, knj. IV—1, Beograd, 1957, str. 113—127.
7. Sidžili 47, str. 40—41 i 63, str. 1 u Gazi Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu.

DIE FERHAD-BEG-MOSCHEE IN SARAJEVO

Im vorliegenden Artikel wird die Geschichte des Gebäudes, sowie die 1964/65 unternommenen Wiederherstellungsarbeiten, geschildert. Ferner wurde der davorliegende Friedhof einer Untersuchung unterzogen.

Die Moschee wurde 1561—62 von Ferhad-bey, scheinbar jenem aus der Familie Vuković-Desisalić, der eine Zeitlang Statthalter in Bosnien war, erbaut. Die kleine Nekropole besteht aus einigen, der Form nach interessanten, Grabdenkmälern mit Inschriften.

ZDRAVKO KAJMAKOVIĆ

PRENOS MANASTIRA DOBRIĆEVA

Konzervatorski izvještaj

Konzervatorsko-spasavalački radovi na prenosu crkve sa freskama i stare sušare manastira Dobrićeva koje je trebalo da izvede Zavod za zaštitu spomenika kulture u Sarajevu završeni su 1. oktobra 1965. godine. Konzervatorski radovi trajali su šest mjeseci u 1964. godini i tri mjeseca u 1965. godini — ukupno devet mjeseci.

U ranijim brojevima »Naših starina« bilo je u dva navrata govora o istorijatu ovog manastira i predlozima za njegovu zaštitu, s obzirom da mu je pretila opasnost potapanja akumulacionim jezerom brane na Trebišnjici kod Grančareva.¹ Borba za manastir Dobrićevo trajala je sedam godina i veoma mnogo napora je uloženo dok je postalo jasno da sredstva potrebna za spasavanje ovoga spomenika kulture treba da obezbijedi investitor hidrotehničkih radova na Trebišnjici. U prvom tromjesečju 1964. godine ta su sredstva napokon dobijena i doznačena Zavodu u Sarajevu na osnovu ranije podnesenih projekata i predračuna². Ukupna sredstva iznosila su 51,800.000 starih dinara, od čega je za freske dobijeno 23,800.000 a za arhitekturu 28,000.000 dinara.

Projekti i predračuni izrađeni za ovu priliku više iz formalnih razloga nisu mogli pretendovati da obuhvate cjelokupnu problematiku prenosa ovoga istorijskog objekta, a pogotovo nisu mogli predvidjeti sva stručna i tehnička rješenja postav-

ljenog zadatka. Praksa je i na ovom konzervatorskom radilištu pokazala da projekti, bilo kako savršeni, ne mogu otići mnogo dalje od programskih i načelnih postavki. U stvari izvođenje radova na skidanju fresaka, demontaži objekata, njihovoj rekonstrukciji i vraćanju fresaka na svoje mjesto, ostalo je da se »projektuje« i rješava na licu mjesta, od slučaja do slučaja, iz dana u dan u uskoj zavisnosti od nalaza i međusobne povezanosti pojedinih problema, što je sasvim razumljivo.

Sl. 1 Pogled na manastir Dobrićevo sa zapadne strane (snimio Ćiro Rajić)

1. Zdravko Kajmaković — Smail Tihčić, Manastir Dobrićevo, problematika zaštite, Naše starine VI, Sarajevo, 1959, 143—160. U ovom radu govorili smo o istorijatu manastira i analizi živopisa i dali prijedlog da se iz manastirskog kompleksa izdvoje i prenesu na novu lokaciju crkva sa živopisom i stara sušara. Opširnije o problematici zaštite Dobrićeva pisao sam u Našim starinama broj VIII za 1962. godinu, 39—46, pod naslovom Manastir Dobrićevo.
2. Predračun i projekat za arhitekturu izradio je ing. arh. Nedeljko Rosić uz konsultativnu pomoć dr. Vojislava Koraća, a za freske i ostalo Zdravko Kajmaković uz konsultativnu pomoć Zdravka Blažića.

20. aprila 1964. godine održala je u Trebinju svoj prvi sastanak komisija za konzervatorske radove na manastiru Dobrićevo, koja je razmotrila i odobrila podnesene predračune i projekte i dala saglasnost da radovi otpočnu.³

3. Komisija za konzervatorske radove na manastiru Dobrićevo, koju je imenovalo Izvršno vijeće SR BiH, radila je u slijedećem sastavu: dr Cvito Fisković, predsjednik, arh. Ivan Zdravković, potpredsjednik, dr Vojislav Djurić, predstavnik Zavoda u Mostaru, arh. Džemal Čelić, predstavnik Zavoda u Sarajevu, književnik i istoričar Svetislav Mandić, dr Dragomir Tadić, predstavnicu Eparhije u Mostaru i ing. Esad Karamehmedović, predstavnik investitora HE Trebišnjice. Za stručnog rukovodioca ovoga konzervatorskog radilišta postavljen je autor ovog članka, za njegovog zamjenika ing. arh. Nedeljko Rosić, za rukovodioca ekipe koja je radila na skidanju i vraćanju fresaka postavljen je viši slikar-konzervator Zdravko Blažić, odnosno slikar-konzervator Dušan Nonin, neposredni nadzor nad izvođačima radova na arhitekturi obavljao je tehničar Velibor Šain, a povremeno i arh. Dušan Rakojević, ispred komisije nadzor nad ekipom koja je obavljala posao na arhitektonskom dijelu problema vršio je dr Vojislav Korać, praktične radove na arhitekturi u cjelini obavila je Zidarska radnja majstora Andrije Galića iz Posušja sa grupom od 20 zidara i stolara, geodetska snimanja obavio je

Potrebno je naglasiti da su sredstva dobijena na osnovu ugovora između Zavoda i Hidroelektrane »Trebišnjica« bila u odnosu na zasnovane obaveze Zavoda izrazito skromna. Poredbe sa ostalim sličnim zahvatima pokazale bi da je obavljeni posao u Dobrićevu izvršen za dva puta manji iznos od stvarne vrijednosti radova, a za oko 25,000.000

geometar Asim Bajbutović iz Sarajeva, u ekipi za freske radili su: slikari-restauratori Josip Trajkovski iz Zavoda u Skoplju, Nevenka Vučićević iz Zagebra, Petar Balabanović i Abdulah Grguri iz Prištine, Jusuf Začinović iz Sarajeva, zatim slikari Mihajlo Barbić i Ljubo Milojević iz Trebinja, Dušan Kesić slikar iz Beograda, Salih Obralić, Enver Koljanac i Mičo Sopić, studenti Srednje škole za primijenjenu umjetnost u Sarajevu, fotosnimanja su povremeno vršili majstori umjetničke fotografije Čiro Rajić i Ranko Rosić, a stalnu foto i ostalu dokumentaciju vodio je potpisani. U pomoć su nam često pritali kolege Dubravka Beritić i Radomir Stanić, istoričari umjetnosti. Koristimo se ovom prilikom da se svim navedenim članovima komisije, članovima ekipe, radnicima i kolegama najsrdačnije zahvalimo, posebno Zavodima koji su poslali svoje stručnjake da nam pomognu na ovom poslu, naročito Zavodu u Novom Sadu. Posebno se zahvaljujemo kolektivu Zavoda u Dubrovniku, koji nam je u mnogim prilikama ukazivao raznovrsnu pomoć.

Sl. 2. Crkva manastira Dobrićevo.
(Snimio Čiro Rajić)

Sl. 3. Detalj kompozicije »Rođenje Hrista« u Dobričevu.
(Snimio Ćiro Rajić)

starih dinara jeftinije od najpovoljnijeg ponuđača, građevinskog preduzeća »Građevinar« iz Dubrovnika. Treba reći da smo unaprijed bili svjesni skromnosti novčanih sredstava, naravno i u fazi projektovanja, ali smo namjerno ovom prilikom išli na minimalne iznose, želeći tim u prvom redu da bezbolnije dobijemo sredstva i, drugo, da racionalnim trošenjem tih sredstava učinimo nešto u prilog rehabilitacije efikasnosti konzervatorskih radilišta, koja često to nisu.

U pogledu administrativno-upravne organizacije radilišta kome je stavljeno u zadatak da obavi ovaj složen konzervatorski posao, izabrana je forma koja je obezbjeđivala njegovo najefikasnije funkcionisanje: konzervatorsko radilište je relativno samostalno poslovalo u Trebinju, odnosno u Dobričevu, imalo je svoj posebni žiro-račun i potpisnike koji su bili pri ruci tako da su svi finansij-

Sl. 4. Odvajanje freske »Hristos starac dana« u krstastom svodu (snimio Ćiro Rajić)

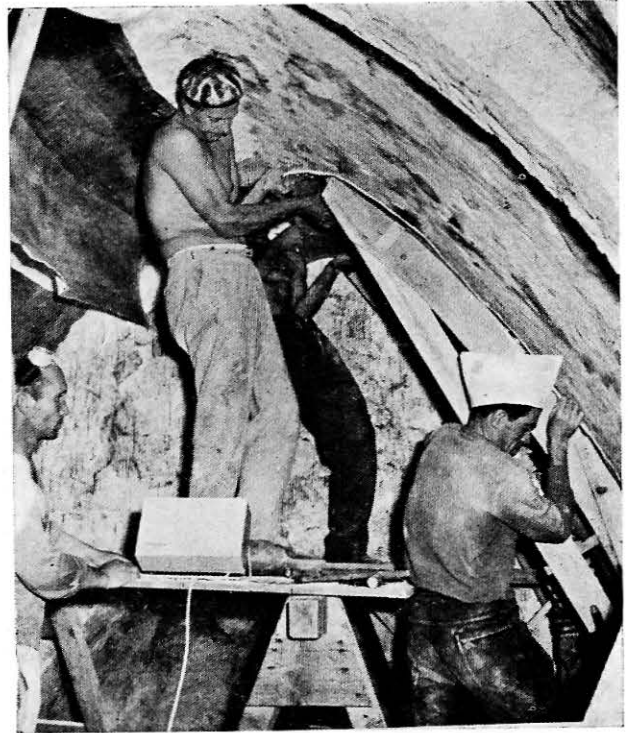
ski poslovi, kao i ugovori, rješenja, narudžbe i tako dalje, obavljani na licu mjesta, što je sve ubrzavalo proces.

Skidanje fresaka

Pripremni radovi na prenosu Dobrićeva počeli su u stvari već 1. maja 1964. godine, kada je jedna ekipa slikara-konzervatora obavila čišćenje živopisa kako bi se obezbijedilo njegovo lakše skidanje. Stanje fresaka prije čišćenja bilo je izvanredno teško. Umjesto nekadašnjeg živopisa, sa svodova crkve visile su malterne krpe umotane u paučinu i pocrnjele od gari brojnih požara i sviježca.

Skidanje živopisa je prvobitno bilo povjereno višem slikaru-konzervatoru Zdravku Blažiću, ali, pošto Blažić zbog preopterećenosti nije uspio pronaći dovoljno vremena koliko je zahtijevala angažovanost u Dobrićevu, pozvan je akademski slikar, konzervator Zavoda u Novom Sadu Dušan Nonin, koji je preuzeo stručni nadzor nad skidanjem i vraćanjem fresaka. Nonin je zajedno sa ekipom pomoćnika uspio da povjereni posao na skidanju fresaka, kojih je u Dobrićevu bilo 216 m², obavi za ukupno 42 dana — između 16. juna i 28. jula 1964. godine. Ovako dobri rezultati omogućeni su uprošćavanjem postupka odvajanja freske od kamene podloge, primjenjivanjem sasvim novih pomoćnih sredstava, kao na primjer električne brusilice za obradu poleđine freske, a eliminacijom suvišnih postupaka: freske sa poleđine nisu uvijek brušene do debljine od pola santimetra već su samo izravnjavane; tutkalna platna i slojevi gaze nisu uvijek duplirani i tako dalje; pokazalo se nepotrebnim i konstantno podmetanje izolir-ploče na kalupe fresaka, sušenje je skraćeno ponekad na nekoliko časova pošto su upotrebljavani kaloriferi, freske su pretežno rezane električnom mašinom i drugo.

Fresko-malter skidan je u čitavoj crkvi u oje-lini bez obzira koliko su slikarije bile očuvane tako da se može kazati da nijedno pa i najbeznačajnije parče freske nije žrtvovano. Veće kompozicije sječene su na manje dijelove ali 90% fresaka skinuto je bez siječenja, što znači da je siječenje vršeno preko postojećih pukotina, ili, u najčešćem slučaju crvenom bordurom koje su ovičavale pojedine cjeline. Sječene su samo sljedeće kompozicije: »Rođenje« po visini na dva dijela, »Preobraženje« po širini na dva dijela, »Vaznesenje« gornju polovinu bez siječenja, a donju polovinu sa siječenjem na tri dijela, »Raspeće« donju polovinu na dva dijela, a gornju polovinu bez siječenja, »Duhovi« na dva dijela, dok je »Oranta« skinuta u sedam dijelova koji su docnije stavljeni na jedan kalup. Relativno ogromne kompozicije u svodovima pjevnica (»Cvijeti«, »Lazarevo vaskrsenje«, »Pranje nogu«, »Tajna večera«), nisu sječene s obzirom da su predstavljale najočuvanije cjeline, već su sve skinute u jednom dijelu, što je znatno

Sl. 5 Skidanje poslednjeg dijela velike kompozicije »Raspeće« (snimio Z. Kajmaković)

otežalo proces odvajanja freske od svoje podloge (sl. 4 i 5).

Cjelokupan živopis u Dobrićevu skinut je zajedno sa malterom isprobanim metodom pomoću tutkalnih platana (1—2 sloja gaze), kojima je freska sa lica armirana kako bi se sprečilo njeno lomljenje u toku odvajanja. Odvajanje je vršeno pomoću čeličnih dljeteta i kopalja. Freske su prihvatane na drvene kalupe koje su majstori stolari pravili prema obliku zidne plohe na kojoj su se freske nalazile. Naročiti problem predstavljala je izrada tačnog kalupa za polukalote apsida u oltaru i protezisu i površine u krstastom svodu centralnog prostora, koje su, u stvari, bile krilolike izvitoperene sferične forme. Taj problem mogao je da riješi samo izvanredno obdareni stolar. Freske su zatim obrađivane sa poleđine koja je na kraju zalijevana kazeinskim malterom i mlijekom i armirana gazom (sl. 6).

Kao što se već ranije pretpostavljalo ispod fresko-sloja koji je krajem 16. ili početkom 17. vijeka radio poznati srpski slikar Georgije Mitrofanović, nalazili su se na drugome sloju maltera (arriccato) slikarevi crteži, vježbe, slobodne improvizacije, orijentacioni sistem i izvjesne tekstualne pribilješke. Ovi elemnti, koji su se naslućivali i prije početka radova, zahtijevali su razdvajanje gornjeg od donjeg sloja maltera kako bi se sve sinopije evidentirale, odnosno sačuvala. Ta činjenica udvostručila je težinu konzervatorskog zahvata. Uspjeli smo da razdvajanjem ovih slojeva dobijemo jedinstvenu predstavu o izgledu enterijera neposredno

pred nabacivanje posljednjeg, gornjeg, fresko-sloja (intonaco), te da na osnovu crteža i drugih elemenata dobijemo relativno jasnu sliku o postupku i redoslijedu nastajanja dobrićevske galerije fresaka. Od oko 20 sinopija evidentiranih na drugome sloju maltera, mi smo odvajanjem od donjeg građevinskog sloja maltera sačuvali 16 najvrednijih cjelina. Interesantno je bilo sagledati kako su ti crteži postavljani u odnosu na fresku kojoj su služili kao predlošci. Slučaj sa predloškom za »Svetu trojicu« na istočnom zidu južne pjevnice, koja je u fresci izvedena na južnom zidu iste pjevnice, govori da je zograf predloške postavljao tako da se okretajem glave mogao podsjećati i korigovati. Sigurnost u crtežu pomenutog predloška i relativno slabija izvedba finalnog dijela freske, govori u prilog pretpostavke da je Georgije Mitrofanović ovaj predložak razrađen do u potpunosti, povjerio u izvedbi svome manje obdarenom pomoćniku, čija se ruka osjećala već ranije kako na kompoziciji »Sveta trojica« tako i na drugim partijama dobrićevskog živopisa iz toga vremena. Studije sinopija iz Dobrićeva baciće više svjetla na profil umjetnika Georgija Mitrofanovića i potpunije će objasniti način njegovog rada u toku živopisanja ove crkve, što će, zbog izvjesne tipičnosti, biti od opšte vrijednosti za istoriju i tehnologiju naše freske (sl. 8).

Odvajanje živopisa donijelo je i nekoliko arheoloških rezultata izvanredno važnih za potpunije sagledavanje istorijata ove crkve. Na istočnom zidu crkve, iznad trijumfalnog luka a ispod kompozicije »Duhovi«, otkrivene su, uz sjevernu i južnu ivicu ovoga lučnog polja, uske pantljike ostataka stare freske, koju je, bez sumnje, ekipa Georgija Mitrofanovića, pred sam početak rada na oslikavanju crkve, čekićem obila kako bi nabacila novi malter. Od čitave ove starije freske, koja je po svoj prilici zauzimala samo istočni zid crkve, bilo je moguće iščitati samo nekoliko glavica šestokrilih serafima, koji su, izgleda, uokviravali nama danas nepoznatu kompoziciju. Daleko je važnije što ovaj podatak jesno govori da je prije živopisa Georgija Mitrofanovića dobrićevska crkva bila već ukrašena starijim freskama te da se osjetila po-

treba za novim njenim oslikavanjem, što indirektno govori o mogućnosti ranijeg datiranja crkve u današnjem obliku.

Važno je bilo uočiti da su ispod starijeg sloja freske na istočnom zidu pronađeni izvanredno jasni tragovi nekadašnjeg dvoslivnog drvenog krova dobrićevske crkve, na kome su docniji graditelji svodova samo nastavili zidanje. Na taj način može se jasno izdvojiti još jedna faza u istoriji dobrićevske crkve, iako je danas teško reći da li je između ove racionalne pregradnje crkve i nastanka starije fresko-kompozicije na istočnom zidu prošao duži ili sasvim kratak vremenski period. Laka patiniranost građevinskog sloja maltera ispod prvobitne freske ipak govori da je crkva mogla posle pregradnje da pričuva izvjesno vrijeme do dolaska nepoznatog slikara (sl. 7).

Paralelno sa skidanjem živopisa u svodovima crkve otkriveno je sedam keramičkih čupova koji su bili uzidani sa dnom prema fresci. Čupovi su izrađeni u nekoj obližnjoj keramičkoj radionici od karakteristične crne pjeskovite gline, jedan od njih ukrašen je oko grla plastičnom pantljikom nazupčanom prstom, a svi su imali probušeno dno na sredini što nam govori da im je već prilikom izrade određena namjena (sl. 23).

Ispitivanjem slojeva maltera ispod fresaka i analizom sinopija moglo se doći do slijedećeg redoslijeda prilikom oslikavanja crkve. Zograf je prvo izveo kompoziciju »Raspeće« na sjevernoj polovini svoda iznad zapadnog traveja, što znači da je slikanje obavljano odozgo na dole i sa zapa-

Sl. 6 Poslije skidanja freske su stavljene na kalupe, a onda je obrađivana njihova pozadina. (Snimio Z. Kajmaković)

da na istok. Među posljednjim freskama, ako ne i posljednje slikane su »Bogorodica Oranta« u polukaloti apside i »Sveti Oci« ispod nje.

Potpuno je jasno da je skidanje fresaka u ovoj količini bilo nemoguće izvesti a da se bar do izvjesne mjere ne tangira i sama freska. Međutim, ako želimo da odgovorimo na pitanje u kojoj je mjeri skidanje fresaka u Dobrićevu uspjelo moramo da imamo i jasne kriterije kojima bismo mogli mjeriti elemente za određivanje uspjelosti ovakvog jednog složenog zahvata. Mi ćemo zato izvjesnim aproksimativnim ciframa pokušati da odgovorimo na ovo pitanje: 80% fresaka u Dobrićevu skinuto je bez ikakvih ili nemjerljivih oštećenja. To nisu »srećni slučajevi« već logičan rezultat pažljivog, požrtvovanog i sistematskog rada na freskama, koje su imale relativno normalnu, prosječno kalcinisanu, malternu podlogu, uobičajene debljine od 1—1,5 cm. 15% fresaka pretrpilo je izvjesna oštećenja u vidu pukotina i neravnina nastalim nalijeganjem izlomljenih parčica ili ljušpanja boje ((to su freske koje su ležale na vlažnim ili jako kalcinisanim površinama), a 5% fresaka pretrpjelo je, po našoj mjeri, nešto jača oštećenja koja se pojavljuju u istom vidu, a prouzrokovana su minimalnom debljinom jedinog sloja maltera, koji se vrlo teško mogao odvojiti od kamena, po kome je nekada direktno slikano. Ipak, može se reći da se ni jedno

jače oštećenje nije dogodilo, niti je bilo »nesretnih slučajeva«, te su sve freske, do najmanjeg detalja, ipak sačuvane.

Cjelokupna površina pod freskama skinuta je u 220 fragmenata raznih dimenzija. Dokumentacija na osnovu koje je omogućeno postavljanje svakog fragmenta na svoje mjesto sastojala se uglavnom iz slijedećeg: svaki skinuti fragment obilježavan je osnovnim brojem i podbrojem i ucrtavan u plan uzdužnog presjeka crkve sa prikazanim freskama. Istovremeno fragmenti su ucrtavani u knjigu inventara, gdje su bilježeni i osnovni podaci o načinu skidanja i drugim osobenostima i opservacijama. Koristili smo se takođe u znatnoj mjeri fotografijama i kolorisanim pastelnim crtežima fresaka koje smo pravili neposredno pred skidanje. Ti crteži su ponekad izvanredno dobro koristili, više nego fotografije, jer su sadržavali upravo one elemente na osnovu kojih je docnije freska sa poleđine lakše indetifikovana, kao što su karakteristične pukotine, otpali djelovi freske, oblik isječenog fragmenta, itd. Takav način dokumentovanja pokazao se dovoljnim, te ukoliko su se ponekad pojavljivali problemi, oni su brzo razrješavani.

Pored dokumentacije vezane za sam proces rada praktičnog karaktera, uspjeli smo da fotografisanjem, kalkiranjem, skiciranjem i bilježenjem dokumentujemo svaku fazu rada, a posebno sve

Sl. 7. Ostaci starijih fresaka otkrivenih ispod kompozicije »Duhovi« (snimio Z. Kajmaković)

Sl. 7a Zapadni zid poslije skidanja fresaka.

ono što može biti od bilo kakve koristi za nauku. Snimljeno je oko 800 fotografija, napravljeni su brojni crteži i planovi i svakodnevno je vođen i dnevnik.

Skinute freske provele su zimski period 1964/1965. godine na svojim kalupima, pažljivo složene na rafove u manastirskom konaku na staroj lokaciji.

Demontaža crkve i manastirske sušare

Tehničko snimanje arhitektonskog kompleksa manastira Dobričeva, iz koga je konzervatorska služba bila dužna da prenese samo najstarije i najvrednije arhitektonsko jezgro: crkvu i staru sušaru, kojima su naknadno priključeni i ogradni zidovi, obavljeno je 1958. i 1959. godine. Na osnovu te dokumentacije, provjerene na licu mjesta i upotpunjenje detaljima, obavljena je demontaža crkve i sušare kao i njihova ponovna rekonstrukcija. Za ovu priliku posebno je izrađen iscrpan geodetski snimak osnove crkve.

Između više načina kojim je dobričevska crkva mogla biti prenesena i rekonstruisana, odabran je najjednostavniji, a za ovakve slučajeve, uvjereni smo, i najbolji: prije demontaže, fasadne blokove crkve trebalo je obilježiti određenim sitemom signatura, crkvu, zatim, demontirati, i ponovo rekonstruisati u starom obliku na novoj lokaciji. To znači da smo se opredijelili za čuvanje samo fasadnog dijela kamena i dekorativnih arhitektonskih elemenata u unutrašnjosti crkve, kao što su konzole, vijenci, jastuci, ključni kamen, patos crkve, koji je izrađen od kamenih ploča, i kameni crkveni inventar (dviije časne trpeze i amvon iz novijeg vremena). Znači, cjelokupan kameni materijal u unutrašnjosti zida zamijenjen je novim. Pristupa-

jući ovom poslu mi smo predviđali da ćemo morati zamijeniti i kamene blokove od kojih je izveden krstasti svod crkve, ali se pokazalo da to nije potrebno.

Kao objekat na kome smo provjerili ispravnost našeg metoda poslužila nam je manastirska pušnica. To je vrlo slikovit, relativno mali objekat, koji se odozdo na gore, sa četvrtaste osnove, preko ljevkastog svoda, postepeno sužava i završava relativno visokim a uskim dimnjakom. Odlučili smo se da ovaj objekat prvi prenesemo i rekonstruišemo na novoj lokaciji, što je i urađeno uglavnom još i u toku skidanja fresaka, u julu i augustu 1964. godine.

Dobričevska crkva bila je grubo omalterisana skoro na svim fasadama (dersovana), te je prije svih radova trebalo izvršiti obijanje maltera i otvaranje fuga, a odmah zatim kameni blokovi su obilježavani slovnim i brojčanim signaturama.⁴ Fasade su zatim fotografisane a napravljeni su i tehnički planovi sa ucrtanim kvaderima i signaturama. Zidna platna ispresijecana su horizontalnim vagris-linijama, koje su trebale da posluže u toku rekonstrukcije kao pouzdano mjerilo za određenje visinskih dimenzija. Na pojedinim tačkama kameni blokovi na fasadama spajani su kratkim crnim linijama, što je ponekad korisno služilo u rekonstrukciji za određenje korelacije između pojedinih blokova i debljine spojnica. Signaturama su obilježeni i svi elementi u unutrašnjosti crkve koje smo željeli sačuvati.

Pored tehničke dokumentacije i obilježavanja, u rekonstrukciji crkve mi smo se u mnogome slu-

4. Obilježavanje je vršeno disperol-bojama. Redovi su nosili slovne oznake a kameni blokovi brojčane. Na primjer: A1, A2, A3... B1, B2, B3... Projekat je predviđao plastične naljepnice, ali smo od toga odustali jer smo se bojali da one ne budu otpadale.

Sl. 8. Crtež (sinopija) Georgija Mitrofanovića na donjem sloju maltera otkriven ispod kompozicije »Oranta« u polukaloti apside (snimio Z. Kajmaković)

Sl. 8a Predložak u sinopiji za fresku »Sv. Trojica«
u južnoj pjevnici

žili i modelima pojedinih detalja napravljenim u drvetu. Tako su, na primjer, drveni modeli (kalupi) napravljeni za sve svodove, lukove, konhe, polukalote i za krstasti svod u cjelini. Možemo reći da je sistem modela, naravno podrazumijevajući da su idealno napravljeni, najsvrsishodniji u ovakvim slučajevima. Iz iskustva možemo navesti da smo u nekoliko momenata požalili što i kompletnu osnovu crkve nismo uzeli u drvenom modelu. Izvrsni majstori stolari iz Posušja napravili su, na primjer, modele za krstaste svodove tako savršeno da su oni održavali skoro sve izrazitije slučajne nepravilnosti u prvobitnoj izvedbi ovih vrlo komplikovanih elemenata. Model za krstasti svod napravljen je u jednom komadu u svodu a oslanjao se na profilisane vijence i mogao se skinuti sa svoga mjesta tek poslije demontaže svodova crkve (sl. 11). Ti drveni modeli, koji su obuhvatali crkvu iznutra, omogućili su da se kameni i sedreni blokovi lukova i svodova pažljivo demontiraju i ponovo upotrijebe. Upravo zato mogli smo dobro sračunate i izmodelovane sedrene blo-

kove krstastog svoda ponovo postaviti na svoje mjesto u toku rekonstrukcije te smo njih takođe obilježavali.

U demontaži držali smo se izvjesnog reda. Prvo je demontiran zvonik pa fasade priprate, koja je najkasnije nastala (sl. 9). Demontaža blokova obavljena je strogo po redovima i brojevima i kamene je opet po redu slagano direktno u kamion koji ga je prevezio na novu lokaciju, gdje je slagano po redovima uz odgovarajuću stranu već iskopanih temelja crkve (sl. 12). Poslije priprate demontirani su protezis i đakonikon a onda pjevnice (sl. 9a). Ovakav način rada omogućio je bolje sagledavanje pojedinih faza u razvoju crkve (sl. 10). Interesantno je napomenuti da je crkva sa svodovima stajala i posle uklanjanja cjelokupne oplata na fasadama, te je još uvijek trebalo mnogo napora da se obruše oni dijelovi svodova za koje nismo imali nikakav interes da ih čuvamo. Radi ispitivanja temelja srušeno je i uklonjeno i jezgro zidova, tako da dans u Dobričevu stoje samo temelji nekadašnje dobričevske crkve visoki jedva do pola metra.

Sl. 8b Freska »Sv. Trojica«, uporediti sa predloškom na sl. 8a.

Krovni pokrov od kamenih ploča i vučji zubi u potkrovlju takođe su sačuvani i postavljeni na svoje mjesto. Pored toga 70% kamena u lukovima i svodovima a dobrim dijelom i u zidovima ponovo je iskorišteno jer su i sami izvođači radova smatrali da je jeftinije uzeti taj kamen, djelimično obrađen, nego tražiti novi. Tako se danas može reći da je dobricevska crkva na novoj lokaciji izgrađena što se tiče kamena u procentu od 80% u starom materijalu.

U toku rada nailazili smo na niz problema koje je trebalo rješavati, o kojima u ovom izvještaju nije moguće govoriti, a isto tako došli smo do

mnoštva interesantnih arheoloških opservacija o čemu će kao i o prvom slučaju detaljnije biti riječi na drugome mjestu. Mi ćemo ipak spomenuti nekoliko najvažnijih.

Demontaža je potvrdila raniju pretpostavku a i narodno predanje da je priprata crkve naknadno dozidana (sl. 9). Isto to može se reći za protezis i đakonikon, koji su nastali i u isto vrijeme kada i svodovi crkve, te prema tome kad i svi arhitektonsko-dekorativni elementi u unutrašnjosti: ključni kamen, konzole i vijenci (sl. 10). Prije ove generalne prepravke crkva je, kako smo vidjeli, imala drveni krov na dvije vode. Tragovi takvog krova

Sl. 9 Izgled crkve poslije demontaže priprate.
(Snimio Z. Kajmaković)

Sl. 9a Stanje crkve poslije demontaže protezisa
(snimio Ciro Rajić)

potvrđeni su i u toku rušenja zabatnih dijelova istočnog i zapadnog zida. Međutim, nije se moglo sigurno ustanoviti da su pjevnice naknadno dozidane kao što se nije mogla ustanoviti bilo kakva razlika na zidu između pjevnica, sa jedne strane, i protezisa i đakonikona, a s druge strane, što ipak ne znači da pjevnice prvobitno nisu postojale. Tragovi prvobitnog zida od južne pjevnice nađeni su na pola metra od tla na zapadnom njenom zidu. Otud, imajući na umu ovaj podatak i činjenicu da su protezis i đakonikon nesumnjivo dozidani, izvlačimo jedino mogući zaključak da je dobrićevska crkva prije velike obnove početkom 16. vijeka bila znatno obrušena, naročito na pjevnicama, dok su joj istočni i zapadni zidovi bili bolje očuvani. Ta crkva imala je u osnovi slobodni krst (sl. 9a). Umjesto protezisa ona je na sjevernom dijelu istočnog zida imala poveću nišu, a polukalota apsida naslanjala se na konhu obrazujući plitku zasjeklinu, što je zamjenjivalo profilisani vijenac. Crkva je bila nešto niža od današnje, a njeni zidovi bili su izvedeni od sitnijeg i nepravilnijeg oplatnog kamenja. Umjesto svodova imala je dvoslivni drveni krov. Kako su pjevnice bile pokrivene nemoćuće je odgovoriti.

Majstori koji su početkom 16. vijeka obnovili crkvu dobro su poznavali savremeno dubrovačko graditeljstvo, u čijem krugu su se vjerojatno ško-

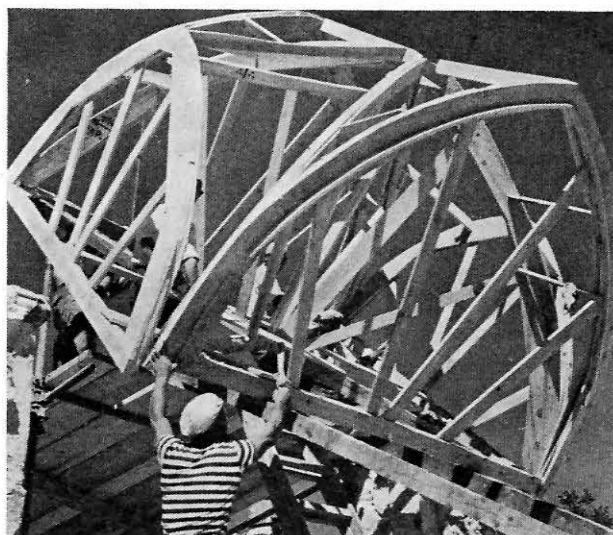
lovali. Gotski stilski elementi u krstastom svodu i ključnom kamenu ubjedljivi su dokazi takvom zaključku. Nepoznati ktitor ove obnove nije bio znatno bogat čovjek. Tražeći čiste raške elemente u osnovi svoje crkve, on je ipak u njenoj nadgradnji, vjerovatno iz finansijski razloga, dopustio kompromis i umjesto da crkvi dade kupolu, što je bliže ideji pravoslavne crkve, i koju u približno isto vrijeme dobijaju crkve manastira Tvrdoša i Kosjerova, zadovoljio se njenom imitacijom u vidu krstastog svoda. Prizidavanjem protezisa i đakonikona crkva je spolja poprimila izgled trobrodne bazilike a iznutra upisanog krsta. Na sačuvane zabate istočnog i zapadnog zida majstori su samo nastavili zidanje i na njih naslonili prelomljeni gotski svod. Umjesto prozora na tamburu koji ne postoji, izvedeni su kružni prozori — okulusi — na sjevernom i južnom trouglastom zidu ispod krstastog svoda. Praveći doprozornike sjevernom okulusu majstor je iskoristio bazu jednom rimskog stuba koji je samo priklesao okrenuvši njegove profile prema unutrašnjosti zida. Ova jedina spolijsa svjedoči nam da je ili u Dobrićevu ili negdje u neposrednoj blizini bila neka rimska građevina, što se po jednom ranijem nalazu i pretpostavljalo. U neposrednoj blizini manastira, na suprotnoj obali Trebišnjice, nedavno je pronađen opširniji tekst iz rimskog perioda, ispisan na živac-stijeni,

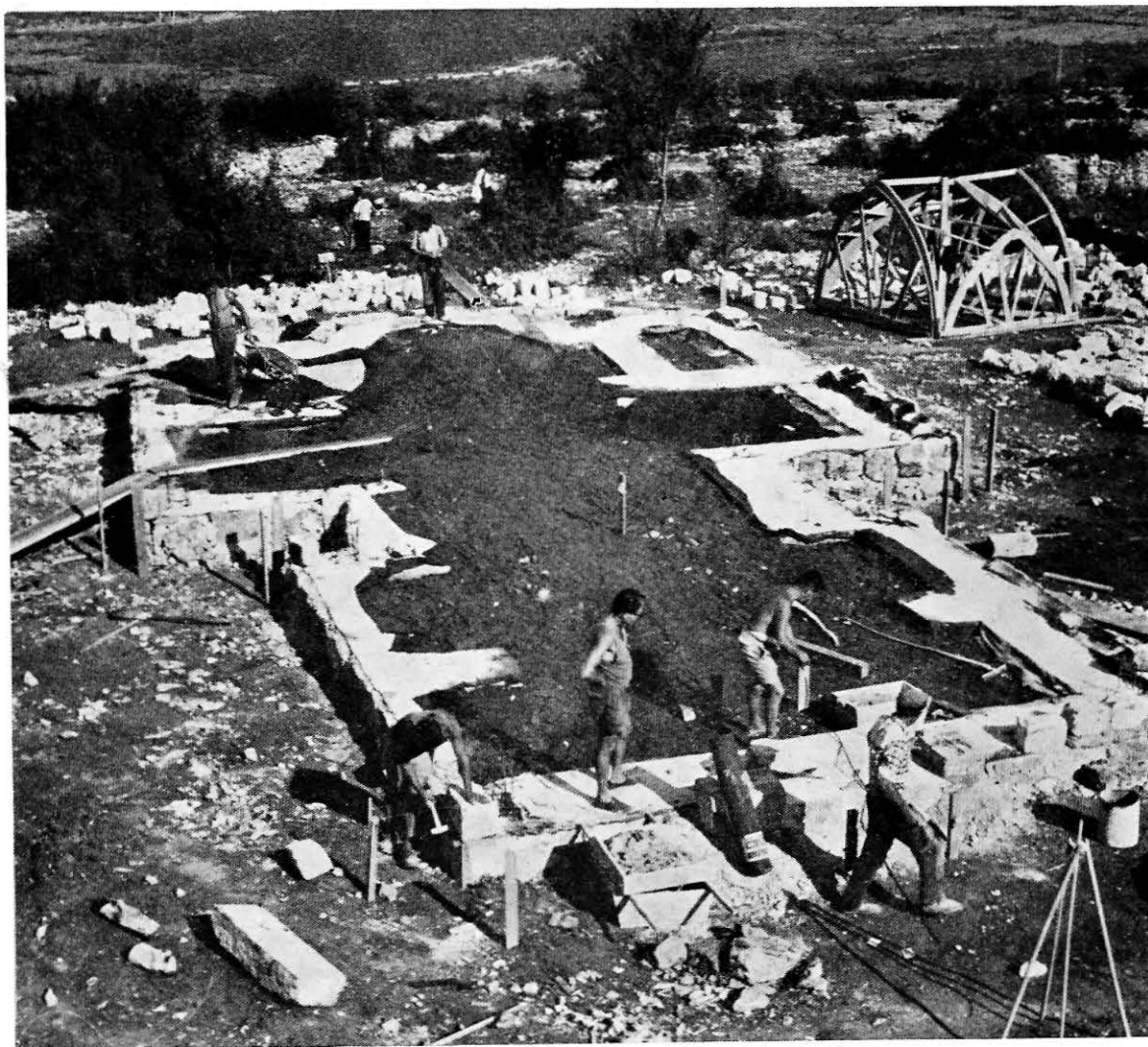
Sl. 10. Pogled na oltarski prostor iz dakonikona poslije demontaže bočnih paraklisa (snimio Z. Kajmaković)

a u 3 km dalekom Paniku djelimično je već otkopano rimsko naselje. To sve govori da je život na humci iznad Trebišnjice, ondje gdje je doskora ležao manastir Dobrićevo, u kontinuitetu trajao od starijeg neolitskog doba, obilježenog Crvenom stijenom, sa koje se može doviknuti u manastir, pa do naših dana i njegovog spomenika u Grančarevu.

Starija krstoobrazna crkva u Dobrićevu ima zasa sada jednu svoju analogiju u crkvi Hecega Stjepana u Sopotnici kod Goražda. I ona je kao i dobrićevska imala krstoobraznu osnovu, ali je umjesto drvenog krova odmah dobila svodove, i to prelomljene, onakve kakve će i Dobrićevo dobiti tek u prvoj obnovi. Zato bi bilo najviše opravdano stariju crkvu u Dobrićevu datirati najkasnije u prvu polovinu 15. vijeka, njegovu obnovu u početak 16. vijeka, pri čemu je na koncepciju Dobrićeva uticala tek izgrađena crkva u Tvrdosu. Negdje oko tog vremena oslikan je istočni zid crkve vjerovatno od strane dubrovačkog slikara, koji je znao i mogao

Sl. 11. Model krstastog svoda skida se na zemlju poslije demontaže svoda (snimio Z. Kajmaković)

Sl. 12. Početak zidanja crkve na novoj lokaciji
(snimio Z. Kajmaković)

da slika u »grčkom stilu«. Početkom 17. ili krajem 16. vijeka tu je kompoziciju obila ekipa najboljeg srpskog slikara turskog perioda Georgija Mitrofanovića, koji je, kao pitomac i propagator ideje obnovljene pećske patrijaršije, mogao da uoči njene zapadnjačke crte, zbog čega je smatrao da je treba zamijeniti.

Rekonstrukcija crkve i sušare

Prilikom izbora nove lokacije za manastir Dobrićevo trebalo je uzeti u obzir nekoliko momenata: manastir je morao da ostane u istom regionu, da ne bude previše udaljen od jezera (rijeka), da bude što bliže asfaltnom putu Beograd—Dubrovnik i da bude u kraju koji će moći da pruži osnovne uslove za ekonomski život kaluđerskog bratstva, te da zadovolji i niz drugih sporednijih uslova. Poslije razmatranja svih mogućnosti izabrane su tri alternative: Kuletina na vrelu Trebišnjice neposredno

uz Bileću, brdo Vračevica u Paniku i selo Orah na zapadnoj strani jezera. Na kraju smo se opredijelili za ovu posljednju alternativu.

Temelji crkve orijentisani istok—zapad udareni su na livadi Vrtina, vlasništvo Jefte Kureša iz Oraha, 8 km daleko od stare lokacije. Prednost ove livade ogleda se u tome što, kao i stara lokacija, skoro pod istim uglom, pada sa zapada na istok. Ispod jednog metra debelog sloja crvenice, na ovoj livadi nalazi se sloj stijena. Sa livade se pruža otvoren pogled na mirušku kotlinu i jezero a sa tri strane ona je opkoljena rastinjem (sl. 11 i 12).

Pad terena na Vrtini sa zapada prema istoku slično kao i u Dobrićevu, znatno je olakšao ostavljanje novih temelja u identičnom odnosu prema tlu. Pošto je na staroj lokaciji crkva djelimično ležala na stijenama koje su ponekad i preko pola metra stršile iz zemlje, na betonski podzemni dio novih temelja ugrađene su slične stijene. Na ovaj način omogućili smo da tačno odredimo prvu horizontalu

i da se postigne autentični »vez« spojnice u prvome redu kamena. Tačnost u rekonstrukciji fasada crkve rješavala se tačnim postavljanjem prvoga reda kamena i određenjem njegove vlastite visine, koja je opet za svaku tačku bila različita. Svaki kamen u prvim redovima postavljen je uz kontrolu stručnog kadra, a kad su fasade zasnovane, zidanje je išlo znatno brže. Zidari su dobili uvećane fotografije starog stanja fasada i tehničke snimke sa signaturama te je problema bilo malo. Trebalo je samo pomno kontrolisati njihov rad i na slijedećim horizontalama vršiti kontrolu visina, te ukoliko bi se pokazale razlike, one su na narednim visinama mogle biti ispravljene smanjenjem ili povećanjem horizontalnih spojnica. Međutim do takvih problema nije dolazilo i visinske tačke poklapale su se same od sebe.

U rekonstrukciji unutrašnjih elemenata crkve, naročito njene osnove, odnosno prvog reda kamena unutrašnjih zidanih ploha, bilo je više, ponekad vrlo teških, problema. Mjere koje smo posjedovali o ovim elementima poticale su od raznih ljudi i uzimane su u raznim prilikama. Neke mjere uzete su još dok je unutrašnjost crkve bila pokrivena freskama, druge poslije skidanja fresaka, a treće na-

kon obijanja maltera. Relativna vrijednost svih mjera, s obzirom da su one zavisile od sasvim sekundarnih elemenata (slučajno tanji sloj maltera, neravnine na zidu, udubljenja u malteru i kamenu i tako dalje), pokazale su se u svojoj ozbiljnosti kada su izvjesne dimenzije kontrolisane preko dimenzija skinutih fresaka, koje su nam u takvim slučajevima bile jedini vjerodostojni presuditelj. No ipak svi nedostaci nisu mogli u potpunosti biti otklonjeni i dok su dimenzije crkve spolja sasvim identične starim, dotle su one u unutrašnjosti na izvjesnim tačkama tačne za plus ili minus tri santimetra. Kada to kažemo mislimo samo na zidove prije vraćanja fresaka, jer su i te razlike samim vraćanjem fresaka, a što znači podmetanjem ili oduzimanjem maltera, morale biti otklonjene.

Na fasadama crkve u toku rekonstrukcije zamijenjeno je samo pet tesanika na apside, pošto su bili skoro sasvim dotrajali. Svi dekorativni arhitektonski elementi na spoljašnjosti i unutrašnjosti su originalni: konzole, vijenci, rustični jastuci, ključni kamen, sedreni blokovi iz kojih su isklesani okulusi (zamijenjen je samo doprozornik sjevernog okulusa pošto se radilo o rimskoj spoliji), perforirani krst na zapadnoj strani priprate, krstača na

Sl. 13. Završne faze na rekonstrukciji sušare i crkve
(snimio Z. Kajmaković)

Sl. 14. Kompozicija Oranta postavljena je sa kalupom na svoje mjesto te je vraćena uzidavanjem u toku rekonstrukcije polukalote (snimio Z. Kajmaković)

istočnoj strani crkve, svi doprozornici i dovratnici (iako se radi o elementima nastalim dvadesetih godina našeg vijeka), vučji zubi u potkrovlju i, naravno, zvonik u cjelini. Svodovi crkve izgrađeni su u starom i novom materijalu, lukovi uglavnom od starog, dok je krstasti svod izgrađen u potpunosti od starih originalnih blokova.

Izuzev temelja i potkrovnog serklaža, koji su izgrađeni u betonu, svo ostalo zidanje na crkvi obavljeno je čistim krečnim malterom. Ovo je urađeno zato što još uvijek prevladava mišljenje da cement šteti freskama. Crkva je dobila horizontalnu donju izolaciju od ljepenke i bitumena, a na isti savremeni način izolovana je po krovu, te kamene ploče, koje se danas nalaze na crkvi, stoje tu više iz konzervatorskih i istorijskih razloga, a ne zbog svoje funkcionalnosti (sl. 13).

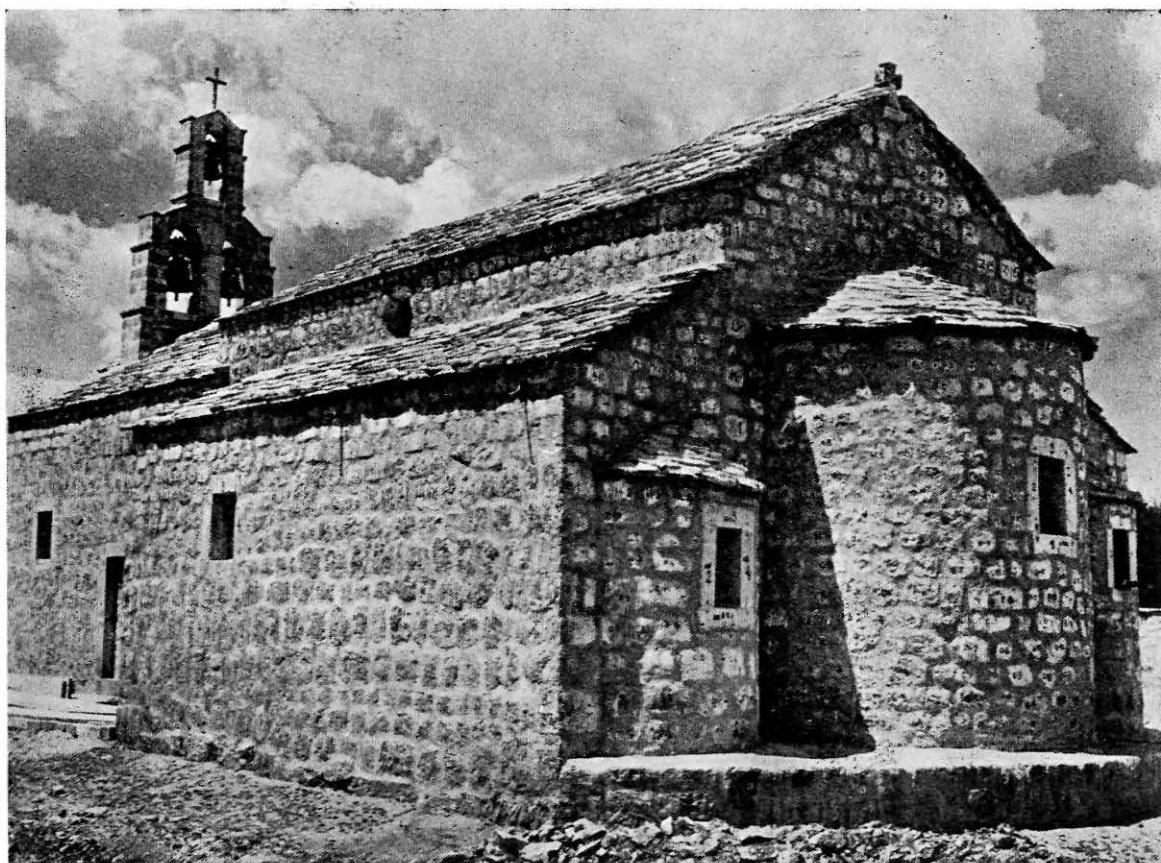
Rekonstrukcija crkve i sušare završena je polovinom novembra 1964. godine u vrlo nepovoljnim vremenskim uslovima. Nepokriveni svodovi

crkve i još nesasušeno jezgro zida u cjelini su zakisli. Crkva je ostavljena da se u toku zime prosuši loženjem vatre, a preostali radovi okončani su do prvoga juna 1965. godine.

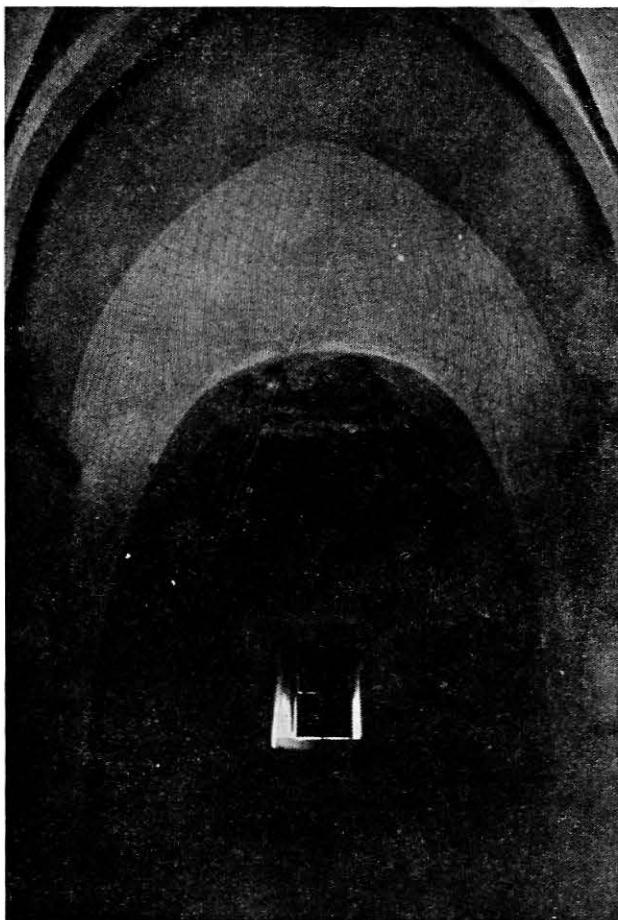
Vraćanje fresaka

Vraćanje fresaka počelo je, u stvari već u oktobru 1964. godine, kada smo, u toku rekonstrukcije crkve, trebali da rekonstruišemo polukolotu apside. Uočivši već tada neminovna minimalna odstupanja u unutrašnjim dimenzijama crkve, riješili smo da kompoziciju »Oranta« stavimo na svoje mjesto zajedno sa kalupom i po njoj rekonstruišemo polukalotu. Taj rizik, s obzirom da se radi, koliko nam je poznato, o prvom pokušaju vraćanja fresaka na ovaj način, morali smo preuzeti i iz još jednog razloga. Kako smo već rekli, ova kompozicija odvojena je i skinuta u sedam fragmenata koji su docnije svi stavljeni na jedan kompletan model polukalote,

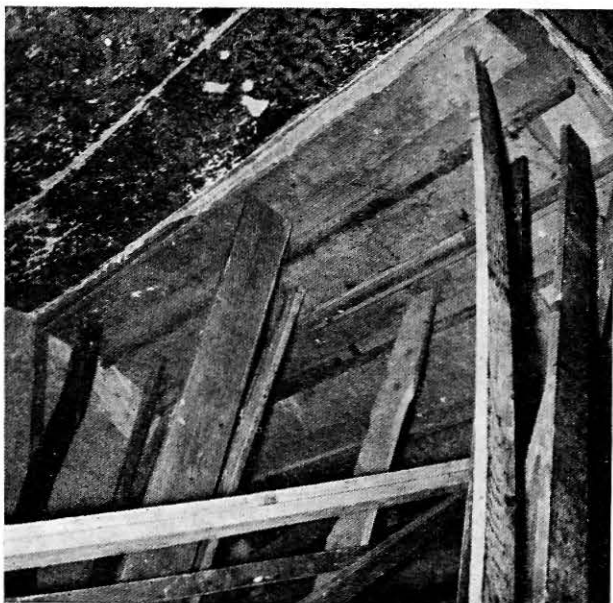
Sl. 15 Uzidavanje okulusa ispod krstastog svoda. (Snimio Z. Kajmaković)

Sl. 16. Dobričevska crkva poslije rekonstrukcije (snimio C. Rajić)

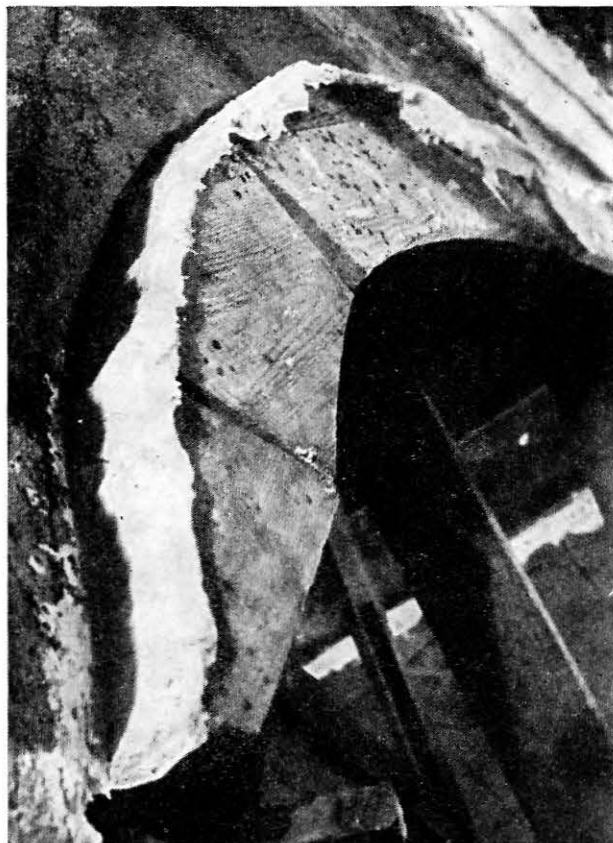
Sl. 17 Interijer crkve poslije rekonstrukcije sa uzidanim kompozicijom Oranta (snimio Z. Kajmaković)

Sl. 17a Vraćanje velike kompozicije »Pranje nogu« (snimio Z. Kajmaković)

te je to sada bila jedna freska toliko velika da se, ako bi je željeli vratiti na svoje mjesto poslije rekonstrukcije crkve, ne bi mogli unijeta na vrata bez siječenja. Riješili smo tada, poslije izvjesnih studija problema, da pored »Orante« na isti način vratimo i freske koje su na kružnim kalupima postavljene pošto su skinute iz okulusa i »Proroka Avakuma« sa južnog dijela krstastog svoda. Kalupi uzidanih fresaka ostali su na svome mjestu sve do proljeća slijedeće godine izuzev kalupa freske »Prorok Avakum«, koji su bez naše saglasnosti zidari skinuli neposredno po završetku zidanja, prije nego što se malter osušio, te je samo u ovom slučaju naš pokušaj upropašćen jer je sa kalupom skinuta i freska. Ostale freske u potpunosti su uspješno vraćene bez ikakvih štetnih posljedica po njihovu fakturu. Čini se da će u sličnim okolnostima u budućnosti ovaj metod biti isključivo primjenjivan, pogotovu ako se umjesto običnog, kamen uz fresku zalijeva kazeinskim malterom (sl. 14, 15 i 17).

Rano u proljeće 1965. godine crkva je u unutrašnjosti malterisana boljim krečnim malterom u koji je stavljeno oko 30 kilograma isječene kurdjelje (sl. 17). Poslije pospješnog tromjesečnog sušenja ovoga maltera, čija je površina bila narecka-

Sl. 18. U toku montiranja fresaka ponekad su se pojavljivale razlike u dimenzijama (snimio Z. Kajmaković)

Sl. 19. Freske u protezisu, prije skidanja (snimio Ranko Rosić). Uporediti sa sl. 20.

na mistrijom, pristupilo se posljednjoj fazi konzervatorskih radova u Dobrićevu — vraćanju fresaka.

Ne ulazeći u detalje ovog procesa, reći ćemo samo da su freske u cjelini vraćene lijepljenjem kazeinskim malterom.

Ekipa, kojom je rukovodio slikar — konzervator Dušan Nonin, istovremeno je radila na nekoliko tačaka u crkvi, no ipak su prvo vraćene freske u višim zonama. Između brojnih problema na koje smo nailazili spomenućemo samo najteži: nepoklapanje dimenzija freske sa zidom. Problem je postojao tim teži što se pokazalo da je pojedina freska veća od plohe na koju je trebalo da bude vraćena, jer u obratnom slučaju mogao se zid priklesati, ili samo obiti malter. U ovom najtežem slučaju morali smo sa jedne strane fresku uvlačiti u zid njegovim uklesavanjem, a sa druge strane freske podmetati nove slojeve maltera na susjedni zid.

Najteži slučajevi takve prirode javili su se na kompozicijama u svodovima pjevnica. No svi ti problemi nisu bili nerješivi i samo su usporili i znatno otežali naš rad. Njihove posljedice danas nisu uočljive (sl. 18).

Istovremeno sa vraćanjem fresaka rađeno je na kitiranju, plombiranju i restauraciji fresaka. Restauracijom nisu samo obuhvaćene linije na kojima je freska sječena već su izvršeni opsežniji restauratorski radovi na svim likovno sporednijim mjestima, kao što su crvene bordure, crno obojene površine, sitnija oštećenja na draperiji, površine pod ornamentima, itd. Naša je želja bila ne samo da prikrijemo ona neminovna oštećenja nastala skidanjem fresaka nego i da učinimo što više u cilju rekreacije davno i teško narušene estetske cjeline ove galerije fresaka. Spiranjem tutkalnih platana sa fresaka skinuti su i posljednji tragovi

Sl. 20 Protezis u toku vraćanja fresaka. Uporediti sa sl. 19. (snimio Z. Kajmaković)

Sl. 21 Oltarski dio crkve u toku vraćanja fresaka

Sl. 22 Pogled na manastirski kompleks u toku rekonstrukcije. (Snimio Ć. Rajić)

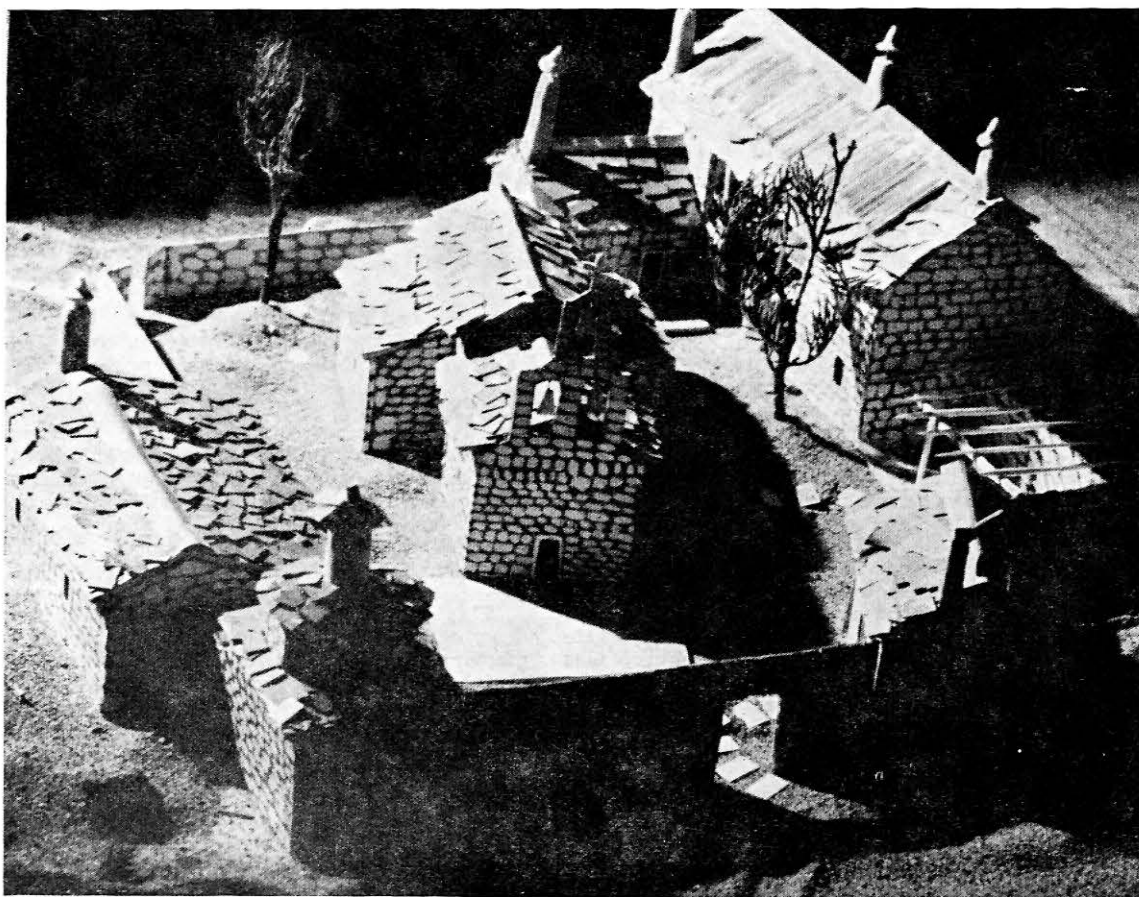
hovom životu u koji će se iz godine u godinu morati unositi podaci o njihovoj egzistenciji i zdravlju. A mi se ne smijemo zavaravati da dobričevske freske nisu bolesnici. To na umu moraće da imaju i generacije konzervatora koje dolaze (sl. 21).

Formiranje novog manastirskog kompleksa

Postavljanjem sušare i ogradnih zidova u odnosu na crkvu onako kako su stajali na staroj lokaciji mi smo se opredijelili za restauraciju starog izgleda manastirskog kompleksa. Odstupanja, kao što je pomjeranje sušare za 2—3 m prema sjeveru kako bi se proširio prolaz između stare trpezarije i crkve, i primicanje istočnog ogradnog zida prema crkvi na 3 m, nisu primijetno tangirala ta naša nastojanja. Na sugestije službe zaštite, Eparhija u Mostaru, kao vlasnik spomenika, izgradila je staru trpezariju na istom mjestu i u približno istim oblicima (sa sjeverne strane crkve) te je na taj način sjeverna manastirska strana poprimila uglavnom istorijske i spomeničke karakteristike (sl. 22).

Sl. 23 Jedan od ćupova izvađenih iz svodova crkve

Sl. 24 Maketa manastirskog kompleksa na novoj lokaciji sa novim konakom. Idejno rješenje ing. Vuka Roganovića.

čadi i prljavštine, te su boje postale zvučnije, a tom utisku doprinosi i dnevna svjetlost, kojoj je crkva na novijoj lokaciji znatno izložena. Da podcrtamo i istaknemo freske, velike prazne plohe fino su malterisane kazeinskim malterom i ostavljene bijelim. Na taj način freske u Dobrićevskoj crkvi ne samo da su spasene nego je na njima obavljen kompletan konzervatorski zahvat. Svi radovi na vraćanju fresaka završeni su između 1. juna i 1. oktobra 1965. godine (sl. 19 i 20).

Pitanje izgleda južne i istočne strane još je otvoreno. Komisija je predložila da se na mjestu stare škole, sa jugozapadne strane crkve, prenese mala crkva sv. Nikole sa Mistihalja u Paniku. Nešto južnije od nje predviđa se izgradnja novog konaka koji treba da finansira Eparhija. Idejno rješenje konaka izradio je ing. arh. Vuk Roganović. Njegova skica pokušala je da zadovolji sve aspekte, važne i sa istorijsko-konzervatorskog stanovišta i stanovišta vlasnika (sl. 24).

Prenos crkve i fresaka manastira Dobrićeva zauzeće u istoriji službe zaštite u našoj zemlji određeno mjesto. Još dugo će ovaj konzervatorski zahvat zadržati rekord u količini skinutih i vraćenih fresaka, ali njegov najveći značaj ostaće u činjenici da je ova akcija raspršila sve sumnje u opravdanost i izvodljivost ovakvih složenih operacija na

spomenicima kulture. Dobrićevo je utrlo put spasavanju ostalih spomenika koji se nađu pred alternativom uništenja ili daljeg egzistiranja. Sigurni smo da više neće biti upropašteni ni jedan iole vrijedan spomenik, bez obzira koliko bile hitne i neopozive »više sile«, koje će se u našem daljem razvoju javljati sve češće. Među nama će ostati da žive i Arslanagića most koji je pod vodom, i Most na Žepi, koji će uskoro biti prenesen.

Dobrićevo je srušilo vještački stvorenu granicu između pokretnih i nepokretnih spomenika kulture. No naša je želja da ovakvih konzervatorskih zahvata bude što manje, ako ih već mora biti.

Skidanje i vraćanje fresaka, pogotovo u ovakvim količinama je vrlo težak, delikatan i odgovoran posao. Razumljivo je da se tako složene, često puta drastične operacije na freski ne mogu izvršiti bez tangiranja njene egzistencije. Prenos Dobrićevskih fresaka otvorio je jedan nov dosije u njihovom životu.

Ovo je prethodni izvještaj o ovoj konzervatorskoj akciji, namijenjen »Našim starinama«, koje su se u ranijim godinama u dva navrata zalagala za spasavanje ovoga spomenika kulture, a opširnije o čitavoj stvari biće govora u posebnoj publikaciji posvećenoj prenosu manastira Dobrićeva. U toj publikaciji biće saradnici svi oni sa kojima sam radio na ovom poslu.

“The Moving of the Monastery of Dobrićevo”

Owing to creation of a new lake as a result of the construction of the hydro-electric plant “Trebišnjica”, art conservationists of Bosnia and Hercegovina in 1964 and 1965 had to move to a new location 8 kilometers away from its original site, a church and old *Sušara* (monastery kitchen), dating from the sixteenth century. The monastery church was decorated inside with frescos painted by the Serbian artist George Mitrofanović in the beginning of the seventeenth century. Therefore it was first necessary to remove 216 square meters of frescos. Resinated linen sheets were pasted onto the fresocs, and when they were pulled away the frescos came off together with the mortar beneath. The stone blocks from the facades of the church and the decorated architectural elements from the inside were then noted down and removed. The church was reconstructed in the village of Orah and the monastery kitchen was set up in its original relationship to the church. Each stone was put back in its place except for the central part of the walls which were constructed of new material. Exactness in reconstruction was guaranteed by technical documentation and wooden models of every detail, such as of the Semi-Cupola of

the apse and of the crusader's arch. After the reconstruction of the church, work was begun in 1965 on returning the frescos to their proper places. They were chiefly put back with a paste from Kazein mortar but the “Oranta” in the apse was put in place at the time the walls were reconstructed. It together with the mould were put in place at the time the Semi Cupola was reconstructed. The outside dimensions of the church remain absolutely as they had been while the inside varies from plus to minus 3 centimeters. This difference came from mortar falling off or being added when the frescos were returned.

This work of conservation discovered about ten drawings by George Mitrofanović on a second layer of mortar under the true frescos. These are artists sketches, textual notes and models for particular compositions. In the arches of the church were discovered earthen pots. The church appears to have originally had a cross-shaped foundation and the roof had originally been peaked. Under the frescos of Mitrofanović was found an earlier layer which appears to have been the work of a master from the Primorje.

KONZERVACIJA KARAOZ-BEGOVE MEDRESE U MOSTARU

Nakon osvajanja od strane Turaka, Mostar, koji se dotle tek jedva spominje u istorijskim izvorima, počinje, najprije postepeno a zatim bujno, da se razvija. Kao svjedočanstvo tog razvoja i napretka sačuvali su nam se kulturno-istorijski spomenici, među kojima je veći broj zadržao svoj izvorni oblik. Nekadašnji stari drveni most preko Neretve zamjenjuje se velelepnom kamenim jednolučnim mostom, koji je kao glavni prelaz preko rijeke naročito doprinio kako naglom razvoju grada tako i njegovom strateškom značaju. Prije i poslije gradnje mosta (1557. i 1566. g.) u gradu je nastao čitav niz objekata sakralne i profane arhitekture. Najznačajniji mostarski spomenici podignuti su između pedesetih godina XVI i tridesetih godina XVII vijeka. U tom periodu sagrađena je i Karaoz-begova medresa, koja se u znatno izmijenjenom obliku i prilično zapuštenom i ugroženom stanju sačuvala do naših dana.

U ovom članku iznijecemo rezultate konzervatorskih zahvata na arhitekturi Karaoz-begove medrese u Mostaru koje je tokom 1964. i 1965. godine izveo Zavod za zaštitu spomenika kulture iz Mostara. S obzirom da se radi o objektu koji je u svojoj vrsti najstariji u Hercegovini i da su procesom konzervacije dobijeni neki novi i zanimljivi podaci, smatramo da će biti korisno da se oni na ovaj način prezentiraju stručnoj javnosti. Osim toga, Karaoz-begova medresa nije uopšte dosada nijednom adekvatno stručno razmatrana, pa pošto posjeduje izvjesna nesumnjivo zanimljiva arhitektonska svojstva, tipična za ovovrsne građevine kod nas, pokušaćemo da uz rezultate konzervatorskih zahvata, u prilog potpunijeg objelodanivanja, ukazemo na neke njene značajnije oblike i vrijednosti.

Karaoz-begova medresa može se ubrojiti među one objekte koji čine tip tzv. male medrese asimetričnog tlocrta u obliku slova »L«¹. Zajedno

sa počiteljskom Šišman Ibrahim-pašinom medresom ona je jedina do danas očuvana medresa u Hercegovini, te kao takva zaslužuje pažnju, pogotovo što u svojoj arhitekturi, kako se tokom konzervacije moglo ustanoviti, nosi neke specifične odlike. Nalazeći se u neposrednoj blizini najljepše i građevinski najvrednije hercegovačke džamije — Karaoz-begove, ona sa ovim objektom, šadravanom i haremom čini zanimljiv urbanističko-arhitektonski kompleks u kojem se ritmički smjenjuju ovalne forme i vertikale i u kojem kupole, minaret džamije i tamnozeleno vertikalne čempresa kao dominantne zauzimaju najistaknutije mjesto. Svojim dispozicijama, formom, volumenima i proporcijama sva tri objekta su u ovom kompleksu osobeni i samosvojni, ali istovremeno kompozicijski međusobno daju jednu izrazitu cjelinu, koja u urbanističkom, likovnom i funkcionalnom smislu ima svoje opravdanje, pa prema tome i nesumnjivu vrijednost. (Prilog I)

Koliko je dosada poznato, u Mostaru je, pored Karaoz-begove, postojalo još pet medresa za koje se zna kako su izgledale, jer su, uglavnom, sve porušene za posljednjih pedesetak godina. Međutim, postoje podaci koji dosta određeno govore da su u ovom gradu postojale još tri medrese, o čijem izgledu dosada nemamo nikakvih predstava. Jednu je nešto prije 1654. godine sagrađio Mostarac Ahmet-aga², drugu takođe prije godine 1648. neki Hadži Velija³, a treću, nepoznate godine, Hadži Ismail-efendija, o kome nemamo nikakvih podataka. Ova medresa popravljena je 1701 godine.⁴

Sve mostarske medrese za koje se po sjećanju savremenika i na osnovu sačuvanih opisa zna ka-

2. H. Kreševljaković: Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini (1463-1878), II, Mostar, Zagreb, 1954, str. 128.

3. Muhamed A. Mujić: Položaj Cigana u jugoslovenskim zemljama pod osmanskom vlašću, Prilozi Orijentalnog instituta, III-IV, Sarajevo, 1952/53, str. 150.

4. Hivzija Hasandedić: Kulturno-istorijski spomenici u Mostaru iz turskog doba, Prilozi za orijentalnu filologiju, sv. X-XI, 1960/61, str. 162.

1. Enciklopedija likovnih umjetnosti Zgb, MCMLXIV, sv. 3, str. 432—433, Medresa — ing. arh. Džemal Čelić.

ko su izgledale i za koje postoje izvjesni podaci u izvorima i literaturi, bile su manje građevine sa 4 do 10 manjih i jednom većom prostorijom. Manje prostorije služile su za stanovanje đaka, veće za održavanje nastave. U nekim od ovih medresa jedna prostorija, obično veća od prostorija za đake, bila je namijenjena za biblioteku (kutubhanu).

Jedna od najljepših i najvećih mostarskih medresa bila je Roznamedži Ibrahim-efendijina ili Kresina medresa. Nalazila se u neposrednoj blizini istoimene džamije koja se odlikuje intimnošću i bogatstvom dekorativnih plastičnih elemenata. Medresa je imala 11 prostorija, od kojih su dvije služile za predavanja, a ostale za stanovanje đaka.

Slika 1. Opšti izgled medrese, džamije i šadrvana

Sve madrese su već 1918. godine prestale da služe svojoj prvobitnoj svrsi. Neke od njih su davno srušene, a u onima čije su zgrade bile očuvane do poslije drugog svjetskog rata stanovala je mostarska sirotinja. Mostarske medrese i njihovi učeni muderisi bil su nadaleko čuveni⁵.

Kako nije sačuvana Roznamedžijina zakladnica niti postoji natpis na džamiji, to ne znamo kada su tačno sagrađene ove dvije građevine. Međutim, pošto je poznato da je ovaj dobrotvor bio savremenik sultana Murata IV (1623—1640) i bio njegov kronik⁶, kao i da je umro 1637. g.⁷, onda je sigurno

5. Mustafa Hadžimulić: Islamske javne zgrade turskog perioda u Mostaru, Novi behar, 1935/36, X, br. 20-22., str. 274.

6. Dr Safet-beg Bašagić: Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u turskoj carevini, Zagreb, 1931, str. 68.

no da su džamija i medresa nastale prije ove godine, možda u vrijeme kada je Roznamedžija izgradio prvi vodovod u Mostaru. Medresa je srušena 1944. godine.

Svakako najstarija medresa bila je Čejvan-begova, o čijem tačnom vremenu gradnje nemamo sigurnih podataka. S obzirom da se ne spominje u Čejvan-begovoj zakladnici iz 1558. godine, podignuta je, vjerojatno, nešto poslije ove godine. Imala je pet prostorija. Srušena je prije 1900. godine, kada je na njenom mjestu sagrađena današnja zgrada Muzeja Hercegovine.

Gradena ok 1620. godine, Koski Mehmed-pašina medresa po dimenzijama je bila nešto manja od Roznamedžijine. Radila je sve do 1918. godine, a srušena je 1951. godine⁸.

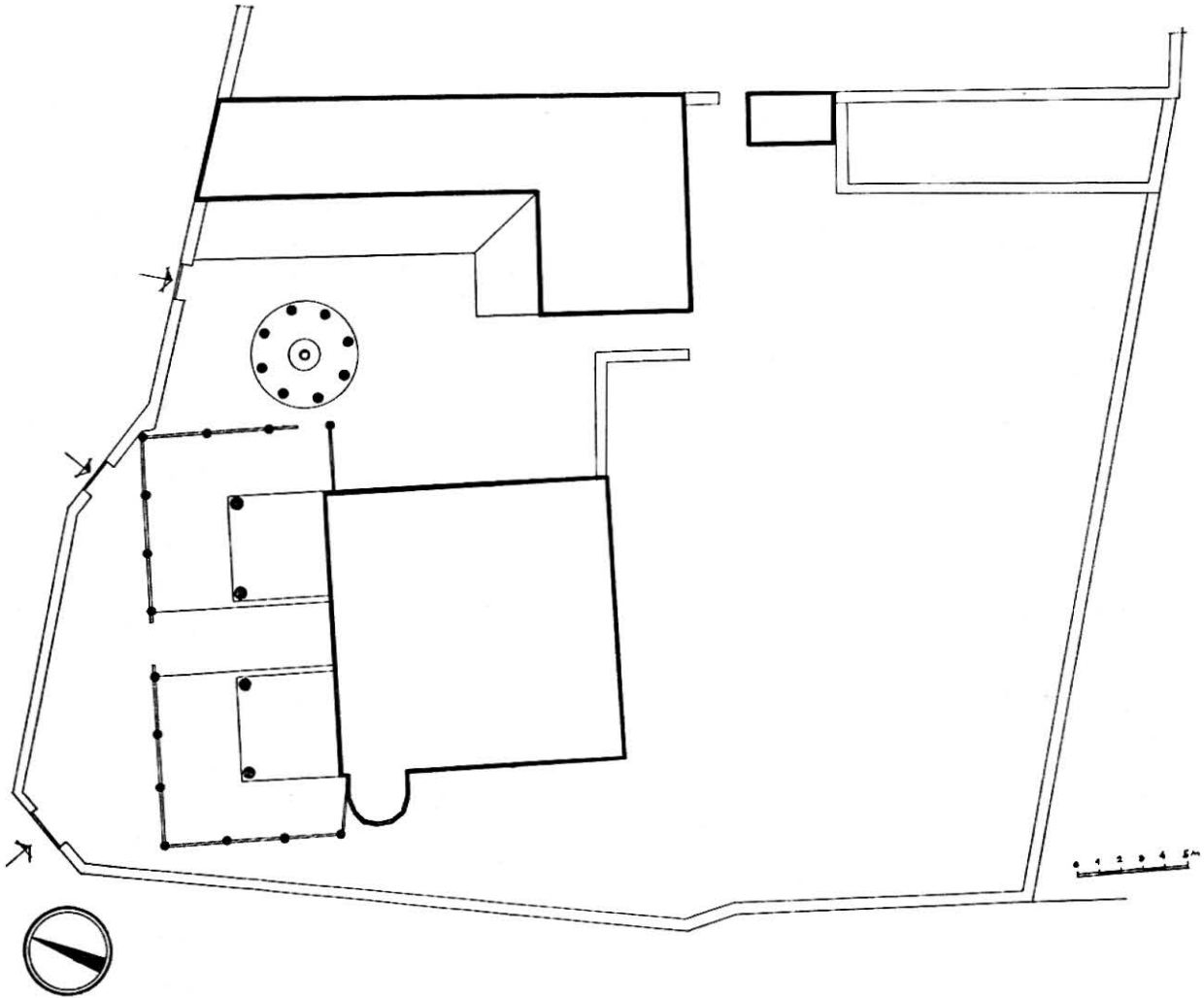
7. Evlija Čelebija: Putopis II, Sarajevo, 1957, str. 180. Prevodilac i komentator ovog djela Hazim Šabanović, osvrćući se na ličnost Ibrahim-efendi Roznamedžije, daje zanimljive podatke o njegovom životu.
8. Hivzija Hasandedić: Koski Mehmed-pašina zakladnica i vakuf u Mostaru, GVIS u FNRJ, Sarajevo, 1952, str. 152-153.

Iz zakladnice Derviš-paše Bajezidagića saznajemo da je ovaj mostarski dobrotvor svoju medresu, za koju se sačuvao naziv Paša-begova medresa, sagrađio negdje oko 1601. godine u Podhumu kraj džamije. Porušena je 1912. godine.

Najzad, Hadži-Balina medresa u Brankovcu za koju se ne zna kad je sagrađena, jer se i ne spominje u Hadži-Balinoj zakladnici, imala je pet prostorija. Po svemu sudeći, građena je u prvoj polovini XVII vijeka, a srušena 1912. godine⁹.

Neke od medresa u Mostaru bile su zasvođene. Zasvođene medrese, sudeći po Karadž-begovoj, bile su vjerojatno pokrivene limom, koji je, po svojoj prilici, svojevremeno za ratne potrebe skinut. Umjesto olovnog lima, medrese su pokrivene kamenom pločom s tim što se prethodno između spoljnih svodnih površina nabacivao šut radi nivelmana krova. Novi krovni pokrivač od kamene ploče i dvovodni oblik krova doveli su u zabludu

9. Podaci o ostalim mostarskim medresama uzeti su iz postojeće literature i na osnovu sjećanja savremenika.

Prilog I. Situacija medrese sa džamijom i šadrvanom

izvjesne stručnjake koji su bili skloni da tvrde da su mostarske medrese imale drvena krovišta i da je kamena ploča njihov prvobitan pokrivač¹⁰. Primjer Karađoz-begove medrese, kako ćemo kasnije vidjeti, potpuno opovrgava ovo uvjerenje. Samo građevinski nepretencioznije medrese i one koje su nastale kasnije, u vrijeme kada je nastala dekadencija u građenju sakralnih i drugih objekata, imale su obična drvena krovišta sa pokrivačem od kamene ploče.

Jedna od karakteristika mostarskih a i drugih medresa ovakvog tipa jeste postojanje visokih dimnjaka iznad gotovo svake prostorije. Nesumnjivo je da su dimnjaci kao vertikale u ritmici istaknutih spoljnih svodnih površina predstavljali ne samo zanimljiv akcenat ovih građevina, nego su i na svoj način doprinosili šarmantnoj igri masa i oblika čime se postizala pitoresknost, a samim tim i jedna posebna odlika ovih građevina.

Zidovi medresa građeni su poglavito od lijepo tesanog i špicovanog pješčara i tenelije, dok su svodovi izvođeni kombinacijom sige i tenelije.

O graditeljima ovih objekata za sada nemamo nikavih određenih podataka, mada postoji realna osnova za pretpostavku da su oni poticali i iz redova domaćih majstora, koji su se istakli u podizanju ostalih građevina iz prošlosti Mostara.

Bez obzira što Karađoz-begova medresa dosada ni jednom nije bila predmet ozbiljnijeg razmatranja, ipak su ustanovljeni osnovni elementi pomoću kojih se može sa dosta sigurnosti odrediti vrijeme njenog nastanka¹¹. Osnivač medrese je ugledni

10. Ing. arh. Džemal Čelić: Počitelj na Neretvi, Naše starine, VII, 1960. str. 31.

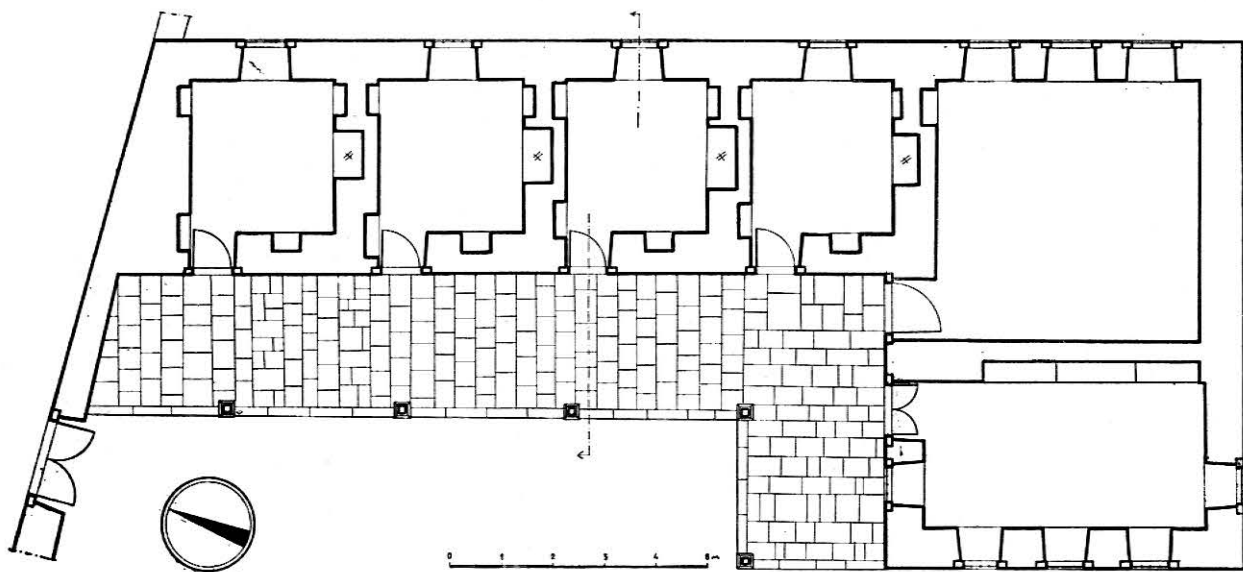
11. O medresi su do sada s više ili manje uspjeha pisali: Mehmed Handžić: Nekoliko dragocjenih rukopisa u Karađoz-begovoj biblioteci u Mostaru, Glasnik vrhovnog starješinstva islamske zajednice

mostarski dobrotvor Mehmed-beg, ili Muhamed-beg poznat pod imenom Karađoz-beg, po kome je građevina i dobila svoje ime. Uprkos tome što još uvijek nije utvrđeno porijeklo, funkcija pa čak ni potpuni indentitet ove ličnosti, da se zaključiti da je Karađoz-beg bio velikodostojnik znatnog ranga, da je posjedovao veliko bogatstvo, jer je u nasljeđe potomcima i društvu ostavio veliki broj zadužbina u Mostaru, Konjicu, Blagaju i drugim mjestima Hercegovine i Bosne¹². Živio je u vrijeme procvata građevinske djelatnosti Mostara, kojoj je, izgradnjom džamije, najreprezentativnije i arhitektonski najljepše sakralne građevine XVI, XVII i XVIII stoljeća u Hercegovini, i medrese, učinio izuzetno veliki doprinos. O njegovom životu gotovo ništa ne znamo. Utvrđeno je, međutim, da je bio nazir (nadglednik) radova na podizanju mostarskog Starog mosta između 1557. i 1566. godine¹³.

Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1934, XII, str. 633-639; Alija Nametak: Karađoz-beg i njegovo doba, Novi behar, Sarajevo, 1933-34, str. 36-41; Mustafa Hadžimulić: Islamske javne zgrade turskog perioda u Mostaru, Novi behar, X, 1935/36, br. 20-22, str. 274-275; Hivzija Hasandedić: Kulturno-istorijski spomenici u Mostaru iz turskog doba, Prilozi za orijentalnu filologiju, sv. X-XI, 1960/61, str. 162. Sasvim oskudni i nesigurni podaci ili pomeni medrese nalaze se i u drugim publikacijama i radnjama.

12. U njegovoj zakladnici, čiji se original čuva u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu, navedene su sve zadužbine koje je podigao za života: džamija u kasabi Mostaru — današnja tzv. Karađoz-begova džamija, mekteb u Mostaru i Konjicu, sibjan-mekteb i džamija u Potocima kod Mostara, musafirhana, imaret i han u Mostaru, jedan most na Buni kod Blagaja, drugi u Mostarskom Blatu na rijeci Lištica i treći u Konjicu na Neretvi, i najzad, hanovi u Čičevu, Konjicu i Potocima.

13. Alija Nametak: Mostarski stari most, Sarajevo, 1932, str. 12. Isti autor u članku: Karađoz-beg i njegovo doba, Novi behar, Sarajevo, 1933-34, na

Prilog II. Osnova medrese

Slika 2. Izgled medrese prije konzervacije

Iz natpisa na džamiji u Mostaru vidi se da je Mehmed-beg Karadoz-beg bio »čestit državnik«, ali se sve do sada nije utvrdilo kakvu je državnu funkciju obavljao. U natpisu se, takođe, spominje da je bio brat nekog velikog vezira, o čijoj ličnosti zasada ne znamo ništa pouzdano¹⁴.

str. 36. navodi nekoliko narodnih predanja koja govore o tome da je Karadoz-beg porijeklom iz Bijelog Polja kod Mostara.

Zanimljive varijante predanja o Karadoz-begu i njegovoj džamiji u Mostaru donosi Ivan Zovko u članku: O postanku Karadoz-begove džamije u Mostaru — Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, g. I, 1889, knj. IV, str. 137-138.

14. Natpis na džamiji samo je djelomično u prevodu objavljen. Zahvaljujući ljubaznosti orijentaliste H. Hasandedića iz Mostara, donosimo potpuni prevod natpisa koji glasi: OVA UZVIŠENA I ČASNA DŽAMIJA PODIGNUTA JE ZA VLADE NAJVEĆEG SULTANA, SULTANA SULEJMAN-HANA GAZIJE; DA BOG UVELIČA NJEGOVU POBJEDU; DOBROTVOR I OSNIVAČ ZADUŽBINE NJEGOVA EKSELENCIJA EL-HADŽI MEHMED-BEG ČESTITI DRŽAVNIK, TVORAC REDA NA SVIJETU, BRAT VELIKOG VEZIRA. OVO JE NAPIŠANO KAO NJEN KRONOGRAM 965. GODINE.

Uz sva nastojanja da se preciznije odredi godina izgradnje ovog objekta, nismo mogli da dođemo do odgovarajućih podataka. Na medresi postoji nekoliko zapisa, uklesanih ili bojom ispisanih, koji su jako oštećeni i uglavnom nečitljivi. Ni jedan od njih ne odnosi se na gradnju objekta. Svi su pretežno vjerske sadržine, ili pak označavaju datum posjete pojedinih ličnosti ovom zdanju, kao i druge manje važne pojedinosti. Što je najvažnije, ni jedan od njih ne potiče ranije od XVIII vijeka. Natpis iznad ulaznih vrata u jednu od prostorija za stanovanje đaka koja se nalazi na sjevernom dijelu objekta, pobuđivao je posebnu pažnju. S pretpostavkom da bi on mogao sadržavati datum gradnje ili bar obnove građevine, pokušali smo s velikom pomnošću da izvršimo njegovu transkripciju. Međutim, uslijed velike oštećenosti naši pokušaji su ostali uzaludni. Zbog toga se moramo u određivanju vremena nastanka medrese, kao i ostali prethodnici koji su o njoj pisali, uputiti i osloniti na posredne izvore.

Iz Karadoz-begove zakladnice koja je pisana 1570. godine, saznajemo koje je sve zadužbine po-

digao ovaj dobrotvor¹⁵. Među njima se nalazi i medresa. Pošto je zakladnica pisana 1570, onda je sigurno da je medresa sagrađena prije ove go-

15. Dio zakladnice koji se odnosi na medresu u skraćenom prevodu glasi: Dobrotvor Muhamed-beg izjavio je i očitovao pred Šerijatskim sudom da je iz svog najčistijeg i najboljeg imetka izdvojio 100.000 osmanlijskih dirhema zdrave valute koji imaju prometnu vrijednost i predao ih svome muteveliji. Odredio je da se navedeni iznos daje za priplod uz 12,5% kamata godišnje i da se prihod od toga troši u slijedeće: Muderisu medrese koju je legator podigao kraj džamije, dnevno 20 dirhema; učenicima koji budu stanovali u četiri sobe dnevno 8 dirhema; podvorniku dnevno 1 dirhem; muteveliji iz ovog vakufa dnevno 4 dirhema; naziru dnevno 1 dirhem.

Neka se muderiska dužnost povjeri sadašnjem mudarisu Mevlana Hasan ef. i neka se od njega ne oduzima sve dok je bude vršio i po običaju držao predavanja učenicima koji stanuju u sobama. Ako ne nađe spremnih učenika, koji po običaju treba da budu u novim haljinama, on zbog toga neće napuštati medresu niti će od njih zahtijevati da dolaze u novim haljinama. Ne nađe li spremnih učenika, uzeće građane, ali neće zabranjivati ni učenicima da dolaze na predavanja zbog njihove nepripremljenosti i neimanja novih haljina. Građanima se neće davati određeni iznos hrane i dirhema, dok će se davati posluži koja stanuje u medresi.

Napisano početkom mjeseca ramazana 977.

U daljem tekstu slijede imena 18 svjedoka i ovjera mostarskog kadije Alije sina Jusufova.

dine. Ako bismo željeli da okvirno odredimo vremenski raspon u kome bi ova građevina mogla biti sagrađena, onda bi period između 1557. godine, kada je podignuta džamija, i 1570, kada je pisana zakladnica, bio vrijeme u koje je medresa nastala. Prije godine 1557. medresa, svakako, nije sagrađena, jer je po pravilu najprije podizana džamija, pa tek onda vjersko-prosvjetna institucija, kakva je bila medresa. Veoma je teško, s obzirom na nepoznavanje podataka iz života osnivača ovih zadužbina, išta određenije pretpostaviti, a još manje tvrditi, u pogledu preciznijeg određivanja godine gradnje medrese.

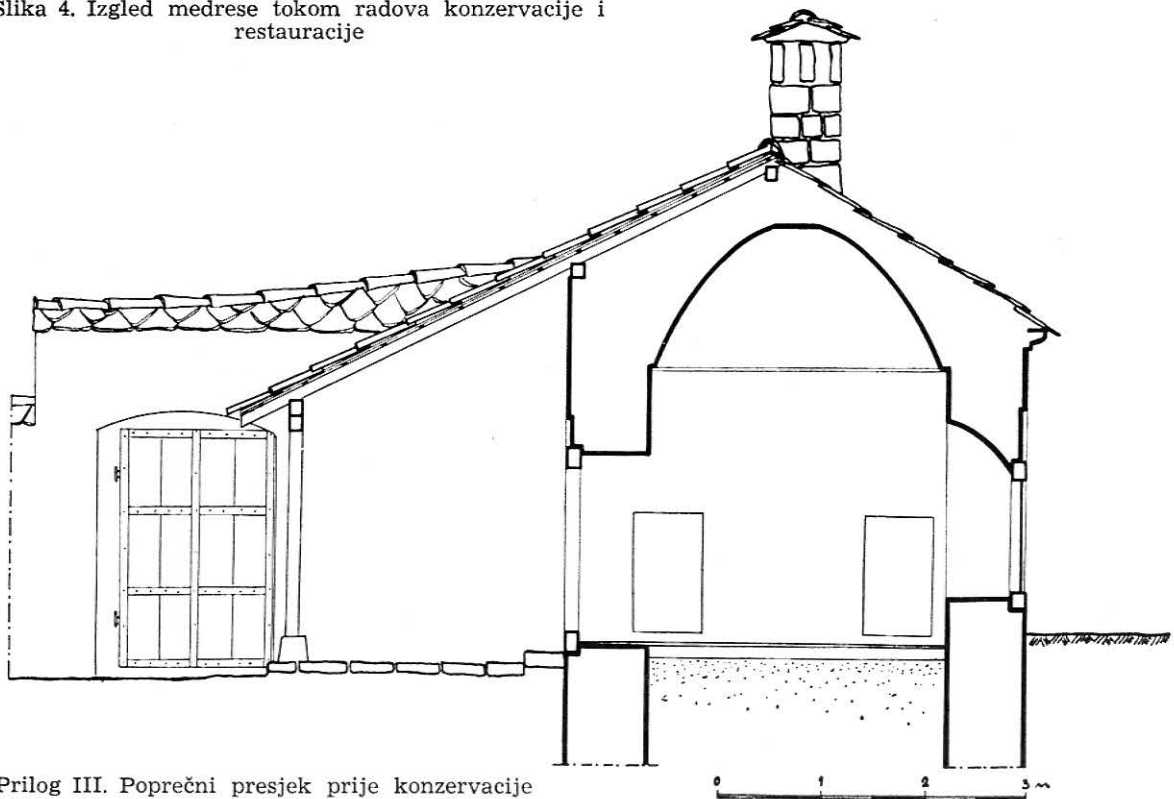
O graditelju medrese možemo samo da naslućujemo. Međutim, izvjesne vremenske podudarnosti u pogledu završetka izgradnje Karadoz-begove džamije i početka gradnje Starog mosta pružaju nam osnova za neke pretpostavke. Kao što smo već istakli, Karadoz-begova džamija je završena 1557. godine, upravo kada je otpočela izgradnja Starog mosta. Nadzornik nad radovima izgradnje mosta bio je Mehmed-bed Karadoz-beg, dakle legator džamije i medrese. Kako je, kao što je već utvrđeno, graditelj Starog mosta Mimar Hajredin, koji se istakao kao graditelj nekih naših drugih objekata (tvrđava u Makarskoj), otpočeo izgradnju mosta iste godine kada je završena gradnja Karadoz-begove džamije, mogli bismo s obzirom na arhitektonsku vrijednost i stilsku uzornost oba ova

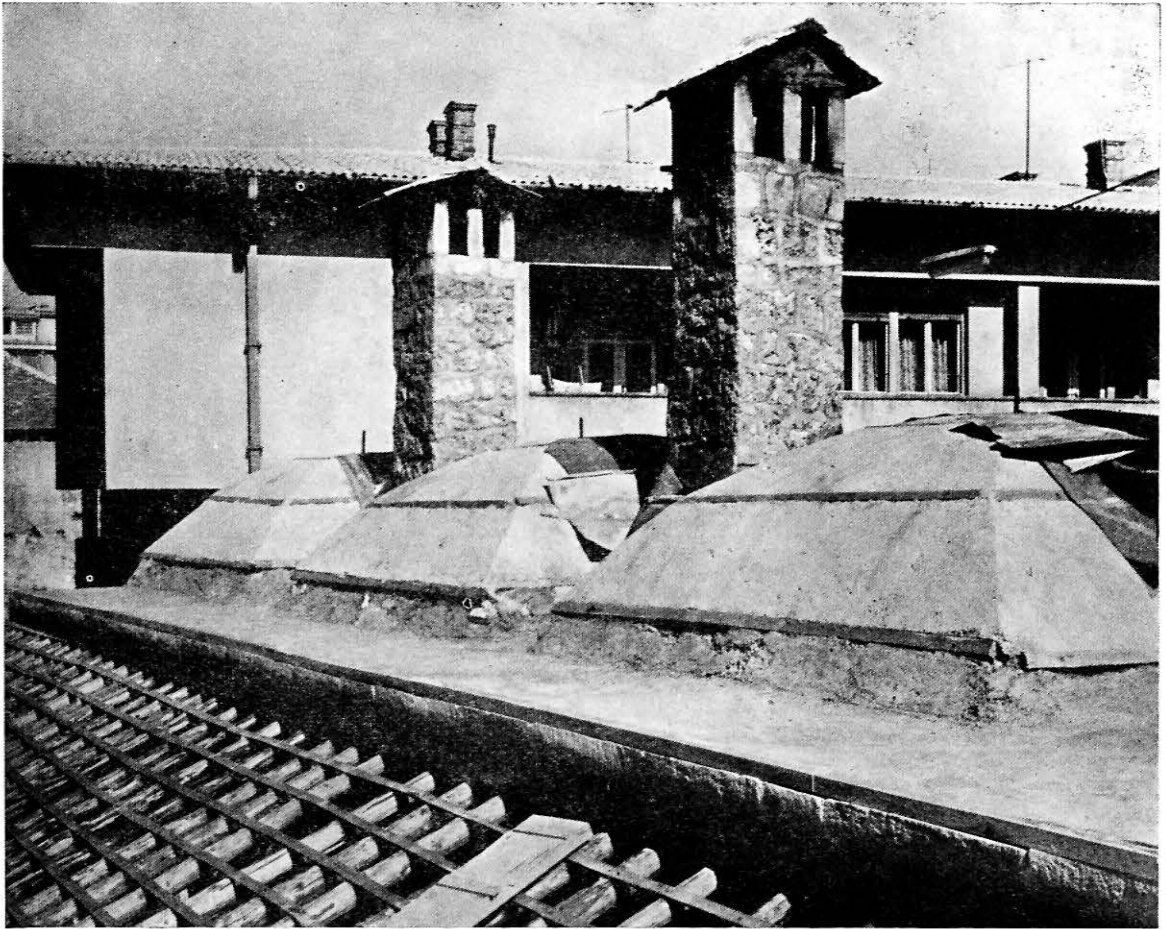
Slika 3. Izgled hajata prije konzervacije

Slika 4. Izgled medrese tokom radova konzervacije i restauracije

Prilog III. Poprečni presjek prije konzervacije

Slika 5. Izgled obrađenih spoljnih svodnih površina

objekta izgradnju džamije pripisati Hajrudinu. To na izvjestan način potkrepljuje činjenica da je Karađoz-beg bio u neposrednoj vezi sa izgradnjom oba objekta: kod džamije kao legator, a kod mosta kao nadzornik. Što se pak tiče graditelja medrese, koja je podignuta svakako kasnije od džamije, možda u vrijeme i uporedo sa izgradnjom mosta mogli bismo i ovdje da povjerujemo u mogućnost da je i ova građevina tvorevina nekog majstora iz Hajrudinovog kruga. Ne bi se, svakako, smjelo ići na pretpostavku da je Hajrudin projektant medrese, jer između mosta i džamije, s jedne, i medrese, s druge strane, postoje gotovo neuporedive razlike kako u opštem arhitektonskom konceptu tako i u kvalitetu izvođenja koji je daleko očigledniji i evidentniji kod džamije i mosta nego kod medrese. Sigurno je da se uglednom majstoru Hajrudinu koji je s izvanrednom smionošću i nadahnućem izgradio mostarski most i s rijetkim osjećanjem za propozicije, sklad i plastičnost oživotvorio džamiju, ne bi smjela pripisivati gradnja medrese, koja u odnosu na most i džamiju ne posjeduje jednakovrijedna arhitektonska svojstva. Prema tome, ako se uopšte može medresa i njena gradnja dovesti u vezu sa nastankom mosta i

džamije, onda njenog majstora treba potražiti u grupi Hajrudinovih pomoćnika i učenika, koji su učestvovali u izgradnji mostarskog simbola, a prije nje, vjerovatno, u podizanju Karađoz-begove džamije.

Medresa je dosta skromnih dimenzija, upravo onih koje su bile svojstvene medresama ovakvog tipa. Sastoji se od šest prostorija i hajata. Četiri manje služile su za stanovanje đaka, dok je jedna, znatno veća, bila namijenjena za učionicu (dershanu) u kojoj je održavana nastava. Najzad, šesta prostorija, izdužena i po površini manja od učionice, služila je za smještaj biblioteke.¹⁶

16. Alija Nametak: Navedeno djelo, str. 37. Za održavanje svojih zadužbina Karađoz-beg je pored ostalih dobara uvakufio i slijedeće knjige: sedam ukoričenih mushafa, trideset u kožu ukoričenih kuranskih džuzova za džamiju, ukoričen keššaf tefsir, Kadi Bejdavijin tefsir, Sejjid Alijin »Šerh Širatul-Islam« i rječnik »Ahtari«. O ovome vidi i kod Mustafe Hadžimulića, Navedeno djelo, str. 274.

Iako se među ovim knjigama ne spominje ni jedna da je namijenjena medresi, sigurno je pak to da su one, ako ne u početku a ono svakako docnije, bile pohranjene u biblioteci medrese. Njima je, u stvari, udaren temelj medresanske biblioteke, koja je raspolagala mnogim rukopisima — među

Karakteristična je za gradnju medrese raznolikost upotrijebljenog kamena. Spoljne fasade izrađene su od rezane tenelije. Ostali zidovi unutar objekta rađeni su od špicovane miljevine. Izuzetak čini sjeverni zid prema ulici koji je izveden

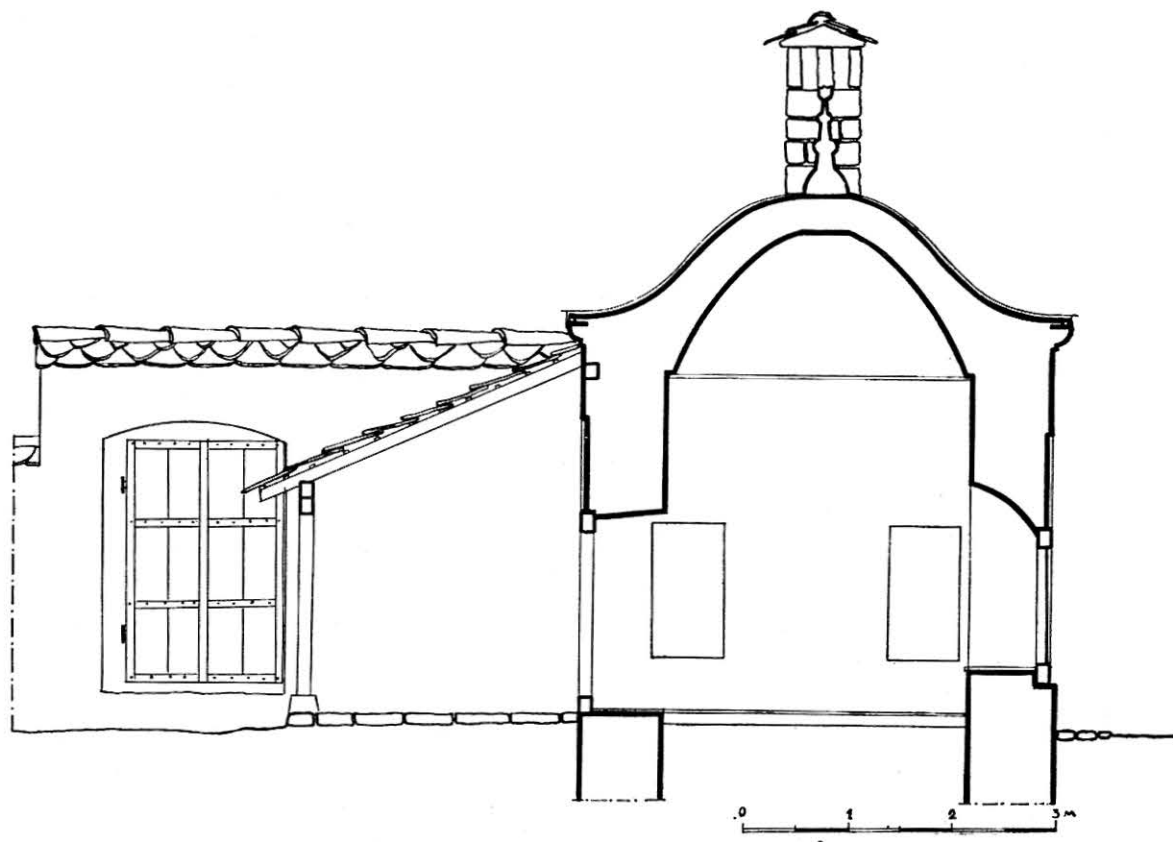
njima vrlo vrijednim unikatima. U ovu biblioteku prenesene su knjige i rukopisi iz Derviš-pašine ili Paša-begove medrese u Mostaru. Biblioteka je poklonima stekla dragocjene stare knjige i rukopise, među kojima su svakako značajni rukopisi poznatog mostarskog učenjaka Mustafe Ejubovića - Šeh Juje. Čitav fond knjiga i rukopisa iz medrese je prenesen 1950. godine u Gazi Husref-begovu biblioteku u Sarajevu.

Podaci da su u Mostaru u blizini Karadž-begove medrese postojale posebne zgrade zvane Darul-hadis i Darut-tefsir skreću pažnju. (Mustafa Hadžimulić: Navedeno djelo, str. 274.). U ovim zgradama bile su smještene posebne specijalizovane katedre: u Darul-hadisu predavao se hadis, a u Darut-tefsiru predavanja su imala za cilj tumačenje kurana. Obje ove ustanove u stvari su se nalazile u objektu gdje je danas smještena prodavnica obuće tvornice iz Visokog i poslastičarnica Redžepa Sinanovića. Kako se u Karadž-begovoj zakladnici ne spominju ove dvije institucije, teško je tvrditi da je njihov osnivač Karadž-beg, ali je nesumnjivo da su ove ustanove, koje su, možda, nešto kasnije osnovane, bile u tijesnoj vezi sa medresom. U medresanskoj biblioteci čuvale su se, vjerovatno, knjige za nastavu na ovim katedrama, a pretpostavka da su učeni muderisi medrese bili predavači na ovim specijalizovanim katedrama, svakako ima osnova.

pravougaonim komadima pješčara, tako da svojim izgledom i strukturom uveliko odudara od ostalih zidova medrese. Baš ta činjenica da je samo sjeverni zid rađen pješčarom, zatim razlika u debljini zida a i nedovršen sjeveroistočni ugao objekta, ukazuje na jedan novi i važan podatak, a to je da je medresa ranije imala više prostorija koje su se nalazile u produžetku prema ulici. Kasnijim prekopavanjem ulice, te prostorije, ili bar jedna od njih, odsječene su a ostatak je samo podzidan pješčarom. Osim toga, jedan dio dvorišnog zida koji je prema ovoj pretpostavci takođe kasnije sazidan, građen je od rezane tenelije, što se veoma rijetko praktikuje s obzirom da je ovakva gradnja jednog dvorišnog ogradnog zida skupa i neisplativa. Zato, prema svemu sudeći, rezana tenelija upotrijebljena za gradnju jednog dijela dvorišnog zida uzeta je sa porušenog dijela medrese.

Svodovi nad prostorijama izvedeni su u donjem sloju od sige, dok su sa spoljne strane obloženi komadima tenelije i miljevine u malteru.

Treba naglasiti da se sjeverni zid medrese, njenog dvorišta i dvorišta džamije razlikuje od zapadnog dvorišnog zida, u kome se vide zazidani veći prozorski otvori, koji su kasnije smanjeni i pretvoreni u puškarnice. Ove puškarnice, i danas jasno vidljive, nastale su u vremenu kada se osjetila potreba za odbranom od neprijatelja.

Prilog IV. Poprečni presjek poslije konzervacije

Ovo su bili samo neki od uočljivih elemenata. Međutim, prije pristupanja konzervaciji trebalo je prikupiti niz podataka neophodnih za izradu konzervatorskog projekta.

Na osnovu izgleda objekta (sl. 2), koji je najvećim dijelom bio pokriven kamenom pločom, nije se moglo odmah utvrditi da li su sve prostorije zasvođene. Ovo saznanje otežavala je i činjenica što su sve prostorije imale tavanicu. Zato se ukazivala potreba da se probnim sondama na krovnom pokrivaču utvrdi krovni sistem i forma. U tu svrhu je razotkrivena jedna od nenastanjenih prostorija medrese. Skinut je sloj šuta i maltera i ispod njih ukazao se svod, ali ne poluobičajst kako se očekivalo, nego krstast, što je predstavljalo sasvim novi element u odnosu na ostale medrese u Hercegovini. (Slika 4).

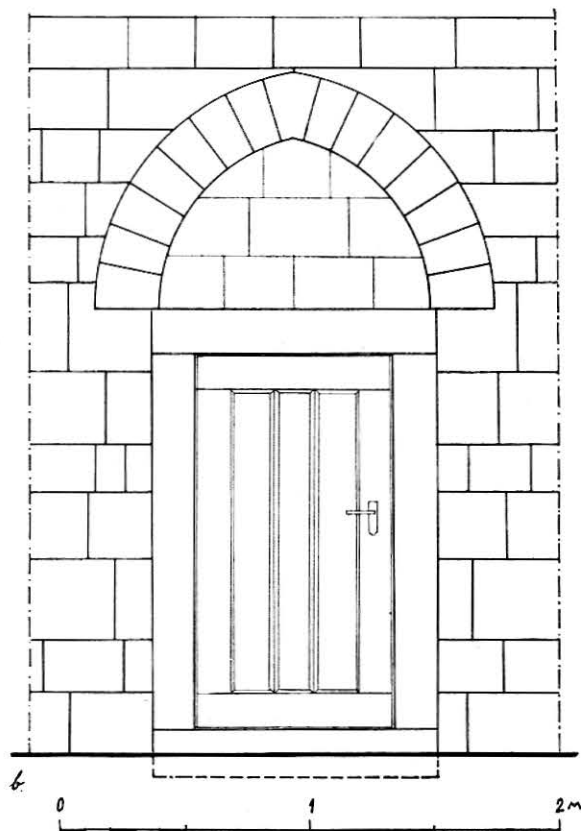
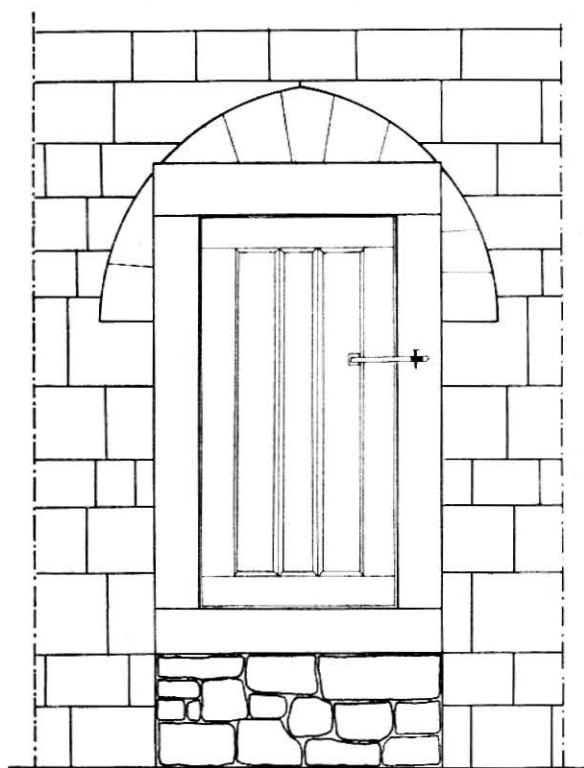
Probna ispitivanja izvršena su i u hajatu medrese. Rezultati tih ispitivanja samo su potvrdili pretpostavke koje su se već ukazivale na osnovu nekih elemenata. Naime, bilo je uočljivo da su prozori i vrata podignuti u odnosu na prvobitno stanje. To se zapažalo i po tome što su bili vidljivi

tragovi lukova kojima su se prozori i vrata svojevremeno završavali. Ovo podizanje prozora i vrata uslovalo je nasipanje dvorišta medrese, koje je u odnosu na prostor oko džamije izdignuto za oko 60 cm. S tim u vezi došlo je i do nasipanja zemlje u prostorijama medrese prema nivou dvorišta. Razumije se da je čitav ovaj zahvat radikalne prepravke objekta izazvao ozbiljne promjene na arhitekturi. Da bi se prozori i vrata podigli, moralo je doći do probijanja zidova, uklanjanja prvobitnih lukova i do jednostavnih uokviravanja otvora blokovima rezane tenelije. Time je fasada znatno osiromašena i unakažena. Nova situacija zbog podizanja nivoa dvorišta posebno se manifestovala na istočnoj fasadi, gdje su prozori bili upadno i neprirodno približeni zemlji. Štaviše, na istočnom zidu učionice u vrijeme prepravke probijena su dva nova prozora, što se vidi po nepostojanju tragova lukova i po slogu kamena. Ovi prozori su znatno većih dimenzija od prvobitnih.

Kada je medresa doživila ovu veliku popravku, nismo mogli da utvrdimo. Čak nam nisu u dovoljnoj mjeri ni jasni motivi zbog kojih je došlo do

Slika 6. Izgled medrese posle konzervacije i restauracije

Prilog V. Vrata medrese: a. postojeće stanje, b. prijedlog za konzervaciju

nasipanja terena dvorišta. Pretpostavka da je do nasipanja terena oko medrese došlo postepeno, usljed erozionog dejstva padavina i poplava, nema osnova, jer je sastav nasutog materijala takav da nam govori o tome da je nasipanje rezultat radikalnog zahvata. Da je u pitanju dejstvo erozije i poplava, onda bi prostor oko džamije i harem takođe bili nasuti.

U svakom slučaju ova prepravka je jako degradirala objekat i u velikoj mjeri izmijenila njegov prvobitni izgled. Da navedemo samo još neke izmjene koje su izvršene na objektu prilikom prepravke. Prvobitna vrata, kroz koja se iz hajata ulazilo u biblioteku, znatno su sužena i na njihov račun probijen je jedan prozor. U prostorijama su postavljene drvene tavanice koje su sakrile lijepe krstaste svodove. Prema prikupljenim podacima, a i prema dimnjacima i njihovoj formi, svaka prostorija medrese izuzev biblioteke imala je kamin. Kamini su, međutim, uklonjeni, a u nišama su montirani dolafi. Zagrijavanje prostorija vršeno je običnim pećima.

Nasipanjem terena medresa je pretrpila još niz transformacija u konstrukciji i izgledu. Nakon podizanja nivoa poda hajata, morala se podići i cijela drvena konstrukcija hajata, tako da je krov hajata

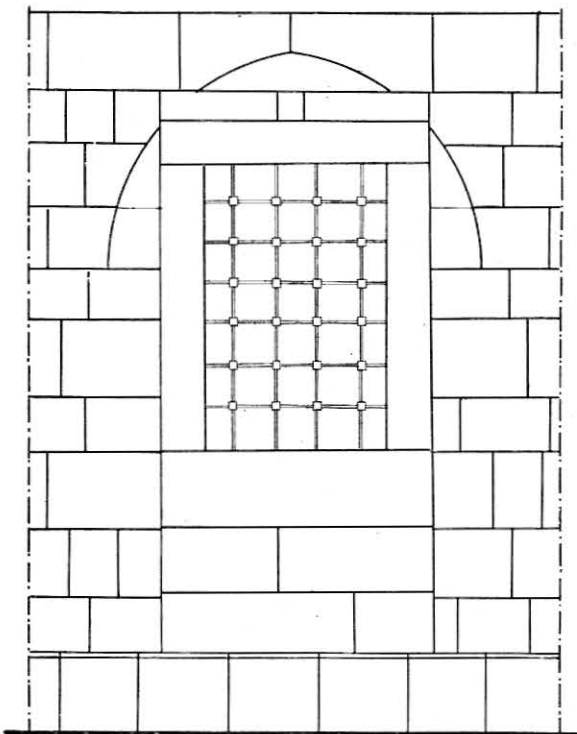
izveden u ravni krova nad svodnim površinama sa kojih je skinut olovni lim. Da bi se protsor između svodnih izdignuća prekrrio pločom, nad zapadnim zidom je dograđeno 0,60 cm zida, prostor ispunjen šutom, a zatim pokrov izveden kamenom pločom. Hajat je bio pokriven ćeramidom (sl. 3).

Nakon svih izvršenih priprema, najprije se pristupilo demontiranju krovnog pokrivača na hajatu koji je bio u potpunosti dotrajaao. Potom se prešlo na demontiranje pokrova nad prostorijama za đake. Pažljivo je skinut sav šut, ispod koga su se pojavile spoljne forme krstastih svodova. U nastavku radova ponovljen je isti postupak na prostorima iznad učionice i biblioteke. Tokom raščišćavanja skidan je sav rastresiti materijal do čvrste podloge. I nad učionicom pojavio se krstasti svod istog oblika kao i nad sobama za stanovanje đaka, samo znatno većih dimenzija. Nad bibliotekom, međutim, utvrđen je izduženi bačvasti svod prema formi protsorije.

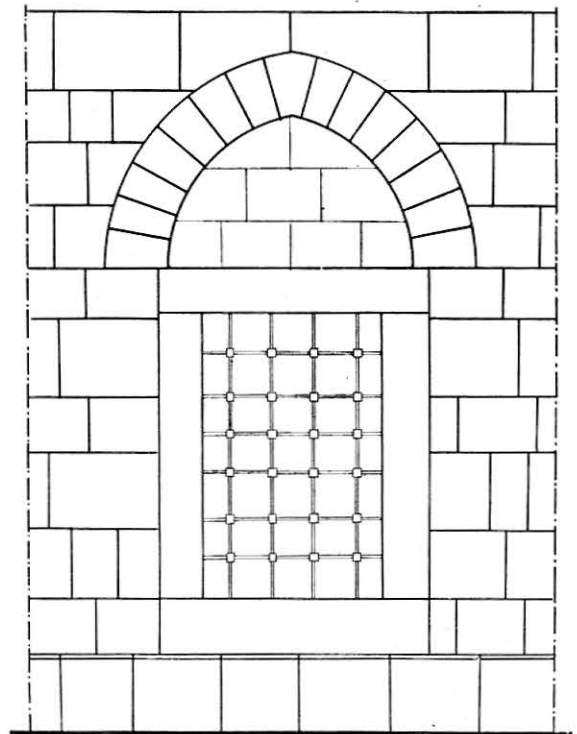
Sva svodna izdignuća potpuno su raščišćena od šuta (sl. 4). Preko njih postavljen je sloj cementnog maltera sa letvama za pričvršćavanje olovnog lima (sl. 5). Nakon toga sve spoljne svodne površine pokrivene su olovnim limom. Treba istaći da su prilikom skidanja šuta ustanovljeni ostaci starog

Slika 7. Izgled dimnjaka i spoljnih svodnih površina
posle konzervacije i restauracije

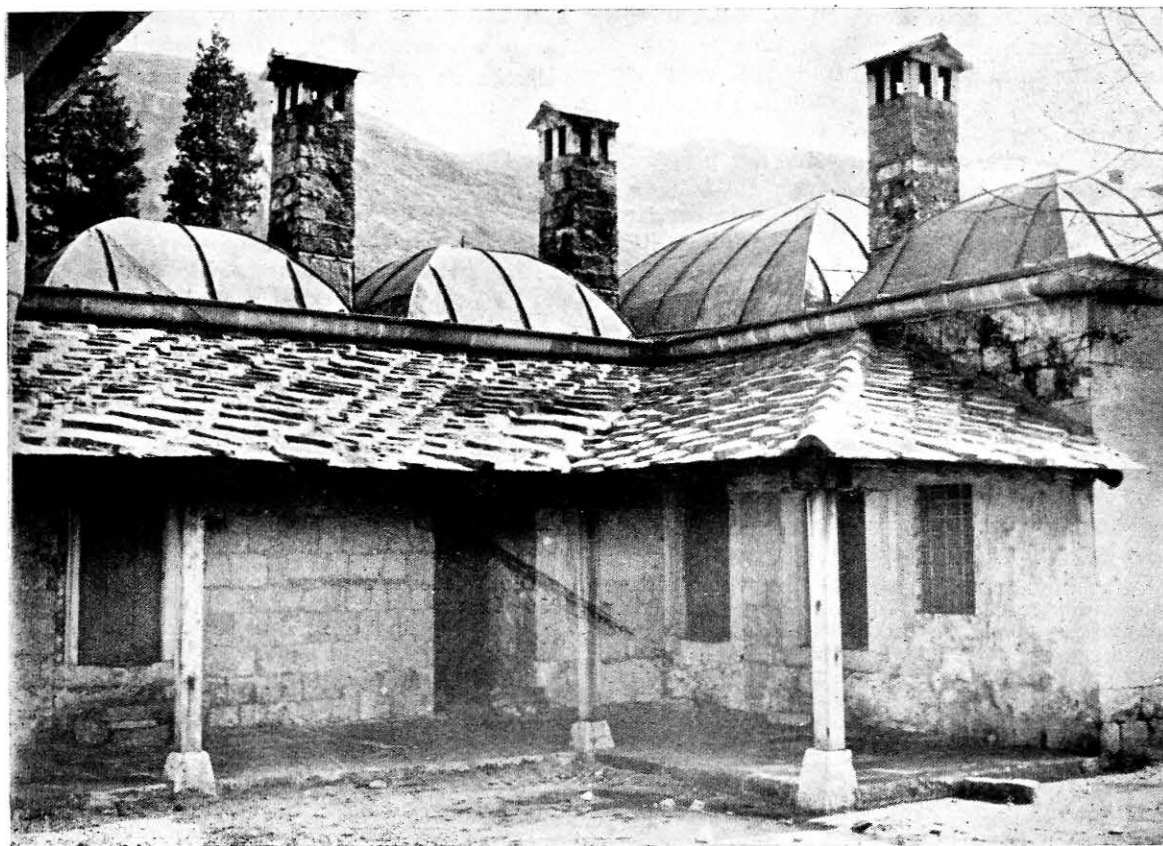
a

b

Prilog VI. Prozor medrese: a. postojeće stanje, b. prijedlog za konzervaciju

Slika 8. Izgled hajata posle konzervacije

olovnog pokrivača sa ekserima kojim je bio pričvršćen. Ista tako na dimnjacima se jasno uočavao rub dokle je išao olovni lim. Tragovi olova pronađeni na svodnim površinama iznad svih prostorija nedvosmisleno govore o tome da je prvobitni pokrivač medrese bio olovni lim. Razumije se da je to bilo dovoljno uvjerljivo da se prilikom određivanja vrste krovnog pokrivača tokom konzervacije odlučimo za olovni lim. (Slika 7).

Kako je profilisani kameni vijenac ispod krova medrese bio uklonjen prilikom prepravke, izvršena je njegova restauracija na sjevernom i zapadnom zidu. Na ovim zidovima vijenac je bio sačuvan samo u dijelovima. Dimnjaci su tokom vremena takođe dotrajali. Izvršene su manje i veće opravke i fugovanje njihovih zidova tako da su osposobljeni za dalju upotrebu. Jedan dimnjak koji je kasnije sažidan, vjerovatno prilikom prepravke objekta, nad prostorijom koja je služila za učionicu, porušen je.

Hajat je zajedno sa cijelom konstrukcijom spušten na stari nivo. Potpuno je izmijenjena stara drvena konstrukcija hajata. Zatečeni pokrov od ćeramide, koji je stavljen prilikom prepravke medrese, zamijenjen je kamenom pločom, jer se smatralo da je to njegov prvobitni pokrivač. Pod kaldrmisan je rezanim pločama od miljevine.

Prilično teško stanje objekta zahtijevalo je kompletnu konzervaciju sa brojnim restauratorskim zahvatima. Međutim, zbog nedostatka sredstava oni se nisu mogli u potpunosti izvesti. Izvedeni su, zapravo, oni zahvati koji su objekat sanirali i koji su ga u osnovnim konturama vratili u prvobitno stanje.

Prema konzervatorskom elaboratu nužno je izvršiti još niz radova, među kojima se ističu ovi: spustiti podove medrese na nivo hajata, ukloniti stropne konstrukcije i, što je veoma važno za arhitekturu objekta, spustiti vrata i prozore na prvobitni nivo i izvršiti rekonstrukciju prvobitnih lukova koji su do danas sačuvani samo u tragovima. Njihovi fragmenti daju nam dovoljno podataka, za rekonstrukciju prvobitnog izgleda. Što se tiče novih prozora, naročito onih koji su probijeni na istočnoj fasadi — na zidu učionice, ovdje postoje izvjesne dileme. Zatvaranje tih otvora koji su nastali dosta davno izazvalo bi veoma veliko smanjivanje dnevne vidljivosti u učionici, čime bi se u znatnoj mjeri smanjila pogodnost ove prostorije za savremenu praktičnu funkciju. Ako bi se zadržali u onom izgledu kakav je danas, veoma bi odudarali od starih prozora kojima treba vratiti lukove. Ovo bi izazvalo nesklad i aritmiju na istočnoj fasadi objekta, što bi, svakako, dovelo do izvjesne degradacije. Postoje, u stvari, dva najcjelishodnija

rješenja: ili zatvoriti prozore, ili ih pak zadržati s tim što ih treba, bez obzira što su kasnije nastali, uskladiti sa ostalim prozorima, tj. dodati im lukove. Jer, novi prozori gotovo ni po čemu se sada ne razlikuju od starih, osim što su evidentna mala odstupanja u dimenzijama i što ne posjeduju ostatke lukova.

Tek kasnije bi došlo na red uređenje enterijera, koje za sobom povlači restauraciju kamina i zatvaranje dolafa.

Namjena medrese nije još prostudirana, ali se, bar u sadašnjem trenutku, nameće kao najsrećnije rješenje da se njene prostorije iskoriste za stalnu izložbu starih rukopisa, knjiga i arhivskih dokumenata.

Za izvršenje dosadašnjih radova na konzervaciji objekta utrošeno je 5.564.515 dinara. Sredstva su obezbijedili Skupština opštine Mostar i Zavod za zaštitu spomenika kulture u Mostaru.

DIE WIEDERHERSTELLUNGSARBEITEN AN DER MEDRESSE DES KARADJOZ-BEG IN MOSTAR

Die Karadjoz-beg-Medresse in Mostar ist, neben derjenigen des Schischmaan-Ibrahim-Pascha in Počitelj, die einzig erhaltene theologische Schule in der Herzegovina. Sie wurde zwischen 1557 und 1570 erbaut. Ihr Stifter ist der Wohltäter Mehmed- (oder Muhammed-) Bey mit dem Beinamen »Karadjoz« d. h. »der Schwarzäugige«, dessen Leben und gesellschaftliche Rolle in der damaligen Herzegovina wenig bekannt sind.

Die Medresse von Mostar gehört zu dem kleinen Typ, sie besteht aus 6 Räumen (4 Schülerzimmer, 1 Vorlesungsraum und die Bibliothek) und einer Säulenhalle.

Die Wiederherstellungsarbeiten, die in den Jahren 1964—65 unternommen wurden, sollten dem Gebäude das ursprüngliche Aussehen zurückverleihen. So wurden die alten Gewölbe über den Wohnzimmern blossgelegt, und mit bleiernen Platten bedeckt. Die Säulenhalle, deren Holzkonstruktion baufällig war, wurde in alter Weise neu aufgebaut und mit Steinplatten überdeckt.

Die Arbeiten sind nicht beendet. Im weiteren Programm steht vor allem noch die Erneuerung der Fenster- und Türbogen, weiterhin noch die zweckmässige Verwendung des so restaurierten Monumentes.

ŠEFIK BEŠLAGIĆ

TRNOVO

Srednjovjekovni nadgrobnji spomenici

Uvod

Terenski podaci za ovu radnju sakupljeni su u nekoliko navrata od 1958. do 1961. godine. Nekropole u Ledićima, Prečanima, Presjenici i Delijašu pregledali smo ponovo 1965. godine da bismo provjerili stanje pojedinih spomenika, posebno onih sa natpisima.

Svi ovdje obuhvaćeni lokaliteti sa stećcima pripadaju teritoriju komune Trnovo, osim onih uz naselje Varoš, koji su danas administrativno u sastavu komune Kalinovik. Čini nam se da sve ovo područje — između velikih i prostranih planinskih masiva Treskavice, Bjelašnice i Jahorine — predstavlja izvjesnu geografsku cjelinu. Jedino sa jugoistočne strane to područje nije ograničeno visokim

planinama, ali se područje koje se na tu stranu nadovezuje, tzv. Jabuka, odavno tretira zasebnom geografskom cjelinom. Osim toga, ovako obuhvaćeni i obrađeni stećci Trnova i okoline upravo povezuju područje stećaka Kalinovika¹ sa nedavno obrađenim ali još nepubliciranim područjima stećaka Jabuke i okoline Sarajeva.

Prilikom rada na terenu Varoši pomagao je Ivo Bojanovski, arheolog-konzervator, a na ostalim terenima Ranko Rosić, fotograf Zavoda za zaštitu spomenika kulture BiH, na čijoj se saradnji zahvaljujemo. Osim toga, R. Rosić je većinu foto-sa snimio i izradio, dok su ostali snimci, kao i planovi i crteži, autorov rad.

I

PREGLED NEPROPOLA

Ova radnja obuhvata 18 nekropola stećaka koje se nalaze uz slijedeća naselja: Trebečaj, Ledići, Šabanci, Prečani, Donja Presjenica (Odžak, Filipovići i Mošići), Šišići, Delijaš, Gukavac i Varoš.

(Prilaže se karta područja u omjeru 1 : 100.000 — sl. 1.)

Evo najvažnijih podataka o stećcima, ovih nekropola:

TREBEČAJ

Trebečaj je selo koje je situirano oko 3 km zapadno od Trnova. Obično mu se prilazi pješačkim putem od Trnova. Na području ovoga naselja stećci se nalaze na 4 mjesta:

1. Najveća nekropola smještena je ispred sela, dolazeći od Trnova. Tu se s desne i lijeve strane puta nalazi ukupno 67 stećaka, od čega 2 sljemnjaka, dok su ostalo sve sanduci (?). Spomenici su vrlo dobro obrađeni, ali su danas u dosta slabom stanju — okrnjeni su, popucali i djelomično utonuli. Dimenzije su im prosječne. Orjentirani su

po pravcu sjever — jug. Svrstani su u nizove okomito na pravac orijentacije.

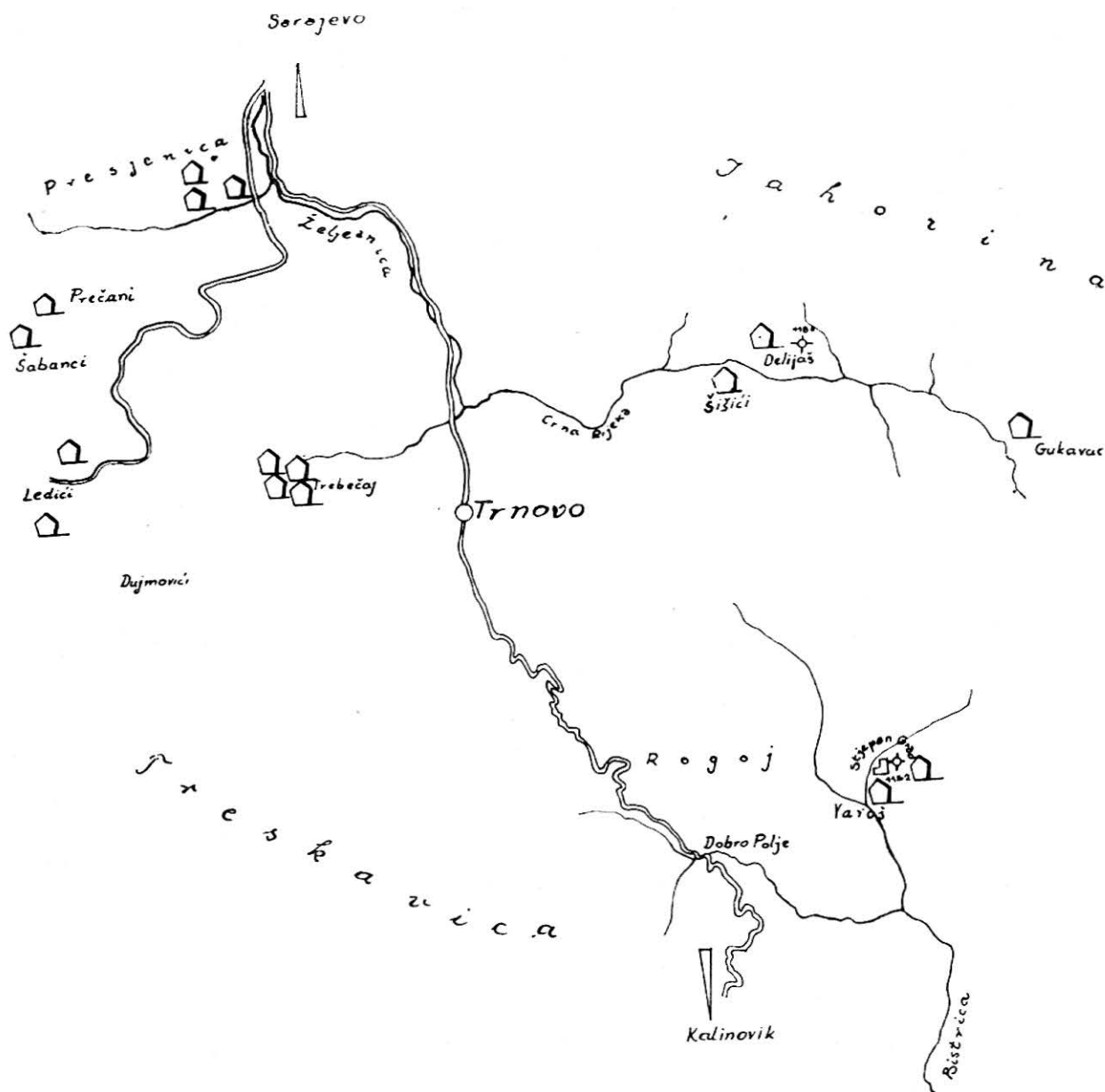
Na ovim spomenicima nema ukrasa.

2. Oko 500 m istočno od kuća sela nalazi se nekropola sa svega 5 stećaka u obliku slemnjaka sa postoljima koji su postavljeni na jednoj glavici. Spomenici su vrlo dobro obrađeni a i očuvani, samo je 1 prevaljen. Dva od njih su relativno velikih dimenzija. Orijehtacija im je nejednaka — 3 stoje po pravcu zapad — istok, a 2 po pravcu sjever — jug.

Nemaju ukrasa.

3. Treća nekropola stećaka se nalazi na sličnoj glavici, oko 200 m sjeveroistočno od krajnjih seoskih kuća. Tu je 12 spomenika, od čega 1 sljemnjak, 8 sanduka i 3 ploče. Jedan sanduk se svojom veličinom veoma ističe: 260 × 140 × 140 cm. Spomenici su dobro klesani, ali su danas u vrlo slabom stanju.

¹ Šefik Bešlagić, Kalinovik Sarajevo 1963.

Sl. 1 Karta područja u omjeru 1 : 100.000

4. Četvrta nekropola je smještena na usku a dugačku gredu, oko 150 m sjeverno od krajnjih seoskih kuća. Tu je 25 stećaka, sve u obliku sanduka. Spomenici su bili dobro obrađeni. Danas, međutim, oni vrlo slabo izgledaju. Orijentirani su po pravcu sjeverozapad — jugoistok.

Četiri primjerka ove nekropole imaju ukrase.

Na vodoravnim stranama dvaju spomenika urezana je sredinom po dužini obična linija.

Na vodoravnoj strani trećeg sanduka urezana je obična linija i u jednoj polovini te strane prikazan je običan plastičan krst.

Na vodoravnoj strani četvrtog spomenika plastično je prikazan lav (?) prema kome je uperen mač koji drži ruka savijena u laktu. Motiv je veoma oštećen. (Sl. br. 2).

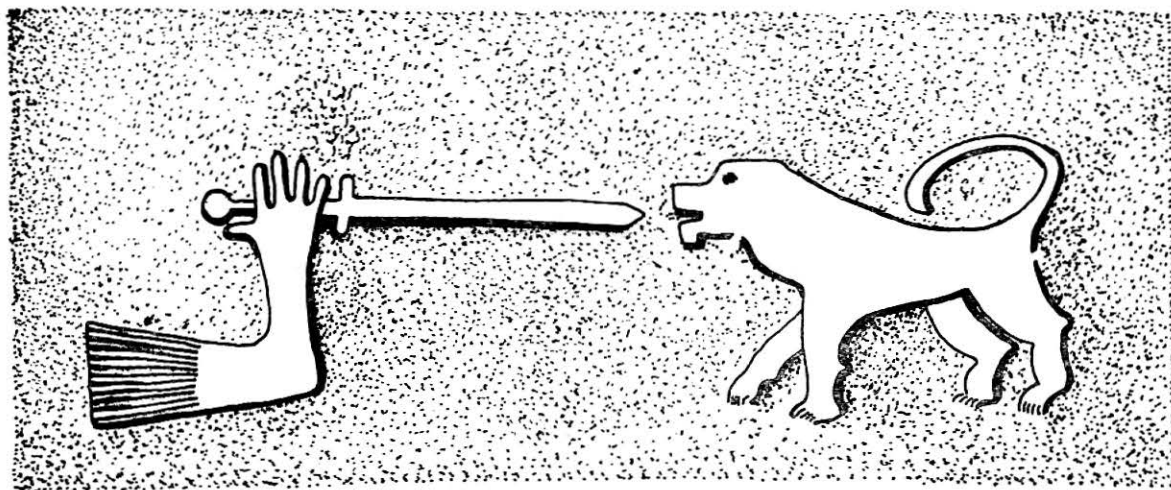
Ostali podaci

Oko 60 m sjeverozapadno od nekropole broj 1 nalazi se desetak starih muslimanskih nadgrobnih spomenika. Na nekim od njih vide se motivi plastičnih jabuka, sablje, topuza, luka sa strijelom i polumjeseca.

Odmah do nekropole stećaka smješteno je malo pravoslavno groblje.

LEDIĆI

Ledići su oveće selo koje je smješteno u sjevernom podnožju Treskavice planine, oko 8 km zračne linije na zapad od Trnova. Može mu se doći pješačkim putem preko Trebečaja, ili do pod samo selo terenskim motornim kolima novom cestom od

Sl. 2. — Motiv na stećku nekropole u Trebečaju

Bogatića. U neposrednoj blizini ovoga sela evidentirane su dvije nekropole stećaka:

1. — Nekropola na putu za Dujmoviće

Oko 1.000 m jugoistočno od Ledića, pokraj puta kojim se ide u susjedno selo Dujmoviće, a na prilično istaknutom golom zemljištu, blizu kote 947 m, smještena je nekropola sa 116 stećaka, od čega 12 sljemenjaka, 101 sanduk i 3 krstače.

Spomenici su lijepo klesani, ali su danas nešto okrnjeni, zatim su neki skliznuli sa svog mjesta, ili su djelomično utonuli i nagnuti.

Orijentirani su po pravcu zapad — istok, ili sa neznatnim otklonom od toga pravca, osim 12 primjeraka koji stoje po pravcu sjever — jug. Osim toga, manji broj oko samog puta (usjek) skliznuo je i danas ne stoji in situ. Inače su skoro svi svrstani u nizove okomito na osnovni pravac orijentacije.

Desetak primjeraka imaju relativno velike dimenzije, kao što je npr. jedan sanduk sa $235 \times 145 \times 52$ cm, ili sljemenjak u sjeveroistočnom kraju sa $220 \times 110 \times 150$ cm.

Na priloženoj skici (sl. br. 3) vidi se raspored stećaka ove nekropole, a na sl. br. 4 vidi se nekropola sa sjeveroistočne strane.

Ukrašeno je 13 spomenika:

Broj 1 je nešto osamljena krstača u južnom kraju nekropole koja na istočnoj čeonj strani ima polumjesec i luk sa strelom, a na sjevernoj bočnoj mač i buzdovan (sl. br. 5).

Broj 2 je veći sanduk koji na vodoravnoj strani ima urezanu liniju.

Broj 3 je sanduk koji na vodoravnoj strani ima vrlo plastičan običan krst.

Broj 4 je veći sanduk koji na vodoravnoj strani ima urezanu liniju i desno i lijevo od nje po jedan običan krst.

Broj 5 je također sanduk. Na njegovoj vodoravnoj strani je plastičan stilizovan krst kod koga se poprečni krakovi završavaju kao krugovi, a ostala dva kao kružni vijenci koji su na jednom dijelu prekinuti.

Broj 6 je sljemenjak koji na bočnim stranama ima po široku plastičnu vrpcu kao friz.

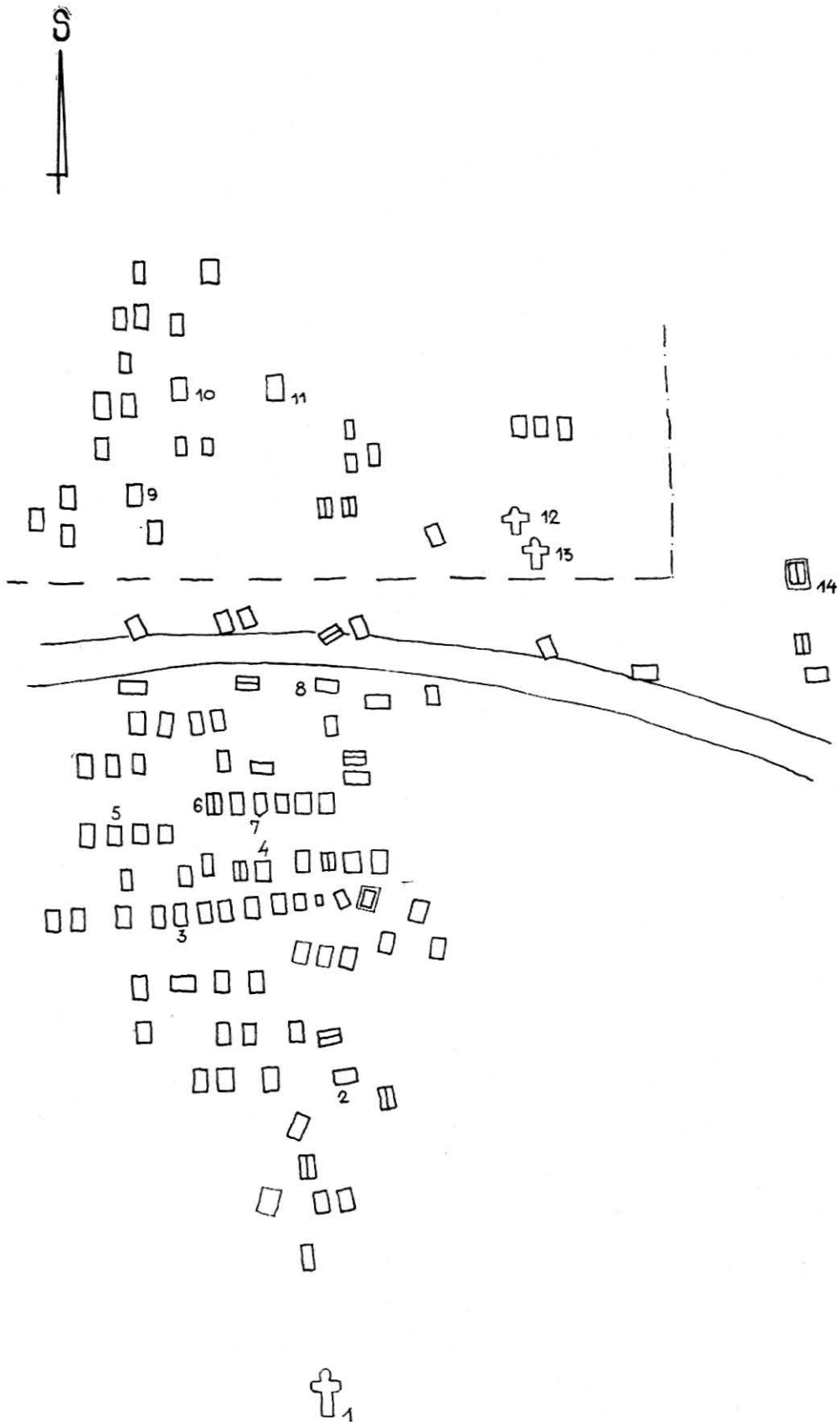
Broj 7 je spomenik u obliku sanduka koji je na južnoj strani zatesan po dužini, a na sjevernoj po širini. Ukrašen je sa svih vidljivih strana. Na vodoravnoj strani ima vrlo plastičan krst sa urezanim linijom po sredini krakova, uokviren običnom pravougaonom bordurom. Na jednoj kosoj sjevernog čela nalazi se pravougaoni okvir koji i preko sredine, po širini, ima vrpcu tako da čini dva pravougaonika, a na drugoj kosoj plohi je stilizovana biljka koja najprije ima jedan par debelih i nešto povijenih listova, a onda još dva para malih i jednostavno urezanih. Na suprotnim kosim plohama u pravougaonom okviru urezan je stilizovan krst na stalku. Sa uspravnog kraka na dva mjesta izbijaju po dva simetrična polulučna dodatka. Na zapadnoj bočnoj strani u dva pravougaona okvira nalaze se biljke sa po dva lista koji se nešto povijaju prema vani i dole. (Na sl. br. 6 vide se vodoravna, zatim jedna kosa sjeverna, a onda i zapadna bočna strana, a na sl. br. 7 vidi se motiv na jednoj kosini južnog čela spomenika.)

Broj 8 je pomaknut sanduk koji na vodoravnoj strani ima uzduž urezanu liniju.

Broj 9 je znatno utonuo sanduk. Na vodoravnoj strani ima stilizovan krst čiji se krakovi završavaju kao sidra.

Broj 10 je utonuo i oštećen sanduk koji u istočnom dijelu vodoravne strane ima 3 plastično predstavljene ljudske glave (sl. br. 8).

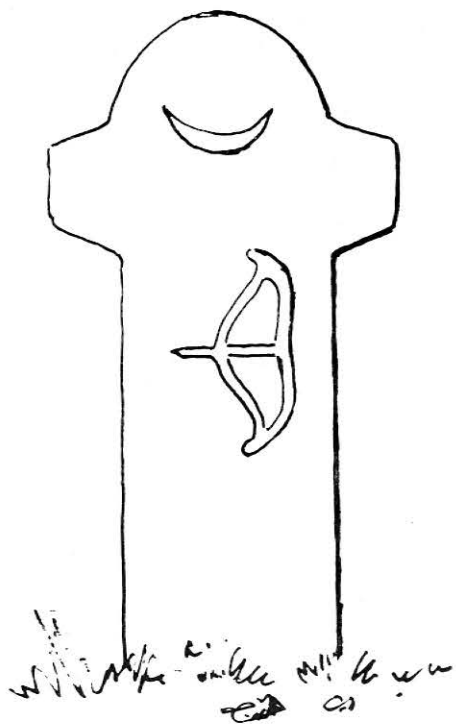
Broj 11 je veći sanduk koji na vodoravnoj strani ima krst čiji se krakovi završavaju kao kružni vijenci (sl. br. 9).

Sl. 3. — Plan nekropole stećaka br. 1 u Ledićima

Sl. 4. — Nekropola stećaka br. 1 u Ledićima — pogled sa sjeveroistočne strane

Broj 12 je debela krstača. Na poprečnim krakovima ima po jednu polujabuku, a na donjem dijelu južne bočne strane sablju i buzdovan (sl. br. 10).

Broj 13 je slična krstača, nešto nagnuta. Na vrhu gornjega kraka je polujabuka, a na donjem dijelu južne bočne strane isti motiv kao i na prethodnoj krstači — sablja i topuz.

2. — Zlatarić

Oko 200 m sjeveroistočno od naselja, na kosi zvanom Zlatarić, smještena je nekropola sa 74 stećka, od čega 5 sljemenjaka i 69 sanduka. Spomenici su dobro obrađeni, ali su do danas slabo očuvani, jer među njima ima veći broj okrnjenih, kao i prevaljenih i utonulih.

Orijentirani su po pravcu zapad—istok, osim 14 primjeraka koji stoje po pravcu sjever—jug. Većina je svrstana u nizove. Nešto se izdvajaju 2 stećka koja se nalaze na glavici u jugozapadnom kraju nekropole.

Sl 5. — Istočna čeona strana spom. br. 1 nekropole br. 1 u Ledićima

Sl. 6. — Vodoravna, sjeverna čeona i zapadna bočna strana spom. br. 7 nekropole br. 1 u Ledićima

Sl. 7. — Južna čeona i vodoravna strana spom. br. 7 nekropole br. 1 u Ledićima

(Na sl. br. 11 vidi se raspored stećaka, a sl. br. 12 prikazuje pogled na nekropolu sa jugozapadne strane.)

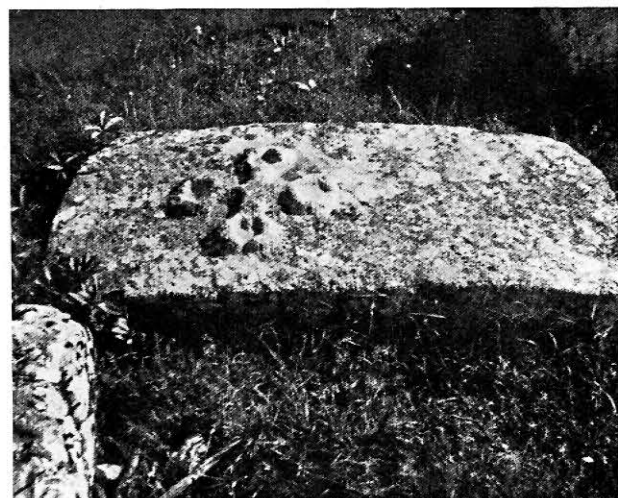
Ukrašena su 3 primjerka:

Na južnoj čeonoj strani sanduka broj 1 urezana je neka vrsta krsta — umjesto poprečnih krakova su polukružnice.

Na vodoravnoj strani sanduka broj 2 nalazi se vrlo plastičan stilizovan krst kod koga se popreč-

Sl. 8. — Spom. br. 10 nekropole br. 1 u Ledićima

Sl. 9. — Spom. br. 11 nekropole br. 1 u Ledićima

ni krakovi završavaju kao krugovi, a uspravni kao kružni vijenci koji nisu potpuno spojeni (sl. br. 13).

Na vodoravnoj strani sanduka broj 3 prikazan je vrlo plastičan običan krst.

Ostali podaci

U sjevernom dijelu nekropole broj 1, koja se nalazi pokraj puta za Dujmoviće, kasnije je stvo-

Sl. 10. — Spom. br. 12 nekropole br. 1 u Ledićima

reno pravoslavno groblje, u koje se i danas sahranjuju stanovnici Ledića.

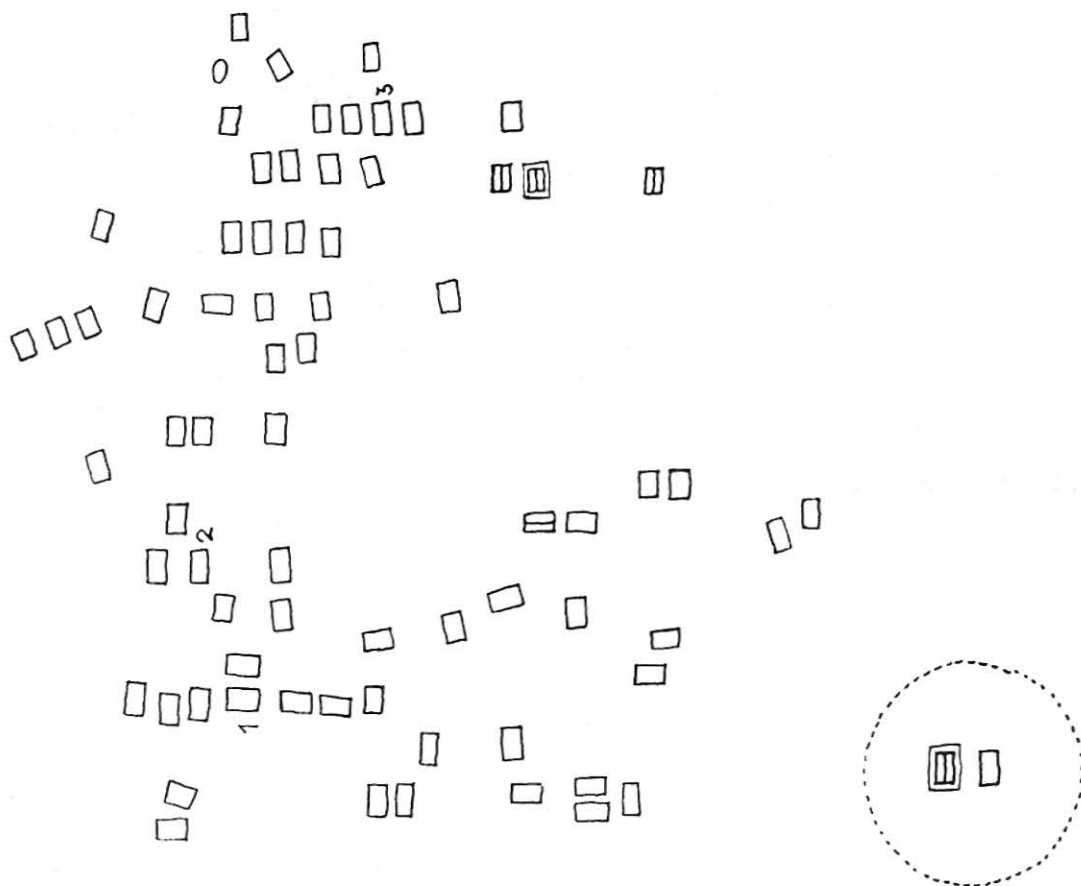
U Osredcima, vrlo blizu kuća zapadnog kraja sela, nekada je bio kamenolom za stećke. Tu smo našli jedan skoro sasvim obrađen sanduk sa postoljem.

ŠABANCI

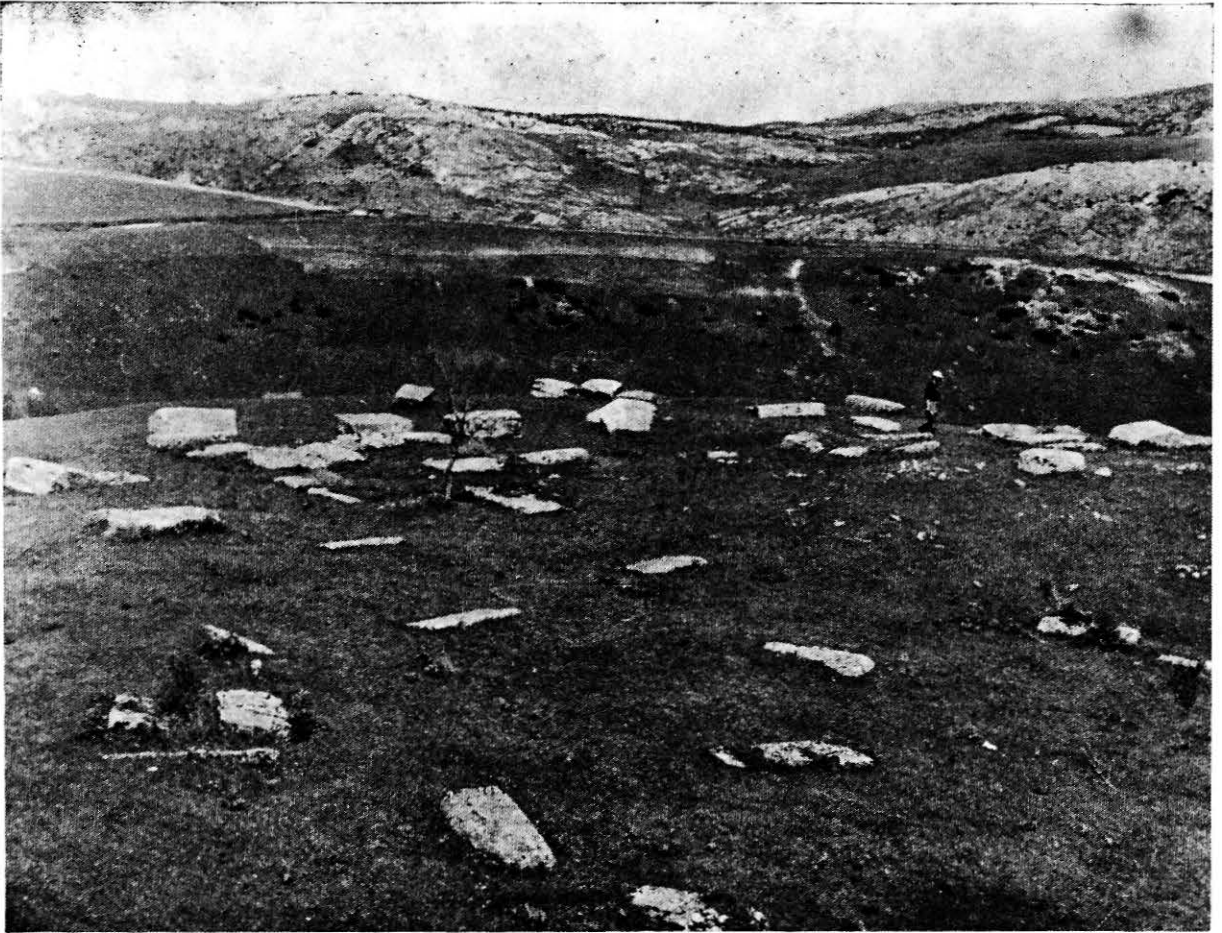
Nepuna 2 kilometra od Ledića na sjever smješteno je selo Šabanci a oko 500 m sjeveroistočno od seoskih kuća toga sela, na vrlo istaknutom mjestu i raskrsnici putova, kod kote 1.056 m, situirana je nekropola sa 50 stećaka, od čega 9 sljemenjaka, 39 sanduka i 2 krstače,

Spomenici su dobro obrađeni, a danas su djelomično oštećeni. Orijentirani su dvojako — jedna polovina broja po pravcu zapad—istok, a druga po pravcu sjever—jug. Inače se primjećuju nizovi stećaka i jedne i druge orijentacije.

(Na sl. br. 14 vidi se raspored stećaka, a sl. br. 15 prikazuje pogled na nekropolu sa sjeverne strane.)

Sl. 11. — Plan nekropole br. 2 — Zlatarić u Ledićima

Sl. 12. — Nekropola Zlatarić u Ledićima — pogled s jugozapadne strane

Ukrašena su 2 primjerka:

Broj 1 je oštećen sanduk koji na vodoravnoj strani ima motiv »svastike«.

Broj 2 je visok ali prevaljen sljemenjak. Na vidljivoj bočnoj strani (sada vodoravnoj) ovaj spomenik ima friz od urezanih paralelnih kosih crtica i ispod toga niz od vrlo stilizovanih arkada, kod kojih su intrekolumnije uske, a veza pravougaonih i kružnih površina samo je naznačena jednom vodoravno urezanom crticom. Na vdljivoj čeonj strani plastično su prikazani štit sa mačem i pokraj toga buzdovan. Na vidljivoj krovnoj plohi ovaj sljemenjak ima 3 plujabuke.

Ostali podaci

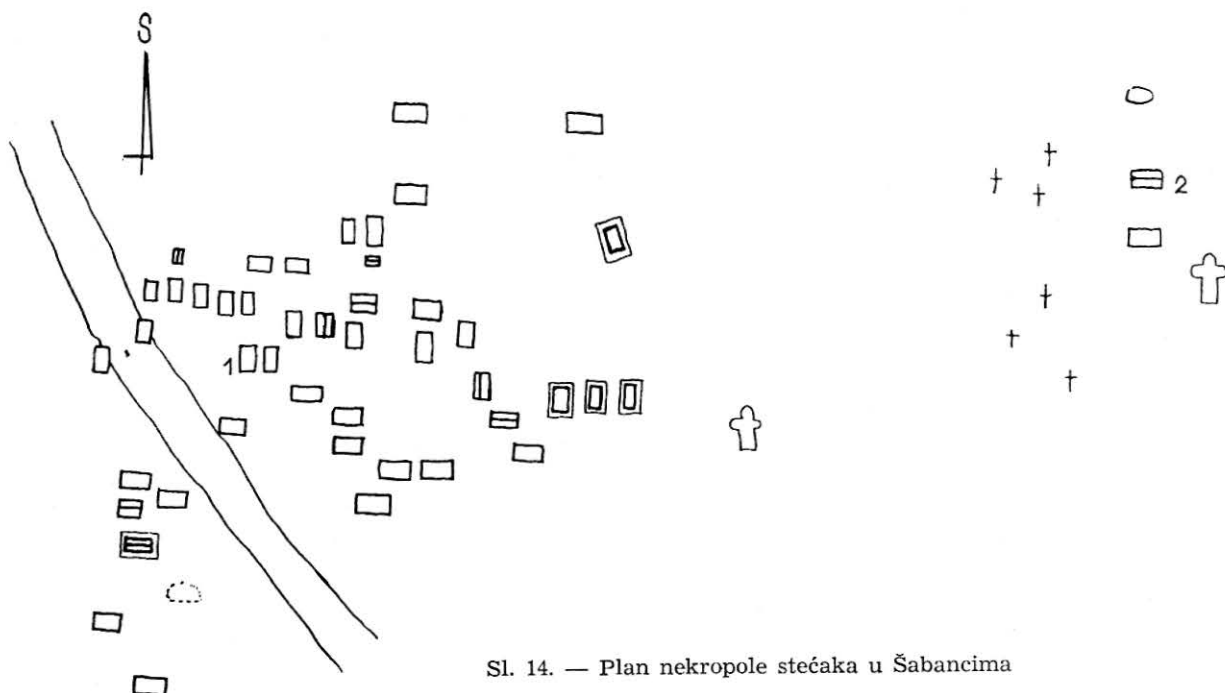
Odmah do ove nekropole sa zapadne strane, također na istaknutom mjestu, nalaze se ostaci nekadašnje stare nekropole sa islamskim spomenicima. Tu su pretežno prizmatični nišani koji se završavaju prikraćenom piramidom. Vrlo lijepo su obrađeni i ukrašeni sa polujabukama, sabljama, buzdovanima i lukovima.

Na istočnom kraju nekropole stećaka nastalo je kasnije i današnje pravoslavno groblje sa uobi-

čajenim krstačama. Među spomenicima ovoga groblja ističu se 2 starije krstače, bez ukrasa, od kojih je jedna prelomljena.

Sl. 13. — Sanduk br. 2 nekropole Zlatarić u Ledićima

Sl. 14. — Plan nekropole stećaka u Šabancima

Na nekoliko mjesta između i u blizini stećaka vide se i grobovi koji su na površini zemlje oivičeni manjim neobrađenim kamenovima.

PREČANI

Oko 2 km zračne linije na sjeveroistok od Šabanaca leži selo Prečani. Oko 1000 m jugozapadno od sela, na dosta istaknutom mjestu, kod kote 1016 m, pokraj puta, smještena je nekropola sa 184 stećka, od čega 9 sljemenjaka i 175 sanduka(?). Između ove i prethodne nekropole prostire se Prečko polje koje se obrađuje. Zapadno od njega nadovezuju se obronci Bjelašnice.

Spomenici ove nekropole su dosta dobro klesani, ali su zbog vjetrova i kiša vrlo isprani, ispucali i oštećeni, a neki su i djelomično utonuli. Osim manjeg broja relativno velikih stećaka, svi spomenici ovdje imaju prosječne dimenzije. Dosta gusto su postavljeni. Sljemenjaci i viši sanduci nalaze se pretežno u zapadnom dijelu nekropole.

Orijentacija stećaka je po pravcu zapad—istok, ili sa neznatnim otklonom od toga pravca, sa iznimkom desetak primjeraka, više na periferiji, koji su postavljeni po pravcu sjever—jug. Na ovoj nekropoli se strogo vodilo računa da se spomenici nižu okomito na osnovni pravac orijentacije.

(Na sl. br. 16 vidi se raspored stećaka, a sl. br. 17 prikazuje pogled na nekropolu sa sjeverozapadne strane.)

Ukrašeno je 20 primjeraka:

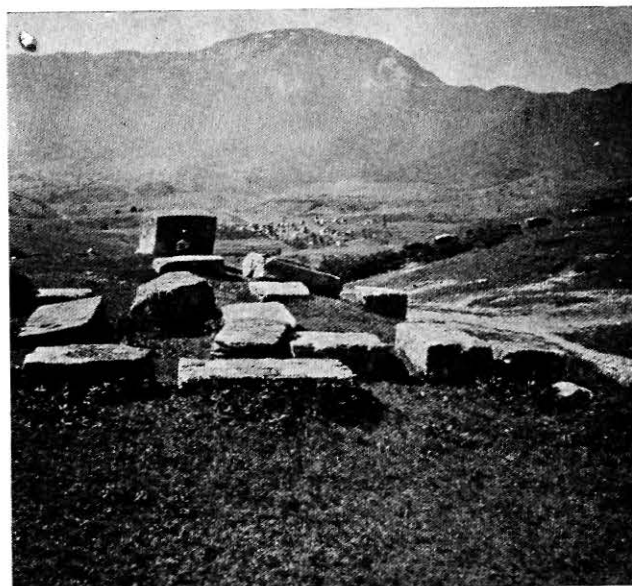
Broj 1 je visok sljemenjak sa postoljem. Ima običnu ali poširoku vrpcu kao friz na bočnim stranama.

Broj 2 je veći sanduk koji na vodoravnoj strani ima uzdužnu urezanu liniju.

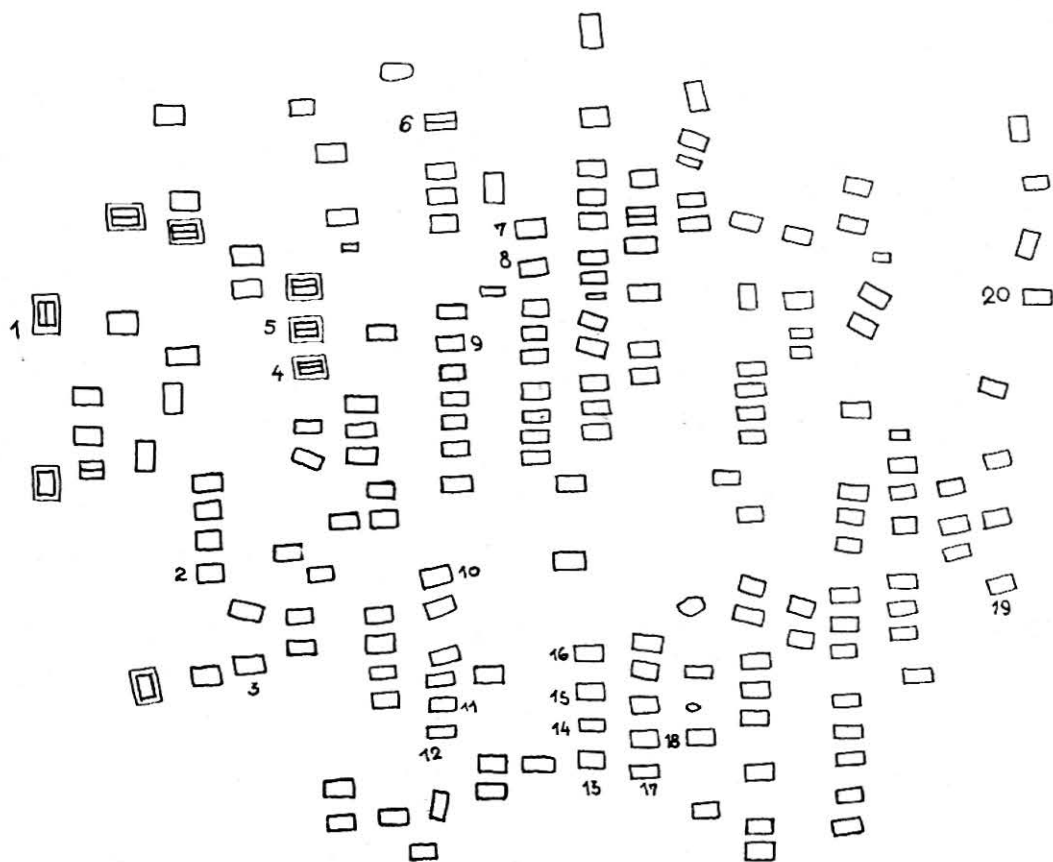
Broj 3 je dugačak sanduk koji na vodoravnoj strani ima pravougaon štit sa mačem kod koga je donji dio korica tordiran. Na štitu se uočava krst čija se dva poprečna kraka završavaju kao kružići. Na štitu su još dvije polujabučice. Osim toga, na ovoj strani je i motiv u obliku kvadratnog okvira u čijoj unutrašnjosti su 4 polujabučice (sl. br. 18).

Broj 4 je manji sljemenjak sa postoljem. Na jednoj krovnoj plohi on ima štit sa mačem.

Broj 5 je veliki sljemenjak sa postoljem kod koga je istaknut hrbat i od ovoga se oko sredine

Sl. 15. — Nekropola stećaka u Šabancima — pogled sa sjeverne strane

Sl. 16. — Plan nekropole stećaka u Prečanima

krovnih ploha pružaju 2 simetrična pravougaonika.

Broj 6 je nagnut sljemenjak koji na bočnim stranama ima običnu plastičnu vrpcu kao friz.

Broj 7 je dugačak sanduk koji na vodoravnoj strani ima neobično stilizovan krst. Jedan uspravni krak krsta se završava kao krug, a drugi se račva i nešto povija. Poprečni krakovi idu sa dva mjesta i nešto se povijaju. Na jednome od ta dva mjesta krak je dvostruk i povija se na jednu i na drugu stranu (sl. br. 19).

Broj 8 je sanduk koji na vodoravnoj strani ima rozetu u dva tordirana kružna vijenca.

Broj 9 je utonuo sanduk (200 × 100 × ? cm). Na njegovoj vodoravnoj strani, unutar pravougaonog okvira, urezanim linijama predstavljeni su neobični motivi koji najviše podsjećaju na ljudske figure. S jedne uže strane su 2 figure koje imaju glavu, ruke i trup, a dolje se proširuju u pravougaonik. Na suprotnom kraju su također 2 figure, ali su prikraćene — imaju samo glavu i gore uzdignuta ramena. Iznad ovih su još 2 figure nešto drugačije koncipirane — elipsasta glava, jednostav-

no urezane povijene ruke koje drže po nekakav okruglast predmet i trup koji je prikazan jednostavno urezanim linijom (ne vidi se jasno, ali izgleda da se ta linija dolje račva i tako predstavlja noge). Još jedna figura, slična ovim zadnjim, urezana je između svih, u položaju koji je pravilan kada se spomenik gleda sa sjeverne strane. Između figura, počevši odozdo prema gore, gledajući sa juga, urezan je natpis u kojemu se kaže da tu LEŽI IVAN NA SVOJOJ ZEMLJI (sl. br. 20). Na sjevernoj bočnoj strani urezane su slične 3 figure i iznad njih drugi dio natpisa koji govori o pisaru — majstoru (sl. br. 21).

Broj 10 je veći sanduk koji ima tordiranu vrpcu kao ojačanje vodoravnih ivica.

Broj 11 je također veći sanduk. Na njegovoj vodoravnoj strani je obična pravougaona bordura i unutar ove jednostavno prikazan čovjek i pored njega mač (sl. br. 22).

Broj 12 je sanduk koji na vodoravnoj strani ima urezanu crtu koja podsjeća na štap bez drške.

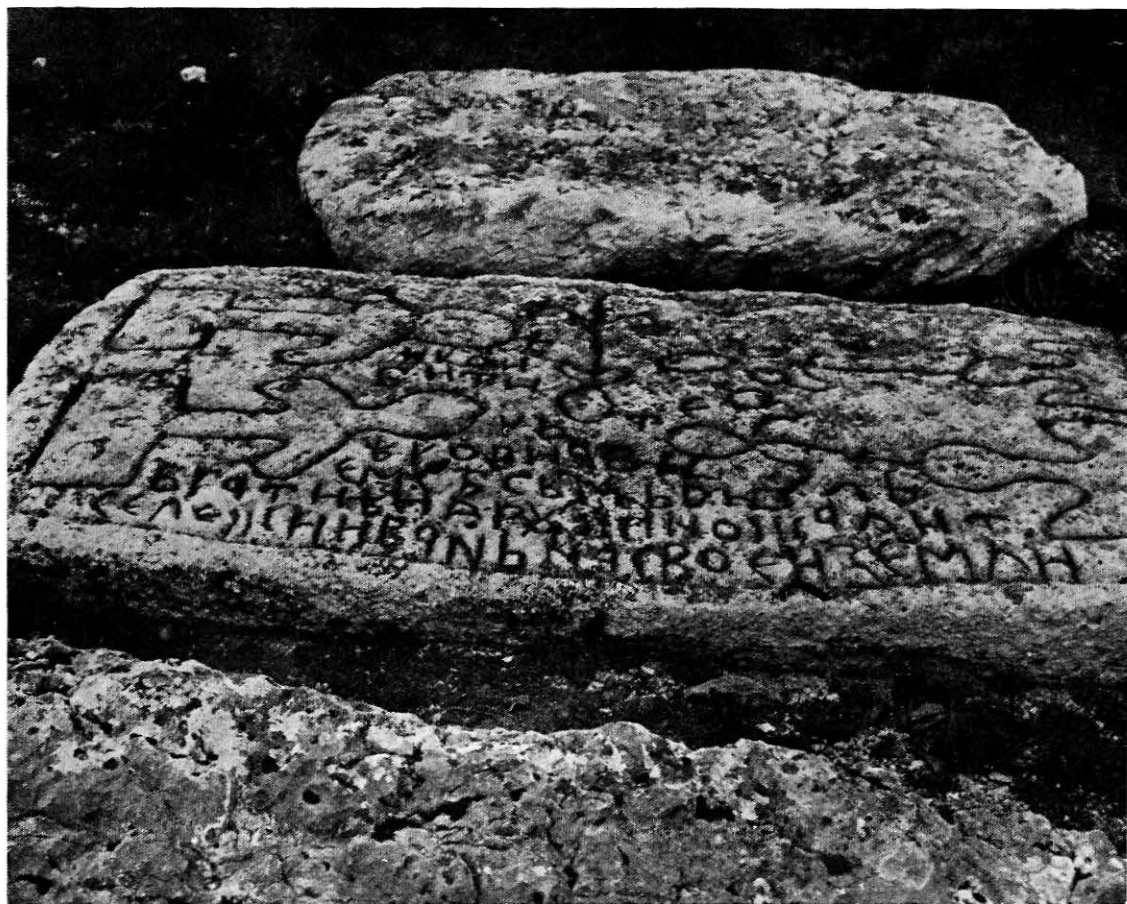
Sl. 17. — Nekropola stećaka u Prečanima — pogled sa sjeverozapadne strane

Sl. 18. — Spom. br. 3 nekropole u Prečanima

Sl. 19. — Spom. br. 7 nekropole u Prečanima

Sl. 20. — Ukrasi i natpis na vodoravnoj strani spom.
br. 9 nekropole u Prečanima

Sl. 21. — Ukrasi i natpis na sjevernoj bočnoj strani
spom. br. 9 nekropole u Prečanima

Broj 13 je sanduk koji na vodoravnoj strani ima urezanu predstavu krsta sa elipsastom glavom.

Broj 14 je sanduk koji na vodoravnoj strani ima rozetu.

Broj 15 je sličan sanduk. Na njegovoj vodoravnoj strani se zapaža obična pravougaona bordura, dok se ostali motivi danas ne raspoznaju.

Broj 16 je sanduk koji na vodoravnoj strani ima plastičan krst čiji se gornji uspravni krak završava krugom.

Broj 17 je veći sanduk. Na vodoravnoj strani je pravougaona obična vrpca koja se proteže i uzduž sredinom te strane. U jednoj kao i u drugoj polovici strane je po jedna ljudska figura koja je prikazana urezanim linijama — glava je okruglasta, ruke su gore uzdignute, a noge se dole račvaju (sl. br. 23).

Broj 18 je sanduk koji na vodoravnoj strani ima pravougaonu borduru i unutar nje običan krst.

Broj 19 je sanduk koji ima borduru i unutar nje antropomorfni krst na vodoravnoj strani (sl. br. 24).

Broj 20 je oštećen sanduk koji na vodoravnoj strani ima plastičan kružni vijenac.

Ostali podaci

Odmah do nekropole sa zapadne strane nalazi se vrlo staro muslimansko groblje sa znatno oštećenim nišanima na kojima se vide plastični motivi sablje, luka sa strijelom, jabuke i buzdovana.

DONJA PRESJENICA

To je veće naselje koje se prostire oko istoimene rječice, sjeverno od Šabanaca i Prečana. Postoji Gornja i Donja Presjenica. Na području Donje Presjenice stećci se nalaze na 4 mjesta, i to u blizini zaseoka Odžak, Filipovići i Mošići.

1. — Odžak

Na lokalitetu Bare, sasvim blizu zaseoka Odžak u Donjoj Presjenici, oko 1 km zapadno od nekropole koja pripada Mošićima, pokraj seoskog puta, smještena je nekropola sa 13 stećaka, od čega 2 sljemenjaka, 10 sanduka i 1 ploča.

Spomenici su lijepo obrađeni, ali su danas prilično oštećeni — ispucali su, nagnuti, utonuli i nešto okrnjeni.

Orijentirani su dvojako — veći broj po pravcu zapad—istok, a manji po pravcu sjever—jug. Nekropola je dugačka a uska zbog terena koji je takav raspored diktirao.

Ukrašen je samo jedan sanduk. Na vodoravnoj strani toga spomenika prikazana je »vodenica«.

2. — Otiješevo

Oko 250 m zapadno od prethodne nekropole, također pokraj puta, a na lokalitetu Otiješevo (brijeg iznad rječice i puta), na povelikom rastojanju

Sl. 22. — Spom. br. 11 nekropole u Prečanima

Sl. 23. — Spom. br. 17 nekropole u Prečanima

Sl. 24. — Spom. br. 19 nekropole u Prečanima

postavljena su 2 osamljena sljemenjaka sa postoljima.

Spomenici su odlično obrađeni, ali je danas jedan od njih znatno oštećen i potkopan.

Orijentirani su po pravcu zapad—istok.

Prvi spomenik, onaj koji se nalazi bliže putu, ukrašen je i ima natpis u »bosančici«. Njegove dimenzije bez postolja su: 180 × 100 × 125 cm. Preko bočnih strana mu se pruža plastičan friz od povijene linije sa trolistovima koji u toj visini prelazi i preko čeonih strana. Friz je odozdo porubljen

Sl. 25. — Istočna čeona strana ukrašenog sanduka u Otiješevu (Donja Presjenica)

plastičnom vrpcom. Na istočnoj čeonoj strani, ispod friza, urezana je »svastika« (sl. br. 25). Na južnoj bočnoj strani urezan je natpis u kome se kaže da je pokojnik mnoge zemlje obišao i došao kući gdje je umro i gdje je sahranjen na svojoj baštini (sl. br. 26).

3. — Filipovići

Zaselak koji se nalazi u strani, oko 800 m sjeverno od Odžaka zove se Filipovići. Zapadno od kuća Filipovića, pokraj puta, a na lokalitetu Križevac smještena je nekropola sa 62 stećka, od čega 1 sljemenjak i 61 sanduk.

Većina spomenika je slabo obrađena. Ima mnogo nagnutih i utonulih primjeraka. Inače su osrednje sačuvani.

Orijentirani su isključivo po pravcu zapad—istok i svrstani u nizove. Nekropola zauzima površinu od oko 100 × 40 m.

Ukrašen je samo jedan sanduk. Na njegovoj vodoravnoj strani plastično je prikazan običan krst.

4. — Mošići

Blizu ušća rječice Presjenice, na raskrsnici putova, oko 2 km jugozapadno od Kijeva na cesti Sarajevo—Trnovo, nalazi se zaseok Mošići. Na lokalitetu Greblje, gdje se danas nalazi malo pravoslavno groblje, smještena je nekropola sa 11 stećaka, od čega 9 sanduka, 1 ploča (?) i 1 krstača.

Spomenici su osrednje obrađeni i očuvani. Neki primjerci su okrnjeni ili utonuli. Izgleda da je tu nekada bilo nešto više stećaka.

Orijentirani su po pravcu zapad—istok, osim jednoga koji stoji po pravcu sjever—jug.

Ukrašena je samo krstača. Na jednoj široj strani ovoga spomenika plastično su prikazani jelen i pas, a na suprotnoj su urezani motivi polumjeseca i sunca (sl. br. 27).

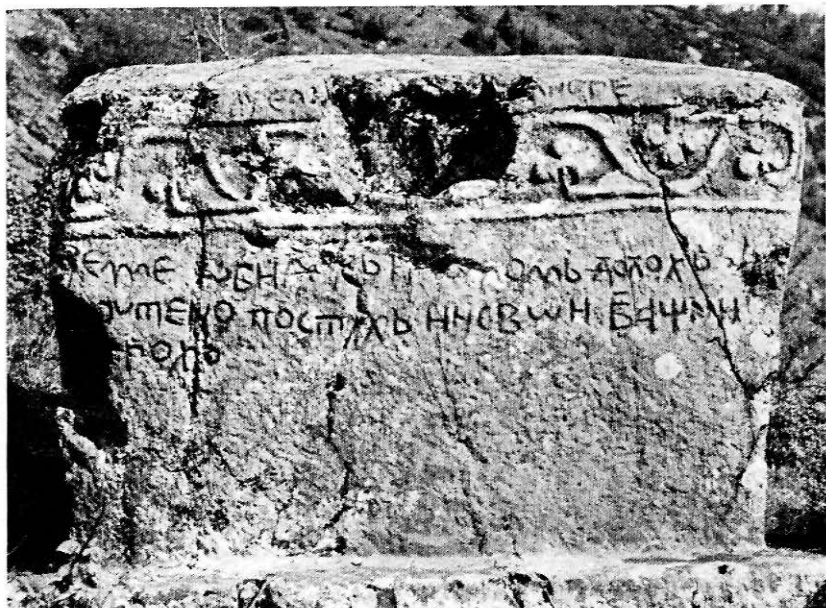
Ostali podaci

Selo Presjenica zvalo se istim imenom i u XVII vijeku jer ga tada spominje Evlija Čelebija. Ovaj turski putopisac je na putu od Konjica ka Sarajevu 1664. god. bio i u Presjenici. On kaže da je to »naseljeno i živo selo na teritoriji Bosne, u prostranoj ravnici, s vrtovima, nasadima; ima džamiju i oko stopeneset pločom pokrivenih kuća«. Navodi i to da je Presjenica dio Čengića zijameta.²

ŠIŠIĆI

Selo Šišići situirano je oko 4 km zračne linije na sjeveroistok od Trnova, povisoko iznad doline Crne rijeke. Do njega se dolazi starim seoskim putem od Trnova, ili nešto kraćim sa nove ceste koja vodi dolinom Crne rijeke. Na području Šišića nalaze se 2 nekropole stećaka.

² E. Čelebija, Putopis II (prevod H. Šabanovića), Sarajevo, 1957, 252

Sl. 26. — Južna bočna strana ukrašenog sanduka u Otiješevu (Donja Presjenica)

1. — Nekropola kod Grada

Oko 1 km zračne linije na sjever od naselja, sjeverno od starog puta Trnovo—Delijaš, blago se izdiže brdo koje se ovdje zove Grad, a južno se izdiže veliko brdo Bubo (kota 1220 m). Pored samoga puta, u podnožju Grada, nalazi se nekropolica sa svega 2 spomenika interesantnih oblika. Jedan stećak je kombinovan oblik sljemenjaka i sanduka. Njegova veća polovina je sljemenjak, a manja je nizak sanduk. Drugi je sanduk ali od dva dijela — jednog višeg i drugog nižeg sanduka. Obadva spomenika imaju postolja. Stećci su veoma oštećeni. Orijeantirani su po pravcu zapad—istok.

Ukrašen je kombinovani sljemenjak. Na njegovoj južnoj bočnoj strani prikazana je scena lova u kojoj je lovac na konju a ispred njega je jelen (sl. br. 28).

2. — Mramorje

Druga nekropola Šišića smještena je zapadno od kuća, na duguljasto izbočenom zemljištu, pored samoga puta. Lokalitet je ovdje poznat pod imenom Mramorje. Tu smo evidentirali 45 stećaka, od čega 15 sljemenjaka i 30 sanduka.

Spomenici su vrlo dobro obrađeni, ali su danas djelomično oštećeni i utonuli.

Orijeantirani su po pravcu zapad—istok, osim 9 primjeraka koji stoje po pravcu sjever—jug. Svrstani su u nizove.

Prilaže se plan nekropole — sl. br. 29.

Ukrašena su tri primjerka, i to 1 sljemenjak i 2 sanduka.

Broj 1 je oveći sljemenjak sa postoljem. Na istočnoj krovnoj plohi ima plastičan motiv polumjeseca, na sjevernoj čeonj vrlo veliko plastično sunce (krug), a na suprotnoj jabuku.

Brojem 2 obilježen je znatno utonuo sanduk koji na vodoravnoj strani ima urezanu borduru od cikcak-linija.

Brojem 3 označen je povelik ali utonuo sanduk. Na njegovoj vodoravnoj strani, poprijeko pri krajevima, pružaju se 2 široka pojasa od urezanih isprepletenih cikcak-linija, koje se od izlzanosti danas jedva zapažaju.

Sl. 27. — Istočna čeona strana ukrašene krstače u Mošićima (Donja Presjenica)

Sl. 28. — Južna bočna strana kombinovanog sljemenjaka na nekropoli kod Grada u Šišićima

Ostali podaci

Oko 250 m na sjever od prve nekropole Šišića izdiže se Grad. S ove strane to je neveliko brdo koje se, međutim, s druge strane veoma strmo spušta Crnoj rijeci.

U blizini stećaka ove nekropole primjećuju se grobovi koji su na površini zemlje elipsasto omeđeni manjim kamenjem.

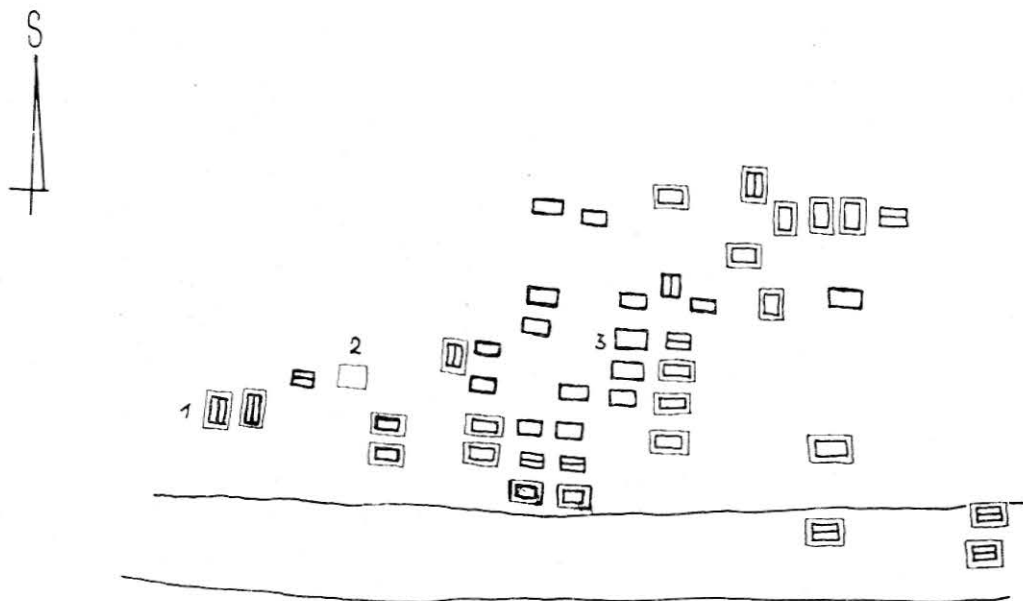
Odmah zapadno od stećaka nekropole Mramorje nastavljaju se stariji i noviji muslimanski nadgrobni spomenici. Na najstarijim ogromnim nišama sa turbanima vidimo plastične motive sablje, buzdovana i luka, na jednom isto tako stari-

jem nišanu bez turbana našli smo predstavu čovječjeg lika i rozete u vijencu, a na drugom rozetu u vijencu sa vrpcom od cikcak-linija.

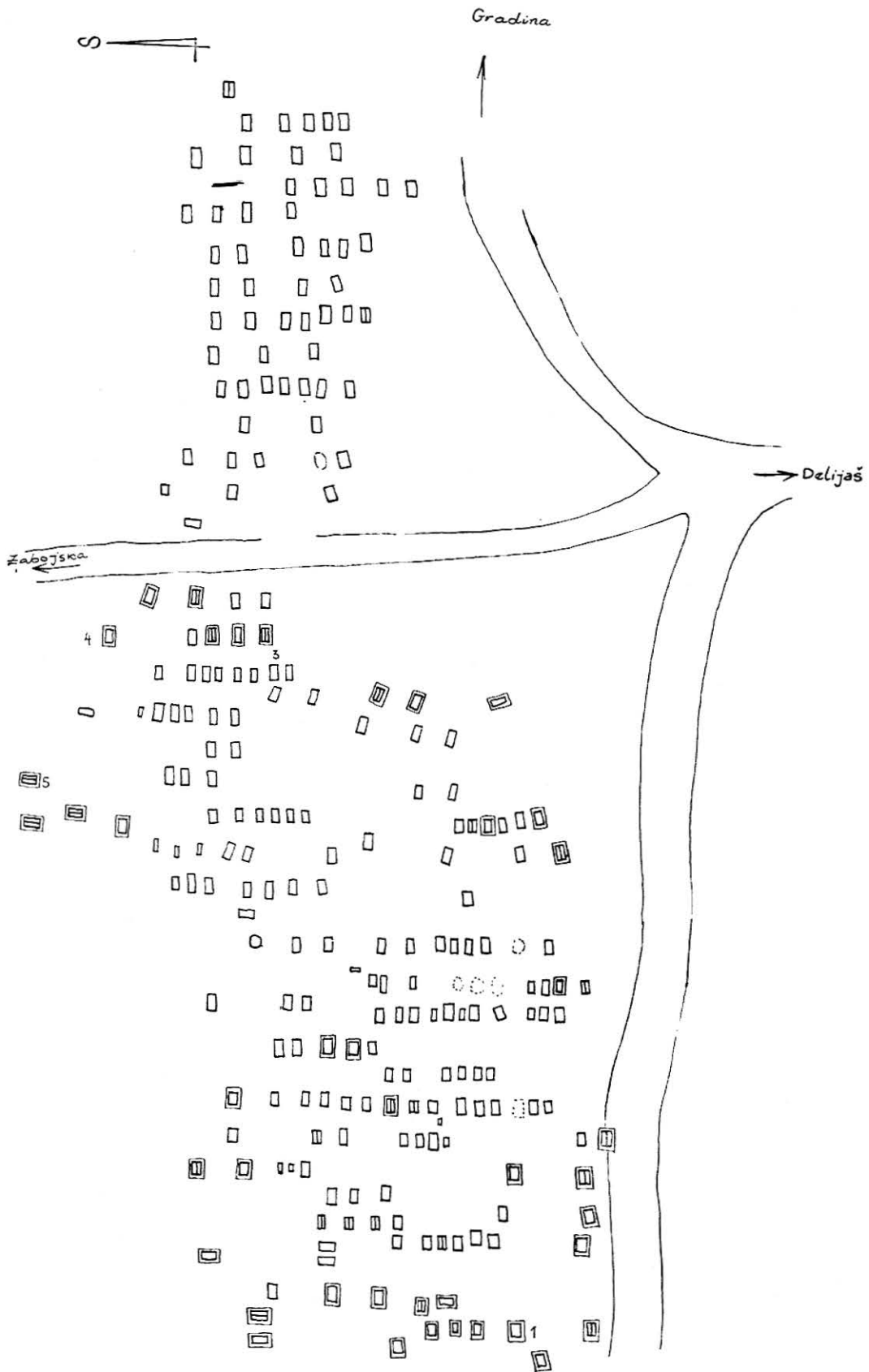
Oko 1 km zapadno od Mramorja izdiže se Gradina.

DELIJAS

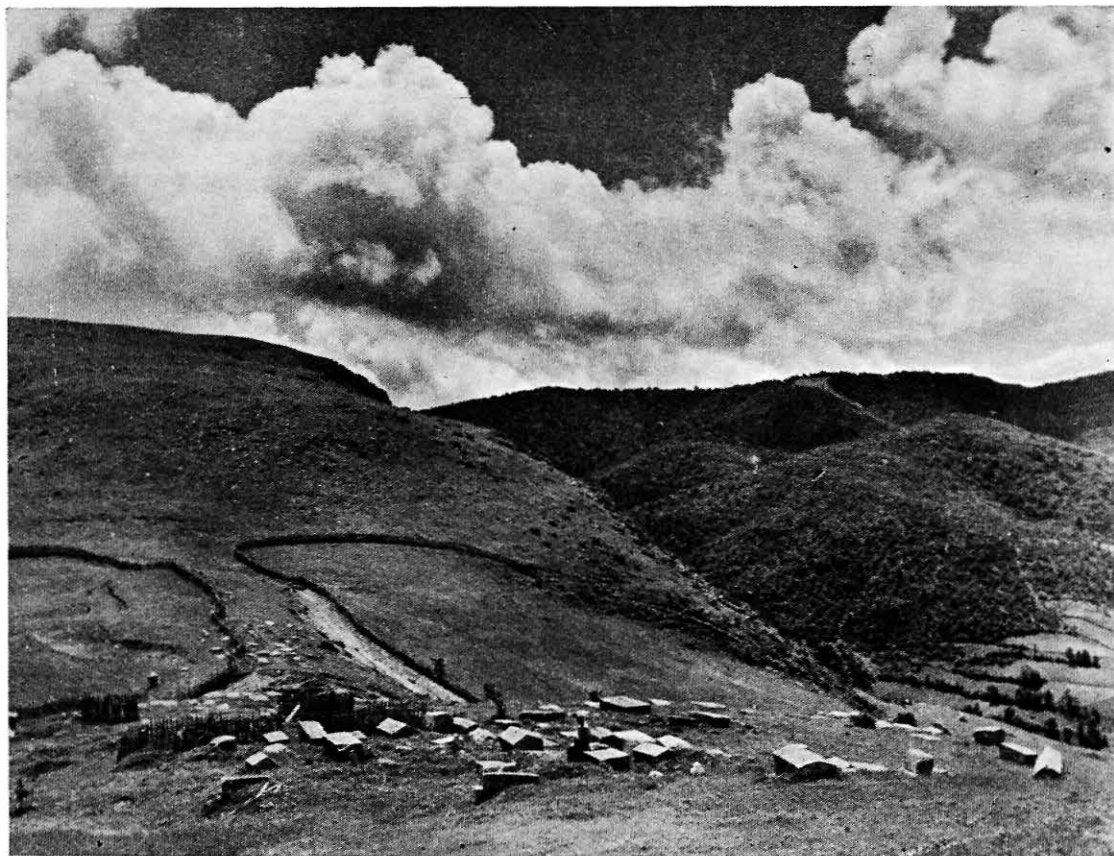
Delijaš je oveće naselje Crne rijeke koje je situirano na obroncima Jahorine i u samoj dolini rječice, ispod Gradine (kota 1184 m). Pokraj puta prema Zabojskoj, zapadno od Gradine, a na presedlini koja se veže za podnožje Gradine, nalazi se jedna od najvećih nekropola stećaka u Bosni. Njoj

Sl. 29. — Plan nekropole Mramorje u Šišićima

Sl. 30. — Plan nekropole stećaka u Delijašu

Sl. 31. — Nekropola stećaka u Delijašu — pogled sa sjeverozapadne strane

se može doći od centra sela, iz doline rijeke, uzbrdo na sjever, za 1/2 sata hoda. Lokalitet na kome je smještena nekropola ovdje je poznat pod imenom Vitica ili Groblje. Tu smo evidentirali ukupno 241 spomenik, od čega 28 sljemenjaka i 213 sanduka. Osim toga, oko 150 m sjeverno, pored istog puta

ka Zabojskoj, nalaze se još 2 osamljena stećka u obliku sanduka sa postoljima. Ako i njih pribrojimo ovoj nekropoli, onda bi ovdje bila ukupno 243 stećka, od čega 28 u obliku sljemenjaka i 215 u obliku sanduka.

Većina spomenika su prosječnih dimenzija, ali ima nekoliko primjeraka vrlo velikih kao i vrlo malih dimenzija. Većina stećaka je sa postoljima. Mnogi primjerci u obliku sanduka su znatno utonuli u zemlju, zbog čega nije sigurno da su baš sanduci. Takvi se nalaze pretežno u istočnom dijelu nekropole.

Ogromna većina spomenika je orijentirana po pravcu zapad—istok i svrstana u nizove.

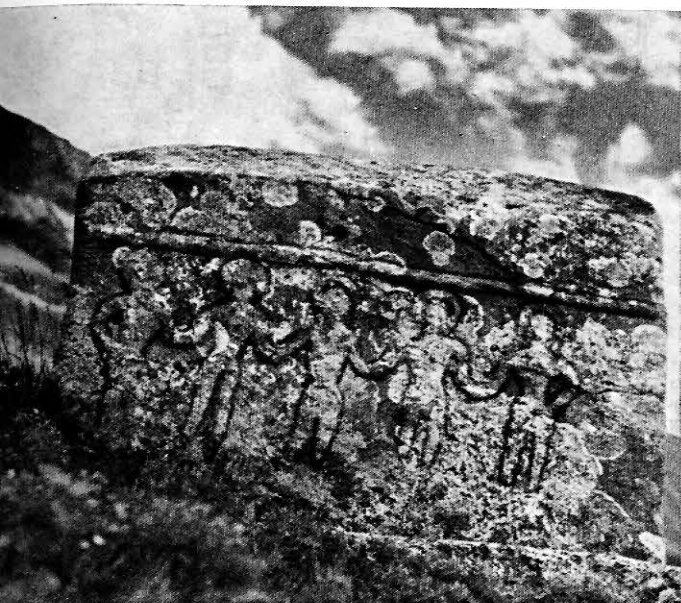
Obrada je dobra, ali očuvanost slaba. Veliki broj spomenika je nagnut, zatim prevaljen, a ima ih više koji su okrnjeni ili popucali. Relativno viši i oni bolje obrađeni uglavnom se nalaze na perifernim dijelovima veće zapadne polovine nekropole. Prema južnoj strani i prema putu koji nekropolu presijeca više stećaka je skliznulo i na taj način se pomaklo sa svoga prvobitnog mjesta.

Ukrašeno je 5 primjeraka, to 2 sljemenjaka i 3 sanduka.

Sljemenjak sa postoljem koji je označen brojem 1 ima ukrase na obadvjema bočnim stranama. Na sjevernoj je plastično prikazana figura muškarca koji u jednoj ruci drži napet luk sa strelom, a

Sl. 32. — Sjeverna bočna strana spom. br. 1 nekropole u Delijašu

Sl. 33. — Južna bočna strana spom. br. 1 nekropole u Delijašu

Sl. 34. — Južna bočna strana spom. br. 4 nekropole u Delijašu

drugu ruku je podbočio (sl. br. 32). Na suprotnoj bočnoj strani, ispod plastične vrpce, predstavljena je scena kola u kojoj se 5 muškaraca drže za ruke. Po jedna slobodna ruka krajnjih figura je povijena na bok. Tri prve figure imaju vijenac oko glave (sl. br. 33).

Brojem 2 obilježen je sanduk sa postoljem koji na vodoravnoj strani ima vrlo plastičan polumjesec.

Na vodoravnoj strani sanduka broj 3 nalazi se veliki plastičan pravougaonik.

Broj 4 je visoki sanduk sa postoljem. Na njegovim čeonim stranama prikazana je po jedna vrlo plastična jabuka. Na južnoj bočnoj strani je neobičan motiv koji se sastoji od 2 kruga koja su spojena debelom vrpcom (sl. br. 34). Na vodoravnoj strani ovaj spomenik ima veliki plastičan krug.

Brojem 5 obilježen je veliki sljemenjak sa postoljem. Na njegovoj istočnoj bočnoj strani nalazi se scena lova u kojoj je lovac na konju a ispred njega je jelen (sl. br. 35). Na suprotnoj bočnoj strani danas se primjećuje samo luk sa strelom. Spomenik je dosta oštećen.

Sl. 35. — Istočna bočna strana spom. br. 5 nekropole u Delijašu

Ostali podaci

Oko 600 m istočno od nekropole stećaka izdiže se brdo Gradina.

Uz stećke kao i između njih nalaze se brojni savremeni pravoslavni grobovi sa kamenim krstićima.

GUKAVAC

Gukavac je manje selo u istočnom dijelu područja Crna rijeka. Oko 400 m zapadno od toga naselja, na dosta uskoj gredi koja se proteže i spušta pravcem sjever—jug, a koja se zove Mača brdo, situirana je nekropola sa 69 stećaka, od čel sljemenjak i 68 sanduka (?).

Spomenici su dobro obrađeni ali su danas veoma oštećeni a priličan broj ih je i utonuo u zemlju. Većina stećaka su dosta niski i imaju postolja.

Orijentacija spomenika je po pravcu zapad—istok, osim 16 primjeraka koji leže po pravcu sjever—jug. Inače je glavnina svrstana u nizove.

Prilaže se skica rasporeda nekropole — sl. br. 36.

Ukrašena su 3 sanduka.

Na vodoravnoj starni sanduka broj 1 predstavljeni su polumjesec i običan krst, a na južnoj čeonj vidi se ruka sa prstima (ostalo je u zemlji).

Na vodoravnoj strani manjeg sanduka koji je označen brojem 2 predstavljena su neznatno plastična paralelna rebra, a i niz sve uspravne strane se protežu takva rebra.

Pod brojem 3 označen je sanduk prosječnih dimenzija koji na južnoj bočnoj strani ima plastičan polumjesec.

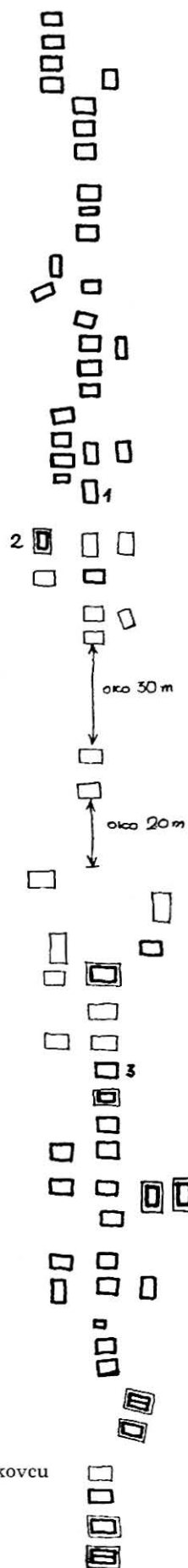
VAROŠ

Varoš je selo između Trnova i Kalinovika, ali je od ceste koja veže ova dva opštinska centra odmaknuto oko 4 km. Najbolji pristup je od strane Dobrog Polja, i to dosta slabim seoskim putem. Inače, naselje leži u maloj ravnici ispod Gradine («Stjepangrad») kojom protiče rječica Troglav.

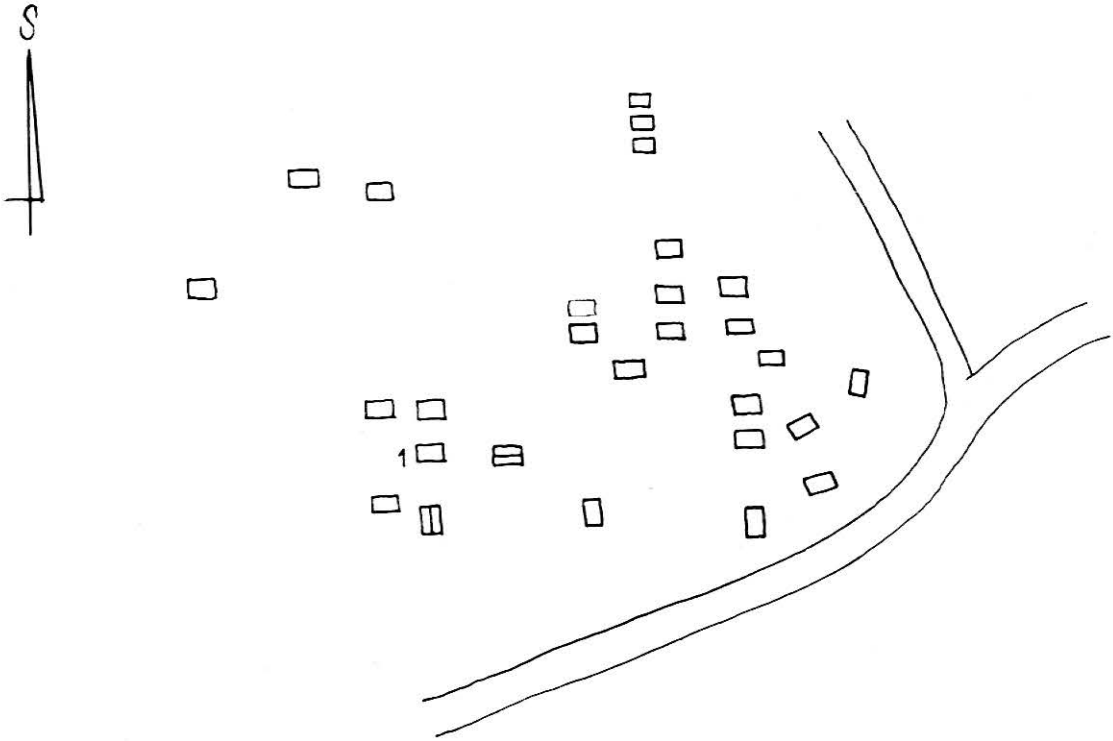
Varoši pripadaju dvije nekropole stećaka, jedna u samome naselju, a druga oko 1500 m sjeverozapadno, na zaravanku brda koje je vezano sa Gradinom.

1. — Breza

Sjeverno od Varoši izdiže se brdo Breza čijim istočnim padinama vodi put u selo Popoviće. U juoistočnom podnožju Breze, pored samog puta, a na lokalitetu koji se zove Vratnice, uz samu rječicu, upravo iznad ušća rječice Dražanice u Troglav, situirana je nekropola stećaka. Tu smo nabrojali ukupno 28 spomenika, od čega 2 sljemenjaka i 26 sanduka (?). Stećci su osrednje klesani, neki su sada znatno oštećeni, a neki su još i nagnuti, od-

Sl. 36 Plan nekropole stećaka u Gukovcu

Sl. 37. — Plan nekropole stećaka Breza u Varoši

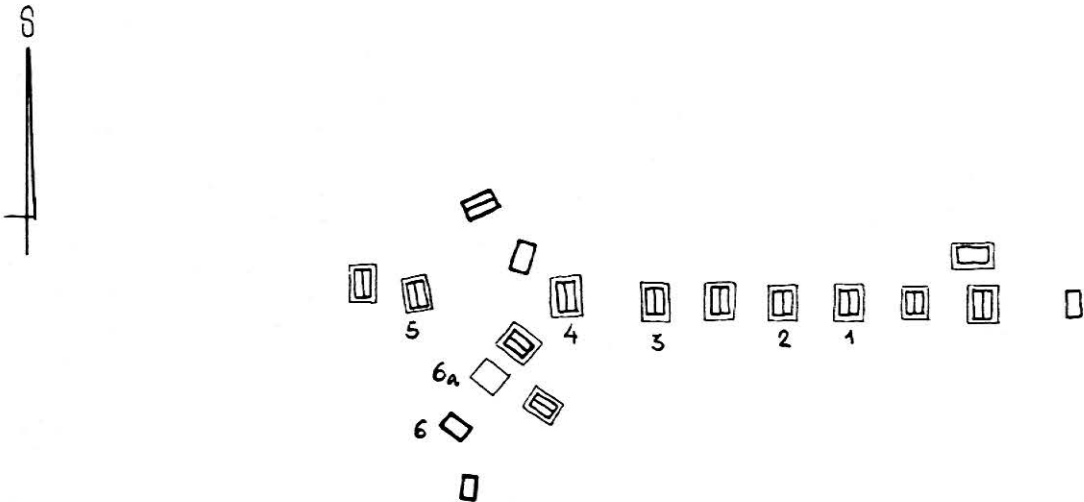
nosno utonuli u zemlju, ili su nešto skliznuli niza stranu. Nekropola djeluje neuredno i nehomogeno. Izgleda da je tu nekada bilo više primjeraka. Stećci su, inače postavljeni po pravcu sjever—jug, ali nije sigurno da ni oni nisu pomaknuti. Uočavaju se nizovi spomenika.

Prilaže se skica rasporeda stećaka (sl. br. 37).

Ukrašen je samo jedan primjerak, označen brojem 1. To je djelomično utonuo i oštećen sандuk ($190 \times 100 \times 35$ cm) koji na vodoravnoj strani ima plastično prikazan krst i još jedan motiv koji podsjeća na pehar.

2. — Laćevine

Druga nekropola sa stećcima smještena je na dosta golom brdu koje se prostire jugoistočno od Stjepangrada, odnosno od Gradine (kota 1152 m), koja je inače sjeveroistočno od Varoši. Lokalitet je u ovome kraju poznat pod imenom Laćevine, a same stećke ovdje zovu Kalufi. Nekropoli se najlakše može doći dosta slabim putem od Varoši, koji se uspinje do blizu ulaza u Grad, a zatim nešto spušta u selo Kolakoviće. Od Varoši su La-

Sl. 38. — Plan nekropole stećaka Laćevine u Varoši

Sl. 39. — Južna čeona strana spom. br. 1 nekropole Laćevine (Varoš)

Sl. 40. — Sjeverna čeona strana spom. br. 1 nekropole Laćevine (Varoš)

ćevine udaljene oko 1500 m, a od ulaza u Grad oko 500 m.

Tu su stećci situirani u dvije veće skupine na lijepo odabranim mjestima. Ima ih ukupno 33 primjerka, od čega 13 sljemenjaka i 20 sanduka.

Prva skupina je naročito istaknuta. Tu je ukupno 17 spomenika, od čega 12 sljemenjaka i 5 sanduka. Oni su vrlo pažljivo obrađeni, neki su danas prevaljeni, zatim djelomično utonuli i okrnjeni. Svi imaju postolja. Orijentirani su uglavnom po pravcu sjever—jug. Nekoliko primjeraka stoji drugačije, ali nije sigurno da svi stoje in situ.

Prilaže se skica rasporeda stećaka — sl. br.38.

Ispod jednog stećka je kopano, a neki su namjerno oštećeni.

Ukrašeno je 6 primjeraka, i to 4 sljemenjaka i 2 sanduka:

Broj 1 je sljemenjak sa postoljem (170 × 70 × 85 cm), nešto okrnjen i nagnut. Donjim ivicama krovnih ploha proteže se vrlo plastična tordirana vrpca koja u toj visini prelazi i preko južne čeone strane, a ide i kosim ivicama zabata. U zabatu južne čeone strane nalazi se šeterolisna rozeta sa udubljenim centrom, ispod toga se pruža friz od povijene linije sa trolistovima u međuprostorima, a u ostaloj površini te strane prikazana je dvostruka (simetrična) spirala čiji je donji uspravni dio trouglast (sl. br. 39). Na suprotnoj čeonoj strani je višeliska rozeta na stubu od koga koso desno i lijevo idu dvije grane koje se spiralno povijaju, a sa tih spirala i grana vise još po dva grozda sa svake strane (sl. br. 40). Na bočnim stranama ovoga stećka prikazani su samo frizovi od povijene linije sa trolistovima.

Broj 2 je veći sljemenjak sa postoljem, prevaljen i oštećen (185 × 85 × 125 cm). Podnu krova pruža se tordirana vrpca koja prelazi i preko čeonih strana. U zabatu južne čeone strane je rozeta u tordiranom vijencu, a ispod toga se pruža friz od povijene linije sa trolistovima, obrubljen tordiranim vrpcama. U većem donjem dijelu ove strane, desno i lijevo od toridirane uspravne vrpce, predstavljene su dvije dvostruke spirale — kao slovo S, o kojima visi po jedan grozd (sada se to usljed oštećenja samo djelomično vidi). Osim toga, slično situaciji kod prethodnog stećka, i ovdje sa svake strane po jedan grozd visi na kosim tordiranim granama (sl. br. 41). Na suprotnoj čeonoj strani su 2 koncentrična tor dirana vijenca u zabatu, ispod toga je friz kao i na prethodnoj strani, a zatim je prikazana biljna stilizacija u vidu krsta — spirala. Uspravni krak je tordiran i sa poprečnim krakovima čini trougao čiji se vrhovi proširuju u rozete. Sa krajeva poprečnih krakova krsta spušta se vrpca koja se sa obadviije strane povija kao spirala. U površinama desno i lijevo od gornjeg dijela krsta nalazi se po jedna višeliska rozeta sa kružnim vjenčićem u centru, a u sličnim površinama ispod spirala po jedna

Sl. 41. — Južna čeona strana spom. br. 2 nekropole Laćevine (Varoš)

Sl. 42. — Sjeverna čeona strana spom. br. 2 nekropole Laćevine (Varoš)

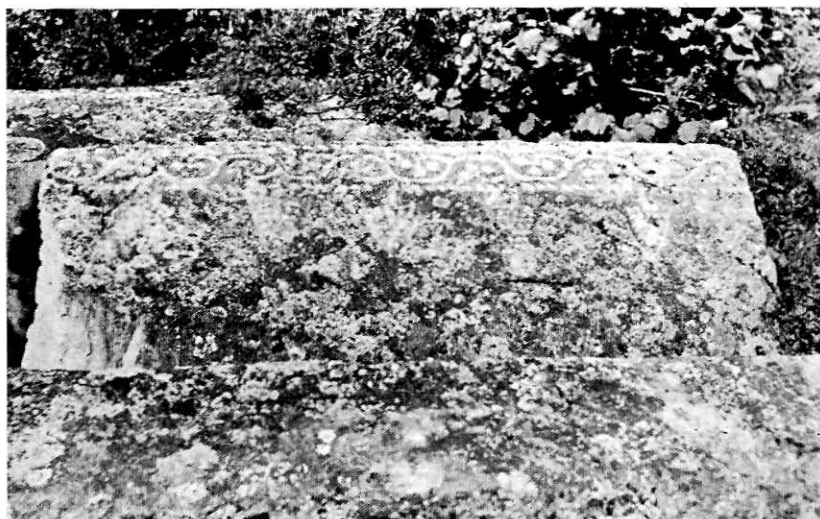
rozeta koja je tako klesana da je na periferiji plastična a prema centru je koso unutar duboko urezana (usljed oštećenja kamena ovo se samo djelomično vidi) — sl. br. 42. Jedna bočna strana se ne vidi, a na drugoj, vidljivoj (bivšoj istočnoj) pruža se friz od povijene linije sa trolistovima, obrubljen dvjema tordiranim vrpcama, sa koga na 5 mjesta visi po jedan grozd (sl. br. 43).

Broj 3 je sljemenjak sa postoljem, prevaljen i djelomično oštećen ($175 \times 60 \times 82$ cm). Svim ivicama krovnih ploha proteže se tordirana vrpca koja prelazi i preko čeonih strana. Ovaj spomenik ima friz od povijene linije sa trolistovima, obrubljen tordiranim vrpcama, koji se pruža preko svih uspravnih strana. Osim toga, u zabatu čeonih strana prikazana je po jedna oveća višelisna rozeta sa kružnim vjenčićem u sredini (sl. br. 44).

Broj 4 je sljemenjak (sa postoljem?) koji je znatno utonuo u zemlju i kod koga je skoro sve sljeme nestalo ($190 \times 85 \times ?$ cm). Na svim uspravnim stranama ovoga spomenika pruža se friz od povijene linije sa trolistovima, obrubljen dvjema tordiranim vrpcama.

Broj 5 je visoki sljemenjak ($165 \times 70 \times 125$ cm), prevaljen i oštećen ((odlomljen dio prema dnu). Ukrašen je sa svih uspravnih strana. Na južnoj čeonoj strani je friz od povijene linije sa trolistovima, obrubljen dvjema tordiranim vrpcama. Ispod toga je drugi friz kombinovan od četverostrukih cikcak-linija, zatim od uspravno izlomljene cikcak-linije i vijenaca koji imaju zrake na četiri strane. Na preostaloj površini te strane nalazi se predstava muškarca sa jednom izdignutom rukom, a drugom povijenom na bok, zatim glavom tordirano ovjenčanom i tordiranim dodatkom pozadi glave, te haljetkom koji je u gornjem dijelu vodoravno a u donjem uspravno nabran. Naznačen je i pojas (sl. br. 45). Na suprotnoj čeonoj strani ispod povijene linije sa trolistovima je friz sličan onome na prethodnoj, a onda još jedan friz od trostruke vodoravno položene cikcak-linije (sl. br. 46). Na vidljivoj bočnoj strani (bivšoj južnoj a sada vodoravnoj) ispod friza od povijene linije sa trolistovima i drugog friza kombinovanog od cikcak-linija, zatim kružnih vijenaca i rozeta sličnih kvadratima, nalazi se scena lova na jelena. Tu je najprije predstava lovca na konju, zatim kera, a onda jelena koji više sličići košuti. Iznad ove scene je krst — rozeta u kružnom vijencu, zatim »svastika«, a onda zvijezda sa kružićem u centru (sl. br. 47).

Broj 6 je visoki sanduk (možda je prvobitno bio sljemenjak ?), odvaljen od svog postolja (postolje je obilježeno sa brojem 6 a), oštećen i prevaljen ($155 \times ? \times 75$ cm). Na zapadnoj čeonoj strani je predstavljen konj sa konjanikom (ostalo oštećeno). Na suprotnoj čeonoj strani je figura muškarca, sa jednom izdignutom rukom a drugom povijenom na kuk. Na licu se vide oči i usta. Na gornjem dijelu odjeće vide se vodoravni a na donjem uspravni duboki nabori. Oko glave je vijenac

Sl. 43. — Istočna bočna strana spom. br. 2 nekropole Lačevine (Varoš)

koji predstavlja kosu (?) — (sl. br. 48). Na vidljivoj bočnoj strani (sada vodoravnoj) najprije se pruža friz od povijene linije sa trolistovima, zatim drugi friz koji je kombinovan od dvostrukih kružnih vijenaca, četvorostrukkih cikcak-linija i kvadrata čiji se uglovi produžuju te sličje rozetama. Ispod toga je predstava lova na jelena. Lovac je pješak, sa sokolom na ruci, ispred njega je ker, a ispod ovoga 2 jelena (sl. br. 49).

Druga skupina stećaka ove nekropole situirana je na nešto nižem nivou oko 20 m sjeverno. Tu se najprije nalaze 3 stećka, zatim 1 primjerak koji je još 5 m dalje a onda još 12 primjeraka koji su na brežuljuku 4 m dalje na sjever. Ova skupina, dakle, ima ukupno 16 stećaka, od čega 1 sljemenjak i 15 sanduka. Spomenici su, izgleda, bili dobro obrađeni, ali su danas veoma oštećeni i utonuli. Orijetirani su dvojako — većina po pravcu zapad—istok, a manji dio po pravcu sjever—jug. Osjećaju se nizovi. Stećci ove skupine nemaju nikakvih ukrasa.

Ostali podaci

U neposrednoj blizini naselja Varoš i naprijed opisanih nekropola stećaka nalazi se i jedan dosada nepoznat spomenik kulture. To su ostaci srednjovjekovnog grada na Gradini (oko 1200 m zračne linije na sjeveristok) koji se u narodu ovoga kraja zove Stjepangrad, a i uspecijalkarti 1:100.000 označen je tim imenom (kota 1152 m). Leži na prirodnoj kamenoj gromadi koja je sa sjevera, zapada i juga nepristupačna i koju s tih strana dobrim dijelom odvaja duboka dolina rječice Draženice koja nedaleko izvire i kod Varoši se ulijeva u Troglav. Stjepangradu se dosta lagano pristupa sa istočne strane, preko manje presedline, kuda danas prolazi put od Varoši prema Kolakovićima i dalje (sl. br. 50). Naša naprijed opisana nekropola stećaka na Lačevinama koja je oko 500 m daleko na tu stranu, pripadala je naselju Stjepangrada. Ulaz u grad usječen je u živu stijenu sa istočne strane.

(Prilaže se tlocrt grada u razmjeru 1:500 — sl. br. 51). Od ulaza vodio je dosta širok put do isturene kule (A) na zapadnom rubu glavice. Teren oko ove kule bio je terasasto uređen. Glavni dio utvrđenja sa branič-kulom (C) nalazi se na samom

Sl. 44. — Južna čeaona strana spom. br. 3 nekropole Lačevine (Varoš)

Sl. 45. — Južna čeona strana spom. br. 5 nekropole Lačevine (Varoš)

Sl. 46. — Sjeverna čeona strana spom. br. 5 nekropole Lačevine (Varoš)

vrhu stijene koja prema zapadu naglo pada. Tu se i danas raspoznaju 4 prostorije. Hrbatom stijene u pravcu zapad-istok pružao se bedem koji je bio ojačan sa 3 kule — dvije na bočnim stranama, jedna na južnoj padini stijene (D). Sa glavnim bedemom bio je povezan jedan drugi koji je išao ka jugu, a imao je svrhu da štiti prilaz gradu sa njegove najosjetljivije, jugoistočne strane (E). Koliko se to danas može utvrditi, zidovi toga bedema su bili relativno najdeblji — oko 170 cm, dok su

drugi bili oko 100 cm. Izgleda da je bočna kula (B1) imala funkciju kapi-kule.

Zatečeni ostaci zidova su skromni. Oni su uglavnom od lomljenca, sa dobro obrađenim vanjskim licem, a kao vezivno sredstvo korišten je krečni malter sa primjesom tucane cigle.

Pretpostvaljamo da je cisterna mogla biti negdje u blizini branič-kule (C), koju, međutim, ovog puta nismo našli. Sigurno je zatrpana.

Prilikom ovog površnog pregleda našli smo fragmente preistorijske i srednjovjekovne keramike, kao i troske.

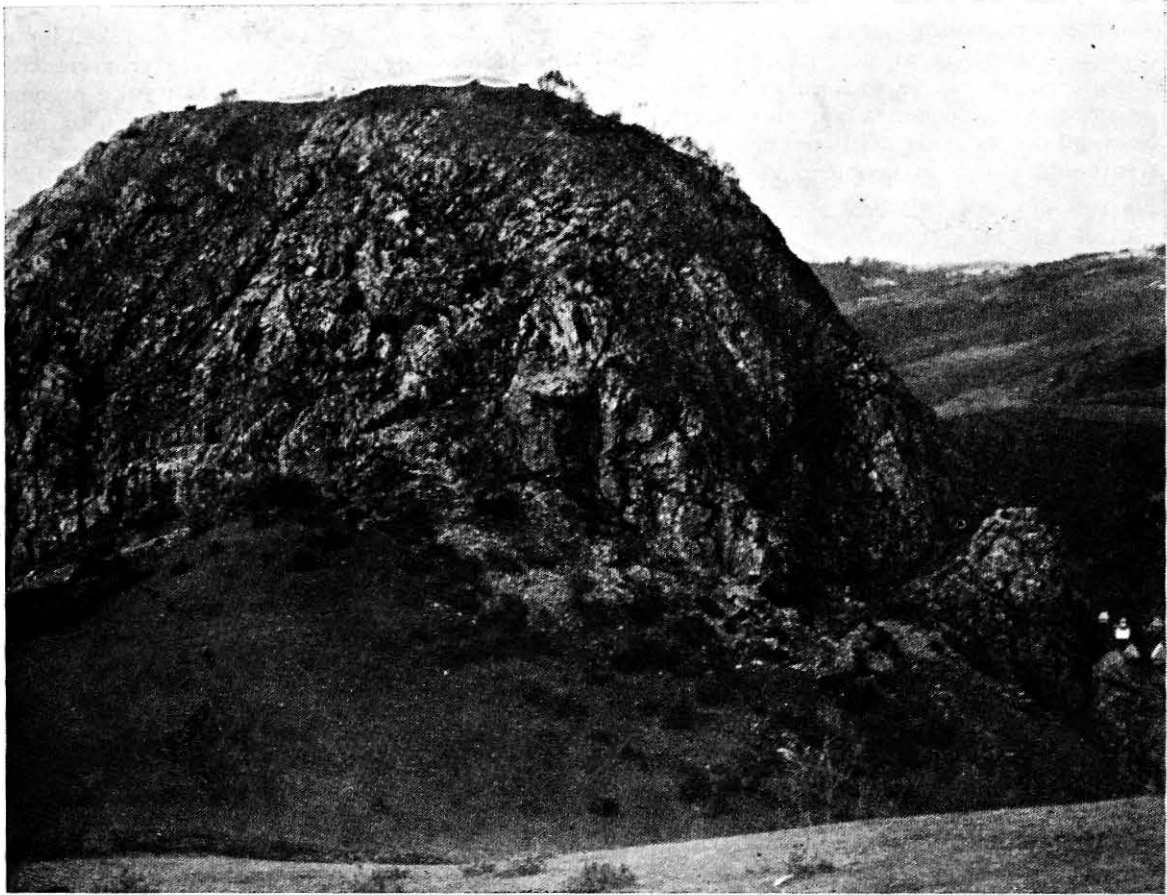
Sl. 47. — Južna bočna strana spom. br. 5 nekropole Lačevine (Varoš)

Sl. 48. — Istočna čona strana spom. br. 6 nekropole
Laćevine (Varoš)

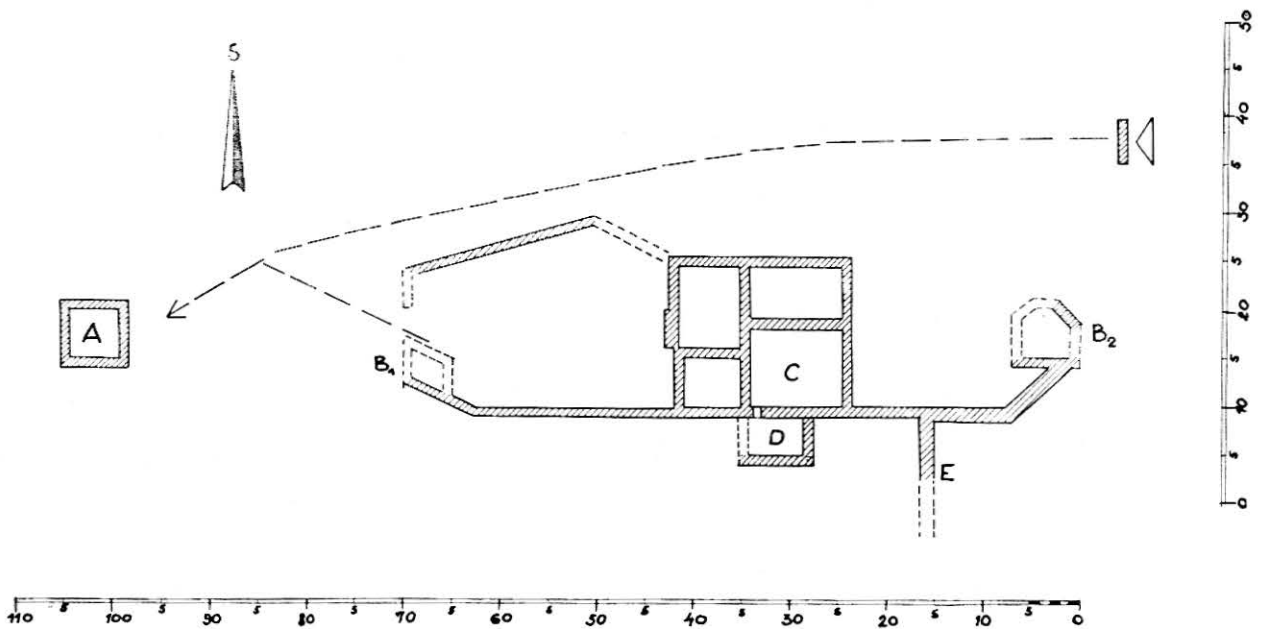
Sl. 49. — Južna bočna strana spom. br. 6 nekropole
Laćevine (Varoš)

Sl. 50. — Stjepangrad — pogled sa istočne strane

STJEPANGRAD
 u KOLAKOVIĆIMA SO
 •KALINOVIK•

RAZMJERA 1:500

Sl. 51. — Tlocrt Stjepangrada u omjeru 1:500

Oko 1 km sjeverno od Varoši, blizu današnjeg zaseoka Popovići, pokraj samoga puta, a na završanku vrlo istaknutog mjesta, naporedo sa Stjepangradom, smještena je muslimanska nekropola sa više primjeraka do danas očuvanih starih nišana. Neki nišani su gore zašiljene prizme, a neki su sa turbanima. Ima ih neobično visokih. Na ne-

koliko ovih spomenika plastično su predstavljeni motivi sablje, luka sa strelom, jabuke, topuza, a na jednome je ruka i konj. Taj vrlo visoki nišan sa turbanom i motivima konja i ruke prenesen je 1960 god. u Vojni muzej u Beograd i, uz nekoliko stećaka i nišana iz Bosne i Hercegovine, izložen na Kalemegdanu.

II

RAZMATRANJA I ZAKLJUČCI

Oblici stećaka

Na obuhvaćenom području evidentiran je ukupno 1041 stećak. Brojno stanje stećaka po naselji-

ma-lokatitetima i po osnovnim oblicima izgleda ovako:

Selo	Lokalitet — broj nekropole	Osnovni oblici				Ukupno	Napomena	
		Ploča	Sanduk	Sljem.	Krstača			
Trebečaj	Broj 1	—	65	2	—	67		
	Broj 2	—	—	5	—	5		
	Broj 3	3	8	1	—	12		
	Broj 4	—	25	—	—	25		
Ledići	Na p. u Dujmoviće	—	101	12	3	116		
	Zlatarić	—	69	5	—	74		
Šabanci		—	39	9	2	50		
Prečani	Prečko polje	—	175	9	—	184		
Donja Presjenica	Odžak	Bare	1	10	2	—	13	
		Otiješevu	—	—	2	—	2	
	Filipovići	Križevac	—	61	1	—	62	
	Mošići	Greblje	1	9	—	1	11	
Šišići	Kod Grada	—	1	1	—	2		
	Mramorje	—	30	15	—	45		
Delijaš	Vitica	—	215	28	—	243		
Gukavac	Mača brdo	—	68	1	—	69		
Varoš	Breza	—	26	2	—	28		
	Laćevine	—	20	12	—	33		
Svega		5	922	108	6	1041		

Iz prednjeg pregleda se vidi da su sanduci kao osnovni oblik naših spomenika nesrazmjerno najviše zastupljeni — 89%, iza toga dolaze sljemenjaci — 10%, dok su ostali oblici ovdje sasvim zanemareni — krstače su zastupljene sa 0,6%, a ploče sa svega 0,5% od ukupnog broja. Potrebno je napomenuti da je znatan broj stećaka djelomično utonuo u zemlju, zbog čega nije bilo moguće ustanoviti njihove tačne visine, što znači da neki stećci koje smo naveli kao ploče možda pripadaju sandu-

cima. Kako je to vidljivo, osim nešto malo krstača, ovdje nema uspravnih oblika stećaka.

Velika većina spomenika je prosječnih dimenzija. Kao i u drugim krajevima, tako i ovdje ima stećaka koji su nešto većih ili nešto manjih dimenzija od prosječnih, ali je broj takvih vrlo malen. Poneki spomenik se ipak jako ističe svojom veličinom, kao npr. jedan ogroman sljemenjak sa postoljem na nekropoli između Ledića i Dujmovića koji bez postolja ima ovakve dimenzije: 220 ×

× 110 × 150 cm, ili jedan sanduk na nekropoli broj 2 u Trebečaju koji svojom velećinom zaista iznenaduje: 260 × 140 × 140 cm.

Znatan broj stećaka u obliku sanduka, a pogotovo onih u obliku sljemenjaka, imaju postolja. Izvjestan broj sanduka i sljemenjaka je prema dnu nešto uži. Sljemenjaci nisu redovno niski, kakve često nalazimo u istočnoj Bosni.

Po svom brojnom stanju naročito se ističe nekropola u Delijašu. Sa svoja 243 stećka ona spada među desetak najvećih nekropola u Bosni i Hercegovini. I nekropole u Prečanima i Ledićima pripadaju skupini od nekoliko desetina najbrojnijih nekropola. Na području Trnova nema osamljenih, individualnih stećaka, a nema ni sasvim malih nekropola, osim jedne u Trebečaju sa 5 spomenika i one na Otiješevu kod Odžaka koja ima svega 2 spomenika, i to na rastojanju od oko 40 m.

Ukrasi stećaka

Od ukupnog broja stećaka u okolini Trnova, njih 66 imaju ukrase, što iznosi 6%. To je dosta nizak procenat ukrašenih, jer je manji od dosada obrađenih područja oko Kalinovika, Kupresa i nekih drugih. Po tome se trnovački kraj približuje

krajevima centralne Bosne gdje je također relativno vrlo malen broj ukrašenih spomenika.

Evo kako broj ukrašenih stećaka Trnova izgleda po lokalitetima i po osnovnim oblicima:

Selo	Lokalitet — broj nekropole	Osnovni oblici				Ukupno	Napomena	
		Ploča	Sanduk	Sljem.	Krstača			
Trebečaj	Broj 1	—	—	—	—	—		
	Broj 2	—	—	—	—	—		
	Broj 3	—	—	—	—	—		
	Broj 4	—	5	—	—	5		
Ledići	Na p. za Dujmoviče	—	10	—	3	13		
	Zlatarić	—	3	—	—	3		
Šabanci		—	1	1	—	2		
Prečani	Prečko polje	—	16	4	—	20		
Donja Presjenica	Odžak	Bare	—	1	—	—	1	
		Otiševo	—	—	1	—	1	
	Filipovići	Križevac	—	1	—	—	1	
	Mošići	Greblje	—	—	—	1	1	
Šišići	Kod Grada	—	—	1	—	1		
	Mramorje	—	2	1	—	3		
Delijaš	Vitica	—	3	2	—	5		
Gukavac	Mača brdo	—	3	—	—	3		
Varoš	Breza	—	1	—	—	1		
	Lačevine	—	2	4	—	6		
Svega		—	48	14	4	66		

Od nekropola koje imaju više od 10 stećaka najveći procenat ukrašenih je u Lačevinama (Varoš) gdje iznosi 18%, iza toga dolaze nekropole u Prečanima i Ledićima (na putu prema Dujmovićima) sa 11%, dok su sve druge daleko ispod njih — Šabanci sa 4%, itd. Među najmanjim nekropolama znatan broj ukrašenih ima ona br. 4 u Tre-

bečaju — 20%, a još veći ona u Otiješevu kod Odžaka — 50%.

Iz prednje tabele vidi se da stećci u obliku ploča nemaju ukrasa uopšte, zatim da najmanje ukrasa imaju sanduci — 5%, znatno su bolje ukrašeni sljemenjaci — 13%, dok krstače u tome pogledu stoje nesrazmjerno najbolje — 67%.

Na stećcima Trnova pojavljuje se ukupno 48 vrsta reljefnih motiva na 116 stranica tih spomenika. Svi ti raznovrsni motivi zastupljeni su 230 puta.

U skupini dekorativnih motiva po svom broju ističe se **tordirana plastična vrpca**, koja se javlja 38 puta. Najčešće ona ojačava donje ivice krova sljemenjaka ili porubljuje frizove u obliku povijene linije sa trolistovima na sljemenjacima i sanducima. Najviše je zastupljena na nekropoli u Lačevinama kod Varoši. Po načinu izrade, mjestu gdje se koristi i drugim osobinama ovaj motiv se ne razlikuje od takvog motiva ostalih krajeva Bosne i Hercegovine.

Drugi najbrojniji motiv dekorativnog karaktera je **povijena linija sa trolistovima**, koja se javlja 20 puta, i to kao friz na vertikalnim stranama sljemenjaka i sanduka. I ovaj motiv se najviše vidi na nekropoli u Lačevinama. Vrlo je zanimljiv nalaz ovoga motiva na sljemenjaku br. 2 te nekropole gdje na 5 mjesta visi po jedan grozd (sl. br. 43). Dosada ovakav motiv nije bio poznat. Ovaj slučaj nam pokazuje da tzv. povijena linija sa trolistovima predstavlja vinovu lozu. Sa dosta razloga se sada možemo upitati: da li smo imali uvijek pravo ako smo dosada ovakav motiv tretirali kao isključivo dekorativan?

Slijedeći nešto brojniji motiv ove skupine je **obična plastična vrpca**, koja se javlja 19 puta, i to nekada u vidu jednostavne vrpce, a nekada u vidu bordure na vodoravnim stranama ili okvira na uspravnim stranama.

Motiv cikcak-linije javlja se ovdje 7 puta u različitim vidovima — nekada kao friz ili kao bordura od samih jednostavnih takvih linija, što često vidimo i u drugim krajevima Bosne i Hercegovine, a ponekad su cikcak-linije kombinovane sa vjenčićima ili kvadratićima, kakve frizove vidimo inače vrlo rijetko, i to samo oko Stoca.

Motiv manjih ispupčenja u vidu polujabuka javlja se 15 puta na stećcima Ledića, Šabanaca, Šišića i Delijaša. Taj motiv je ovdje, kao i u ostalim područjima, više elemenat uspravnih spomenika a mnogo rjeđe onih ležećih. Ništa sigurno se još ne može reći o njegovom značenju na stećcima.

Ostali dekorativni motivi su sasvim malobrojni i među njima uglavnom nema ničeg osobitog. Tu su **motivi pravougaonika, kvadrata i friza od kosih paralelica**. Istakli bismo, ipak, **motiv friza kombinovanog od vjenčića, kvadratića i cikcak-linija** (javlja se 3 puta) u Lačevinama, koji je rijedak, te **motiv arkada** koje su veoma stilizovane na nekropoli u Šabancima.

Najbrojnija je skupina motiva simboličnog karaktera.

Najbrojniji motiv ove skupine je **krst**, koji se javlja ukupno 25 puta, najviše kao **običan**, zatim kao **stilizovan**, a onda kao »svastika«, te kao **krst-rozeta**. Obični krstovi su vrlo čest motiv i stećaka drugih krajeva. Ovdje bi se mogao istaknuti jedinstven slučaj pojave običnog krsta kao heral-

dičkog motiva na stećku nekropole u Prečanima (sl. br. 18). Bez sumnje, najinteresantniji su stilizovani krstovi. Među ovima su originalna 2 primjerka na nekropolama Ledića kod kojih se krakovi završavaju kao kružni vijenci, s tim što gornji i donji vijenac nije spojen nego s jedne strane prikazan kao otvoren (sl. br. 9 i 13). Nekoliko primjeraka ovih krstova na nekropoli u Prečanima su predstavljeni tako da u njima vidimo i predstave ljudi, sa rukama i nogama (sl. br. 20, 22 i 23). U jednom slučaju krakovi krsta se završavaju kao sidra (Ledići). Ima takvih stilizacija koje su više ljudske figure nego krstovi. Takve stilizovane ljudske figure javljaju se 12 puta, i to isključivo na nekropoli u Prečanima. Samo na jednome spomeniku vidimo ga 7 puta, i to u 4 varijante (spom. br. 9.). Glava je obično okruglasta, elipsasta ili rombična, ramena su ravna ili uzdignuta, odnosno spuštena, ruke su obično uzdignute, trup je uzak ili je samo linijom označen, a noge se redovno račvaju prema dolje. Ako ovakve motive uvrstimo u skupinu simbola a ne u skupinu figura, što nam se čini opravdanijim, onda ovih 12 primjeraka treba zbrojiti sa pomenutim 25, što bi značilo da se motiv krsta javlja ukupno 37 puta.

Relativno česti motivi su i **biljne stilizacije** koje se u raznim varijantama javljaju 12 puta, i to na spomenicima Ledića i Lačevina. I dok su oni u Ledićima dva dosta jednostavna nešto povijena simetrična lista (spom. br. 7), dotle su oni u Lačevinama veoma stilizovani — ili je to stabljika sa dvije simetrične obične spirale, ili tordirana stabljika sa dvije S spirale o kojima vise grozdovi; nekada se stabljika na vrhu pretvara u stilizovanu rozetu, a nekada se gornji dio stabljike pretvara u krst kod koga se krakovi završavaju kao rozeta i koji ima dvije kose vrpce kao spojnice gornjeg uspravnog i poprečnih krakova zbog čega slični na »raspeće« (spom. br. 1 i 2). Na ovome mjestu nisu uračunate brojne stilizacije u vidu vitice sa trolistovima, pa ni ona sa 5 grozdova, iako bi bilo razloga da i takve motive jednako tretiramo. U svakom slučaju, očito je da biljne stilizacije stećaka Trnova, posebno stećaka Lačevina, imaju mnogo originalnog i da predstavljaju jednu od najvrednijih likovnih osobina ovoga kraja.

Motiv rozete se ovdje pojavljuje također 12 puta, i to najčešće na spomenicima Lačevina. Redovno je rozeta plastično, ali različito prikazana — nekada zauzima površinu zabata sljemenjaka, nekada je pandan spirali, također na čeonim stranama sljemenjaka, vidimo je i kao završetak stabljike u biljnim stilizacijama, ili kao elemenat u frizu, zajedno sa cikcak i drugim motivima. U nekoliko slučajeva ona je okružena tordiranim vijencem, a u nekoliko opet ona ima vjenčić kao svoj centar. U jednom slučaju Lačevina ovaj motiv je čista zvijezda koja još u svojoj sredini ima mali kružić. Rozete Trnova nisu stereotipne, ne ponavljajući se i vrlo su brižljivo klesane. U tome pogledu im se rijetko mogu naći paralele.

Na našim stećcima su okrišteni i **motivi polumjeseca i sunca**. Prvi se javlja 6 a drugi 3 puta. Skoro uvijek su plastično predstavljeni. Polumjesec se javlja sâm, ali ga imamo i udruženog sa suncem, sa krstom ili sa lukom (luk sa strelom). U dva slučaja on se nalazi na spomenicima u obliku krstača. Sunce je predstavljeno punim krugom i obično je u društvu polumjeseca ili rozete (zvijezde).

U skupinu simbola uračunali smo i **motiv obične ili plastične linije** kao srednjice vodoravnih pravougaonih strana sanduka, koji se javlja 8 puta. Mislimo da on označuje grobnice sa dva pokojnika, kao što je to uobičajeno i na stećcima nekih drugih područja.

Motiv mača ističe pokojnika kao junaka u boju i turniru, a možda i kao vještog i hrabrog lovca dok je bio živ. Ovaj motiv se javlja ukupno 8 puta u različitim situacijama: kao osamljen, zatim uz štit, a onda i u ruci muškarca, od čega jedanput uperen na lava (?). U dva slučaja to nije mač nego sablja koju vidimo na spomenicima u obliku krstača, što upućuje na relativno kosnije vrijeme. Mač je, inače, uvijek prav, sa okruglastom glavom, krsnicom i koricama. U jednom slučaju korice mača su tordirane (Prečani), što je vrlo rijetka pojava.

Pored mača, na našim stećcima se javljaju i **motivi štita, luka sa strijelom i buzdovana (čomage)**. Prvi se javlja 3 puta, zajedno sa mačem, u uobičajenom položaju u odnosu na mač. Motiv luka se javlja također 3 puta, od čega jedanput u ruci lovca. Buzdovan vidimo 4 puta, od čega 3 puta na spomenicima u obliku krstača, zajedno sa sabljom ili mačem. Značenje ovih motiva je slično značenju štita — isticanje vrijednosti pokojnika u ratu i turniru dok je bio u životu.

Od ostalih motiva koji bi mogli da se uvrste u skupinu simbola potrebno je navesti 3 primjerka kružnih vijenaca, od kojih se jedan primjerak sastoji od dva koncentrična vijenca. Ovdje su oni tordirani, što nije redovan slučaj u drugim područjima. Na ovome mjestu treba napomenuti da pored ovih postoji još nekoliko tordiranih vijenaca, kao što je onaj koji okružuje rozetu ili krst — rozetu u Laćevinama, ili kao što su mali vijenci u sastavu frizova, također u Laćevinama. Kružni vijenci su, inače, vrlo uobičajen motiv reljefa stećaka u čitavoj Bosni i Hercegovini.

Po svom izgledu sličan kružnom vijencu je **motiv »kamenice«** ili **»vodenice«**, koji se u Trnovu javlja samo jedanput. Po jedanput se još ovdje pojavljuju **motiv štapa, motiv čaše i motiv paralelnih rebara**. Drška štapa je, po svojoj prilici, oštećena (Prečani). Inače, već je izvjesno da štap nije simbol samo djeda kao najvišeg dostojanstvenika srednjovjekovne bosanske crkve, nego i drugih dostojanstvenika. Motiv na nekropoli Breza (Varoš) slični čaši, ali to nije sasvim sigurno. U najnovije vrijeme smo slične motive našli na nekoliko mjesta Nevesinjskog i Popovog polja. Motiv

rebara se javlja na dječjem spomeniku u obliku sanduka u Gukavcu. On nije samo na vodoravnoj strani nego i na svim uspravnim stranama toga spomenika. Dosada nam nije bilo jasno šta ovaj motiv predstavlja (nalazili smo ga kojiput na vodoravnim stranama sanduka), iako smo već bili izrazili pretpostavku o predstavi kuće, ali sada, zato što ga imamo i na ostalim stranama spomenika, čini nam se da nema sumnje da je to zaista predstava kuće brvnare.³

Posljednji motiv ove skupine je onaj u Delijašu koji se sastoji od 2 kruga koja su spojena debelom vrpcom. Takav se motiv prvi puta susreće na stećcima i u ovome momentu se ništa sigurno o njemu ne može reći.

Skupina **figuralnih predstava** na stećcima Trnova nije tako brojna kao prethodne, što je, uostalom, pojava i u drugim krajevima Bosne i Hercegovine. Takve predstave se ovdje javljaju 16 puta.

Relativno najviše je **scena lova na jelena (4 puta)**. One se nalaze na nekropolama Šišića, Delijaša i Laćevina. U tri slučaja lovac je na konju, a ispred njega su jelen i ker. U jednom slučaju je lovac bez konja, ali sa sokolom u ruci. On je u lovu na dvije košute. Ovakva scena nije uobičajena na dosada evidentiranim stećcima. Bolje očuvane i originalnije rađene su scene lova u Laćevinama, pa su one i zanimljivije. Na ljudskim figurama tih scena prikazana je i odjeća na kojoj se vide vodoravne i uspravne pruge (spom. br. 5 i 6).

Od drugih uobičajenih scena sa više figura ovdje imamo samo još jedan primjerak **scene kola**, i to na sljemenjaku u Delijašu. Tu su 5 muškaraca koji su dosta jednostavno predstavljeni, bez naznake ikakve odjeće. Ruke su im ravnomjerno povijene, bez naznake šaka i prstiju. Oko glava triju figura se jasno vide vijenci, ali po veličini drugih glava pretstopstavljamo da i one imaju takve vijence. Mislimo da ti vijenci predstavljaju kose. Ne može se sigurno reći u kojem pravcu ovo kolo kreće, jer su donji dijelovi nogu oštećeni, ali po nagibu nekih figura rekli bismo da one kreću ulijevo.

Ljudske figure se još pojavljuju 5 puta, i to 2 puta u predstavi **muškarca sa uzdignutom rukom** (Laćevine), jedanput je to **muškarac sa mačem** (Prečani), jedanput je **muškarac sa lukom** (Delijaš), a jednom je **muškarac na konju** (Laćevine). Najzanimljivije su figure sa uzdignutom rukom (sl. br. 45 i sl. br. 48), koje po svemu slične takvim na Radimlji kod Stoca. Takvi motivi su vrlo rijetka pojava na stećcima. Tu su šake sa prstima jako istaknute i sva pažnja je koncentrirana na taj dio figure. O značenju tako predstavljene figure na stećcima postoje različite pretpostavke (vojvodski portreti, pozdrav bogu i sl.), ali nam se čini da ona prije svega simbolizira vlast.

Motiv triju ljudskih likova (glava) na jednome sanduku nekropole u Ledićima (sl. br. 8) originalna

³ Š. Bešlagić, Ljubinj, Naše starine X, 1965, 157

je pojava na dosada poznatim stećcima. Dosada smo jedino ponekad nalazili predstavu jednog lika na krstačama, a sada, evo, njih tri zajedno, i to na ležećem stećku. Vjerojatno se ovdje radi o zajedničkoj grobnici, odnosno o grobu u kojemu su istodobno sahranjena 3 lica, na čijem stećku je klesar htio da dade njihove portrete. Motivi su usljed atmosferilija nešto oštećeni, pa se detalji na likovima ne raspoznaju.

Natpisi na stećcima

Na području Trnova još mnogo ranije su evidentirana i obavljena dva natpisa na stećcima. Ovog puta smo našli te natpise i ispravili njihovo čitanje. Jedan se natpis nalazi na nekropoli u Prečanima a drugi na nekropoli u Donjoj Presjenici.

1. — Natpis u Prečanima

Na vodoravnoj strani sanduka broj 9 nekropole u Prečanima na neuobičajen način urezan je veći dio natpisa. Naime, natpis teče odozdo prema gore. Osim toga, slova su urezana bez prethodno isplaniranih površina, i to nakon ukrasa koji su također urezani na toj strani, pa su slova zadnjih riječi ubačena dosta neuredno i tamo gdje su mogla da stanu, a da ne pokvare prethodnu ukrasnu stilizaciju. Tako je ispalo da natpis ove strane ima 8 redova, s tim što je zadnja riječ od jednog slova došla izvan svega, tj. u osmi red (sl. br. 20).

Transliteracija natpisa izgleda ovako:

CE ΛEYICN HBAH' NA CBOEH ZEMLH
 BPAETH & H APX'IKHNO IKPAHT
 E ME & CBMB BHAB
 & KO BH & BH
 VETE
 BHTH
 & KO H
 &

Natpis se nastavlja i na sjevernoj čeonj strani. I tu je on kasnije urezan, i to samo u jednom redu. Njegov kraj je nejasan usljed oštećenosti kamena. Taj dio natpisa danas izgleda ovako:

ACE HCA MA'B

Ovaj natpis je objavio Ćiro Truhelka 1894. godine djelomično pogrešno. Na glavnom dijelu natpisa, tj. na onome dijelu koji se nalazi na vodoravnoj strani, Truhelka nije uočio jedno *č*. Inače ga je dobro pročitao. Međutim, on je drugi dio natpisa pročitao sasvim proizvoljno i saopštio nešto što uopšte ne postoji.⁵

⁵ Ć. Truhelka, starobosanski natpisi, Glasnik zemaljskog muzeja 1894, 190—191 i Wissenschaftliche Mitteilungen III, 465.

Od ostalih predstava sa životinjskim figurama u Trnovu još imamo predstavu jelena i psa na krstači u Mošićima i vrlo zanimljivu predstavu lava (?) prema kome je uperen mač na nekropoli u Trebečaju (sl. br. 2). Sličan motiv sa lavom našli smo još jedino u Nekuku kod Stoca.⁴ Držimo da ovaj motiv ima mnogo simboličnog — borba čovjeka sa najjačom krvoločnom zvijeri i svladavanje te zvijeri, pobjeda dobra nad zlim.

Transliteracija toga dijela Truhelkinog natpisa je ovakova:

CE CHVE PAHAB

Ispred početka natpisa ne primjećuje se da je nekada bio urezan krstić, kako je to na znatnom broju natpisa bilo već uobičajeno, ali nam izgleda da je moglo biti neko slovo. Pošto drugi dio natpisa počinje sa ASE, a ne samo sa SE, pretpostavljamo da je i ova riječ mogla imati slovo A. Majstor se na dva mjesta služio ligaturom — spaja I i N u riječi DRUŽINO i P i I u riječi PISA. Interesantno je da mu perfekt glagola biti u prvom licu singulara glasi JA S'M' BIL', umjesto JA SAM BIO. Isto tako je interesantno i vrlo neobično što *č* ispred riječi KO koristi u dva slučaja u smislu KAO. Pisar upotrebljava poluglas na kraju riječi koje se završavaju konsonantom, a jedanput i u sredini riječi. Većina slova su mu uobičajena. Njegov *ž* je nešto rjeđe, tako isto i K, a za *č* upotrebljava slovo koje je uobičajeno za *č*.

Šteta je što nismo u mogućnosti da rekonstruiramo ime pisara.

Tako bi, po našem mišljenju, transkribovan natpis glasio:

(A)SE LEŽI IVAN' NA SVOJEI ZEMLI BRA-TJA I DRUŽINO. ŽALITE ME. JA S'M' BIL' JA KO VI, A VI ČETE BITI KO I JA.

ASE PISA MDJA ...

Iz ovog natpisa vidimo da se radi o grobu nekog Ivana. U to vrijeme vjerovatno još nije bilo prezimena. Osim toga, znamo da je sahranjen na svojoj zemlji. Pošto nije navedeno da je na plemenitoj, ne možemo tvrditi da je Ivan bio plemić, ali je svakako bio imućniji mještalin i ugledan u svome kraju.

Po tome što se ovdje ne navodi prezime, zatim po obliku većine slova, a naročito po slovima *ž*, *e*, *z*, *n*, *l*, *t* i *u*, koja, bez sumnje, spadaju u najraniji period korištenja ovih lapidarnih slova, držimo da natpis iz Prečana potječe iz XIV vijeka.

2. — Natpis iz Donje Presjenice

Naš drugi natpis se nalazi na lokalitetu Otišejevo kod zaseoka Odžak koji pripada Donjoj Presjenici. On je urezan u 4 reda južne bočne strane skoro osamljenog sljemenjaka sa postoljem (drugi

⁴ Š. Bešlagić, stećci na Nekuku kod Stoca, Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu, knj. XXI, Beograd 1958, 156—157, sl. 2.

još jedini stećak na ovome lokalitetu daleko je oko 40 m.). Spomenik je oštećen na nekoliko mjesta, zbog čega nedostaju i neka slova natpisa prvog, trećeg i četvrtog reda. Evo kako on danas izgleda (sl. br. 26):

... ΕΛ . . . . . ΝΟΓΕ
ЗЕМЛЕ УБНА·ХЪ Н ДОМОМЪ ДОХОХЪ
·ΟΥΤΕΝΟ ПОСТ·ХЪ Н Ν СΒΩΗ ΒΥΦΑΗΗ
..ΓΟΧЪ

Natpis je 1894. godine objavio Ćiro Truhelka.⁶ I tada je spomenik bio oštećen, ali ipak nešto manje nego danas, zbog čega je Truhelka mogao da vidi još neka slova. Tako je npr. vidio dio imena pokojnika, što je vrlo važno. Međutim, Truhelka je napravio nekoliko propusta, što ovom prilikom ispravljamo. Prije svega potrebno je konstatovati da se natpis ne nalazi na sjevernoj strani, kako je to naveo Truhelka nego na južnoj bočnoj strani.

Truhelkina transkripcija natpisa glasi:

(S)E L(EŽ)I HRELJ (A) . . . MNOGE (Z)EMLJE
OBIDEH' I (D)OMOM' DOĐOH' (I) POČTENO
POSTAH' I N(A) SVOJI BAŠTINO(J) (LE)GOH'

Ako pretpostavimo da su se slova imena ranije vidjela i da je ime dobro pročitano, moglo bi se uzeti da je čitav prvi red dobro rekonstruisan. U drugom redu nije sigurno da druga riječ završava sa EH, kako to Truhelka tvrdi. Donji dio slova

D u slijedećoj riječi je vidljiv. Truhelkino I iza toga se ne vidi, a i nepotrebno je na tome mjestu. Slijedeća riječ sigurno počinje sa P, iako je to slovo oštećeno, što je i Truhelka držao. Zatim, predzadnja riječ ne glasi BAŠTINO(J), nego BAŠTINI.

Mislimo da je pravilna transkripcija ovoga natpisa slijedeća:

(S)E L(EŽI HRELJA . . . M)NOGE ZEMLE OBI-
D(O)H' I DOMOM' DOĐOH' POČTENO POST(A)H'
D(O)H' I DOMOM' DOĐOH' POČTENO POST(A)H'
I N(A) SVOI BAŠTINI (LE)GOH'

I u ovome natpisu nema prezimena pokojnika. Pokojnik je bio feudalac, jer je sahranjen na plemenitoj zemlji. Natpis nam govori i o tome da je imenovani dosta putovao, vjerovatno u službi svoga kralja ili nekog višeg feudalca. Slične formule obilaska mnogih zemalja, kao i ona da je legao na svojoj baštini, mogu se vidjeti i na nekim drugim stećcima Bosne i Hercegovine.

Pisar je vješt u svome poslu. Često koristi aorist kao stariji glagolski oblik. Za slovo O nekada upotrebljava obično a nakada grčku omegu. Neuobičajeno mu je slovo Đ, jer umjesto njega upotrebljava Ć. Kod prijedolga NA izostalo mu je slovo A, a u riječi BAŠTINI neuobičajeno mu je zajedničko slovo za N i I. Poznaje slovo ŠT ili ŠČ. (Truhelka je tu pogrešno naveo ligaturu između slova ŠT i I).

Po obliku slova ovaj natpis bi najprije spadao u početak XV v.

Još neke osobine stećaka Trnova

Kao i u većini drugih krajeva Bosne i Hercegovine, i nekropole stećaka područja Trnova situirane su u blizini srednjovjekovnih naselja i kamenoloma. Osim toga, one su redovno postavljene pokraj ondašnjih (a i današnjih) putova, na humkama ili na zaravancima istaknutih zemljišnih predjela.

Za kopanje grobnih raka i postavljanje stećaka iznad njih uglavnom je pravac zapad—istok bio orijentacija. Na više nekropola je mali broj stećaka ipak postavljan drugačije — po pravcu sjever—jug. Od velikih nekropola jedino ona na putu od Ledića prema Dujmovićima ima veliku većinu stećaka koji su postavljeni po pravcu sjever—jug. Na nekoliko nekropola taj mali broj drugačije postavljenih stećaka nalazi se više prema periferiji. Ni ovaj puta nije moguće ništa sigurno reći o toj drugačijoj orijentaciji.

Stećci su, inače, skoro uvijek postavljeni u nizove, okomito na pravac orijentacije.

Velike nekropole su sigurno bile zajedničke za čitavo naselje ili za nekoliko obližnjih naselja, za čitavo bratstvo, kao što su one u Delijašu, Prečanima, Ledićima itd. Po rasporedu stećaka vidi se da su ovakve nekropole dosta kompaktne. Tek na

periferiji nekih od njih ta kompaktnost je nešto razbijena i nazire se neznatno odvajanje pojedinih porodica. Pošto su te nekropole relativno duže trajale, znači da je izvjesno odvajanje grobova počelo krajem perioda života nekropole. To se npr. osjeća u Prečanima, Šabancima i Ledićima. U Trebečaju, npr., prva nekropola je vjerovatno bila zajednička, a kasnije su se pojedine porodice počele odvajati i stvarati svoja posebna groblja. Na toj relativno starijoj nekropoli stećci su slabije obrađeni i bez ukrasa su, a na ovim relativno kasnijim stećci su pažljivije klesani, obično su nešto viši i barem neki od njih imaju ukrase. Takvi viši, bolje obrađeni i ukrašeni stećci velikih nekropola obično se nalaze na njihovim perifernim dijelovima, što također govori o njihovom nešto kasnijem postavljanju. Isto tako i krstače, ukoliko se uopšte javljaju, nalaze se na krajevima nekropola, kao npr. u Ledićima, zbog čega spomenike takvog oblika s razlogom stavljamo na kraj perioda stećaka.

I u području Trnova, slično situaciji u drugim krajevima Bosne i Hercegovine, za nekropole stećaka vezana su kasnija kršćanska ili muslimanska pokopavanja. Najčešće su ti novi spomenici odmah do stećaka, kao što je npr. slučaj u Ledićima, Šabancima, Prečanima i Delijašu, a ponekad su noviji spomenici u neposrednoj blizini stećaka kao

⁶ Ć. Truhelka, Starobosanski natpisi, Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo 1894, 191—193 i Wissenschaftliche Mitteilungen III, 466—467.

što je slučaj u Trebečaju i Šišićima. Vremenska povezanost stećaka i krstača, odnosno nišana, vidi se i po tome što neki od ovih docnijih spomenika posjeduju ukrase koji su direktan utjecaj stećaka. Na nišanima u selu Govedovićima, koji nisu u neposrednoj blizini stećaka, prikazana je scena lova na jelena, pa čak tu i imamo i natpis u »bosančici« (usljed višekratnog krećenja nišana natpis je toliko plitak da ga nije bilo moguće čitavog rekonstruirati), a na nišanima u selu Turovima blizu samoga Trnova, koji također nisu blizu stećaka, vidimo ljudsku figuru, zmiju i druge motive sa stećaka. Zanimljiva je i pojava obratnog utjecaja. Tako npr. na visokom sljemenjaku nekro-

pole u Šabancima vidimo motive jabuka, sablje i kijače, koji su tipični motivi nišana.

U odnosu na tehničku obradu među stećcima Trnova ima znatnih razlika, naročito kad posmatramo ukrase. To govori o relativno dugom trajanju nekropola, zatim o djelovanju majstora ne samo iz ovih nego i iz drugih krajeva. Najistaknutiji je utjecaj hercegovačkih klesara, što se najviše primjećuje u Varoši.

Ovom prilikom nisu ustanovljeni ostaci crkava na nekropolama Trnova, a nije se ni pristupalo ispitivanju grobova ispod stećaka. Ustanovljeni su, pak, grobovi koji su na površini zemlje samo kamenjem oivičeni, a nije isključeno da ima i grobova bez ikakvih danas vidljivih oznaka.

Stjepangrad i naselje Varoš

Ostaci utvrđenog srednjovjekovnog grada kod Varoši, o kome je nešto bilo riječi naprijed, dosada nisu bili evidentirani, niti se taj grad spominje u istorijskim izvorima. Koliko se to po osobinama njegove arhitekture koju smo danas našli može reći, ovaj grad spada među manje ali razvijenije gradove XIV i XV vijeka. Vjerovatno je on pripadao maloj župi Mrežici koja je bila u sastavu župe Bistrice. Mrežicom se i danas naziva kraj oko Varoši. U srednjovjekovnoj župi Bistrici spominju se gradovi Prilep (»de Prilip de Bistriza«)⁷, Ostrovica, a možda i grad Bistrica (1448. i 1454. g.), čije ubiciranje nije poznato. Možda će dalje proučavanje ostataka ovoga grada dovesti do toga da je on u svoje vrijeme bio Ostrovica, odnosno Bistrica?⁸

Narodno predanje ovaj grad pripisuje Hercegu Stjepanu (1435—1466. g.). Iako skoro svi hercegovački gradovi nose ista imena, ipak nije bez osnova postanak njegovog današnjeg imena. Vremenski to znači XV vijek, što otprilike odgovara i osobinama njegovih građevinskih ostataka. Njegovo pripisivanje Hercegu Stjepanu, a ne Jerini ili Mariji Tereziji, upućuje na zaključak o utjecaju Hercegovine u ovome kraju, a razumije se i Kosača, kojoj je velikaškoj porodici pripadao Herceg.

Srednjovjekovno podgrađe je bilo vjerovatno gdje je današnja Varoš. Grad je vjerovatno korišten i u turskom periodu, ali po svemu izgleda da je to trajalo kraće vrijeme i da on za Turke nije bio od većeg značaja. U »Popisu bosanskih spahija iz 1711. god.« spominju se timarlije Omer i Ali iz Mrežice, u nahiji Bistrici, sa prihodom od 12.000, odnosno 3.500 akči.⁹

Poznati turski putopisac Evlija Čelebija putujući iz Srbije u Hercegovinu i dalje, naišao je ovuda 1664. god. Kaže da je od Ustikoline do Dobrog Polja putovao sedam sati. Za samo Dobro Polje kaže da je krasno selo na obali Bistrice koje ima 300 kuća, sa vinogradima i baštama. Hvali pastrmke koje se love u Bistrici. Čelebija je odatle do Jeleča putovao pet sati.¹⁰

Dobrim Poljem se danas zove selo koje leži pokraj ceste Sarajevo—Kalinovik, oko 3 km zapadno od Varoši, ali se tim imenom naziva i šire područje u koje spada i današnje selo Varoš. Kroz Dobro Polje protiče Dobropoljska rijeka koja u samome selu prima Toplicu, a kod Varoši Troglav i neke druge pritoci, a onda teče kao Bistrica koja se južno od Foče salijeva u Drinu. Mislimo da se Čelebijino »krasno selo« Dobro Polje odnosi na selo koje se danas zove Varoš. Za to, istina, nemamo sasvim jasnih dokaza, ali, s obzirom na okolnost da je Varoš i do dolaska Turaka, zbog srednjovjekovnog utvrđenog grada, tzv. Stjepanграда, bila važno naselje, svakako važnije od svih obližnjih, što se vidi i po nekropolama stećaka, zatim da se blizu Varoši — ispred današnjeg zaseoka Popovići — nalaze ostaci jedne velike nekropole sa starim muslimanskim nadgrobnim spomenicima koji posjeduju reljefne motive slične onima na stećcima, a onda i po putu kojim je vjerovatno išao i Čelebija, posebno po podatku da je od Dobrog Polja do Jeleča ostavio pet sati vremena, može se sa dosta sigurnosti pretpostaviti da je Čelebija bio u Varoši.

Kronologija stećaka

Po svojim osobinama stećci Trnova spadaju u okvir dosada proučenih stećaka Bosne i Hercegovine. Osim nešto krstača, ovdje nemamo drugih

uspravnih oblika. Krstače Trnova, iako su rustične, posjeduju reljefni inventar koji se vidi i na najstarijim spomenicima turskog perioda — sablje, jabuke i kijače — zbog čega ih možemo staviti u kraj XV i početak XVI vijeka. U isto vrijeme spadaju i malobrojni visoki stećci koji imaju tak-

⁷ M. Dimić, Zemlje Hercega sv. Save... 232—233

⁸ M. Dinić, isto tamo; M. Vego, Naselje bosanske srednjovjekovne države, Sarajevo, 1957, 97 i 177.

⁹ Vl. Šavić, Popis bosanskih spahija 1123 (1711) godine, Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo 1930, str. 59.

¹⁰ E. Čelebija, Putopis II (prevod H. Šabanovića), Sarajevo 1957, 176.

ve reljefne motive, kao što je već spomenuti sljemenjak u Šabancima, sa sabljom, kijačom, jabukama i vrlo stilizovanim arkadama.

Gornja granica naših stećaka nije tako sigurna kao donja, ali sa puno razloga možemo govoriti o brojnim spomenicima koji potječu iz XIV vijeka. Među njih svakako spada i onaj sanduk sa natpisom sa nekropole Prečani. Mislimo da i brojni stećci raznih naših nekropola koji su niski, nemarno obrađeni i amorfni, a pogotovo takvi bez ukrasa, spadaju u XIV vijek, a možda počinju još i krajem XIII vijeka. Dakle, može se pretpostaviti da je gornja granica naših stećaka na početku XIV vijeka.

Veliki broj stećaka Trnova sigurno spada u XV v. Prije svega, tu spada sljemenjak sa natpisom iz Donje Presjenice, zatim tu spadaju stećci Lačevina kod Varoši, jer su oni sa ljudskim figurama, biljnim stilizacijama i drugim svojim osobinama izrazit znak neposredne veze sa stećcima Radimilje i okolice Stoca, koji su tako datirani, a onda i stećak Trebečaja na kojemu je predstavljena scena sa lavom, čiji se dvojnik nalazi u Nekuku kod Stoca.

U svakom pogledu stećci Trnova imaju mnogo više zajedničkih osobina sa hercegovačkim nego sa bosanskim stećcima. Ovdje nema stećaka u obliku uspravnih kvadera ili paralelopipeda, a nema ni niskih sljemenjaka, kakve oblike vrlo često vidimo u istočnoj Bosni. Ovdje također nemamo reljefnih motiva koji karakteriziraju dobar dio Bosne — dvostruke spirale, ruka sa kopljem, itd. Spirale na spomenicima Lačevina, koje su kombinovane sa rozetama i grozdovima, imaju više sličnosti sa stećcima Radimilje, ali su u dobroj mjeri originalne pojave.

Ostali brojni reljefni motivi stećaka Trnova, bez obzira da li su originalni, kao što su stilizovane ljudske figure u Prečanima, stilizovani krstovi u Ledićima i Prečanima, predstave ljudskih likova sa uzdignutom rukom i povijene linije sa grozdovima u Lačevinama itd., ili su to drugi dekorativni, simbolični ili figuradni motivi kakve često susrećemo na stećcima Hercegovačke i Bosne, spadaju u XV vijek ili u drugu polovinu XIV vijeka.

Prema svemu što smo ovdje istakli, stećci Trnova pripadaju XIV i XV vijeku, s tim što njihov manji broj vjerovatno prelazi i u prve godine XVI vijeka, a možda počinje i sa krajem XIII vijeka.

Monuments funéraires médiévaux de Trnovo

Trnovo est une région, formant une unité géographique; la localité de Trnovo est au centre de la commune. Cette région a fait l'objet, entre 1958 et 1961, de recherches systématiques en vue du recensement et de l'étude des stèles funéraires. Ces recherches ont été effectuées par l'Institut pour la protection des monuments culturels de Bosnie-Herzégovine. Les résultats de ces recherches sont présentés dans ce travail.

Le premier chapitre — Aperçu sur les nécropoles — traite les monuments des 18 nécropoles de stèles funéraires groupées autour des localités suivantes: Trbečaj, Ledići, Šabanci, Prečani, Donja Presjenica, Šišići, Delijaš, Gukavac, Varoš. L'auteur y présente d'abord les données concernant le groupe entier de stèles (nombre, forme, orientation); il fournit ensuite des précisions sur chacune des stèles présentant des ornements ou décorations. Ces données sont accompagnées de plans de nécropoles intéressantes et de photographies des inscriptions et des ornements importants. Lorsque ces stèles se trouvent à proximité de localités ou monuments divers mais appartenant à une même période ou à une période voisine, l'auteur fournit des données supplémentaires.

Dans le deuxième chapitre — Etudes et conclusions — l'auteur a analysé les traits caractéristiques des stèles funéraires et particulièrement leurs forme, ornements, inscriptions, emplacements et facture, et ensuite, partant d'une comparaison avec les stèles des

autres régions étudiées, il a déterminé l'importance, les caractéristiques, la chronologie et la place occupée par les stèles de Trnovo parmi les monuments correspondants de toute la Bosnie-Herzégovine.

La région de Trnovo présente en tout 1041 stèles, dont 5 ont la forme d'une dalle, 922 celle d'un sarcophage, 108 celle d'un »sljemenjak« (stèle couverte d'un toit à deux pentes) et 6 celle d'une croix. Par conséquent, cette région ne présente pas de stèles funéraires caractéristiques de la Bosnie du nord-est. La plus grande des nécropoles de cette région est celle de Delijaš qui, avec ses 243 monuments, compte parmi les plus importantes de Bosnie-Herzégovine.

Les stèles funéraires de Trnovo sont relativement peu ornées — 6% en tout. La nécropole de Lačevine, près du village de Varoš, présente le plus grand pourcentage de stèles ornées. A part certains motifs en relief originaux (vrilles de vigne avec grappes, croix stylisées etc.), les ornements des stèles de Trnovo présentent bien des traits caractéristiques communs avec les stèles d'Herzégovine.

Il existe dans cette région deux inscriptions gravées sur des stèles des villages de Prečani et de Presjenica mentionnées et publiées par Dr Č. Truhelka il y a 70 ans. L'auteur les a reprises, étudiées en détails, et il a corrigé, en partie, l'interprétation fautive du texte.

L'auteur estime que les stèles de Trnovo datent des XIVe et XVe siècles.

ZAŠTITA OBJEKATA SEPULKRALNE ARHITEKTURE U USLOVIMA SAVREMENE IZGRADNJE I URBANIZACIJE

Možda ni u jednom kraju naše zemlje, a rijetko gdje i izvan njenih granica, u prošlosti nije bio tako cijenjen i poštovan kult mrtvih kao što je to bilo u Bosni i Hercegovini, na čijim su prostranim površinama odmor za duše našle mnoge generacije naših predaka i svih onih koje je smrt zatekla u ovoj zemlji. A odvajkada bio je običaj da se ta grobišta obilježe nekim spomenikom da bi se za savremenike i generacije koje dolaze sačuvala uspomena na pokojnika i dobra djela koja je učinio. Život tih obilježja nije uvijek bio dug i stajao je u ovisnosti od materijala od kojih su građeni, a dijelom i o mjestu na kojemu su situirani (već prema tome da li su manje ili više bili izloženi prirodnim nepogodama). Jedno je ipak sigurno: u najvećem broju slučajeva, objekti takvog karaktera, bez obzira kada su nastali i u čije su ime podizani, ostajali su pošteđeni od dodira ljudskih ruku, od razaranja i oštećivanja po domaćem čovjeku (apstrahujem pri tom ratna razaranja i druge događaje koji su stajali izvan moći običnih ljudi, kao i slučajeve ugrađivanja objekata ove vrste u sakralne zgrade, što se, vrlo vjerovatno, tumačilo da takvom upotrebom neće biti oskrnavljen grob, štaviše na taj način mrtvome je ukazivana i posebna čast!?).

U periodu srednjovjekovne Bosne smatralo se gotovo smrtnim grijehom svako narušavanje mira pokojnika i fizičkog integriteta spomenika koji su obilježavali i štitili grobne rake. Između više desetina kratkih, lapidarnih tekstova koje nalazimo na stećcima, ispod kojih leže u miru pokopane kosti sinova ove zemlje, stočari naših planina, ljudi koji su na svoj način molili boga, i umirali s ponosom i ljubavlju za svoju zemlju, za »plemenitu«, nalaze se i oni kojima se izriče teška anatema i prijeti riječima društvenog proskribovanja svakome ko naruši mir pokojnika i u bilo kojoj formi ošteti grob i grobnicu. I kasnije, tokom čitavog perioda turske uprave u ovim krajevima (1463—1878. g.) mrtvi su ostavljeni na miru bez obzira da li se tu radilo o

muslimanskim, hrišćanskim, jevrejskim, patarenskim pa i neznabožačkim (ilirskim) grobovima. Svi su oni živjeli u uslovima jedne stvarne, mirne i sigurne koegzistencije. Zahvaljujući tim okolnostima na grebenima i kosama, u dolinama i na planinskim ćuvicima u ljutom hercegovačkom kršu kao i na zelenim padinama Bosne, ostale su rasute brojne nekropole i usamljeni monumenti grobne arhitekture gotovo svih istorijskih epoha kroz koje je prošla ova zemlja na svom zavojitom životnom putu (ilirske gromile — gomile, rimske stele, stećci, nišani i turbeta, drvene krstače i kameni križevi, jevrejski nadgrobni spomenici). Slika koju su pružali svjedoci prošlosti, utonuli u sjetnu i vlažnu atmosferu urvinaste Bosne, ostavljala je impresivan dojam na putopisce koji prolaze ovim krajevima ističući često svoje čuđenje za brojnost i raznovrsnost objekata ove vrste u našoj zemlji.

Tek austrougarskom okupacijom BiH stvari su se počele naglo mijenjati. Civilizatorska politika okupatora koji je, u skladu s ambicioznim planovima privredne eksploatacije okupiranog područja i vojne ekspanzije prema slavenskom jugoistoku, prvenstveno Srbiji, pristupio izgradnji željezničkih pruga i cestovnih komunikacija kojima je trebalo povezati Bosnu i Hercegovinu sa Jadranskim morem, Prekosavjem i Srbijom, odnosno učiniti je tranzitnim područjem na potezu sjever-jug i zapad-istok, trasirane su često u neposrednoj blizini grobnih nekropola ili su čak direktno prelazila kroz njih. (Prosječena je i oštećena poznata Radimlja, kao i brojne nekropole stećaka, tako na primjer, izgradnjom željezničke pruge u Raškoj Gori). Na taj način su stradali mnogi objekti ove vrste, bilo da su jednostavno srušeni i zatrpani u zemlju, bilo da su upotrijebljeni kao pogodan građevinski materijal, osobito prilikom izgradnje mostova, propusta i drugih sličnih objekata.¹

¹ Prema podacima do kojih je došao Radimski, prilikom izgradnje ceste Sarajevo-Travnik, u selu Bukovci (opština Busovača), u blizini džamije, upotrijeb-

Osim šteta nanijetih izgradnjom cesta i željezničkih pruga, spomenici su stradavali i uslijed izgradnje raznih industrijskih postrojenja i vojnih objekata, uslijed povećane urbanizacije, a također i zbog znatizelje »kopača zlata« koji su česta pojava u redovima austrijskih oficira. Tako je od davnina njegovana tradicija čuvanja grobnih spomenika u Bosni i Hercegovini po prvi put pretrpjela ozbiljan udarac. Mnogi, često veoma vrijedni pojedinačni objekti, pa i čitave nekropole, nestali su sa lica zemlje a da nije sačuvan bilo kakav spomen o tome kako su izgledali, koliko ih je bilo i kakve su bile njihove stvarne istorijsko-umjetničke vrijednosti i kvaliteti. Suvišno je ovdje isticati od kakve su štete za nacionalno kulturno-istorijsko nasljeđe bili ovi civilizatorski zahvati okupatora, posebno kada to posmatramo u kontekstu s činjenicom da je ta praksa, u stvari, značila početak svršetka jedne duge i plemenite tradicije koja se gajila u ovoj sredini.

U periodu između dva rata (1918—1941), koji se može označiti periodom stagnacije u raznim oblastima ljudske djelatnosti, bilo je također pojava rušenja, uništavanja i oštećivanja nadgrobnih spomenika, pa su mnoga groblja odgrađena, pretvorena u ispasišta za stoku, napuštena i zarasla u korov. Na sreću našu štete nisu ipak bile tako velikih razmjera, što svakako, kako smo naveli, treba objasnjavati činjenicom da u ovo doba nije bilo većih zahvata javnog karaktera i što je izgradnja naselja imala spor tok. Rat također nije štedio spomenike nadgrobnih arhitekture, da bi u prvim poslijeratnim godinama bilansa uništavanja ili oštećivanja objekata ove vrste poprimila veoma široke razmjere.

Polet i oduševljenje s kojima se na širokom frontu prišlo obnovi i izgradnji ratom opustošene zemlje bili su razlog da se zaboravi na obzire prema istoriji i ukorijenjenoj tradiciji. Na poljima i livadama podignute su nove škole, zadrudni domovi i domovi kulture, industrijska preduzeća i pogoni, stambene zgrade, proširene su i sagrađene nove cestovne i željezničke saobraćajnice, izgrađena čitava naselja, podignuti novi gradovi. Prirodno je da u toj i takvoj angažovanosti nije preostajalo mnogo vremena da se razmišlja o tome kako da se poštede groblja i grobni spomenici, ili, kada ih već moraju ukloniti s mjesta na kojima se nalaze, kako da se njihova dislokacija ili neutralizacija provede sa što manje bola, i na način koji bi osigurao minimalne gubitke, ili pak samo one koji se nikako nisu mogli izbjeći. U nizu slučajeva tome je bio

ljeno je 7 stećaka kao građevni materijal za izgradnju potpornog zida tamošnjeg mosta, a u mjestu Klokotihana, istočno od ceste, uništen je veći broj objekata ove vrste.

Slična sudbina zadesila je i divnu nekropolu Šehidskih nišana na Stupu kod Sarajeva koju je najprije presjekla cestovna komunikacija napravljena na ovom potezu, a zatim i tramvajska pruga na relaciji Sarajevo-Ilidža.

uzrok i primitivizam pojedinaca, njihova neukost i neznanje. Dešavalo se, naime, da su čak i u mjestima gdje postoje ogromne rezerve kamena, uništavani stećci i nišani u cilju njihovog iskorištavanja kao građevnog materijala ili su prenošeni u izvornoj formi i ugrađivani u zidove ili potpornije novih objekata. Obilazeći teren mogli smo se u masi slučajeva osvjedočiti kako su seljaci počeli da ih ugrađuju u stambene kuće i gospodarske zgrade, da ih koriste kao korita za česme, za ogradu zemljišnog posjeda, za stepenice, njima grade prilazne puteve ili ih preuzimaju kao gotov dovratnik ili nadvratnik ulaznih vrata, i slično tome. Stihija uništavanja i oštećivanja nadgrobnih spomenika uzela je širok razmah i teško uhvatljive dimenzije. Činilo se kao da je na pomolu iskorištavanje objekata ove vrste, bar u područjima koja je teško kontrolisati iz centra. Na sreću, od vremena kada je i u Bosni i Hercegovini došlo do organizovane službe zaštite spomenika kulture (1947. g.) i viševrsnih intervencija državnih organa zaštitu kulturno-istorijskog nasljeđa, ovaj je zamah naglo jenjao, makar te tendencije nisu i sasvim ugušene i nestale.

Pri republičkom Zavodu za zaštitu spomenika kulture formirana je posebna služba i ustrojeni stručni referati koji su preuzeli na se brigu evidencije, proučavanja i zaštite ovog dijela nacionalne kulture baštine. U prvom planu njihove aktivnosti stajali su stećci kojima je poklonjena osobita pažnja, s obzirom da oni nesumnjivo predstavljaju jedan od najdragocjenijih, ako ne i najvredniji dio spomeničkog fundusa naše Republike, a danas i spomenike par excellence svjetske istorije umjetnosti. Blagodareći brizi i razumijevanju društvene zajednice, koja je našla načina da osigura odgovarajuća materijalna sredstva, uspjelo se toliko da je gotovo do kraja provedena evidencija ovih spomenika na čitavom republičkom području, na način koji obezbjeđuju stvaran uvid u stanje ovih spomenika, njihovu teritorijalnu rasprostranjenost, zastupljenost po vrstama, oblicima, dekoru i natpisima, njihovo tehničko stanje, potrebe zaštite i mogućnosti prezentacije u javne, kulturne i turističke svrhe. Na ovaj način stvoreni su osnovni preduslovi za preduzimanje niza aktivnosti koje imaju za cilj stvaranje povoljnih uslova za efikasnu zaštitu, konzervaciju i prezentaciju ovih zanimljivih spomenika za koje postoji tako živi interes domaće i strane javnosti. Tim što je dosada učinjeno obuzdana je stihija masovnog uništavanja ovih spomenika u kojim je prilikama na pojedinim lokalitetima uništavano, i u jednom mahu, po više desetina, pa i stotina i dvije objekata ove vrste (Šekovići, Klotijevac kod Srebrenice, Somine kod Uloga, Bašići kod Gacka, Doboj, Teslić, i dr.), predstavlja krupan uspjeh službe zaštite spomenika kulture Bosne i Hercegovine. Time, međutim, razaranja pojedinih objekata i manjih nekropola u zabačenim i perifernim krajevima ove zemlje nisu i konačno spriječena, jer pojedinačnih ispada, koji su, u naj-

većem dijelu, rezultat neobavještenosti pojedinaca i njihove neukosti, još uvijek ima. U skoroj budućnosti možemo očekivati da će i te pojave nestati ili da će se one bar svesti na rijetke i izolovane slučajeve. To se može realno očekivati s obzirom na pojačanu propagandu ovog dijela nacionalne kulturne baštine i popularizaciju svim sredstvima savremenog vizuelnog i akustičnog komuniciranja (štampa, radio i televizija, stručna periodika), čestim obilascima terena i razgovorima sa ljudima, putem predavanja na katedrama narodnih i radničkih univerziteta, kontaktima sa društvenim organizacijama (SSRN) i slično tome. Otišlo se i korak dalje pa se došlo do tačke kada se preduzimaju i mjere praktične zaštite objekata ove vrste. Tako je poznata nekropola na Radimlji kod Stoca već osposobljena za prezentaciju javnosti. Mjere preduzete na ovom lokalitetu uključile su radove na nivelaciji terena, ozelenjavanju ambijenta, zaštitu objekata ovog ansambla od fizičkih dodira i oštećenja, a također i zaštitu (putem silikonata) od atmosferilija. Čitav prostor je ograđen i organizovan za prijem posjetilaca. Početni korak u tom smislu učinjen je i na nekropoli Boljuni i kod Stoca na čijem je prostoru zemljište iskroćeno, nivelirano i zagrađeno, a uz to je zaduženo jedno lice za čuvanje lokaliteta. Uskoro se predviđa preduzimanje i drugih mjera praktične naravi. Čak se ide dotle da je stavljen prijedlog (postoje realni izgledi da on uskoro bude usvojen od strane Izvršnog vijeća BiH) o stvaranju Galerije stećaka u Sarajevu koja bi u svoj sastav uključila esencijalni izbor najvrednijih objekata ove vrste u našoj Republici. Za jezgru te nove institucije mogla bi da posluži sadašnja zbirka stećaka Zemaljskog muzeja. U toku je izrada mapa i grafikona o ovoj temi iz kojih će moći da se vidi stvarna situacija ovog dijela nacionalne kulture baštine — broјčano stanje i rasprostranjenost stećaka, zastupljenost u formalnom i dekorativnom smislu, po natpisima, i sl. Istovremeno vrše se pripreme i za izradu kompleksnih studija o ovoj materiji koje će biti štampane u formi ilustrovanih monografskih izdanja, čime će, najzad, biti izražen jedan, koliko je to objektivno moguće postići, realan sud i ocjena o današnjem stanju spomenika ove vrste, i, s tim u vezi, možda, odgonetnute mnoge tajne koje zaklanjaju istinu o nestanku ovih »kamenih čuda«, o klesarima koji su ih gradili, o sadržajima koje kriju pod sobom, i tome slično. Kulturna javnost sa velikim interesovanjem očekuje ta izdanja, plod mnogih napora nekoliko entuzijasta koji su se posvetili ispitivanju i proučavanju ove materije.

I dok se tako stvari povoljno odvijaju u odnosu na zaštitu, čuvanje, pa i prezentaciju srednjovjekovnih stećaka, drugi jedan također veliki, vrijedan i zanimljiv dio spomenika grobne arhitekture Bosne i Hercegovine izložen je propadanju i naglom siromašenju. Riječ je o muslimanskim grobnim nekropolama, o hiljadama i desetinama hiljada nišana rasutih po padinama bregova i zele-

nim baštama uvučenim u zaklonjena i tiha džamijska dvorišta. Ekstenzivna u svom prostiranju, ova groblja zauzimaju velike zemljišne površine, često na mjestima čije je iskorištavanje bilo nužno za urbanistički razvoj naselja, za podizanje novih i modernizaciju postojećih komunikacija. Uslijed toga mnoga od njih su u posljednjih nekoliko decenija uklonjena s lica zemlje, druga zapuštena i ostavljena, zarasla u trnje i korov, ili (ali u sasvim neznatnom broju) pretvorena u zelene parkovske površine unutar kojih su — kao fini građevni akcenti i kolorističke fleke — ostali bijeli nišani.

Istorija nastajanja spomenika ove vrste stara je koliko i oni sami. Građeni u manjim i vitkijim formama vertikalnog smjeranja, često od kamena slabije izdržljivosti nego što je to slučaj sa stećcima, mnogi od njih su, posustali u vremenu i izvan njega, povaljani i ispreturani, utonuli u vlažnu bosansku zemlju, nestali od pogleda ljudskog oka. Takvi gubici se objektivno nisu mogli spriječiti jer stoje izvan naše moći i kontrole. Teška srca primamo, međutim, one gubitke koji su rezultat ljudske volje i rđavog našeg odnosa. Istorija tih nesreća odvlači nas opet na period austrougarske civilizatorske politike u ovom regionu (1878—1918. g.) kada su kao žrtve urbanizacije i izgradnje cestovnih i željezničkih komunikacija nestale brojne, često veoma velike i spomenicima bogate grobne nekropole o kojima do našeg vremena nije ostao nikakav pomen, ili su sačuvana samo štura i za nauku nekorisna obavještenja.² I u periodu između dva rata zabilježen je veći broj takvih pojava, iako štete nemaju tako široke razmjere.³ Rat i poslije-

² Tako je, na primjer, sve do oslobođenja (1945. g.), u Busovači, na mjestu gdje se danas nalaze dom kulture, rasadnik šumske uprave, lager Zemljoradničke zadruge i sportsko igralište, a na drugoj strani vojnostambene zgrade, bila velika muslimanska grobna nekropola koja se prostirala na površini od oko 30 dunuma. Zbog činjenice da je ona cestom bila razdvojena na dva dijela, narod je jednom dijelu dao ime »Veliko« a drugom »Malo groblje«. Za austro-ugarske okupacije nekropola je znatno postradala od austrijske komore, da bi nakon oslobođenja zemlje (u 1946. g.) bila i potpuno likvidirana. Pri gradnji zidina oko Vratnika izrazbijani su stari nišani na Kovačima, itd.

U vezi s ovim nije bez značaja citirati na ovom mjestu jedan pasus iz poznatog Memoranduma bosansko-hercegovačkih muslimana na početku svoje borbe za vjersko-prosvjetnu autonomiju, gdje se između ostalog veli i ovo:

»Poslije dvadesetogodišnje okupacione vlade, vidio je islamski narod oko sebe porušene džamije, razrovanu i razgrablenu islamsku groblja, a uništene zadužbine pobožnih muslimana: džamije prurušene u katoličke crkve, na islamskim grobljima podignute katoličke samostane (manastire), šetališta i marvinska sajmišta, a sa islamskim nadgrobim kamenjem kaldrmisani drumovi.«

(Spomenica dvadesetipetogodišnjice GAJRETA 1903-1928, Sarajevo, 1928, str. 46.).

³ Navešćemo nekoliko štetnih intervencija na području Sarajeva:

— Skinuti su nišani i ekshumirani grobovi na potezu od Kovača do Halilbašićeve ulice.

ratna izgradnja, intenzivna urbanizacija, izgradnja cestovnih i željezničkih saobraćajnica, parkovskih prostora i slično tome, aktuelizirali su ovo pitanje i ono stoji u oštro istaknutoj formi i akutnom obliku tokom čitave ove decenije sve do dana današnjeg. U tom dinamičnom gibanju, u mnogim promjenama koje su nastajale na licu ove zemlje, nastajale su, i rapidnom brzinom gubile se ili smanjivale muslimanske grobne nekropole, uništavani nišani.⁴ O mnogima od njih nisu ostale ni najos-

— Nestalo je prostrano groblje s masom nišana uz Bakrbabinu-džamiju na Mejdanu (džamija je porušena 1930. g.).

— 1939. g. ekshumirano je groblje uz Jediler-turbe, (a vjerovatno i spomen-nišani Hatidže Babić iz 1809. g.) u svrhe proširenja ulice.

— Djelomično je uništeno i groblje uz Čoban-Hasanovu (Čobanija) džamiju.

— 1939. g. ekshumirano je groblje uz Jediler-turbe, kojom je prilikom devastirana nekropola sa brojnim spomenicima.

— Uoči II svjetskog rata ekshumirano je groblje uz Kemalbegov-mesdžid u Koševu.

(Podaci prema evidenciji Mehmeda Mujezinovića, višeg stručnog saradnika Zavoda za zaštitu spomenika kulture BiH.)

— Uništena su groblja u ulici Sagrdžije (uz današnji Gradski muzej); u dvorištu Kemaludinove džamije (na mjestu sadašnjeg vakufskog nebodera); džamija i groblje Hadži-Idriz, itd. U pomenuto doba čak je i Vakuf, i to nemilice, uništavao najljepša groblja u centrima gradskih naselja, iskorištavajući ih za svoja gradilišta, a da o uništenim spomenicima nije sačuvan nikakav spomen.

⁴ Ta se situacija da vrlo dobro ilustrovati primjerima iz Sarajeva:

— Parcele situirane na dijelu od Halilbašićeve ulice do Jekovca pretvorene su, 1946. g., u parkovske površine, u kojima se danas, tek tu i tamo, sasvim rijetko, može vidjeti još po koji usamljeni nišan.

— Preko puta Hamzaninog groblja nalazila se oveća nekropola koja je ekshumirana 1956. g. Među značajnijim nišanima ovog mezaristana treba spomenuti i 2-3 para iz XVII st.

— Na mjesto ekshumiranog Handalovog groblja u Firuzbegovoj ulici na Širokači podignuta je zgrada osnovne škole.

— Groblje Čekrekčinica, preko puta Ali-pašine džamije, imalo je prije uređenja za parkovsku površinu neuporedivo veći broj nišana i protezalo se na daleko većem prostranstvu. Slična sudbina pratila je i groblje uz džamiju koje je proširenjem i modernizacijom glavne ulice djelomično ekshumirano, ostali dio pretvoren je u parkovsku površinu.

— Ekshumirano je i groblje kod džamije u Vogošći u vrijeme izgradnje industrijskog naselja.

— 1953. g. ekshumirano je groblje uz Haseći-Hatun džamiju.

— Na jednoj ekshumiranoj parceli groblja u Hambinovoj carini sagrađen je dom.

— 1947. g. porušena je Kalin-Hadži Alijina džamija. Skupa sa njom nestali su i nišani situirani u njenom haremu.

— Na mjestu nekropole koja je brojala 30-tak pari nišana, u groblju Abdul-Halim-aginog mesdžida na Mutnom potoku izgrađeno je dječije igralište.

— 1951. porušena je Mufti Sulejmanova džamija na Babića bašći. Nišani iz njenog harema prenijeti su u groblje Jediler-džamije.

— Dobrim dijelom ekshumirano je još neproučeno groblje Buradžić Hadži-Hasanove džamije.

novnije bilješke, niti su sačuvani bar sumarni podaci. A to je ogramna šteta, jer kulturno-istorijska i umjetnička vrijednost objekata ove vrste stoji izvan diskusije. Oni su dio naše istorije, pravi arhivi u kamenu, odmor za oko i urbanistički dekor grodu, jednostavno, oni su ukras našeg pejzaža. Širok je izbor tih spomenika, muških i ženskih, momačkih i djevojačkih, koji, opet, međusobno, pokazuju znatne stilske i formalne razlike nastale kao rezultat dugog vremenskog raspona (XV—XX vijeka) u kojemu su podizani. Način kako su tretirani završni dijelovi uzglavnih nišana, i posebno zapisi na njima, ukazuju na starosnu dob i pol umrlih, njihova zanimanja, društveni položaj (derviši i hafizi, kadije i muderizi, pjesnici i umjetnici, zanatlije i trgovci, age i begovi, vojna i civilna lica, narodni junaci i dobrotvori, gradska i seoska sirotinja), datum smrti, porijeklo umrlog. Na mnogima od njih urezani su natpisi u stihovima koji otkrivaju imena poeta turskog vremena u našim krajevima. Pojedini su djela anonimnih pjesaka. Ipak, čini se da najvišu vrijednost njihovu treba tražiti u povoljnoj dispoziciji, u širokom registru formalnih rješenja, u često maštovito isprepletenom dekoru (s biljnim i geometrijskim ukrasnim elementima), a iznad svega u onoj vedroj i optimističkoj noti koja ispunjava te ambijente u kojima tako reći nema ni traga na smrt. I upravo u tome i treba tražiti privlačni karakter i ljepotu ovih spomenika koji ako skladno kontrastiraju zelenom pejzažu šumovite Bosne.

Na početku stoje rustično klesane kamene stijenje zadebljelih formi ukrašene oskudnim plastičnim dekorom (luk, mač, strijela, polulopta, štap, polumjesec, rijetko kratki dvosjekli mačevi), čiji arhaični oblici ukazuju na njihov nastanak u neposrednom oslonu na tradiciju srednjovjekovnih stećaka. To su tzv. šehidski nišani za koje narodno predanje veli da obilježavaju grobnice junaka palih u borbi za vjeru, najčešće u periodu feht'a (osvojenja zemlje), u XV st. Nešto mlađi od njih su tzv. ušćupski nišani (skopaljske provincijencije) s karakterističnim turbanima i rozetama. I tako redom, neprekidno i u kontinuitetu obogaćivan je repertoar formalnih i dekorativnih rješenja spomenika ove vrste pa je stvorena čitava jedna riznica oblikovnih kreacija, produkt osobene umjetničke djelatnosti domaćeg umjetničkog genija.

— Ogroman broj nišana nestao je i prilikom izgradnje sportskog centra na velikom groblju situiranom na prostoru između ulica Ploče i Širokac.

— 8. aprila 1950. g. ekshumirano je groblje na Đidikovcu, sa deset pari nišana.

— Ekshumirano je i groblje porodice Šogolj u ulici Kaukčije Abdulah-efendije, br. 59.

(Podaci prema evidenciji M. Mujezinovića.)

— Uništene su velike grobne nekropole na mjestu sadašnjeg Doma izviđača (Mejtaš), na prostoru sadašnje studentske kolonije na Bjelavama; na mjestu zgrade Doma milicije, i dr.

— Devastirano je veliko groblje u Mostaru, itd.

Da se zaštiti i očuva to blago potrebno je, po našem mišljenju, pristupiti neposrednoj, totalnoj evidenciji spomenika ove vrste da bi se dobio dokumentovan uvid u stanje i prilike ovog dijela nacionalnog kulturno-istorijskog naslijeđa, provelo njegovu efikasnu zaštitu i prezentaciju javnosti. Zavod za zaštitu spomenika kulture SR BiH u Sarajevu je već preduzeo neke mjere u tom pravcu. Za brigu o poslovima ove vrste postavljeno je stručno lice (viši stručni saradnik) isključivo zaduženo za ovu oblast. Postignuti su određeni rezultati tog rada. Tako je, na primjer, provedena evidencija čitavog niza nekropola, osobito onih u gradskim centrima, mnogi su lokaliteti proučeni, pojedini, oni najistaknutiji, prvi po vremenu nastajanja, najbogatiji po dekoru i natpisima, stavljeni i pod zaštitu države. Štaviše, u 1964. g. su dva poznata sarajevska groblja (na Kovačima i Alifakovcu), uz pomoć urbanista-pejzažista i stručnjaka Zavoda, sanirana u konzervatorskom i urbanističkom pogledu, i kao takva (bar tako je trebalo biti!) podignuta na viši društveni rang, adaptirana za prezentaciju javnosti. No to sve još ni izdaleka ne zadovoljava potrebe koje se javljaju i koje nameće život u vezi sa zaštitom ovih objekata, obzirom na stepen njihove ugroženosti i inače akutan problem zaštite ovog dijela nacionalnog kulturnog naslijeđa gledano u kontekstu na usvojene ili predložene programe urbanizacije i građevinske operative. Zato je potrebno ubrzati i intenzivirati započete napore u tom pravcu. Kao prvi preduslov, normalno, nameće se zahtjev za povećavanjem finansijskih sredstava za takvu aktivnost koja se, kao i u provedenim akcijama evidencije stećaka, može vršiti intenzivnim i koncentrisanim naporima, bez pauze i predaha. Jer potrebno je hitno raditi da bi se provela brza i efikasna valorizacija spomeničkih vrijednosti, njihova selekcija u pogledu kvalitete i redukcija onih materijala, bez istorijske i umjetničke vrijednosti, koji predstavljaju u neku ruku balast i zapreku za realizaciju programa i projekata od većeg i vitalnog društvenog značaja, da bi se, s druge strane, za one stvarne vrijednosti mogla naći rješenja koja treba da osiguraju njihovu daljnju egzistenciju jer koriste društvu, nauci, istoriji, umjetnosti, i svakidašnjem našem životu, turizmu i turističkoj privredi. Kao prvi i najvažniji preduslov za uspješno provođenje ove namjere smatramo preduzimanje hitne akcije evidentiranja, osiguranja odgovarajućih materijalnih sredstava i organizaciju zahvata za ekipnu i kontinuiranu, sistematsku djelatnost u ovoj oblasti. Nakon toga pristupilo bi se preduzimanju ostalih aktivnosti koje treba da osiguraju društveno korisnu zaštitu ovog dijela nacionalnog kulturnog naslijeđa i njegovu pretenziju javnosti, domaćoj i stranoj.

Zato što su građeni od mnogo slabijeg materijala, i brojni drveni krstovi (tzv. krstače) pretežno pravoslavne provenijencije, izloženi su brzom propadanju i uništenju. To su vrlo zanimljivi predmeti, oblikovani često u neobičnim, bogato razuđenim formama, ukrašeni raznolikim dekorativnim elementima koji otkrivaju plodnu stvaralačku maštu anonimnih domaćih drvorezbara. U osnovi je to umjetnost pučka i seljačka, umjetnost izvornih formi i ukrasa, primjer visoko razvijene tradicije drvorezbarskog umijeća, toliko karakterističnog za slavenske narode. Evidencija spomenika ove vrste ograničena je na usputnu registraciju. Ona, dakle, nije planska i sistematska, niti je našla mjesta u programu republičkog Zavoda za zaštitu spomenika kulture kao obaveza koju treba izvršiti u jednoj zaokruženoj i kompleksnoj formi. Tako su nestali mnogi i dragocjeni primjerci ovog dijela nacionalne kulturne baštine a da nije ostao bilo kakav spomen o njima. Jednako tako nije do danas o ovoj materiji objavljena ni jedna studija a kamoli neko manje monografsko djelo.

U odnosu na primjerke starije grobne arhitekture drugih konfesionalnosti (stari rimokatolički križevi i jevrejski nadgrobni spomenici) može se reći da su oni očuvani u relativno manjem broju i da, u odnosu na njihovo brojčano stanje i rasprostiranje, nije, u periodima o kojima govorimo, bilo bitnijih promjena. Uzrok takvom stanju treba prvenstveno tražiti u činjenici da su oni brojčano dosta rijetki, da su građeni od tvrdog i otpornog materijala (kamen) i disponirani na takvim mjestima na kojima su mogli ostati pošteđeni od urbanizacije i izgradnje.

U rezimeu naših razmatranja možemo reći da je u ovom trenutku akutna i u vrlo oštroj formi zacrtana potreba preduzimanja odgovarajućih mjera za efikasnu zaštitu islamskih nadgrobničkih spomenika i drvenih krstača rasutih po pravoslavnim i rimokatoličkim seoskim grobljima. Kao osnovni preduvjet i primarni zahtjev za uspješan prilaz u rješavanju tog problema nameće se potreba preduzimanja hitne, planom i programom utvrđene evidencije ovog dijela nacionalne kulturne baštine. Akciju je potrebno intenzivirati i vremenski pospešiti do te mjere da bi ona u završnom svom obliku bila okončana najdalje u roku od 4—5 sljedećih godina. Iza toga preduzele bi se mjere za njihovu praktičnu zaštitu i prezentaciju, svakako, tek nakon valorizacije spomenika ove vrste i pomno provedene selekcije u pogledu kvaliteta. U tom kontekstu, naravno, potrebno je osigurati i odgovarajuća materijalna sredstva. Stručni kadar postoji i on posjeduje odgovarajuće iskustvo na poslovima ove vrste.

LA PROTECTION DES OBJETS DE L'ARCHITECTURE SÉPULCRALE DANS LES CONDITIONS DE L'ÉDIFICATION ET DE L'URBANISATION CONTEMPORAINES

L'auteur indique que le culte des morts existait et était traditionnellement estimé en Bosnie et Herzégovine depuis des temps les plus anciens. Grâce à ces faits un grand nombre des monuments funéraires de tous les genres et appartenant à tous les périodes culturelles et historiques s'est conservé sur sa territoire, sans égard à quelle confession le monument appartenait ou à l'honneur de quelle personne il était élevé. Ils vivaient tous dans les conditions d'une réelle, tranquille et sûre coexistence, à l'abri des touches des mains humaines. C'est avec l'occupation austro-hongroise de cette région (1878—1918) qu'il commence la dévastation et la destruction des objets de l'architecture mémoriale. Nés sous un autre ciel et avec des regards différents sur la vie, les Autrichiens sont, sans égard à les coutumes du peuple de pays, exécutés ses programmes d'urbanisation et d'édification des voies de communication, des ponts, des canaux, des bâtiments publics et d'habitation, des objets de l'industrie, des casernes, etc. Tout ce qu'il se dressait sur la route de réalisation de leurs plans devait disparaître de la terre. Dans certaines circonstances des monuments servaient pour le matériel de construction. Dans la période entre deux guerres (1918—1941) nous nous reconstruisons avec des cas de dévastation et de destruction des monuments funéraires. Par bonheur ces cas n'avaient pas de grandes dimensions parce qu'il n'y avait pas de grandes entreprises du caractère public en ce temps-là et parce que l'édification du pays allait lentement.

La guerre (1941—1945) n'a pas épargné, de sa côté, l'existence de ces monuments. Après la guerre, dans la période de la rénovation et de la reconstruction intensive du pays, le bilan des endommagements et des destructions a pris très grandes dimensions presque dans toutes les régions de Bosnie et Herzégovine. Après la formation du service pour la protection des monuments culturels en Bosnie et Herzégovine (1947), ces tendances ont diminué brusquement, mais elle ne sont pas tout à fait éliminées et existent même aujourd'hui.

L'institut pour la protection des monuments culturels de la République a formé le service spécial et engagé des experts qui s'occupent de l'état administratif, de l'étude et de la protection de cette partie de la richesse culturelle nationale. Le premier devoir de ce service était la constitution d'un état administratif des monuments de cette sorte, comme la base pour les autres actions en but de la protection efficace des monuments. On a fait le plus dans le domaine de l'état administratif des stećaks et nous pouvons considérer aujourd'hui ce travail terminé jusqu'au bout. Par cet état administratif nous avons un sommaire réel de l'état de ces monuments, de leur extension, leurs sortes, leur formes, leur décor, leurs inscriptions, leur état technique, leurs besoins pour la protection et des possibilités de leurs présentations dans les buts publics, culturels et touristiques.

Mais, ce qu'on a fait pour les stećaks n'a pas fait pour les autres monuments, qui sont aussi très intéressants et importants monuments de l'architecture funéraire en Bosnie et Herzégovine qui sont exposés encore en la plus grande partie à la dévastation et au appauvrissement brusques. Il faut citer ici surtout des centaines des nécropoles funéraires musulmanes avec des dizaines de mille des pierres tombales (nišan). Beaucoup d'eux (avec leurs textes et leurs ornements différents) donnent un riche matériel pour l'étude des états sociaux, économiques et cultures en Bosnie et Herzégovine des périodes de l'occupation turque jusqu'à nos jours. Les cimetières, très extensives dans sa étendue, occupent de très grands territoires et c'est pourquoi beaucoup d'eux ont subi un coup direct et ont disparu de la terre. Pour protéger et sauver cette richesse il faut prendre des mesures urgentes pour obtenir leur état administratif complet ce que montrera leur état présent et facilitera leur étude, classification, protection et aussi la présentation au public. Des nombreuses croix en bois, ainsi nommées »krstače«, qui relèvent une riche fantaisie créatrice de nos anonymes sur bois, sont exposées aussi à une destruction et dévastation rapides. Tous ces travaux devraient, à notre avis, être menés à terme dans un délai de 4—5 années suivantes.

RIMSKI KAMENI SPOMENICI IZ ROGATICE

Antički urbani centar u Rogatici

Broj antičkih spomenika iz Rogatice nije velik, ima ih svega oko petnaest. Pogotovo je malo epigrafskih (naši brojevi 1, 2, 3, 4, 5, i 6), no ni oni nisu datirani. Ipak, u pomanjkanju bilo kakvih drugih historijskih vijesti i ovaj skromni epigrafski i spomenički fond predstavlja dragocjene dokumente o životu i razvitku antičkog grada pod Ljunom i o njegovom značenju u ovom dijelu dezitijatske zemlje. Oni su ujedno i jedino svjedočanstvo o shvaćanjima i ukusu njegovih davnih stanovnika, pretežno romaniziranih Ilira.

Rijetki su gradovi u Bosni koji posjeduju tako davne kamene dokumente o svom municipalnom i komunalnom uređenju kao Rogatica. To su već zapazili i prvi putnici, putopisci i učenjaci, koji su u drugoj polovici XIX stoljeća, kada je počelo interesovanje za naše starine, navratili u onda još turski Čelebi Pazar, lijepi i imućni gradić begova, tabaka i trgovaca.¹ Ističući bogatstvo srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika, Asboth je doduše pretjerao kada je Rogaticu nazvao »pravim muzejem antike.« Još je u njegovo doba »čitav grad bio pločan srednjovjekovnim nadgrobnim pločama«. Od stećaka je bila i ograda jednoga od dva mosta preko Rakitnice (valjda onoga na Musali).² Blau je i ovo kamenje (pogrešno) označio kao rimsko, na šta je već upozorio Hoernes.³

Rimske epigrafske spomenike (dotad poznate) iz Rogatice objavio je Hoernes 1880. godine,⁴ a na-

kon njega i Vid Vuletić-Vukasović.⁵ Mommsen je obje ove lekcije uvrstio u Corpus Berlinske akademije. Još prije Hoernes i Vukasovića godine 1866. publicirao je pruski konzul u Sarajevu Blau poznati natpis sa cipusa Tita Klaudija Maksima, dekuriona kolonije RIS...⁶ Ovo je bio prvi antički spomenik iz Rogatice s kojim se upoznala svjetska naučna javnost. Samome Blauu je ovaj nalaz donio izvjesne neugodnosti⁷, a među stručnjacima izazvao živu raspravu o imenu i municipalitetu rimskog naselja u Rogatici.

Dr Karlo Patsch, koji ima najviše zasluga za istraživanje rimskog naselja u Rogatici, pisao je tri puta o ovim spomenicima⁸. Patsch je odredio i areal antičke aglomeracije u Rogatici. On je na osnovu ostataka substrukcija i raznih drugih antičkih nalaza (građevinski materijal, novci) utvrdio da se rimska naseobina prostirala na ravnom prostoru između brda Ljuna i Rakitnice. Prostor logora, današnjeg industrijskog dijela grada, nije se

⁴ AEM IV, p. 45-47.

⁵ Vjestnik Hrvatskog arheološkog društva X, Zagreb, 1888, p. 99-100.

⁶ Act. minora acad. Berolini 1866, p. 850. = CIL III 2766 b (Mommsen). Nešto kasnije objavio ga je i Pricot de Ste Marie, Bull. de la soc. de géogr. ser. V, t. 17 (1869), p. 146.

⁷ »An einem Hause im Orte fanden wir als Thürstein eine römische Inschrift, den Grabstein eines Decurionen der Colonie Risinium, halb in die Erde vergraben; wir hatten ihn eben blosgelegt und abgeschrieben, als der Hausherr Abdi Effendi mit lautem Geschrei und geschwungener Waffe herbeistürzte, weil wir einen von Vater auf Sohn vererbten Zierrath seines Hauses entweiht hätten. Dies Benehmen liess uns natürlich von weiteren Nachforschungen absehen...« nav. dj, p. 91. — Ovaj događaj bio je razlogom da se stvorila fama o negostoljubivosti Rogatičana, o kojoj piše još i Patsch (GZM 1910, str. 201.), a koju je Lerchenfeld još i potencirao (n. dj, str. 73-74).

⁸ Bericht über eine Reise in Bosnien, AEM XVI, Wien, 1893, p. 88-90; isti, Položaj rimskih naselja u Sopotnici i Rogatici, GZM, 1907, str. 467-469 = WM XI, p. 181-183; — isti, Bilješke iz dnevnika: 1. Rogatica, GZM, 1910, str. 201-203 = WM XII, p. 159-161.

¹ Dr Otto Blau, Reisen in Bosnien und der Hercegowina, Berlin 1887, str. 91. Blau je u društvu E. Pricot-a de Ste Marie posjetio Rogaticu 26. augusta 1866. g. i kao prvi arheolog upoznao rogatičke spomenike; — Amand Freicherr v. Schweiger-Lerchenfeld, Bosnien, das Land und seine Bewohner, Wien, 1878, str. 73-74; — Dr Moritz Hoernes, Dinarische Wanderungen Wien, 1888, passim; — isti, Römische Altherthümer in Bosnien und der Hercegovina u AEM IV, Wien, 1880, str. 45-47; — Johann von Asboth, Bosnien und die Hercegowina, Reisbilder und Studien, Wien, 1888, str. 229.

² Asboth, ibidem.

³ AEM IV, p. 46.

mogao poblizije ispitati. Patsch je dao i konačnu reviziju epigrafskog materijala iz Rogatice.

Posljednji je o rimskim lapidama u Rogatici pisao Dimitrije Sergejevski⁹. Pored nekoliko spomenika koji su već ranije bili objavljeni, on je publicirao i neke nove (br. 9, 10, 11, i 14 u nav. čl.), ali novog epigrafskog materijala nije donio.

Iako su antički kameni spomenici iz Rogatice, kako se iz izloženog vidi, već odavna poznati u stručnoj literaturi, ipak nijedna od rogatičkih lapida nije dospjela u muzej i na taj način bila zaštićena od propadanja. Razlog tome bile su specifične prilike u kojima su se ovi rogatički monumenti nalazili. Oni su kroz stoljeća upotrebljavani kao »ezantaši« (i mejtaši) pred džamijama ili kao klupe i »binjektaši« u avlijama i pred kućama Rogatičana. Zahvaljujući baš tome, oni su se i sačuvali, ali su ujedno zbog duge upotrebe i stradali.

Tako je to ostalo sve do drugog svjetskog rata.

U prošlom svjetskom ratu Rogatica je doživjela teška razaranja. Bombe su porušile sve džamije (osim jedne). Stradale su i mnoge privatne kuće pred kojima su stajali antički spomenici. Stradalo je i nekoliko antičkih spomenika, dok su drugi ostali pred porušenim kućama i džamijama bez stalnoga nadzora. Prijetila je latentna opasnost, u gradu koji se ponovo podizao iz ruševina, da jedan po jedan budu upotrijebljeni kao građevinski materijal, kao što se i dogodilo sa cipusom Tita Klaudija Maksima, dekuriona kolonije Ris..., jednom od najvrednijih rogatičkih lapida.

U takvoj situaciji je Zavod za zaštitu spomenika kulture SR BiH u Sarajevu smatrao za potrebno da evidentira sadašnje stanje spomenika te da ih kao značajne i vrijedne relikte daleke prošlosti ovoga grada zaštititi i tako sačuva.

Zahvaljujući razumijevanju i susretljivosti NOO-e Rogatica, koji je ovu akciju i financijski pomogao, a posebno predstavnicima Vakufskog povjerenstva u Rogatici¹⁰, kao i privatnim osobama, u čijem su posjedu bili pojedini primjerci, u proljeće 1962. godine jedna ekipa Zavoda sakupila je najveći dio ovih spomenika i prenijela ih u vrt pred bolnicom. Ovo je samo privremeni smještaj lapida dok im se novim urbanističkim planom ne

⁹ Novi kameni spomenici iz Ustikoline i Rogatice, GZM, 1936, p. 9-14.

¹⁰ Osjećam za dužnost da se i ovdje zahvalim na pomoći i susretljivosti kako predstavnikoma NOO-e tako i ostalim građanima koji su mi u ovom poslu bili pri ruci. Posebno se zahvaljujem vlasnicima spomenika koji su mi ih dragovoljno odstupili, a u prvom redu predstavnicima Vakufskog povjerenstva. Posebno ističem susretljivost Avdibega Holučlića, člana Vakufskog povjerenstva i unuka onoga Abdi-efendije koji se bio onako razgoropadio na Blaua. — Uz put napominjem da je Abdi-efendija zbog uvrede nanesene pruskom konzulu bio pritvoren, ali je uskoro bio pušten jer se razjareni narod okupio oko zgrade zatvora i tražio njegovo puštanje na slobodu. Toga se on kasnije rado sjećao i pričao svome unuku.

nađe neko natkriveno mjesto za definitivni smještaj. Zbog lošeg kvaliteta kamena, zbog vjekovne upotrebe i zbog razornog djelovanja atmosferilija, spomenici su prilično istrošeni. Ako i dalje ostanu s u b d i v o, nezaštićeni od vjetrova i sunca, kiše i mraza, oni će uskoro teže stradati.¹¹ Potrebno je, dakle, da se što prije smjeste u natkriveni prostor. To će ujedno značiti i osnivanje lapidarija, koji bi, s obzirom na bogatstvo spomenika u ovom kraju, imao dobre uslove da vrlo brzo obogati zbirke.^{11a}

Najveći broj ovih kamenih spomenika nikada ranije nije bio objavljen sa reprodukcijama, pa čak ni u crtežu. Bez originalnih fotografija paleografska ocjena natpisa, a također i analiza figuralnih spomenika, ostala bi i dalje nesigurna i proizvoljna¹². To je i bio razlog da spomenici iz Rogatice nisu dosad datirani. Sve to govori u korist jednog novog izdanja ovih značajnih spomenika antike u dubokoj unutrašnjosti provincije Dalmacije, iz ovoga, inače, vrlo slabo poznatog kraja Bosne u rimsko doba. Poznata je, naime, činjenica da u narativnim izvorima iz onoga doba uopće nema podataka o čitavom istočnom dijelu rimske provincije Dalmacije, pa ni o rimskom gradu u Rogatici, iako su baš ovi krajevi, sudeći po dosta rijetkim spomenicima i natpisima, bili ne samo dobro naseljeni i kultivirani nego i kulturno napredni. Tako npr. samo po natpisima (i iskopinama) znamo za veliki rudarski centar Domaviju u istočnoj Bosni (blizu Srebrenice), za Capedunum (Užice), municipium Mal... u zapadnoj Srbiji (?) i druge, pa i za antičku koloniju u Rogatici.

U korist novog publiciranja ovih spomenika govori i činjenica što je od njihovih nalaza i od prvih izdanja prošlo već mnogo godina i što ovi spomenici nikada nisu bili izdani na jednom mjestu. Osim toga pokazala se i potreba da se u svjetlu novih shvatanja i novih saznanja izvrši u pojedinim slučajevima revizija ili dopuna njihovog opisa sa djelomično novom ocjenom. U jednom slučaju potrebna je i revizija čitanja natpisa. Na koncu, dovoljan razlog za publiciranje ovih spomenika jeste potreba da se nakon više od šezdeset godina za vrijeme kojih smo proživjeli dva najteža rata u historiji našeg kontinenta — dade izvještaj o broju i stanju ovih spomenika, koji su u životu jednoga grada kroz to vrijeme služili za razne praktične potrebe.

Da bi se sačuvala što vjernija fizionomija pojedinih natpisa, tekstove sam transkribirao velikim slovima, a njihove dopune prema Leidenskom dogovoru.

¹¹ Kao primjer navodim cipus sa Atisom: Patsch je krajem prošlog stoljeća još mogao djelomično pročitati natpis, a danas mu nema ni traga.

^{11a} U međuvremenu je zaključeno da se bivša sinagoga adaptira za galeriju slika i da se antički kameni spomenici smjeste u galeriju. Projekat je u izradi.

¹² To je praksa kojom se koristi i Corpus, novo izdanje u okviru Međunarodne unije akademija.

Nadam se da će ovo novo izdanje rogatičkih lapida potaknuti i nova proučavanja ovoga područja, prvenstveno same Rogatice, grada koji se u tursko doba razvio direktno na ruševinama antičke aglomeracije. Tu je u prvom redu poželjno iskopavanje antičkih substrukcija, koje se javljaju na

više mjesta, najčešće u baštama^{12a}. Dosad u Rogatici nije bilo značajnijeg arheološkog iskopavanja.

Ujedno se nadam da će ovo izdanje biti od koristi svima onima koji se budu u bilo kojem smislu zanimali za prošlost i starine lijepog grada pod Ljunom.

K R A T I C E

- CIL = Corpus inscriptionum Latinarum, Berlin;
PWRE = Pauly-Wissowa, Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart;
AEM = Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich, Wien;
GZM = Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo;
WM = Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina, Sarajevo;
Viestnik = Viestnik hrvatskog arheološkog društva, Zagreb;
Daremborg-Saglio = Daremborg Ch. et Saglio Edm, Dictionnaire des antiquités grecques et romaines, Paris.

II K A T A L O G S P O M E N I K A

Br. 1. NADGROBNI CIPUS TITA KLAUDIJA MAKSIMA, DEKURIONA KOLONIJE RIS... KOJI JU UMRO U 55. GODINI ŽIVOTA (tab. I, sl. 1).

Prema Patschu visina 0,50, širina 0,69 i debljina 0,55 m; odlomljen s obje strane. Domaći vapnenac.

Sepulkralni cibus dekuriona T. Klaudija Maksima je po vremenu prvi spomenik iz Rogatice koji je bio objavljen. Stajao je pred kućom Avdibega Holučlića (i kasnije njegovog sina i nasljednika Hazimbega) na Višegradskoj cesti u predjelu Holuč u Rogatici. Tu ga je otkrio i prvi objavio Blau 1866. g. U društvu sa Blauom bio je tajnik francuskog konzulata u Sarajevu E. Pricot de Ste Marie. Kada su oni, u namjeri da pročitaju natpis, htjeli

da pomaknu spomenik, na njih je — kako piše Blau — navalio Avdibeg s vikom i oružjem u ruci, te se oni okaniše toga posla¹³. — Danas je Maksimov cibus ugrađen kao ugaoni kamen temeljac u novu, nedavno izgrađenu kuću, koju je Mustafa Pavica podigao na nekadašnjem zemljištu Holučlića na Višegradskoj cesti¹⁴ (sl. 2).

Srećom, zahvaljujući prof. Sergejevskom, sačuvao se fotografski snimak ovoga spomenika (ranije neobjavljen), što je za paleografsku ocjenu natpisa posebno važno.

U udubljenom polju sa profiliranim okvirom stoji natpis:

^{12a} Blau, vidi bilj. 7.

¹³ Po izjavi vlasnika kuće spomenik je stradao od bombe za vrijeme rata, natpis je navodno uništen(!?). Međutim po izgledu spomenika, čini se da to ne odgovara istini. Dimenzije vidljivih ploha slažu se sa mjerama koje je zabilježio Patsch. Kraća, profilirana strana, široka je između 44 i 50 cm, dok visina od 55 cm odgovara debljini spomenika kod Patscha, a duža i neobrađena strana širini od 69 cm. Spomenik je, prema tome, oboren u sadašnjem položaju na pobočnu stranu, a natpisno polje okrenuto u zid. Sudeći po dimenzijama, izgleda da spomenik nije mnogo stradao, ukoliko mu nije otučen natpis. Bilo bi, svakako, korisno da se ovaj kamen u sporazumu sa kućevlasnikom izvadi iz zida i prenese u lapidarij. Ovo je jedini rimski spomenik koji je pronađen na lijevoj obali Rakitnice.

Prizmatički, dolje odbijeni, kamen bio je po Vuletiću »unaokolo narešen vazama i ružama«, a to donekle potvrđuje i Hoernes (»... mit Palmetten und Roseten gezierten Rahmen«), dok su mu pobočne strane ispunjene »mit umbekentlichen Sculpturreste — je eine ovale Erhebung, Traube?« Na našoj slici lijepo se vidi ornamenat tordiranog užeta (sl. 2).

^{12a} U vrtu općinskog službenika Abdulaha Agića (ranije vlasništvo Matovića) iskopao sam manju sondu. Već na dubini od cca 25 cm pokazao se zid (pravac sjever-jug), debljine 0,60 m, zidan u krečnom malteru. Na većim dubinama (vlasnik je kopao i preko 1 m) ima dosta opeka, najviše tegula — pa i cijelih komada — i drvenog ugljena, od paljevine. Agić je, kopajući bunar dubine 2 m, naišao u svom vrtu na zid u malteru. Kamenom iz ovoga zida ozidan je cijeli bunar i još ga je ostalo. — Rekognoscirao sam njive u Mahali (danas ul. Hasana Kikića) koje spominje Patsch. Njive su djelomično od 1907. promijenile vlasnike. Potrebno je ispraviti i naziv njiva koje se zovu Mazlulovine, a ne Maslulovine. Na njivi Hasana, Mehe i Rasima Čolića nalazi se na dubini od 0,50 m neki beton (estrih?). Na jednom dijelu ove njive tradicija kaže da je bila »Grčka crkva«. I na njivi Rabiće ud. Derviš-bega Sokolovića, koja graniči sa Agićevim vrtom, ima dosta građevinskog materijala (opeke i pritesani kamen). Na njivi Čakarića, danas Esada Behlulovića, nalaze se zidovi već na dubini od 20-30 cm. Građevinski materijal se nalazi po njivama sve do bolnice.

D(is) M(anibus)
 T(ito) Cl(audio) MAXI—
 MO DEC (urioni)
 C(oniae) RIS (...) DE(functo?)
 ? AN(norum) LV T[....]

Sudeći po karakteru slova, dosta pravilnih, ali sa hipertrofijom gornjih dijelova (npr. kod R, I, L i D) spomenik se ne može datirati prije III stoljeća. U 2. redu MA je u ligaturi. Takvo datiranje potvrđuje i odsustvo filijacije.¹⁶

Dok su Mommsen i Sergejevski mišljenja da se ovaj epitaf odnosi na nekog dekuriona coloniae Risini, tj. Risna u Boki Kotorskoj, koji je u Rogatici umro na proputovanju, ne negirajući, dakako, municipalno uređenje antičke Rogatice, koje je i inače potvrđeno drugim natpisima (br. 2 i 3 u ovom katalogu), Patsch je na osnovu podataka ovoga natpisa, i analogija sa drugih natpisa, zaključio da je rimski grad RIS... sa statusom kolonije, bio u samoj Rogatici (GZM, 1907, str. 468)¹⁵. Rasprava o tome da li je rimska naseobina u Rogatici imala status kolonije ili municipija i kako se zvala, ostala je do danas in suspensio. Konačno rješenje ovoga pitanja može donijeti samo neki novi epigrafski nalazi.

Blau, in actis minor. acad. Berolini, 1866, p. 850 = CIL III 2766b (Mommsen); Blau, I Bericht, p. 14 i d: u 2. r. čita TI; Pricot de Ste Marie, Bull. de la soc. de geogr. Ser. V, T. 17 (1869.), p. 146: u 4. r. ima T. BIS. DE; Hoernes, AEM IV (1880.), p. 45 = CIL III 8369 (cf. p. 1035.); V. Vuletić — Vukasović, Viestnik X (1888.), p. 100: u 4. r. T. IS. DE; Patsch, AEM XVI (1893.), p. 89; isti, WM XI, p. 181 = GZM 1907, p. 468 = CIL III 12748 (cf. p. 2256.) — dodaje ranije ispušteni 5. redak, možda: AN (norum) LV T [....]

Sl. 2 Maksimov cipus u sadašnjem položaju, ugrađen u temelje kuće na Višegradskoj cesti (na Holuču)

¹⁵ O ovom pitanju isp. i mišljenje dr Esada Pašalića, Antička naselja i komunikacije u BiH, str. 71.

¹⁶ Blau, Hoernes i Vuletić nemaju posljednji redak natpisa koji je dopunio Patsch.

BR. 2. ŽRTVENIK POSVEĆEN JUPITERU, NAJBOLJEM I NAJVEĆEM, OD PUBLIJA ELIJA KLEMENSA, DUUMVIRA. Ara je dugo služila kao »ezantaš« (kamen sa kojeg mujezin poziva na molitvu) u dvorištu porušene Serhadske (ili Muftijine) džamije u ulici Serhat. Sada se nalazi zajedno sa ostalim rogatičkim lapidama u privremenom lapidaru u vrtu pred bolnicom (tab. I, sl. 3).

Vis. 1,05, šir. u srednjem dijelu 0,43, debljina 0,35 m.

Ara obrađena sa tri strane, prema kojima su istaknute streha i baza. Zadnja strana, samo grubo pritesana, stajala je prislonjena uz neki zid. Širina strehe i baze je 0,43 m. Vrh dvostruko profilirane strehe, koja je, čini se, imala sa strana reljefno označene akroterije, po sredini je dijagonalno odsječen u nekoj sekundarnoj upotrebi. Na bočnoj strani strehe je rozeta. Slične rozete vjerovatno su ukrašavale i prednju i lijevu stranu strehe, koje su odsječene. Ara je dosta dobro sačuvana, pogotovo titulus.

Natpisno polje visoko je 0,61 m i gotovo čitavo ispunjeno pravilnim i podjednako visokim slovima:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)

P(ublius) A EL (ius)

C L E M E N S

(duum) V I R

V(otum) L(ibens) S(olvit)

Horizontalna crta na kraju 2. retka (Patsch, n. dj.) je ozljeda kamena. U 3. r. ME u ligaturi, a S na kraju upola manje od ostalih slova. — Dosta pravilna slova monumentalne kapitale sa pojavom hipertrofije na vrhovima nekih slova (I, M, L) upućuju na kraj II ili prvu polovinu III stoljeća carstva. Tom vremenu odgovara i gentilicij dedikanta Aelius.

Are sličnog oblika zastupljene su na Drini, naročito u Skelanima.

Hoernes, AEM IV (1880.), p. 45 = CIL III 8366; Vuletić, Viestnik X, p. 99: u 3. r. ima CLEMEN; Patsch, AEM XVI (1893.), p. 89, WM XI, p. 181 i GZM 1907, p. 468 — potvrđuje čitanje Hoernes = CIL III p. 2127.

Br. 3. ŽRTVENIK, POSVEĆEN JUPITERU, NAJBOLJEM I NAJVEĆEM, OD ELIJA ALBANA, DUUMVIRA QUINQUENNALIS. I ova je ara dugo upotrebljavana kao »ezantaš« pred Arnautovića džamijom, odakle je dozvolom Vakufskog povjerenstva 1962. prenesena u vrt pred bolnicom (tab. I, sl. 4).

Ara je visoka 0,88 m, od čega na strehu otpada 0,34 m, široka je u srednjem dijelu 0,46 i debela 0,40 m.

Žrtvenik običnog oblika u istočnoj Bosni, sličan ari P. Elija Klemensa pod br. 2. Gore se nastavlja u profiliranu strehu, a dolje u sasvim nisku bazu (5 cm). Na tri strane istaknuta streha završava se nastavkom sa uklesanim akroterijama i reljefnom rozetom u sredini. Zadnja strana nije obrađena. I gornja površina nastavka je hrapava, što ukazuje

Sl. 1*

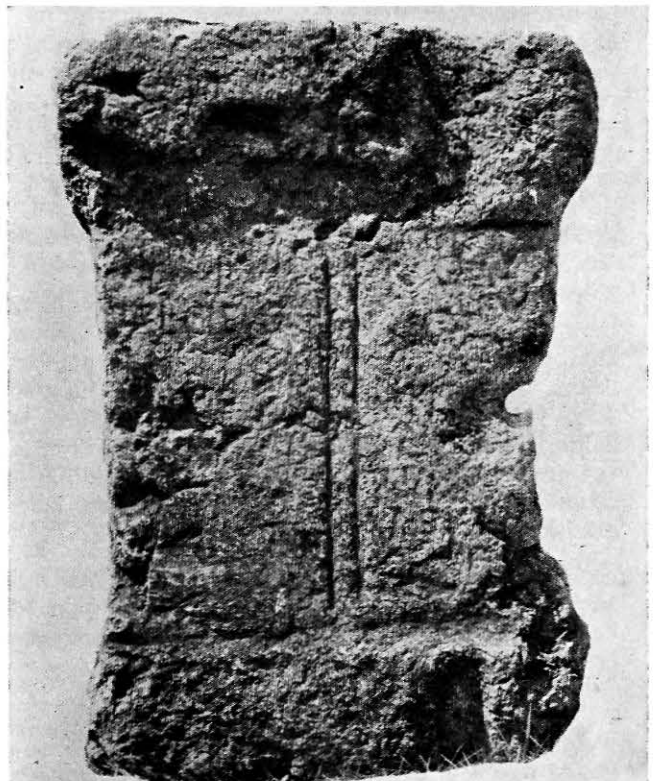
* Sliku mi je ustupio profesor Dimitrije Sergejevski, naučni savjetnik Zemaljskog muzeja, na čemu mu se i ovdje zahvaljujem.

Sl. 4

Sl. 3

Sl. 5

da se oltar nije koristio za žrtve (*victimae*), nego za polaganje zavjetnih darova (*primitiae*, *dapes*, *liba*).

Spomenik je dosta oštećen. Odbijen je dobar dio lijeve bočne strane, uslijed čega je oštećen i natpis, pa nedostaju početna slova u r. 2, 3 i 4 (odlomljeno je 10 cm lijevog čoška). Kamen, domaći vapnenac slabije kvalitete, dosta je ispucao, ali je natpis ipak čitak.

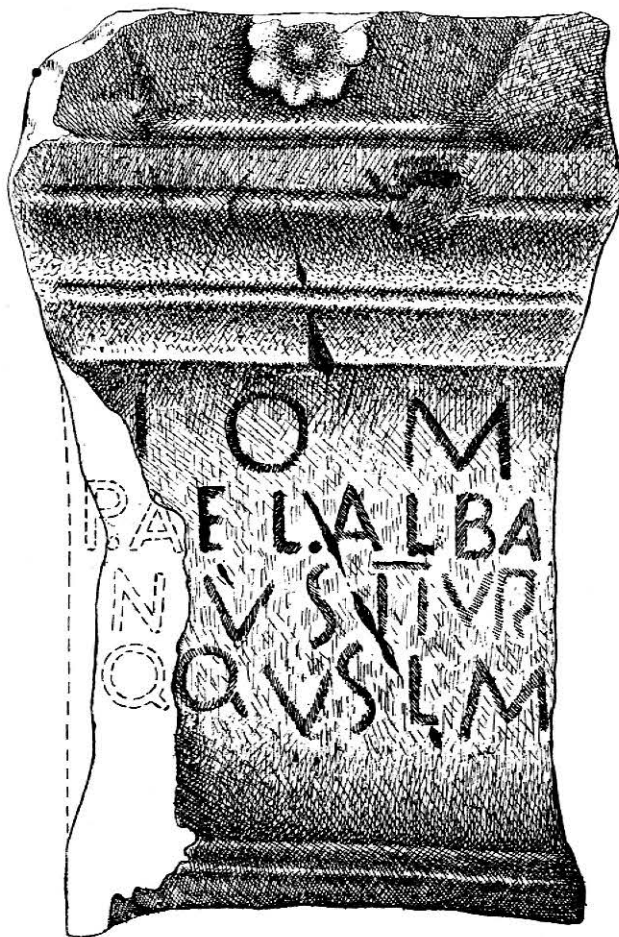
Patsch je ovaj natpis čitao: *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / T(itus) FL(avius) ALBA / N] US (duo) VIR Q(uin)] Q(uennalis) V(otum) S(olvit) L(ibens) M(erito)*. — On nije primijetio da je prvo sačuvano slovo u 2. retku E, kako ga je čitao već Hoernes, a ne F. Pod dobrim dnevnim osvjetljenjem to se još i danas jasno vidi. Prema tome *gentile* dedikanta treba čitati *AEL(ius)*, a ne *FL(avius)*. Suponirani prenamen glasi *P(ublius)*, jer je romanizirani dedikant (ili neko od njegovih predaka) dobio ime po caru Publiju Eliju Hadrijanu, koji mu je podijelio rimski civitet. Revizija natpisa u datom smislu potpuno je u skladu i sa kompozicijom natpisa (sl. 4a). Na šest sačuvanih slova u 2. r, sa interpunkcijom između pokraćenog nomena i kognomena (!), otpada 31 cm prostora, tj. 5,16 cm na svako slovo, dok bi — po Patschevu čitanju — samo na jedno slovo u odlomljenom dijelu (za siglu prenomena sa eventualnom interpunkcijom) otpalo punih 13 cm — računajući do slova E, a to je očiti nesrazmjer! U odlomljenom dijelu bila su prema tome dva slova sa interpunkcijom iza sigle prenomena. Takvo čitanje zahtijeva i simetrija natpisa u odnosu na formulu *IOM* u 1. retku, kako se to lijepo vidi na priloženom crtežu. Prema tome revidirani natpis glasi:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)
P(ublius) . A] EL(ius) . ALBA —
N] VS (duum) VIR
Q (uin)]Q(uennalis) V(otum) S(olvit) L(ibens)
M(erito).

U 3. r. *II (duo)* čita se jasno (sa horizontalnom crtom iznad brojke), a tri slijedeća slova su manja, kako je to već opazio Patsch, i danas uglavnom izlizana. Na poč. 3. r. treba dopuniti *N*, a na poč. 4. r. jedno *Q* — od *quinquennalis*. Dedikant je, dakle, bio *duovir quinquennalis censoria potestate*, tj. gradski magistrat izabran na pet godina sa zadatkom da sastavi popis građana i izvrši izbor gradskog senata (*ordo decurionum*).

Nepravilan i nejednak oblik slova, ukoliko nije rezultat neznanja nevjeshog klesara, upućuje na kasnije doba, najranije kraj II ili III vijek naše ere.

Hoernes, *AEM IV* (1880.), p. 46 = *CIL III 8368*: u 2. r. ima *Ael ius*, u 3. r. *v eter anus*, a u 4. r. samo *V S L M*; Vuletić, *Viestnik X* (1888.), p. 100 u 2. r. ima *PL. ALB*, u 3. r. *II ((, a u 4. r. samo V S L M*; Patsch, *AEM XVI* (1893.), p. 89 = *CIL III 12747*, zatim u *WM XI*, p. 181 i *GZM 1907*, p. 469 čita kao gore.

Sl. 4* Crtež are P. Elija Albana sa revidiranim natpisom. Revizija je u skladu sa kompozicijom natpisa, a odgovara i činjeničnom stanju, jer je treće slovo u 2. r. E, a ne F. U 3. r. su dva posljednja slova *IR* u ligaturi.

Br. 4. *DVOSTRUKI ŽRTVENIK, POSVEĆEN LIBERU BAKU i JUPITERU, NAJBOLJEM i NAJVEĆEM, OD PUBLIJA ELIJA KLEMENSA, VETERANA*. Spomenik je dugo vremena služio kao klupa u dvorištu um. stolara Huseina Muftića, u ulici Hasana Kikića br. 18, nedaleko od Arnautovića džamije. Godine 1962. prenesen je s dozvolom vlasnika u park pred bolnicom (tab. I, sl. 5.).

Visina are je 1,02, širina 0,63 i debljina 0,35 m. Vapnenac vrlo lošeg kvaliteta.

Jednostavna ara sa strehom (v. 0,27, š. 0,75, d. 0,37 m) i bazom — bez ukrasa. Natpisno polje vertikalnom trakom (š. 3 cm) podijeljeno je u dva dijela, koji svaki za sebe predstavljaju posebni žrtvenik sa posebnim natpisom. Lijevi dio posvećen je *Liberu Baku*, a desni *Jupiteru*. Iz *Ustikoline* u istočnoj Bosni poznata je ara na sličan način podijeljena u tri dijela, od kojih je svaki posvećen drugom božanstvu: *Terminus-u*, *Liberu Ocu* i *Jupiteru* (*Serg. GZM*, 1936, str. 5 i 7). *Liber Bacchus* je isto što i romanizirani *Liber Pater* (*Otac*) sa

natpisa iz Ustikoline. On je česta pojava na votivnim spomenicima rimske provincije Dalmacije (Patsch, WM VI, 255 i Serg, na nav. mj.).

Slova su plitko urezana, nepravilna i nejednaka, pa čitav rad (i klesarski) odaje nevješta klesara. Natpis je danas već sasvim ispran. Na lijevoj strani: a) jedva se nazire u 1. retku L(ibero) B(accho), u 2. r. ime dedikanta P(ublius) AEL(ius) CLEME[NS] i u 3. r. VETER(anus), dok je sve ostalo propalo. Na desnom natpisu: b) vide se samo tragovi sigle IOM u 1. r, i VSLM u posljednjem, po Sergejevskom sedmom, retku. Sve ostalo je isprano.

Ovaj natpis prvi je pročitao i objavio (sa greškama) Hoernes. Patsch, opisujući ovu aru, kaže: »Die Inschrift, mit der Inschriftfläche der Witterung ausgesetzt, hat sehr schwer gelitten, mit freiem Auge vermochte ich nicht viel zu entziffern; ein Abklatsch war bei Regenwetter nicht anzufertigen.«

Natpis objavljujem prema čitanju profesora Sergejevskog:

- a) L(ibero) B(accho)
 P(ublius) AEL(ius) CLEME[NS]
 — — — — VETER(anus)
 — — — — — E · A E
- 5 — — — — T — — SOS —
 — — — — — E
 — — — — — B · V(otum) S(olvit)
- b) I(ovi) O(ptimo) M(aximo)
 P(ublius) · AEL(ius) · CLEMEN[S]
 L — — — — — POS
 — — — — — — — NO
- 5 — — V — — — — —
 S · P TAE · LV · E
 V(otum) S(olvit) L(ibens) M(erito)

a) U 1. retku i sada je posve jasno L. B. = Libero Baccho, a ne IOM kako je predlagao Hoernes. U 2. r. AE u AEL(ius) u ligaturi. Momsenova dopuna u 3. i 4. r. (CIL III 8367) »Vetere et Aeliano co(n) s(ulibus)« ne pristaje, jer se tome protivni između ostalog i gentilicij Aelius, koji pripada vremenu kasnijem od 116. godine.

b) U 1. r. je čitanje IOM sigurno, provjereno pod vrlo povoljnim osvjetljenjem.

Ukoliko se na ovom žrtveniku spominje kao dedikant onaj isti Publije Elije Klemens koji je kao duumvir posvetio Jupiteru aru br. 2, onda i ova ara ide u kraj II ili prvu polovinu III st.

Hoernes, AEM IV (1880.), p. 46, br. 3 (»nach mehrstündiger Betrachtung glaubte ich folgende Inschriftreste erkannt zu haben«) = CIL III 8367 (sa Mommsenovom dopunom); Patsch, AEM XVI (1893.), p. 88, br. 2, ali bez natpisa; Sergejevski, GZM 1936, p. 12, br. 13, Tab. III, sl. 16.

Br. 5. NADGROBNI CIPUS KOJI SU LUCIJU ELIJU (?), PREDRAGOM SINU, PODIGLI RODITELJI. Spomenik se već dugo nalazi u vrtu pred bolnicom (nekadašnja »Forcanova bašta«). Tab. II, sl. 6, 7 i 8.

Visina 1,65, širina 0,88 i današnja debljina 0,45 m. Ukupna debljina cipusa iznosila je cca 0,65 m. Zadnja je, naime, strana, kojom je spomenik bio prislonjen uza zid, u sekundarnoj upotrebi odsječena. Natpis je uslijed djelovanja atmosferilija potpuno izlizan, iako ga je Patsch prije 70 godina još mogao fragmentarno pročitati. Visina plitkog reljea iznosi najviše do 35 mm. Materijal je vapnenac lošije kvalitete.

Tri obrađene strane prizmatičkog žrtvenika pokrivaju profilirana oblonga polja sa bogatim dekorom rubova. Ornamentalni ukras sastoji se iz biljnih i životinjskih elemenata koji uz dekorativnu funkciju imaju i simbolički smisao htonskog karaktera. Okvir natpisnog polja ukrašen je tzv. ljuskastom bordurom, sastavljenom od gusto poredanih listova lovora, koja se na gornjem rubu završava u bogate volute. Sličan ornament pokriva i donji rub, ali je manjih dimenzija. Ornamentat lovorovih listova prelazi i preko bridova na rubove pobočnih strana¹⁷. Na desnoj strani dolje isklesana je amfora iz koje raste loza sa grozdovima — motiv tako čest na nadgrobni spomenicima, dok su gore dvije girlande sa trakama (vita e), a — u slobodnom prostoru-antitetički postavljeni delfini, motiv koji također spada među najobičnije na sepulkralnim spomenicima.

Na lijevoj strani gore prikazan je zec u trku, a dolje dva nasuprot okrenuta lava, također sa jasnom simbolikom.

Na oba pobočna uža polja isklesana je figura »tužnog Atisa«, visoka 77 cm. Božanstvo stoji na plinti u poznatom stavu i odjeći. Odjeven je na orijentalni način, u kratki hiton sa dugim rukavima (tunica manicata), potpasan u struku, dok je hlamidu (plašt), zakopčanu na desnom ramenu okruglom kopčom, prebacio preko leđa. Na glavi nosi frigijsku kapu. Kamen je teže oštećen pa se ne vidi ima li bog na sebi duge, uz tijelo priljubljene, hlače, u gornjem dijelu pokrivena tunikom, što je vjerovatno.

Figura na desnoj strani drži u ljevici okrenutu baklju, dok ona na lijevoj strani, drži, izvrnuti pedum, atribut koji je Atis imao kao pastir prije nego što je u vrijeme kasnorimskog sinkretizma pomiješan sa Kautopatesom i kultom Mitre uopće¹⁸ (sl. 9).

Na gornjoj površini cipusa izrađeno je kvadratno udubljenje za umetanje kipa ili nekog drugačijeg nastavka.

¹⁷ Lovorika, drvo koje se uvijek zeleni i nikada ne vene, baš kao i bor koji je posvećen Atisu, u koju se pretvorila nesretna Dafne, simboličkog je karaktera.

¹⁸ Istu pojavu susrećemo i na spomeniku iz Sikirića na Drini, WM I, p. 311, sl. 4 i onom iz Šumana u Sandžaku, WM XI, p. 130.

Sl. 9 Lik Atisa sa lijeve bočne strane cipusa. Božanstvo drži u ruci okrenuti pedum.

Cipus predstavlja dobar zanatski klesarski rad, ali, na žalost, jako oštećen.

Patsch WM XII, str. 160 daje ovaj fragmentarni natpis, »pisan velikim lijepljivim slovima«:

D M

LA — — IO

— — — — — LV

I — — — — — V / V

5 — — — — — —

— — — — — LO

— — — — — LI°

— — — — — P A R F

— — — — — M —

»Iz linije 7—9 : FI] LIO [CARISS(imo)] PARE [NTES B(ene)] M(erenti) [P(osuerunt) — veli Patsch — dade se zaključiti da su neki roditelji podigli spomenik sinu, kojemu je valjda bilo ime, sudeći

pa 2 liniji L. A (EL)IO.« Lucije Elije je po svojoj prilici umro mlad kao i Atis.

Atis je frigijsko božanstvo prirode, usko povezano sa kultom velike majke bogova Kibebe, u kojoj je slavljen ženski princip kao izvor svega života u prirodi. Po mitu, koji pokazuje brojne lokalne varijante, Kibebe i Atis intimno su sjedinjeni u ljubavi, zbog koje nesretni mladić strada. U početku je jedan isti božanski princip objedinjavao oba spola, ali se dekompozicijom preobrazio u jedno žensko božanstvo (nazvano Agdistis, sama Kibebe) i jedno muško, Atis, kojeg Agdistis ljubi.¹⁹ Atis, lijepi i nesretni mladić, obično predstavljen kao pastir sa pedumom i sirinksom, simbolizira prolaznost života u prirodi, ali on je u isto vrijeme i tvorac svega što postaje i umire (τῶν γενόμενων καὶ φθειρομένων δημιουργός).²⁰

Atisov kult proširio se po cijelom bliskom Orijentu i izvršio znatan uticaj ili se stopio sa drugim božanstvima, kao što su Men, Sabazije i Mitra. Njegovo androgino biće dugo je bilo strano rimskoj (i grčkoj) religiji, pa je njegovo poštovanje u Rimu uvedeno mnogo kasnije od kulta Kibebe.²¹ Štovanje Atisa prodrlo je u Rim tek u carsko doba, pod Klaudijem, ali se istom za Antonina, krajem II stoljeća, povezano sa taurobolijom,²² proširilo po cijelom carstvu sve do zapadnih i sjevernih provincija (ATTIS PUBLICUS POPULI ROMANI). Često je na skulpturama i novcu prikazan kao lijepi mladić u uskom azijskom odijelu, koje mu pokriva ruke i noge. Na nekim spomenicima njegov androgini karakter dolazi do izražaja i u oblicima tijela i u držanju koje daje utisak izvjesne ženskosti, mekoputnosti i bujnosti eunuha.²³ U razdoblju kasnorimskog vjerskog sinkretizma Atis se stopio sa Silvanom i Mitrom i poprimio njihove atribute.

Posebnu vrstu predstavljaju prikazi Atisa na nadgrobnim spomenicima (nazovimo ga Attis funerarius, franc. Attis funeraire, njem. trauernder Attis): mladić, potpuno odjeven, tužan, prekrštenih nogu, jednom rukom se oslanja (ili je dodiruje) na bradu, dok se drugom opire o okrenutu baklju (ponekad pedum)

¹⁹ Daremberg-Saglio, Dictionnaire des antiquités romaines et grecques, p. 1681.

²⁰ Roscher, Myth. Lex, s.v.

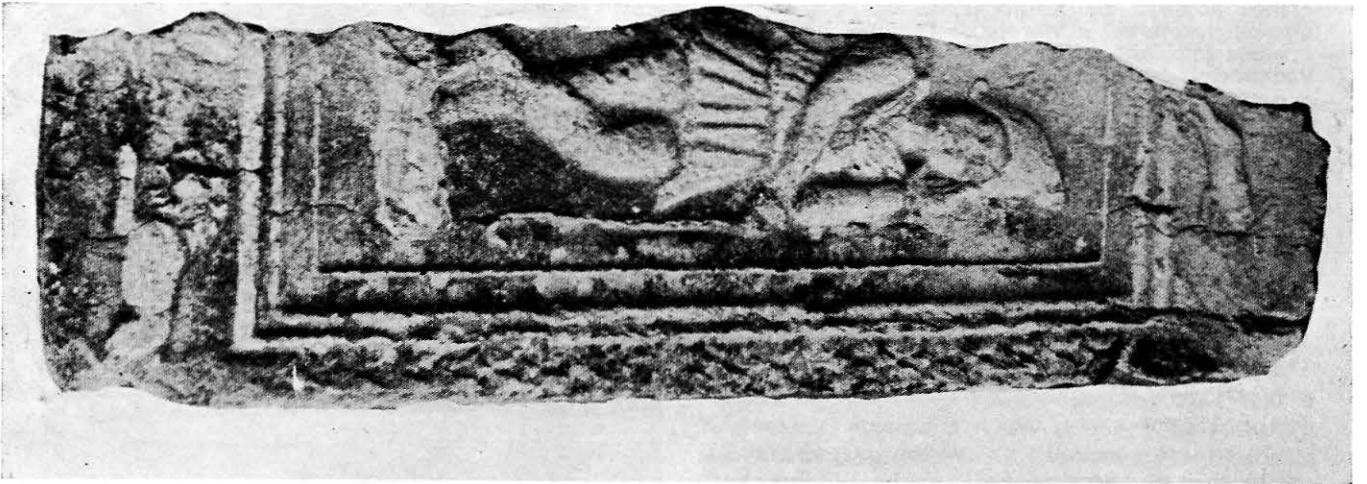
²¹ Kibelin kult uveden je u Rim za vrijeme II punskog rata 204. g. Isp. T. Liv. XXIX, 10,11,14; Ovid. Fast. IV, 247 sqq. Dugo se očuvao strani karakter kulta Majke bogova. Rimljani nisu dugo uzimali nikakvo učešće u ceremonijama, nego su bili obični gledaoci. Kult Atisa sigurno je zajamčen tek u carsko doba. U vrijeme cara Klaudija prvi put je slavljena velika frigijska proljetna (u martu) svečanost. Otada se ime Atisa sreće uz Kibelu i na natpisima: dii magni i dii conservatores.

²² Taurobolium je žrtvovanje bika, krštenje krvlju bika. Ovaj istočni obred postao je na Zapadu sastavni dio misterija Kibebe i Atisa. Cumont (Daremberg-Saglio, s.v.) smatra da se obred taurobolije u Rimu i carstvu proširio tek u II stoljeću naše ere. Javne taurobolije za spas cara i carske obitelji vrlo su česte od Marka Aurelija do pol. III st.

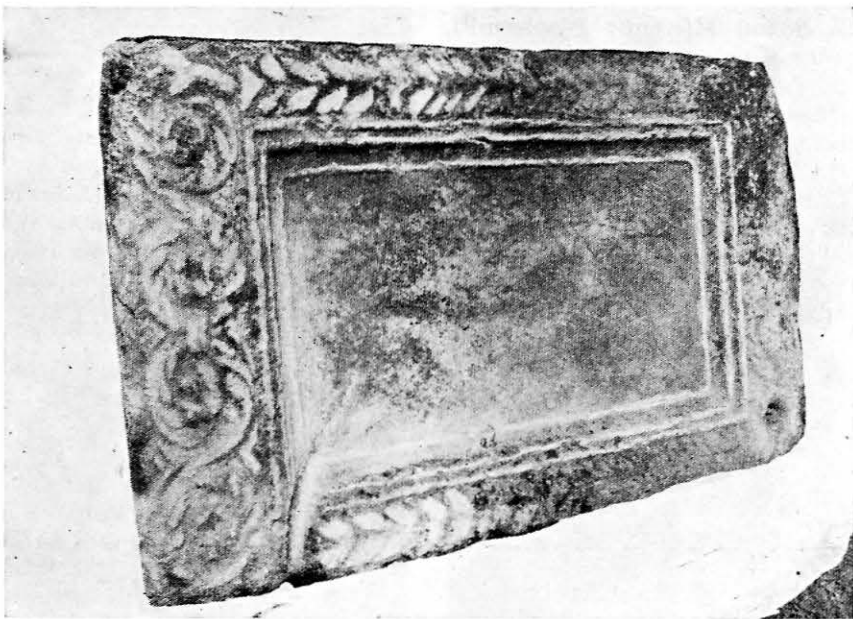
Tauroboliju gotovo uvijek prati criobolium, žrtvovanje ovna koji je bio posvećen Atisu, kao što je bik Kibeli. Na natpisima se redovito spominje poslije taurobolije (»taurobolio criobolioque percepto«), ali tek poč. III v. Očito to je tvorevina carstva. Po karakteru i po značenju oba su obreda vrlo slična (Cumont u PWRE, s.v.).

²³ Cumont u Pauly-Wissowa Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, s.v. (stupac 2250, Stuttgart 1896).

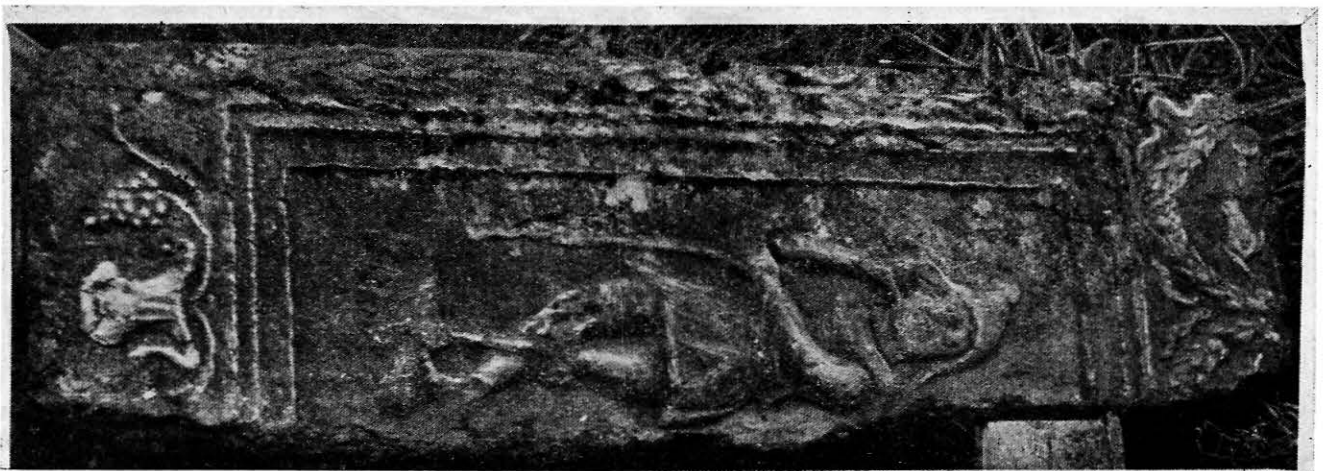
Tabla II

Sl. 6

Sl. 7

Sl. 8

kao da želi da joj ugasi plamen. Po držanju i odijelu mnogo podsjeća na Kautopatessa. To je slika rano umrlog pokojnika, a vjerojatno i simbol nade u uskrsnuće (die Auferstehung des Attis wurde als eine Versprechung der Unsterblichkeit angesehen, Cumont u PW RE, stupac 2251.). Po jednoj legendi uskrsnuo je i sam Atis nakon smrti. I njegova prolijetna svečanost simbolizira buđenje prirode na novi život.

»Atis funerarius« sa ovakvom jasno obilježanom tradicijom relativno je česta pojava na sepulkralnim spomenicima, obično cipusima, u Bosni i Hercegovini. Najčešće ga susrećemo u Sandžaku i na Drini²⁴, a sporadično i u ostalim krajevima (Hercegovini, Duvanjskom, i Livanjskom polju)²⁵. U sličnoj funkciji susreće se i nagi krilati Eros kao genije smrti, kojeg ne treba miješati sa Atisom (v. br. 11).

Naš bi se spomenik po svojim epigrafskim karakteristikama, posebno po »velikim lijepim slovima« monumentalne kapitale i po gentiliciju Aelius, mogao datirati u kraj II ili početak III stoljeća. Sudeći po formuli B(ene) M(erenti) P(osuerunt), koju Patsch suplira u r. 9, spomenik je iz kraja drugog ili trećeg vijeka. Takvom datiranju ide u prilog i posveta u dativu, Tome vremenu odgovara i kult Atisa. Većina spomenika sa likom Atisa pada u kasnije carsko doba²⁶. Tada su razni istočni kultovi (Mitra, Jupiter Dolihenski, Atis i drugi) stekli u carstvu veliku popularnost, naročito u vrijeme Antonina i Severa, pa sve do polovine IV vijeka.

Patsch, AEM XVI, p. 89, br. 5 (»fast verwaschene Inschriftsfeld«), bez natpisa = CIL III 12754; isti WM XII, p. 160, sa natpisom kao gore = GZM 1910, p. 203; Sergejevski, GZM 1936, p. 12, br. 12, Tab. IV, sl. 18 i 19.

Br. 6. ŽRTVENIK POSVEĆEN JUPITERU, NAJBOLJEM I NAJVEĆEM, OD MARKA ULPIJA (APOLODORA?). Spomenik je otkopan 1908. g. prilikom kopanja temelja za kuću Alije Krajišnika u Mahali, južno od Toplika, u blizini danas porušene Careve džamije. Arula je po Patschu nađena čitava, ali su joj radnici odbili donji dio i tako je uzidali u temelj drvarnice Alije Krajišnika. U toku II svjetskog rata bombe su uništile Krajišnikovu kuću, pa je poslije oslobođenja na istom mjestu podignuta nova kuća Murata Muhića (ul. Iza džamije, br. 24). Tom je prigodom fragment are ponovo ugrađen, ovoga puta u temelje kuće, ali tako da ga pokriva zid dvorišne podgrade, pa se ne vidi. Dozvolom vlasnika mogao sam ovaj zid otvoriti i natpis snimiti, jer je srećom bio okrenut prema licu zida. (sl. 10)

²⁴ Cf. WM I, 311; WM IV, 290, 292, 293; WM XI, 178, br. 1 i 2; WM XII 128 br 13 i p. 130; =GZM 1891, 239; GZM 1894, 484 i 487; GZM 1907, 464 i 465; GZM 1909, 129 i 132. Vidi još i GZM 1934, str. 16, 17, 19, 20 (br. 9, 10, 13, 17 (i 18); GZM 1936, str. 12.

²⁵ WM VIII, 117 = GZM 1900, 295; WM IX, 211 = GZM 1904, 307; WM IX, 262 = GZM 1902, 330; GZM 1928, 89; GZM 1931, 19-20; Naše starine, VIII, 116.

²⁶ Cumont u PWRE, s.v. Cf. S. Kojić, Jedan prilog proučavanju religije Ilira u rimsko doba, Starinar XIII—XIV, Beograd 1965, str. 223—229.

Sl. 10

Visina fragmenta 0,48, širina 0,37, debljina (po Patschu) 0,36 m. Vapnenac.

U današnjem stanju sačuvan je gornji desni dio arule, Streha, koja je od korpusa odvojena dubokom profilacijom, ukrašena je sa strana akroterijama, a u sredini plastičnom kovrčastom viticom. Vrlo lijepa i krupna slova pokrivaju čitavo natpisno polje.

Natpis, sa dopunom Patscha, glasi:

I(ovi) O(pitmo) M(aximo)
M(arcus) V L P(ius)
A P O]LLO [D O R V S ?

U 3. r. vide se dvije okomite haste od slova LL(?) i desno trag od O.

Vrlo lijepa slova i gentilicij Ulpius (po Trajanu) upućuju svakako na II vijek. Neki Marcus Ulpius Marci filius Maximus poznat je sa natpisa iz Gorazde (Patsch. AEM XVI, 86), a drugi Marcus Ulpius Marcianus iz Živaljevića, nedaleko Rogatice (Patsch. WM VIII, 113 = GZM 1900, 182). Fiala je posljednji natpis također datirao u II stoljeće (WM VI, 44.) U rogatičkom kraju gentilicij Ulpius nije bio rijedak, što nam daje pravo da već Trajanu pripišemo neki jači utjecaj u ovom kraju. Isti nomen dolazi na nadgrobnom spomeniku Ulpije Prokule iz Breze.

Patsch. WM XII, 159-161 = GZM 1910, str. 202.

Br. 7. ANEPIGRAFSKA ARA. Spomenik je dugo služio kao »ezentaš« u dvorištu danas porušene Careve džamije, koja je 1571. g. sagrađena troškom sultana Selima II. Pored are bio je ukopan, i služio kao stepenica, fragmenat pod br. 8.

Visina 1,09 (sama streha 0,32), širina 0,37 (streha 0,44), debljina 0,35 (streha 0,40) m. Baza v. o. 17, š. 0,40, d. 0,43 m. Domaći vapnenac slabe kvalitete (sl. 11).

Žrtvenik je obrađen sa tri strane, dok je zadnja, samo grubo oklesana, bila prislonjena uza zid. Strehu od korpusa odvaja dvostruka profilacija. Sa strana je streha ukrašena plastičnim akroterijima, a u sredini reljefnim ukrasom u obliku rozete (ili diska?). I baza je raščlanjena profilacijom. Natpisno polje je prazno. Na gornjoj površini strehe nalazi se manja rupa za utvrđivanje uza zid. Slična je arama iz Skelana (GZM, 1907, str. 435 — 439).

Hoernes, AEM IV (1880), p. 46 (»Pfeilerbasis«); Patsch, AEM XVI (1893.), p. 90, br. 6.

Br. 8. FRAGMENT STUPA. Ranije je bio ukopan pored are pod br. 7, a sada se kao i ara nalazi u novom lapidariju (sl. 12).

Pravilan, dobro obrađen valjak prečnika 35 cm, sada visok 68 cm, vjerovatno dio debla od stupa, a po mišljenju Patscha fragment miljokaza. Dosta oštećen. Vapnenac.

Hoernes, AEM IV (1880.), p. 46 (»Saulentrommel«); Patsch, AEM XVI (1893.), p. 90 uz br. 6 (»ein Fragment allem Auscheine nach eines Meilensteines«).

Br. 9. NADGROBNI CIPUS BEZ NATPISA. Spomenik je u posljednje vrijeme stajao u dvorištu pred kućom Devle Ajanović, kćerke Ibrišim-bega Agića, u ulici Šahinpašić Muhidina. Dugo godina ležao je pred kućom porodice Agića negdje van grada, odakle je prenesen u grad (Serg. o. c. 10.) Tab. III, sl. 13, 14 i 15.

Prizmatički sepulkralni cipus, na uglovima i bridovima oštećen. S lijeve strane jako izlizan u sekundarnoj upotrebi. Zadnja strana cipusa nije — kao obično — obrađena, a tako isto ni vrh. Tri ostale strane raščlanjene su dugoljastim poljima

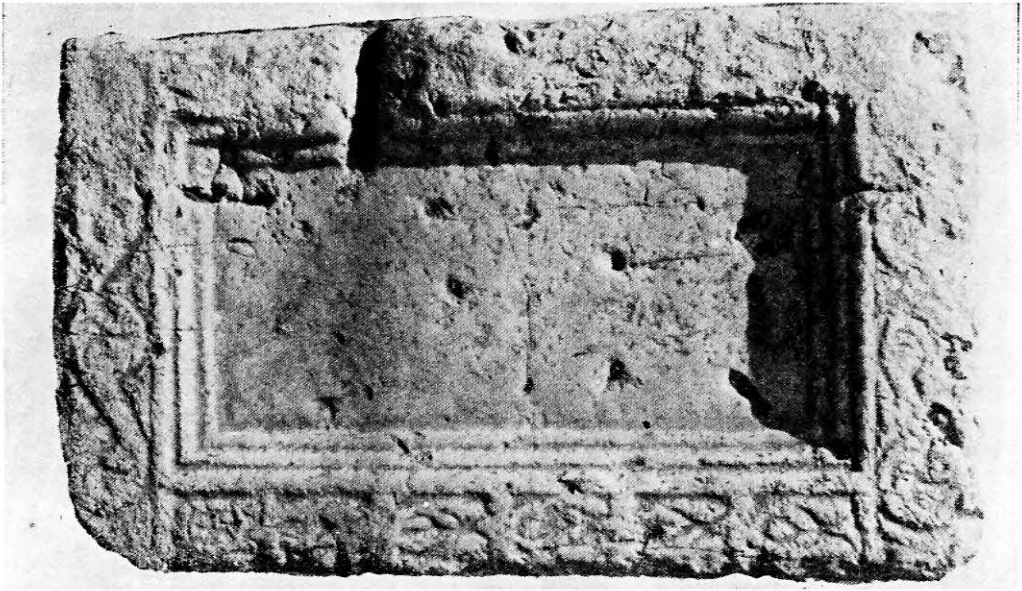
Sl. 11

Sl. 12 Fragment antičkog stupa (v. br. 8)

Sl. 13

Sl. 14

Sl. 15

u profiliranom okviru sa vegetabilnim dekorom kao bordurom. Na prednjoj strani je udubljeno polje (0,63 : 0,30) u trostrukoj profilaciji unutar bogatog okvira od biljne dekoracije: gore i dolje su volute (sa viticom), a sa strana friz sastavljen od polupalmeta. Kamen je od duge upotrebe vrlo izlizan, te nije isključeno da je plitko urezani natpis ispran i uništen kao i na spomeniku br. 5.

Na užim, pobočnim stranama (0,76 : 0,22 m) oblongna polja su reljefno ukrašena jako stiliziranim motivom loze, koja raste iz vaze bez drške. Na lijevoj strani biljka ima samo tri dvostruka lista, a na desnoj čak pet. Na rubu je ornament tordiranog užeta sa dužih strana, a gore i dolje volute (spirale?), ali su na lijevoj pobočnoj strani sasvim propale jer je kamen oštećen.

Sergejevski, GZM 1936, p. 10, br. 9, sl. 6 i 7 (bez slike desne pobočne strane).

Br. 10. PLOČA SA NADGROBNOG SPOMENIKA. Ranije je stajala pred kućom obitelji Šehića u mahali Podhrd. Za vrijeme II svjetskog rata prenesena je pred pravoslavnu crkvu u Rogatici, gdje se nalazi i sada (sl. 16).

Visina 0,70, širina 1,20, debljina 0,25 m. Jedri vapnenac.

Lijeva strana ploče jako je postradala u sekundarnoj upotrebi kao prag (?), tako da je plitki riljef lavlje glave sa alkom (zvekirom?) u njuški — indentičan onome u desnom kasetonu — potpuno propao.

Predstavljen je poznati dekorativni motiv Hadovih vrata (Homerova *πύλαι Αἰδου*), element vrlo čest u helenističkoj sepulkrasnoj umjetnosti. Na antičkim stelama sintetizira pokojnikov stan (domus aeterna). Vrata, obično zatvorena, predstavljaju simbolički navještaj groba i smrti. Motiv vratnica sa lavljim protomama, koje na antičkim nadgrobnim spomenicima pored dekorativne imaju i simboličku, apotropoejsku funkciju, naslijedila je

i kršćansku funebralna umjetnost zajedno sa ostalim dekorativnim elementima antičke sepulkralne plastike (puti, girlande i dr.).²⁶

Vrata kao simbolički arhitektonski ukras groba poznata su u Bosni i Hercegovini sa antičkih spomenika na Duvanjskom polju (Patsch, GZM 1904, str. 354 i 355.) i iz Humca kod Ljubuškog (Patsch, GZM 1910, 177 i d.), dakle samo iz priobalnog pojasa rimske provincije Dalmacije, dok ih u unutrašnjosti nismo dosad poznavali²⁷.

Patsch, WM, p. 161 = GZM 1910, p. 202; Serg. GZM 1936, p. 9, br. 8, sl. 5.

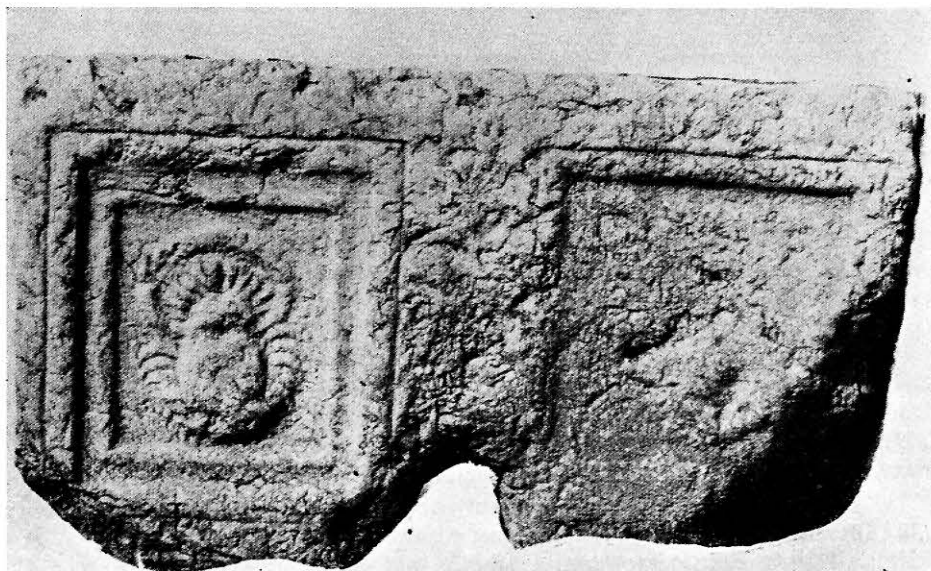
Br. 11. NADGROBNA PLOČA. Danas su dijelovi ove ploče uzidani u pravoslavnu crkvu u Rogatici, i to s vanjske strane pored južnih vrata. Spomenik je prvi opisao mitropolit bosanski Sava Kosanović u Slovincu 1884, str. 415: »Našla se jedna ploča crvenog kamena i na njoj dvije slike. S lijeve je krilati anđeo, a s desne osoba stojeća nogama na polumjesecu i rekao bih s podignutim rukama i zubljom u ruci. — Tu su ploču na pola pretesali zidari i smjestili u zid pokraj crkvenih vrata... « Tom prilikom oštećene su obje reljefne figure, tako da muškom božanstvu nedostaje lijeva, a ženskom desna ruka. Propala je otprilike 1/4 reljefa (sl. 17 i 18).

Visina oba dijela je 0,99 m, širina lijevog (sl. 17) 0,35, a desnog 0,36 m. Kako je spomenik uzidan

²⁶ Cumont u PWRE, s. v.

²⁷ Za motiv vrata u BiH isp. Paškvalin, Rimski nadgrobni spomenik iz Borasa, GZM 1960-61, str. 326 i 327. Cf. Conze, Römische Bildwerke — Drei Sarkophage aus Salona, Wien, 1872, p. 15; Altman, Die römischen Grabaltäre der Kaiserzeit Berlin, 1905 p. 13 i d. Lijep primjer objavio je i Rendić, Diadora, 1959, p. 117 i d, sl. 3. O simbolici vrata i njihovoj pojavi na antičkim nadgrobnim spomenicima raspravlja Schober, Die römische Grabsteine von Noricum und Pannonien, Wien, 1923, str. 218 i d.

Sl. 16 Nadgrobna ploča s a motivom Hadovih vrata (v, br. 10)

Sl. 17

Sl. 18

uz dovratnike južnih vrata u zid crkve, debljina ploče je nepoznata. Materijal je crveni, ne zeleni — kako je zapisao Sergejvski — vapnenac, kakav se vadi u obližnjem Gučevu. Od istog je materijala i stela pod br. 12, koju sam 1962. g. našao u Plješevici, odakle je, prema kazivanju starijih ljudi prenesena i ova antička ploča (prilikom gradnje crkve, koja je posvećena 1886. godine). Kosanović u svome izvještaju kaže da su zidari uzidali još jednu nadgrobnu ploču »koju su kod Rogatice našli«, tj. stećak sa natpisom Bogdana »dobroga Domše Ozrjenovića« sina (Truhelka, GZM 1894, 777), ali ne navodi tačno mjesto nalaza oba spomenika.

U dvostruko profiliranom i udubljenom polju (68 : 19) cm) prikazana je na lijevom dijelu ploče krilata figura Erosa kao genija smrti: bog stoji

prekrštenih nogu sa desnom rukom uz obraz, dakle u poznatom antičkom stavu oplakivanja i žalosti, koji se često ponavlja i kod likova svetaca u bizantijskoj ikonografiji. Krilo mu prelazi na profilirani okvir, dok mu je glava u znak žalosti lagano nagnuta. Šta je božanstvo držalo u lijevoj ruci? Možda okrenutu baklju kojom se opiralo o tle kao da joj želi ugasiti plamen.

Ovakve predstave Erosa na rimskim sepulkralnim spomenicima (naročito sarkofazima) dosta su česte. Pri kraju helenističke epohe i u rimsko doba bila je nestašna figura helenskog boga ljubavi dovedena u direktni odnos sa idejom smrti te postala simbolička figura smrti. (Eros funerarius)²⁸. Eros je u stvari bio indentificiran sa Hipnosom, bogom

²⁸ Daremberg-Saglio, s.v. Eros.

sna (kako nam to lijepo potvrđuje jedan natpis sa nadgrobnog spomenika na kojem je slična figura označena riječju *Sommus*, Saglio, s. v, fig. 2193, a to je samo eufemistički izraz za smrt (*Mors*). *Eros* dolazi u stavu sličnom kao *Atis*, ali je redovito gol i često krilat.

Kao takav *Eros* na nadgrobnim spomenicima često dolazi i u vezi sa *Psihom*, koja personificira dušu umrloga. Stoga je posve vjerovatno da desno žensko božanstvo treba tretirati kao *Psihu*, a ne kao *Nimfu*. Predstave *Nimfi* vrlo su česte na votivnim spomenicima, a naša je ploča, sudeći po simboličkoj figuri genija, dio nekog nadgrobnog spomenika. *Eros* i *Psiha* su ovdje simboli vedre sreće u posmrtnom životu²⁹.

Reljef je očito djelo nevješta domaćeg majstora koji nije poznavao ni perspektivu ni proporcije tijela. Stoga je izraz likova neprirodan i ukočen (*Eros en face* sa krilima u profilu!), tehnički loše izrađen. Bareljef je dubok najviše 45 mm. Profilirani okvir dobro je izrađen, ali je, na žalost, dotjerivan u novije doba, valjda prilikom postavljanja na sadašnje mjesto.

Prije 25 godina, kada je *Sergejevski* publicirao ovaj spomenik, bio je reljef gotovo neoštećen, a danas je figura *Erosa* jako oštećena; odbijene su noge i dobar dio glave. Dokaz da je ovakvim spomenicima mjesto u muzeju, a ne na otvorenom prostoru.

Kosanović (u bilješci uz člančić *V. Vuletića* *V* (*ukasovića*), *Slovinac*, br. 1884, 26, str. 415; *Sergejevski*, *GZM* 1936, str. 11-12, br. 11, Tab. II, sl. 12 i 23.

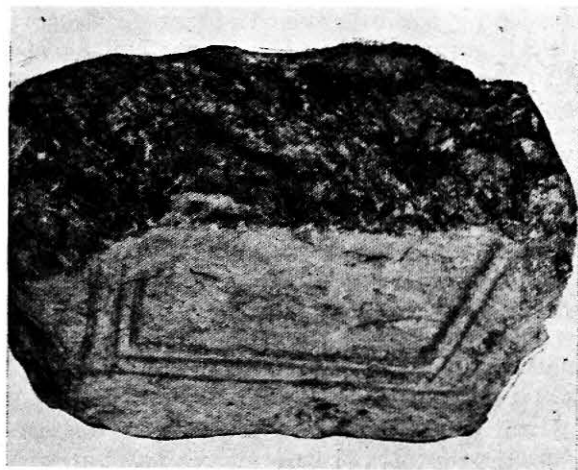
Br. 12. FIGURALNA STELA BEZ NATPISA. Stela je g. 1962. od mještana iskopana na lokalitetu Crkvina u *Plješevici*, 2 km sjeverno od *Rogatice*. Tom je prilikom prebijena u dva dijela. Sada se nalazi u vrtu pred bolnicom u *Rogatici* sa ostalim lapidama (sl. 19 i 20).

Visina 1,73 (1,20 + 0,53), širina 0,65 i debljina 0,25 m. Na gornjem desnom uglu kamen je teško oštećen, a propao je i zabat. Stela je mogla služiti kao prag u srednjovjekovnoj crkvi, iz čijih je ruševina i izvađena. Visina reljefa koji je jako izlizan, iznosi najviše 5 cm. Materijal je crveni jedri vapnenac, po svoj prilici iz kamenoloma u obližnjm *Gučevu*. Od istog su materijala i spomenici pod br. 11.

Tektonika stele ne odstupa od brojnih ranorimskih figuralnih stela u Dalmaciji i dunavskim pokrajinama. Sastoji se od tri jasno naglašena elementa: natpisnog polja, niša sa portretima i od obaveznog zabata sa akroterijima na vrhu, koji je propao. Ovaj tip nadgrobnog spomenika često se susreće u Panoniji u II i III st. carstva, a kod nas na *Drini* (*Skelani*, *Osatica*, *Klotijevac*) i oko *Konjica*. Stela iz *Plješevice* tipološki je vrlo srodna steli iz *Klotijevca* na *Drini* (*N. S. IX*, 1963), također

Sl. 19

Sl. 20

Sl. 19 i 20 Stela iz *Plješevice* (*Rogatica*).

²⁹ *Ibidem*. Cf. također *Roscher-ov Myth. Lex*, s.v.

sa dva reda portreta, ali sa drukčijim arhitektonskim oblikovanjem gornje niše, koja se — izgleda — ovdje završavala sa dvije arkade iznad dva gornja portreta. I ovaj elemenat već je poznat sa Drine (iz Gradine=Domavia, Bratunca i Gostilje), te se uz druge motive i analogije, (daća, česta pojava Atisa, nošnja i dr.) dovodi u vezu sa keltskim kulturnim uticajima (Skordisci!)³⁰.

U udubljenoj edikuli, koja je flankirana glatkim rubom bez ornamentalnog ukrasa, prikazana su u dva reda (zapravo u dvije vertikalno postavljene oblongne metope) četiri lika, gotovo en face, u stereotipnoj kompozicijskoj shemi. U gornjoj niši (koja se završava arkadama) prikazan je bračni par; žena, kao obično, desno od muža. U četvorkutnoj niši ispod njih, koja je odvojena poprečnom gredicom, data su, sudeći po općem habitusu, dva mlađa lika, reklo bi se: desno brat, a lijevo sestra.

Na žalost sve su figure, osim donekle lika žene, jako izlizane. Desni lik gore jedva se nazire, a dvije — nešto manje — figure u donjem polju, također su nejasne. Lica su im potpuno uništena. Jedino se vide reljefni nabori odijela. Desna persona, koja, izgleda, na glavi nosi panonsku kapu u obliku polukalote, kao da u rukama drži neki predmet (pticu?) Čini se da likovi u donjoj metopi nisu kao obično prikazani strogo en face, nego napola okrenuti jedan drugome.

Dobija se utisak kao da su sve četiri figure date u sjedećem stavu. To se za likove u donjoj etapi može sa sigurnošću odrediti, prikazani su kao da sjede u loži. To svakako originalno rješenje, koje odstupa od uobičajenih šabloniziranih shema, dokaz je inventivnosti klesara.

Sud o zanatskoj vrijednosti spomenika i umješnosti majstora klesara može se, donekle, dati jedino analizom lika postarije žene u gornjoj niši. Taj lik nije bez individualnih crta. Široko okruglo lice korpulentne postarije žene tretirano je strogo realistički, gotovo muškarački. Po marami na glavi, čiji je obod unatrag presavijen — kao i na spomenicima iz Skelana (GZM 1907, br. 28, 41) — i po ogrlici na vratu vidimo da se radi o ženi. I odijelo je žensko. Tunika je na desnom ramenu zakopčana okruglom fibulom, a ispod nje vidi se nešto slično naramenici (?)

Usprkos slaboj sačuvanosti spomenika, čini se, da je klesar imao sposobnosti da svojim likovima dade izvjesne realistične i individualne crte. I cjelina spomenika govori za to da se radi o solidnom zanatskom radu, koji svakako potiče iz jedne bolje lokalne radionice.

Donji dio stele pokriva profilacijom uokvireno natpisno polje (31 : 35 cm), ali bez natpisa. Možda je natpis bio ispisan bojom koja je propala.

Stela iz Plješevice prvi je sepulkralni spomenik ovoga tipa iz Rogatice. Ranije su iz ovoga kraja bili

poznati samo nadgrobni cipusi i jedna kocka. Tipološki se veže za stele na Drini, što je još jedan dokaz više da je područje Rogatice usko povezano sa srednjim Podrinjem kako po tipovima nadgrobni spomenika tako i po njihovu sadržaju i tretmanu.

Bojanovski, Naše starine IX, str. 198, sl. 7 i 8.

Br. 13. ODLOMAK NADGROBNOG CIPUSA. Spomenik se nalazio u podzidu pored mlina Nerića na samoj obali Rakitnice u Plješevici, odakle je prenesen u lapidarij u Rogatici (sl. 21).

Na ovome fragmentu prikazan je lik muškarca u tunici i sa plaštom. Detaljniji opis daje Sergejevski³¹.

Sergejevski, GZM 1936, str. 13, br. 14, sl. 17.

³¹ Ovdje navodim samo značajnije spomenike, koji se kao takvi spominju u literaturi. Da je u Rogatici bilo i drugih fragmenata iz antičkog doba, vidi se npr. iz podataka koje daje Hoernes, AEM IV (1880), str. 46: »Ausserdem finden sich unter dem Schutte des theilweise ruinenhaften Gebäudes unbedeutende ältere Architekturfragmente, so ein Thürstein mit Zapfenlöchern, in welchen Eisenstücke mit Bleiverguss befestigt sind«. Takvi su fragmenti već davno upotrijebljeni kao građevinski materijal.

Izgubljeni su i slijedeći spomenici: odlomak kame-nog balvana (od cipusa?) uzidan u temelje Serhadske džamije (PATSCHE, GZM 1910, 202, br. 1 = WM XII, 161); fragmenat velike vapnenaste baze (sa bareljefom?) pred kućom Avdage Štete (ISTI, ibidem = Vuletić, Vjestnik XIII, 57); kameni pravokutnik u groblju Arnautovićeve džamije (PATSCHE, ibidem); rimski sarkofag (?) sa poklopcem koji je služio kao korito česme uz put u Ladevine (HOERNES, AEM IV, 46, ovdje sl. 22) i nadgrobna kocka u vrtu Hadžiosmanovića sa figuralnim predstavama (SERGEJEVSKI, GZM 1936, 10 i 11, br. 10, sl. 8 i 9).

Sl. 21 Fragment nadgrobnog cipusa iz Plješevice (v. br. 13)

³⁰ Čremošnik Irma, Na granici kultura Rima i Grčke u Tklačičevu zborniku II, str. 14.

III ZAKLJUČCI

Epigrafska svjedočanstva (br. 2 i 3) nesumnjivo dokazuju da je antička Rogatica imala svoje duumvire, bitnu prerogativu potpunog municipaliteta. Međutim, o obliku i o organizaciji municipalne samouprave ne znamo ništa. Patsch je bio mišljenja da je *Colonia Ris...*, u kojoj je Tito Klaudije Maksim vršio dužnost dekuriona (= gradskog viješnika), bila u samoj Rogatici. Patsch je svoje mišljenje uvjerljivo obrazlagao epigrafskim analogijama: skraćuju se samo imena mjesta identičnih sa mjestom u kome se spomenik postavlja (ili obližnja), a ime tuđih gradova već na mnogo kraćim udaljenostima ispisuje se čitavo, pa je iz toga zaključio da je *Colonia RIS...* identična sa imenom rimske aglomeracije u Rogatici (GZM 1907, 468 = WM XI, 182.). Mommsen, a u novije vrijeme i Sergejevski³², smatraju da se ovaj epitaf odnosi na nekog dekuriona kolonije Risini tj. Risna u Boki Kotorskoj koji da je umro u Rogatici. Prihvati li se ova misao, onda antičko naselje u Rogatici nije moralo bit u rangu kolonije, nego municipija³³.

Rasprava o tome da li je rimsko naselje u Rogatici imalo status kolonije ili municipija nije zaključena ni do danas. Konačno rješenje može dati samo neki novi epigrafski nalaz. Zasad bih želio upozoriti na mogućnost rješavanja ovoga problema i drugim sredstvima.

To su u prvom redu ostaci rimske limitacijske tehnike koji su se, po mom mišljenju, sačuvali u

urbanističkom rasteru današnje Rogatice. Nije rijedak slučaj da se u savremenom urbanom planu nalaze sačuvani osnovni oblici rimskog urbanizma (Pariz, Lyon, Bordeaux, Toulouse, Torino, Firenze, Verona, kod nas stari Grad na Hvaru, Poreč, Pula, Split i Cavtat)³⁴. Sarajevo se također razvilo uz stare (djelomično antičke) komunikacije³⁵. Pravilna, kvadratna mreža saobraćajnica sa isto tako pravilno plasiranim stambenim blokovima mora da je u Rogatici sačuvala izvorne pravce karda i dekumana antičke agerske limitacije³⁶. Samo tako se može objasniti onaj pravilni, gotovo koordinatni, sistem ulica i izgrađenih površina, po čemu se Rogatica odvajda od svih ostalih naselja turskog orijenta³⁷.

Da je urbani raster Rogatice u osnovi djelo rimskih agrimenzora, potvrđuje i urbanistički razvitak grada. Pokušat ću da ukratko, na osnovu vlastitih studija, osvjetlim urbani razvoj Rogatice^{37a}.

Današnja Rogatica je turska aglomeracija³⁸. Srednjovjekovni trg (spominje se prvi put 1425. g.³⁹) ležao je, na lijevoj obali Rakitnice na podru-

³² Mommsen, CIL III 2766 b i Sergejevski, Kulturna istorija BiH, p. 61.

³³ Municipiji su posebna vrsta italjskih i provincijalnih gradova, u doba ranog carstva različitog municipalnog uređenja i stupnja samouprave. Za razliku od kolonija, koje imaju punu samoupravu i čiji su građani u svemu izjednačeni sa građanima Rima, municipiji imaju — sa gledišta ličnih prava stanovnika — ograničena građanska prava (majus Latinum i minus Latinum). Za municipalnu konstituciju municipija značajne su riječi Aula Gelijs: »Municipes ergo sunt cives Romani ex municipiis, legibus suis et suo iure utentes... nulla populi Romani lege adstricti, nisi in quam populus eorum fundus factus est« (Noct. Attic. XVI, 13). Tim riječima Gelijs komentira Hadrijanov odgovor: »Municipii cum suis moribus legibusque uti possent.« Dok je u kolonijama, u stvari rimskim naseobinama, vladalo isključivo rimsko pravo, dotle su jedni municipiji zadržali svoje vlastito starinsko pravo, a drugi djelomično ili potpuno preuzeli rimsko pravo, jedni su bili slobodni, dok drugi nisu uživali libertas, itd. Municipiji su prema tome gradovi u pokorenim zemljama koji su s vremenom dobili ograničeno građansko pravo, ali su i dalje ostali pod jurisdikcijom provincijalnih vlasti. Naprotiv, za razliku od municipija, građani kolonije (u kojoj je redovito izvršena dedukcija i limitacija!) služe u legijama, a ne u augzilijarnim trupama kao peregrini, nisu pod jurisdikcijom provincijalnog guvernera niti se na njihovom teritoriju može garnizonirati vojska, ne plaćaju kao peregrini u znak pokornosti lični porez i u svemu su izjednačeni sa građanima grada matice — Rima, dapače i upisani u jedan rimski tribus (cives Romani!). Isp. Daremberg-Saglio, s.v. municipium.

³⁴ P. Grimal, Les villes romaines, Paris, 1961, p. 12; M. Suić, Limitacija agera rimskih kolonija na istočnoj obali jadranskoj u Zborniku Instituta za historijske nauke u Zadru, Zadar, 1955, str. 1-31; isti, Pravni položaj grčkih gradova u manijskom zalivu za rimske vladavine, Diadora I, Zadar, 1960, str. 147-174.

³⁵ Sergejevski, Arheološki nalazi u Sarajevu i okolini, GZM 1947, str. 14; dr H. Šabanović, Postanak i razvoj Sarajeva, Radovi Naučnog društva SR BiH, XIII, passim (str. 10, 16, 18 bilj. 31, 20.).

³⁶ U poljima na lijevoj obali Rakitnice ne uočavaju se pravci karda i dekumana. Ovdje centurije i praedia nisu — kao u Dalmaciji gdje je bilo dosta kamena — bili ograđeni suhozidom (maceria), a međaši su propali. Međutim, u gradu i to s obje strane Rakitnice u osnovi se sačuvala sistem limitacije. Vrtovi, zgrade i ulice uklopili su se u pravilan geometrijski sistem, kako se to lijepo vidi na sl. 24.

³⁷ Turska Rogatica, nazvana Čelebi Pazar po tituli Mehmed-čelebije Isabegovića, prvog turskog gospodara Zemlje Pavlovića, koji je staru varoš razvio na lijevoj obali Rakitnice, nije nastala po planu kao npr. Nova Kasaba u Jadru, koju je 1641-1643. sagradio budimski vezir Musa-paša (isp. A. Bejtić, Nova Kasaba u Jadru, Godišnjak Društva istoričara BiH, knj. XI, str. 225-248).

^{37a} Kako je ovaj članak predan redakciji još u ljeto 1963. godine, nisam mogao koristiti podatke Alije BEJTIĆA u zanimljivim člancima »O Rogatici u srednjem vijeku« i »Period turske vlasti«, u ediciji Rogatica, Sarajevo 1966, str. 34-61. Što se tiče topografskog razvoja Rogatice u srednjem vijeku i u tursko doba naši se zaključci u osnovi slažu. Također nisam koristio ni članak Đure BASLERA, »Praistorijsko i rimsko doba«, u istoj ediciji, str. 26-33. Navodim ih ovdje više zbog kompletiranja bibliografije o Rogatici.

Iz navedene edicije uzeta je slika 24 u ovom članku.

³⁸ Kreševljaković, Rogatica, Novi Behar, III/1930, str. 326-328; isti Rogatica povodom restauracije Šuđaudinove džamije, Novi Behar, VII/1933, str. 113-119; Šabanović, Bosanski pašaluk, Sarajevo, 1959, passim.

³⁹ Div. Canc. 43 fol. 180', 15. VIII 1425, cf. Dinić, Dubrovačka srednjovjekovna karavanska trgovina, JIČ III, str. 127 (»Rogatice in Bosna supra Borac«.).

Sl. 22 Kadijina česma pored puta za Ladjevinu. Čini se da korito ove česme nije napravljeno od rimskog sarkofaga kako je mislio Hoernes, jer je i suviše usko za takvu upotrebu

Sl. 23 Detalj staroga puta koji od Prače preko Hrenovice, Dobrače, Vragolova i Ferizovića (nedaleko Ladjevine) vodi u Rogaticu, koja leži u polju pod brdom. Iz Rogatice se put nastavlja prema Drini kroz klanac Sutjesku ispod Graca (k. 705). Tu su ruševine utvrđenog grada zv. Tamnice, koji je dominirao ovom komunikacijom. Gradac se na slici vidi u pozadini, lijevo iznad klanca. Na slici se vidi i dio puta u klanecu između Ljuna i Matova brda iznad same Rogatice. Put je prelazio preko mosta na Rakitnici (Kanarska čuprija). Ova je komunikacija rimskog, a vjerojatno predrimskog, porijekla i u stvari predstavlja produžetak gradskog dekumanusa. Gradskim glavnim kardom vodila je cesta prema Glasincu. Trivium je bio na križanju glavnog karda i dekumanusa, gdje je bila i gradska dominantna (forum sa kapitolijem), na mjestu bivše Careve džamije.

⁴⁰ Kreševljaković, Novi Behar, VII, 116.

⁴¹ Ruševine grada na Gracu iznad Sutjeske nisu ispitivane. Koliko sam mogao a la vue utvrditi ruševina zaprema površinu od cca 30 : 30 m. Ostaci grada urušeni su u veliku gomilu čiji su rubovi visoki i do 5 m, dok je u sredini ulegnuta. Samo na jednom mjestu vidi se malo zida, a na istočnoj strani se razabire i neka prostorija. Ruina je sva zarasla u šikaru što otežava pregled. Na površini se nalazi krečnog maltera i dosta lomljenog pritesanog kamena. Sa sjeverozapadne strane (odakle je prilaz) i sa južne strane ruševina je od ostalog terena odvojena rovovima. — Za srednjovjekovne prilike i potrebe grad je imao dosta jak položaj na vrljetnoj stijeni (k. 705), koja se gotovo strmo ruši prema jugu i prema istoku (prema selu Seljanima u kojem je pokopana Grubača supruga vojvode Mitoša, Vuletić, Slovinac 1884, str. 334; Truhelka, GZM 1895, 354.) Grad gospodari klancom Sutjeske, kojim je prolazio put za Drinu. Grad je potpuno dominirao ovom važnom saobraćajnicom (sl. 23). Lakši mu je prilaz bio tek sa sjeverozapada, ali se i on mogao uspješno braniti sa nešto nižeg Zagradca na kojem je također morala biti manja utvrda (a svakako i prehistorijska gradina). Ime grada nije nam zabilježeno u historijskim izvorima, a sudeći po stanju ruine, čini se, da je ovaj burg napušten već u XV stoljeću, kada je došao pod udar artiljerije sa

čju koje je sve do danas sačuvalo karakteristično ime Gračanica. Da je to tako dokazuje činjenica da su i najstarije džamije bile sagrađene na lijevoj obali Rakitnice (Oručagina i Tekijska džamija).⁴⁰

Tu se uz potok Gračanicu razvio omanji srednjovjekovni trg, vjerovatno kao podgrađe anonimnog burga (danas zvanog Tamnice), čije ruševine postoje na obližnjem Gracu⁴¹. Možda se tu uz

potok Gračanicu već u srednjem vijeku razvio tabački (kožarski) zanat, po kojem je Rogatica bila poznata i u tursko doba. Kroz to je vrijeme nekadašnja rimska aglomeracija na desnoj obali Rakitnice ležala u ruševinama. Tek na jednom dijelu porušenog grada s vremenom se razvilo groblje, a uz Toplik manje naselje, koje se 1415. spominje kao karavanska stanica⁴² U tursko doba, ali ne prije XVI stoljeća, grad se proširio i na desnu obalu Rakitnice na areal nekadašnjeg rimskog naselja, koje je još tada moralo ležati u ruševinama. Novo naselje uklopilo se u raster rimske centurijacije, koja je izvršila jak uticaj na njegov razvitak i oblikovanje urbanih cjelina. Stambeni objekti i druge zgrade plasirani su u pojedine centurije i izgrađeni od materijala iz ruševina, dok su ulice slijedile pravce limesa antičkog grada. Već 1558. ovo je naselje preraslo u kasabu⁴³. Njegov

više brda na istočnoj i južnoj strani Sutjeske. Ne zna se ko su mu bili gospodari. Prof. Mazalić misli Rogačići, a da se dvorac nazivao Rogatac ili Rogatica (GZM 1941, str. 42.). Nije li gospođa Grubača »vojvode Miotiša počtena« pokopana »na svom plemenitom« u Seljanina? Možda je grad pripadao vojvodi Miotišu njenu suprugu, čija je plemićka baština bila u blizini (u Ladjevini). Ruševine grada narod naziva Tamnice (i Tavnice). Od centra današnje Rogatice udaljen je 1,5 do 2 km, a prilaz — djelomično sačuvanim starim putem — nije težak. Na kosi zv. Zelena pod gradom navodno se nalazi neko staro groblje (ali bez stećaka).

Opis ruševine na Gracu daje i Bejtlić, o. c, str. 35.

⁴² Div. Canc. 40 fol. 165^v, 21. V 1415; ib. 41 fol. 188^v, cf. Dinić, o. c, p. 128: Toplich in Bosna prope Borace (podv. I. B.). Prof. Mazalić je ovaj Toplik identificirao sa selom Toplikom kraj Lukavice (u Tilavi) u oblasti Vrhprače (Krači članci i rasprave, GZM 1949-1950, str. 221), što je suviše daleko od Borča (prope Borace!). I u najstarijim turskim defterima Bosanskog krajišta iz 1455, 1485. i 1489. godine spominju se u Vrhbosni dva Toplika, jedan u maloj župi Tilavi, a drugi među timarskim selima posade Hodidjeda, danas zaselak sela Ljubogošće, na putu prema Mokrom. Za selo Toplik u Tilavi, ono isto koje i Mazalić navodi (a koje i danas postoji), dr H. Šabanović također misli da je »identično sa onim Toplikom što se spominje 1415. g. kao mjesto koje su posjećivali dubrovački karavani, premda se u izvoru kaže da je blizu Borča (prope Borace)« (Bosansko krajište, Godišnjak Ist. društva BiH, IX, str. 198.). Ovaj Toplik treba locirati bliže Borču, u današnju Rogaticu, gdje je na desnoj obali Rakitnice uz potok Toplik moralo u srednjem vijeku postojati manje naselje. Lukavica je predaleko od Borča, a Toplik u Rogatici stvarno je »prope Borace«. Tu na raskršću putova uz jaki izvor vode bilo je vrlo pogodno mjesto za odmor i konačenje karavana. (I visina nagrade za ponos po tovaru govori u prilog ovom lociranju. Dok se do Borča plaćalo 5-9¹/₂ perpera, do Glasinca 5-8 i do Toplika 5-7 perpera, dotle se npr. do Mokrog i Prače, koji su blizu Tilave, plaćalo 4-5 perpera i 3 groša, odnosno 3 perpere i 9 groša do 7 perpera i 4 groša, dakle nešto jeftinije jer je bliže Dubrovniku).

Naziv Toplik sačuvao se u Rogatici do danas uglavnom kao hidronim, dok je toponim Toplik (moguće samo naziv karavanskog stana) širenjem Rogatice na desnu obalu Rakitnice (od XVI st) bio potisnut. Inače u ovom je kraju obična pojava da se naselja nazivaju po rijeci, potoku ili izvoru: Gračanica, Sutjeska, Rakitnica, Prača, Bereg, pa i Toplik.

rast najbolje ilustrira gradnja džamija: Arnautovićeve (1558.) i Careve (1571.). Čaršijska džamija je izgrađena u međuvremenu. Za Serdariju i Serhadiju ne zna se kada su sagrađene⁴⁴.

Neke ulice moderne Rogatice nisu, dakle, ništa drugo nego kardi i dekumani koji su u antičkom naselju služili kao saobraćajnice. Glavnom kardu odgovara današnja glavna ulica, a osnovnom dekumanusu (pravac zapad—istok) ulica uz Toplik^{44a}. Negdje u blizini mjesta gdje su se križale ove dvije osnovne linije antičke limitacije (cardo maximus i decumanus maximus) vjerojatno je bio centar (forum sa hramom) antičkog grada. U tom dijelu grada nađen je i najveći dio antičkih spomenika.

Kako centurijaciju ima samo ager kolonije⁴⁵, to znači da je u antičkoj Rogatici bila izvršena de-

Napominjem da se u oblasti Vrhbosne u srednjem vijeku spominje i treći Toplik, u Sarajevu na Miljacki ispod Alifakovca (Šabanović, Postanak i razvoj Sarajeva, str. 9 i 12). Jedan Toplik ima između Tarčina i Kreševa, odakle potječe nadgrobni spomenik velikog kneza bosanskog Radoja (WM III, 432 = GZM 1914, str. 235). Oba su udaljena od Borča i ne dolaze u obzir.

⁴³ Šabanović, Bosanski pašaluk, str. 155 i 187.

⁴⁴ Kreševljaković, Novi Behar, VII, str. 116 i 117.

^{44a} Snažan dokaz u prilog ovoj tezi pruža značajan arheološki nalaz koji sam 18. maja 1966. godine evidentirao u Rogatici:

U ulici Šahinpašić Muhidina, u arealu koji je pokrivala antička aglomeracija, otkopane su prilikom iskopa drenažnog kanala — niz cijelu ulicu — vodovodne keramičke cijevi antičkog vodovoda na dubini između 0,80 i 1,20 m. Zastupljene su dvije vrste ovih cijevi: duže (54 cm) šireg profila (10 cm) i kraće (33,5 cm) užeg profila (8 cm). Dok se kanal šireg profila, po svoj prilici od glavnog vodovoda, protezao niz cijelu ulicu, cijevi užeg profila dolaze sa strana, valjda iz pojedinih kuća. Da su cijevi šireg profila antičkog porijekla, moglo se sa sigurnošću zaključiti po podlozi od rimske podne opeke (učvršćene malterom), na koju su cijevi položene. Osim toga već na dubini od 0,30 m, pa na niže, u iskupu se javlja izraziti rimski građevinski materijal: obrađeni i lomljeni kamen u malteru, obrađena sedra, veće količine rimskih opeka i crijeva (tegulae i imbrices) u fragmentima. Ovakav se materijal nalazi na dužini cijelog iskopa.

U iskupu je na dubini kanala nađen i jedan dupondius iz 161. godine n.e. Lucija Aurelija Vera (161—169), suvladara Markova, koji sam otkupio od predradnika Džebo Osmana:

A: IMP. CAES. L. AUREL. VERUS AUG. Glava careva na desno.

R: CONCORD. AUGUSTOR. TR. P COS. II S. C. Carevi se rukuju. Cohen 31.

Radnici koji (stalno) rade na ovim poslovima tvrde da su iste ovakove cijevi nalazili i po ostalim ulicama u ovom dijelu grada (niz Toplik, u mahali Ljun i drugim). Očito je, dakle, da se današnje ulice najvećim dijelom poklapaju sa rasterom antičkih komunikacija u gradu, kroz koje je bio razveden vodovod, vjerojatno baš u doba cara Marka (161—180).

⁴⁵ Suić, Limitacija agera rimskih kolonija na istočnoj obali jadranskoj, str. 3: »Ako ager nekog grada nema centurijacije, to znači da nije bio podignut na rang kolonije.«

dukcija kolonista, povezana sa limitacijom i podjelom zemljišta i da je naselje dobilo rang kolonije. Zbog pomanjkanja odgovarajućeg arheološkog materijala (terminusi, natpisi, substrukcije zgrada, i dr.), zasad je teško činjenicama dokazati istinitost gornjih pretpostavki, koje i dalje imaju karakter hipoteze. Ali je isto tako nemoguće drugačije objasniti pravilni kvadratni raspored gradskih površina i ulica nego kao ostatak limitacijske tehnike rimske kolonije (sl. 24).

U prilog ovakvog shvatanja mogla bi se uzeti i ova dva momenta: Jupiterov kult koji je potvrđen na više spomenika iz Rogatice i odsustvo bilo kakvog traga vojničkog života u antičkom gradu. Prema rimskom shvatanju municipalna sloboda grada-kolonije i vojni garnizon se isključuju, a Jupiterov kult predstavlja direktnu vezu gradakolonije sa gradom-maticom, Rimom.

I brojne villae rusticae u ovom kraju (Plješevica, Potpeć, Drijenke, Živoljevići, Sopotnica, Kopači, Stari Brod i druge) nastale su vjerovatno također kao rezultat ovog naseljavanja veterana i drugih kolonista sa strane.

Napokon, o jakom uticaju romanizacije u ovom kraju u III i IV stoljeću nove ere svjedoče i rimski grobovi sa paljevinom, običaj koji prije Rimljana nije ovdje imao većeg značaja, otkopani u

samoj Rogatici, i to pored glavnog dekumanusa, iznad vrela Toplik (FIALA, GZM 1895, 199).

Tome u prilog govore svakako i sami spomenici koji imaju čisto rimsko obilježje.

Ostaje još da se odgovori na pitanje u koji uži vremenski razmak treba smjestiti osnivanje ove kolonije.

Na osnovu brojčano reduciranog materijala i tu se mogu praviti samo pretpostavke. Osim toga radi se o vrlo kratkim, votivnim, fragmentarnim natpisima, redovito bez oznake tribusa! Jedino po imenima dedikanata mogli bismo zaključiti da je to učinio car Publije Elije Hadrijan (117—138). Takav zaključak ima i uvjerljivo historijsko opravdanje. Hadrijan se i inače mnogo brinuo za naše krajeve⁴⁶. Ono što je August bio za današnju Dalmaciju, to je Hadrijan za njenu unutrašnjost. On je čitavom nizu naselja podijelio građansko pravo. Hadrijan je većem broju naselja u Panoniji i Dalmaciji podijelio rang municipija, ali to ne isključuje mogućnost da je rang kolonije dobilo još koje naselje osim Murse. Tim načinom ubrzavao je proces romanizacije na našem području, koji je bio u priličnoj retardaciji u odnosu na ostale provincije carstva. I ovaj čin treba shvatiti kao kariku u procesu romanizacije ilirskog teritorija. Za takvo datiranje pletira relativno veliki broj Elijevaca sa rogatičkih

Sl. 24 Panorama Rogatice

lapida. Od njih šest koji se sa sigurnošću mogu atribuirati građanima ovoga grada, četiri su Elijevci!⁴⁵ Protiv takvog datiranja nisu ni egipatske karakteristike natpisa, po kojima se neki spomenici mogu atribuirati najranije u kraj II stoljeća.

Naši spomenici su prema tome odraz već po-odmaklog procesa romanizacije. Da je krug grčko-rimskih ideja u ovome kraju bio već dobro poznat, pa i dominantan, potvrđuju oltari Jupiteru (i Junoni Reginae u Živaljevićima — valjda štovanje kapitolijske trijade!) i prikazi Erosa i Atisa na sepulkralnim spomenicima. Slično je i sa onomastikom. Na spomenicima uopće ne dolazi do izražaja domaća, ilirska, tradicija (kakvu npr. još polovinom II stoljeća susrećemo na nadgrobnom spomeniku Ulpije Prokule iz Breze). Svi dedikanti nose čisto rimska imena (po sitemu tria nomina). Jedino ih njihov gentile, redovito po carevima od kojih su njihovi očevi ili djedovi primili civitet, prepoznajemo kao domaće ljude, »našince«. Ovaj proces romanizacije bio je općenit tako, da u III stoljeću više i nema spomena plemenskog imena.

⁴⁵ Nedavno je u Rogatici nađen jedan žrtvenik u čast Mitre koji je postavio također jedan Elijevac — Publije Elije Klemens **iunior!** Spomenik još nije objavljen.

⁴⁶ Čini se da je politiku **sistematske** romanizacije u ovoj oblasti inaugurirao već Trajan (96-117), sudeći po relativno brojnim Ulpijevcima iz ovoga područja. Stoga ne isključujem mogućnost da je naselje u Rogatici možda i prije Hadrijana posjedovalo *ius Latini* (*maius* ili *minus*).

Bio je to rezultat pojačanog uticaja kolonista koje su ovamo doveli Hadrijan, a možda već i Trajan.

U novije vrijeme iznio je G. Alföldi mišljenje da se natpis *T. FL. SILVANUS dec. m(?) muni . . . FL (. . .)* iz Rudog (SERGEJEVSKI, Spom. LXXVII, str. 15—16, br. 20) odnosi na Rogaticu (»Pašalić, Naselja 70. f. sucht ein Municipium auch in Rudo, aber hier gefundene Inschrift Sp. 77, 16 . . . bezieht sich wohl ebenfals auf die Stadt bei Rogatica«).⁴⁷ Ako je Alföldi time mislio reći da je i region Rudog pripadao ageru rimskog grada u Rogatici, onda se takovo mišljenje ne bi moglo prihvatiti bez rezerve. Rudo je, naime, i previše (orografski i Drinom) odvojeno i udaljeno od Rogatice.

Ne ulazeći u raspravu da li je područje Rudog imalo samoupravu (municipij) ili nije, čini mi se da se ipak ne bi smjelo preći preko činjenice da citirani natpis Tita Flavija Silvana iz Rudog daje izravnu epigrafičku potvrdu o postojanju jednog *municipium Flavium* na području Rudog, u dolini Lima i Čehotine⁴⁸.

Osim toga, lijevu obalu Drine naseljavali su po Alföldiju Plinijevi *Siculotae*, pa je onda taj teritorij svakako morao pripadati i drugoj ci-

⁴⁷ G. ALFÖLDI, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest 1965, str. 154.

⁴⁸ Za ovo pitanje isp. PAŠALIĆ, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, str. 72; ŠASEL, *Inscriptiones Latinae, Situla 5*, p. 50, n. 86, a također i Alföldi cit. dj.

Sl. 25 Dio rimskih kamenih spomenika iz Rogatice na privremenom smještaju u vrtu pred bolnicom.

vitas, kako to tvrdi i sam Alföldi. Govoreći, naime, o *municipium S...* kraj Pljevlja, Alföldi kaže: »Der Name der Siedlung ist problematisch, wie oben erwänt können wir, vielleicht an ein *Municipium Siculatorum* denken. In der Stadt selbst und ihrer Umgebung, in den Tälern der Flüsse Čeotina und Lim, wurden sehr viele Inschriften gefunden«⁴⁹

Ager rimskog samoupravnog centra u Rogatici dopirao je vjerojatno na istoku do Drine, za-

hvatajući područje nizvodno od ušća Kolune do ušća Žepe. Sa tog su područja poznati brojni *Ulpii* i *Aelii*, a rijetki *Flavii*, pa se — oslonimo li se na postojeća epigrafička svjedočanstva — teško složiti i sa Alföldijevim zaključkom koji se odnosi na Rogaticu: »Laut einer Inschrift wurde das *Municipium* unter den flavischen Kaisern gegründet«⁵⁰

⁴⁹ n. dj. str. 152.

⁵⁰ n. dj. str. 154.

Monuments romains en pierre — Rogatica

Dans cet article l'auteur parle des monuments romains en pierre de Rogatica, Bosnie orientale. A l'exception du numéro 12, ces monuments ont déjà été mentionnés (Blau, Hoernes, Vuletić, Patsch et Sergejevski). Pourtant, la majorité d'entre eux n'ont jamais été reproduits, photographiés ni dessinés. C'est pourquoi il était nécessaire de publier la reproduction de l'ensemble de ces monuments, accompagnée de photographies originales. Sans les photographies originales l'estimation paléographique des inscriptions, de même que l'analyse des motifs ornementaux, resteraient incertaines et arbitraires. Cette nouvelle publication a été nécessaire également pour une autre raison: les premières publications ont paru il y a bien des années et il fallait, par conséquent, en certains cas, réviser les descriptions et faire de nouvelles estimations. Dans un cas, il a été nécessaire de réviser et d'interpréter de nouveau le texte de l'inscription (fig. 4).

Bien que les monuments de pierre antiques de Rogatica aient été depuis longtemps bien connus dans la littérature spécialisée, aucun de ces monuments n'a été placé dans un musée et par conséquent conservé. Cela est dû à l'emplacement de ces monuments. Pendant des siècles ils servaient dans les mosquées de »ezantaši« (Rufstein = pierre sur laquelle monte le muezzin pour annoncer le commencement de la prière) ou de sièges devant les maisons. Au cours de la dernière guerre mondiale Rogatica a beaucoup souffert. Les monuments sont restés abandonnés devant les mosquées et les maisons détruites. Ils couraient le danger d'être employés comme matériaux de construction, dans la ville qui se reconstruisait, comme cela est arrivé au cippe de Titus Claudius Maximus, décurion de la colonie de Ris..., un des monuments

de pierre les plus importants de Rogatica (fig. 1 et 2).

Conscient de ce danger, l'Institut pour la protection des monuments culturels de Bosnie-Herzégovine a estimé nécessaire de dresser une liste complète de monuments actuels en tenant compte de leur état et de les rassembler en un même endroit, en tant que vestiges du passé ancien de la ville pour assurer leur conservation. Avec l'aide des autorités locales, l'auteur de cet article a pu rassembler la majorité des monuments antiques de Rogatica pour les abriter provisoirement dans le jardin de l'hôpital, tant que des locaux convenables définitifs n'auront pas été trouvés. Cela marquerait en fait la fondation d'une galerie de pierres antiques de cette jolie ville de Bosnie orientale, riche en monuments, avant tout archéologiques. Cet article représente à la fois un rapport sur le nombre et sur l'état actuel des monuments conservés.

Après avoir analysé, décrit et daté différents monuments (de 1 à 13), l'auteur mentionne également les monuments disparus ou endommagés de même que ceux dont l'origine est douteuse et qui ne datent pas de l'époque antique. Il fournit ensuite une topographie archéologique détaillée de la ville de Rogatica et de ses environs. Dans la conclusion, se basant sur l'analyse du développement urbain de la ville et sur sa disposition urbaine actuelle, l'auteur estime qu'à l'époque romaine la ville a connu une diminution du nombre de colons et par conséquent de la surface cultivable ayant appartenu à la colonie. Sur six citoyens de la Rogatica antique, dont les noms figurent sur les monuments cités, quatre portaient le nom de »Aelii«, et l'auteur suppose et conclut que cette colonie fut fondée par Publius Aelius Hadrian (de 117 à 138).

IVAN ZDRAVKOVIĆ

ČUVANJE ODRŽAVANJE I ZAŠTITA SPOMENIKA KULTURE U MIRU I U RATU

Kulturno-istorijski spomenici predstavljaju veliku vrednost za onu zemlju koja ih ima, te su zato oduvek bili predmet naročitog interesovanja, ne samo u pogledu na razvoj umetnosti i kulture te zemlje već, najviše, u pogledu na njen istorijski razvoj. Po broju tih spomenika, a naročito po stepenu njihove kulturno-istorijske vrednosti, ceni se kulturni nivo i smisao za umetnosti naroda koji su te spomenike stvorili.

Odmah po oslobođenju donet je u našoj zemlji Zakon o zaštiti spomenika kulture po svima republikama, a danas po većim gradovima i značajnijim istorijskim mestima, sa zadatkom da čuvaju, održavaju i zaštićuju spomenike kulture. Na taj način je služba zaštite spomenika kulture u našoj zemlji postala značajna društvena delatnost. Ona je, pored mera za očuvanje spomenika u neizmjenjenom i izvornom stanju, imala da se brine i o stvaranju što povoljnijih uslova za opstanak spomenika, da preduzme mere potrebne za njihovo redovno održavanje; da obezbedi uslove da spomenici, prema svojoj nameni i značaju, služe zadovoljenju kulturnih potreba zajednice, i, najzad, da preduzima sve potrebne mere kako bi se spomenici kulture uključili u privredu a posebno u turističku privredu.

Ta služba se iz godine u godinu, od dana njenog osnivanja do danas, sve više razvijala, te je na svom polju delatnosti postigla znatne rezultate. Samo za poslednje tri godine osnovano je preko dvadeset novih ustanova zaštite kulture u našoj zemlji, koje su razvile široku aktivnost na svojim područjima. Danas imamo u Jugoslaviji 35 takvih ustanova.

Naša zemlja je, i pored toga što su se na njevoj teritoriji razvijali i odigrali veliki i značajni istorijski događaji i vojni sukobi, te usled toga pretrpela velike gubitke i razaranja, ipak sačuvala i ostala još uvek bogata velikim brojem značajnih spomenika kulture, i to ne samo značajnih po raz-

voj kultura naroda kojima je naseljena već i po razvoju kultura drugih susednih i udaljenih naroda. Zbog toga je čuvanje kulturnog nasleđa, ne samo u našoj zemlji već i u drugim zemljama, od velike važnosti za sve narode sveta, a svrha i uloga kao i zadaci ustanova za zaštitu dobili su međunarodni značaj. Poseban značaj dobili su spomenici kulture kada je bilo pitanje njihovog očuvanja u slučaju oružanog sukoba.

Spomenici kulture moraju se stalno zaštićivati da bi se održali u svom prvobitnom stanju i izgledu. Mere potrebne za to su raznovrsne, ali se uglavnom primenjuju na njima utvrđeni konzervatorski, restauratorski i adaptacioni radovi kako bi se spomeniku produžio život i on ostao objekt za gledanje, studiju i, po mogućstvu, upotrebu. Zato spomeniku treba stvoriti uslov za opstanak i stalno preduzimati mere potrebne za njegov život; održavati ga u stanju u kakvom je, a to nije mali posao. Taj posao iziskuje kadar specijalno obučanih ljudi-konzervatora i stalno praćenje novih metoda primenjenih u svetu za njihovo održavanje, obnovu i prezentaciju.

Jedan od važnih zadataka u tom poslu je i sprečavanje svake radnje čijim bi se izvršenjem mogao neposredno ili posredno promeniti svojstvo, oblik, značaj i izgled spomenika, a time i njihova vrednost kao spomenika kulture. Zbog toga se stručnjaci na ovom polju sakupljaju, s vremena na vreme, na međunarodne sastanke, na kojima donose zaključke u vidu povelje koje regulišu mnoga pitanja ne samo estetske već i konstruktivne prirode. Tako se, doskora, spomenik kulture tretirao kao izolovani objekt, ne uključujući sredinu i okolinu u kojoj je ponikao, sa kojom je srastao, te je i tu okolinu, ambijent trebalo čuvati i time sačuvati spomeniku neokrnjenu vrednost. Sada se spomenik tretira u tom ambijentu i zaštićuje zajedno sa njime. On se ne može poremetiti, već ako se u blizini spomenika podiže kakav novi objekt, taj

objekt se mora uskladiti sa spomenikom ne samo po volumenu već i po boji.

Očuvanje spomenika kulture od velikog značaja je ne samo za zadovoljenje kulturnih potreba zajednice već i za njihovo uključivanje u privredu, a pogotovu u turističku privredu. Izgradnja priključnih puteva uz veće magistrale do spomenika kulture više je nego društvena potreba, jer lakšim obilaskom spomenika razvija se turizam, a on donosi velike prihode zajednici. U toku poslednjih pet godina naročito je isticana potreba da se spomenici kulture i kod nas uključe u privredu. Ovo je bilo aktuelizirano i novim smernicama koje su date za razvoj turizma u našoj zemlji. Međutim, u tom pravcu se dosada nije učinilo mnogo, mada za to postoje povoljni uslovi. Stari gradovi i dvorci mogu se adaptirati i oni korisno mogu poslužiti kao ugostiteljski objekti, radnička odmarališta i tome slično. Postoje takođe realne mogućnosti da se konzervisani i restaurirani spomenici kulture uključe u savremeni život zadržavajući im pri tome istu ili dajući im sličnu namenu, tj. da služe onoj svrsi kojoj su i ranije služili. Najbolji pri- u našoj zemlji je stara čaršija — kujundžiluk u Mostaru, Stari gradovi obično služe kao ugostiteljski objekti, dok su u pojedinim objektima stambene arhitekture, gde za to postoje mogućnosti smeštene kulturne institucije, kao što su muzeji, biblioteke ili zavodi za zaštitu spomenika kulture, što se pokazalo kao vrlo dobro, jer se objekt održava stalno u ispravnom stanju. Tako, na primer, u starim kućama — konacima u Srbiji smešteni su gradski i oblasni muzeji.

Za spomenike kulture postoji veliko interesovanje turista, o čemu svedoči i broj poseta, koji stalno raste. Mnogi spomenici u Jugoslaviji predstavljaju turističku atrakciju prvoga reda, te ih zato turisti posećuju u velikom broju, kao na primer: Dioklecijanova palata u Splitu, spomenici u Dubrovniku, srednjovjekovni spomenici u Srbiji, Pećka patrijaršija, Dečani, Gračanica i dr. Jasno je da te spomenike treba učiniti pristupačnim izgradnjom savremenih puteva. U tom cilju potrebna je saradnja zavoda za zaštitu spomenika kulture sa odgovarajućim organima za izgradnju puteva.

Još u prastaro vreme bio je običaj da se umetnički spomenici, ukoliko nisu u ratu uništeni, odvlače kao plen iz pobeđene zemlje. Oni su služili kao trofej pobjednika. Otuda ima zemalja koje su vrlo bogate mnogim umetničkim spomenicima koji nisu njihova tvorevina, već plen ranijih njihovih osvajanja. Kad jedna zemlja propadne, zavisi samo od volje pobjednika da li će umetnički spomenici te zemlje biti sačuvani za nju ili ne, tj. da li će ostati u zemlji pobeđenih ili će biti preneti u zemlju pobjednika. I u jednom i u drugom slučaju spomenici će biti sačuvani od propasti. Ovde, međutim, neće biti reči o tim slučajevima već o tome kako će ti spomenici biti sačuvani od ratnih razaranja.

Problem zaštite kulturno-istorijskih spomenika u slučaju rata regulisalo je nekoliko međunarodnih konvencija (u Hagu, 1899. i 1907. godine, i u Vašingtonu, 1935. godine i nova iz 1956. godine takođe u Hagu, koju je potpisala i prihvatila i naša država), kojima je rešeno da se u takvom slučaju mora pristupiti njihovoj zvaničnoj zaštiti. Donete su razne uredbe i propisi u kojima je utvrđeno šta se sme a šta ne sme napadati u slučaju rata. Zabranjeno je, na primer, oštećivanje i uništavanje na bilo koji način svih onih objekata ili ljudskih stanova koji su neutvrđeni, a ne brane se od neprijatelja; posebno, treba vidljivo označiti umetničke spomenike kako ne bi bili predmet rušenja i pljačkanja. Ali sva ta načela vredela su u teoriji. Kad je nastupio rat, oni nisu bila primenjivana, tj. njih se niko od zaraćenih nije pridržavao.

Današnji rat nije, kao raniji, samo rat na frontu; on je isto tako i rat u pozadini. Zbog toga danas treba zaštititi i spomenike od vrednosti u pozadini. U vezi sa ovim problemom gotovo sve evropske države — prema svojim potrebama i mogućnostima — organizovale su civilnu zaštitu, u koju spada, među ostalim zadacima, i zaštita kulturno-istorijskih spomenika. Danas su sve evropske države organizovale zaštitu svojih umetničkih objekata na razne načine: bilo što će pokretni materijal — slike i drugo, odnosno objekte od vrednosti, skloniti u skloništa, specijalno načinjena i osigurana, bilo što će nepokretni materijal — spomenike, osigurati od štete, zaštićujući ih na razne načine kao naslagama džakova sa peskom, specijalnim skelama i sl. Objekti, pak, od naročite istorijske i umetničke vrednosti skolnice se u manja mesta kojima ne preči opasnost od bombardovanja i drugih napada. Ali i pored toga, pokazalo se da ta zaštita u proteklim ratovima nije bila od velike koristi. Mnogi spomenici vrlo velike umetničke vrednosti, ne samo za zemlju u kojoj su ponikli i u kojoj se nalaze već i za celo čovečanstvo, propali su sasvim ili su znatno oštećeni ratom — u Španiji naročito — tako da je, zaista, za osudu što se propisi haških i vašingtonske konvencije nisu poštovali, što navodi na sumnju da se neće ni ubuduće poštovati. Zbog toga treba blagovremeno skloniti sve objekte od vrednosti na sigurna mesta, gde im rat neće naneti štete, i to pre nego što počne rat, jer na osnovu tih spomenika i dokumenata jedna zemlja dokazuje svoje istorijsko poreklo i pravo na život, upravo svoje pravo za opstanak na onome mestu gde su ti spomenici ponikli.

Jedan spomenik kulture može da ima raznovrsne vrednosti: kulturno-istorijsku, umetničku ili istovremeno i jednu i drugu. Stoga, ako se postavi pitanje zaštite i očuvanja spomenika u jednoj zemlji, biće potrebno zaštititi kako objekte od istorijske, tako i objekte od umetničke vrednosti. Međutim, i tu treba praviti razlike. Svakako da je važnije sačuvati naš prvi pisani spomenik — Miroslavljevo jevanđelje — nego kakvu umetničku sliku, koja može imati materijalnu vrednost, ali je delo

nekog stranog slikara, ili arheološko-umetničke objekte nađene u našoj zemlji, nego one nađene i nabavljene u drugim zemljama, i tome slično.

Svi ti objekti moraju se brižljivo i stručno upakovati i skloniti van grada kome preti opasnost. Najbolje se ti objekti sklone u udaljene ali zaštićene planinske gradove, manastire i zamkove, kao i u školske zgrade manjih varoši i sela ili u za to posebno izgrađena skloništa. Uopšte, predmete treba skloniti u ona mesta koja su udaljena od velikih gradova, naročito u ona koja ne leže u blizini vojnih objekata, železničkih pruga, fabrika i ostalih uočljivih ciljeva. Ako se sklanjaju u zgrade, one se moraju preurediti kako bi mogle da pruže punu zaštitu objektima od vrednosti. Potrebno je izgraditi u njima specijalna skloništa od betona, koja moraju biti suva, tako da objekte potpuno štite ne samo od spoljnih nepogoda — kiše i snega — nego i od vlage. Ostali objekti smestiće se u druge prostorije, u prvom redu u podrumske prostorije takvih zgrada.

Da bi se ovo postiglo, potrebno je — kao što smo napomenuli — još pre početka rata umetničke predmete brižljivo pripremiti za evakuaciju, preurediti u pojedinim zgradama podrumske prostorije da mogu primiti i, naročito, organizovati kadar stručnih ljudi koji će se o svemu starati i učiniti sve da naši kulturno-istorijski kao i umetnički spomenici budu zaštićeni i time spaseni od ratnih dejstava. To nam nalaže ne samo opšta kulturna potreba već nas na to naročito pozivaju naši stari umetnički spomenici, koji rečito govore o našoj slavi i veličini, a koja će tako isto i još rečitije govoriti o tome i u budućnosti, samo ako budu u ratu sačuvani i neoštećeni.

Kao što imamo dve vrste spomenika kulture — pokretne i nepokretne tako imamo i dva načina njihove zaštite. Naime, na jedan način se zaštićuju pokretni spomenici kulture, a na drugi način nepokretni. Ovde će biti reči o zaštiti nepokretnih spomenika kulture, a to su u prvom redu zgrade.

Pre svega treba da utvrdimo od čega one mogu najčešće da budu oštećene, pa zatim da proučimo metod i materijal kojim se one najbolje zaštićuju.

Spomenici kulture mogu da budu oštećeni ili uništeni usled dejstva elementarnih stihija, poplava, zemljotresa, jakih vetrova itd., skoro isto onako kao što mogu da stradaju u ratnim prilikama. Požar može, kao što se i dosada zbavilo, da zбриše kulturni spomenik i u vreme mira, kao posledica nepažnje u njegovoj svakodnevnoj upotrebi (Morića Han u Sarajevu na Bašćaršiji). Mnoge stihije prete uništavanjem spomenika kulture i imperativno se nameću mere zaštite kako u miru tako i u ratu.

Najpogodniji način da se jedan spomenik kulture od vrednosti i značaja sačuva od razornih dejstava napadnih sredstava jeste postavljanje džakova sa peskom ispred onog dela građevine koji se želi zaštititi ili iznad onog dela građevine ispod

koga se nalazi predmet koji se ima zaštititi. Od direktnog pogotka teško se može objekt spasiti, ali je očuvanje njegovo od pogodaka na bliska odstojanja moguće izvršiti. To se postiže pažljivim polaganjem naslaga džakova sa peskom, zaštitnim zidovima, betonskim elementima i sl. Polaganje džakova sa peskom ne iziskuje naročitu spremu i može ga izvesti i nestručnjak, samo ako je blagovremeno pripremljeno sve što je potrebno za zaštitu. Za izradu skele može se angažovati ma koji građevinski stručnjak-inženjer, odnosno arhitekta-tehničar. Za komplikovanije skele treba se obratiti projektantskim zavodima ili najbližim građevinskim preduzećima koji će na osnovu izvršenog pregleda i uzetih podataka izraditi nacрте za odgovarajuću zaštitnu konstrukciju.

Na poseban način se zaštićuju mozaici u crkvama i drugim građevinama i freske na zidovima. O tome će preuzeti na sebe brigu država preko mesnih narodnih odbora uz stručnu pomoć za zaštitu spomenika kulture, koji će sa svojim stručnjacima izvršiti njihovu zaštitu, ali je potrebno upozoriti na predmete koji se nalaze u građevinama, a ne mogu se preneti u kakvo sklonište već moraju ostati na mestu gde su. I za te predmete najbolja zaštita je naslaga od džakova sa peskom, ali se pre polaganja ima izgraditi skela, tj. ram oko njih, drevenih gredica, koja će primati opeterećenja od džakova sa peskom. Takav način zaštite primenjuje se i za veće objekte, kao što su spomenici, fontane i dr., koji se ne nalaze u građevini, već su izloženi napolju. Na ovaj način spaseni su mnogi značajni spomenici kulture u Španiji za vreme revolucije, a takođe i mnogi drugi spomenici — u Italiji naročito — u ovom poslednjem svetskom ratu. Za spomenike od osobite vrednosti i značaja, potrebno je izraditi naročitu konstrukciju, posle detaljne studije o njihovoj zaštiti, tako da oni mogu da služe za upotrebu i pored te konstrukcije koja ih zaštićuje. U tom pogledu stručnjaku mogu da posluže razne publikacije koje su izašle pre ovoga rata, a naročito one objavljene posle rata, u kojima ima fotografskih i tehničkih snimaka za izradu konstrukcija za zaštitu raznih vrsta spomenika kulture. Tako je interesantno uočiti zaštitnu konstrukciju za mozaike u sv. Vitalu u Raveni, zatim način osiguravanja unutrašnjosti crkve — mozaika — sv. Marka u Veneciji, ulaznog portala sv. Zenona u Veroni, spomenika Petra Moceniga u Veneciji, Sibiline fontane u Madridu, Mauzoleja Gale Placidije u Raveni, Apolonove fontane u parku muzeja Prado u Madridu, itd. Svi ti primeri jasno pokazuju kolika je pažnja poklonjena i koliko je napora uloženo da se nađe najbolja konstrukcija i najefikasniji način kako bi se ti spomenici sačuvali i za vreme rata i na taj način ostali i budućim pokolenjima kao vidni dokumenti kulture ranijih epoha i stilova.

Zaštita od požara je mnogo lakša. Ona se ne sastoji u izradi ma kakve zaštitne konstrukcije ili prethodnog obezbeđenja kakvog građevinskog ma-

terijala (džakova sa peskom), već od dobre i stručno organizovane i vođene zaštitne službe, koja u slučaju rata mora besprekorno da funkcioniše. Protiv zapaljivih napadnih sredstava bitno je njihovo ugušivanje, tj. zatrpavanje peskom ili gašenjem specijalnim tečnostima. Zbog toga treba na što više mesta u samoj građevini, a naročito u tavanskom prostoru, postaviti kutije, od lima ili drveta pa čak i od hartije sa peskom i vatrogasne aparate, koji će određenom licu za zaštitu biti lako pristupačni za brzu upotrebu, odnosno intervenciju u gašenju zapaljivih bombi.

Savremena napadna sredstva ispoljavaju pored udarnih i toplotnih dejstava i radioaktivna. Ovo je takođe značajno uočiti, jer mnoga kulturna dobra mogu biti zatrovana i na duže vreme onesposobljena za korišćenje, a kod mnogih je dekontaminacija skoro nemoguća iz bojazni njihovog oštećenja.

Pojedini predmeti kulturne i umetničke vrednosti dejstvom radioaktivnog zračenja menjaju svoj hemijski sastav u zavisnosti od koga su materijala ostvareni. Ne treba zaboraviti na hemijska i biološka dejstva, koja štetno utiču na materijale od kojih su stvorena dela velike vrednosti (drvo, kamen, platno, boje), bez obzira da li deluju u normalnim ili vandrednim uslovima (vlaga, plesan, buđ, voda itd.). Mnoge tapiserije, slikarska platna, skulpture od drveta, kamena, stradali su od hemijskih i bioloških činilaca.

Izrada skloništa iziskuje specijalnu studiju i ona se mora poveriti stručnjacima, koji će detaljno razraditi zaštitu nepokretnih spomenika kulture. O tome, takođe, postoji bogata literatura objavljena pre i posle ovoga rata, iz koje se vidi komplikovanost ali i efikasnost takvog rada dokumentovanog mnogim primerima. To je mnogo komplikovaniji rad, delikatniji i skuplji. O njemu je dosta pisano i govoreno, a biće, svakako, još govora u posebnim izdanjima koja će tretirati spomenike kulture pokretnog karaktera i spomenike kulture koji se nalaze smešteni po muzejima, arhivama, bibliotekama, itd., koje sa još više pažnje i

ozbiljnosti imamo da sačuvamo za potonje generacije kao dragocene dokumente naše prošlosti.

Iz svega ovoga, kao najefikasnije, preporučuje se formiranje naročitih ekipa za čuvanje, prihvatanje, kao i za evakuaciju važnih kulturno-istorijskih spomenika i dobara. Trebalo bi blagovremeno formirati takve ekipe sastavljene od ljudi koji se tim poslom normalno bavi kao na primer: kustosa muzeja, konzervatora, naučnika, istoričara, profesora univerziteta, itd., koje bi imale sledeće zadatke, u grubim crtama izneseno:

- da preuzmu mere za zaštitu spomenika kulture pregledom muzeja umetničkog i arheološkog značaja kao i arhiva istorijskog značaja;
- da u slučaju rata iz arhiva i muzeja prikupe predmete od umetničkog i istorijskog značaja, kako ne bi nastali ili eventualno bili ukradeni ili na ma koji drugi način upropašćeni.
- da u slučaju opasnosti obezbede evakuaciju svih umetničkih dela: najveće dragocenosti iz muzeja i dokumente od istorijskog značaja iz arhiva;

Takve ekipe ili specijalno za to određena lica bila bi u tesnoj vezi sa nadležnim civilnim i vojnim organima. Bila bi zaista velika šteta po naše narode i našu kulturu da mnoga neocenjiva i nenaknadiva dela u danima rata i ratnog pustošenja propadnu ili budu opljačkana.

Isto tako, i u slučaju da naše jedinice operišu van granica naše zemlje, treba te specijalne ekipe blagovremeno da popišu i sklone na sigurna mesta prvenstveno sve ono što je u vezi sa našim narodima, a zatim i sve ono što je dragoceno i od vrednosti po opšti kulturni razvoj celoga sveta — i da to stave pod zaštitu države.

Dakle, potrebna je koordinacija naših naučnika i stručnjaka na ovom polju sa vojnim organima kako bi se otklonile sve štetne posledice koje mogu da nastanu u slučaju rata u vezi sa zaštitom i spasavanjem našeg kulturnog blaga.

LA PROTECTION DES MONUMENTS CULTURELS EN TEMPS DE PAIX ET EN TEMPS DE GUERRE

Après un court coup d'oeil sur l'importance et la protection des monuments en général l'auteur parle amplement du probleme et de la façon de la protection des monuments culturels et historiques en cas de

guerre. Il y a quelques conventions internationales relatives à cette question. L'auteur dispute sur la question de la protection des monuments mobiliers aussi bien que des monuments immobiliers, et accentue la nécessité de la valorisation des monuments.

Dr. SMAIL TIHIĆ

HADŽIMURATOVIĆA DAIRA I GAZIHUSREVBEGOV HAMAM U SARAJEVU U NOVOJ FUNKCIJI

U povodu konzervacije i adaptacije dva sarajevska
spomenika kulture za potrebe ugostiteljstva

Da mnogi od spomenika kulture mogu korisno da služe privredi i životu, a u prvom redu da se mogu koristiti kao objekti potrebni ugostiteljstvu i turizmu — misao na koju smo u više navrata ukazivali, pa i u ovom časopisu¹ — uvjerljivo ilustruju dva sarajevska spomenika kulture, konzervirana i adaptirana u pomenute svrhe. Riječ je o Hadžimuratovića dairi u Halačima² i poznatom Gazi Husrev-begovom hamamu³, objektima koji su

¹ Smail Tihic, »Spomenici kulture i turizam«, *Naše starine*, VIII, 1962, str. 61-70; »Valorizacija spomenika kulture«, *IBID.*, X, 1965, 13-17.

² Požar, čest i nemio gost starog Sarajeva, koji je za kratko vrijeme znao da u pustoš pretvori stanbene i trgovačke četvrti grada, bio je onaj elemenat o kojemu se u prošlosti mnogo vodilo računa, koji se nastojao izbjeći po svaku cijenu, a kada se to nije moglo postići, onda njegovo razorno djelovanje svesti na što manju mjeru. Uz najviši stupanj predostrožnosti građana prema upotrebi vatre, preduzimate su mjere i za izgradnju objekata u materijalima koji su imali duži vijek trajanja i bili otporniji prema plamenoj stihiji. Najveću pažnju u tom smislu obraćali su sarajevski trgovci i zanatlije. Da osiguraju skupocjenu robu, grade oni magaze — manje, masivno zidane kamene zgrade. Pokrivali su ih čeramidom, vrata štitali teškim željeznim kanatima, podove i stropove zaklanjali debelim hrastovim, grubo pritesanim daskama. Tako građene, magaze su postajale objekti koji su u onovremenim uslovima tehnike građenja dopuštali najveći stepen fizičke sigurnosti, maksimum zaštite od požara i krađe skupih tovara svile i brokata, vune, kože i drugih vrijednih potrošnih dobara.

Iz istih pobuda iz kojih su sarajevski trgovci gradili magaze javljala se i potreba izgradnje dairi. Razlika je samo u tome što se u prvom slučaju radi o individualnom, a u drugom o kolektivnom naporu građana. Jer दौरa u stvari i nije ništa drugo nego skup od nekoliko magaza poredanih uokolo jednog unutrašnjeg dvorišta, odozgo pokrivenih jednim krovom i prema vani otvorenih zajedničkim vratima, ugrađenim u zidu koji zatvara objekat prema ulici.

Iz posljednjeg požara grada, 1879. g., u Sarajevu je egzistiralo pet dairi. Dvije su uništene u vatri, tako da su do danas ostala sačuvana tri objekta ove vrste.

Najvrednija je ona u istočnom dijelu čaršije, u ulici Halači, podignuta prije januara 1776. g.

Prvobitno ova je दौरa imala deset magaza. Oko 1900. g. porušene su tri magaze orijentisane prema ulici, na čije su mjesto podignuta tri nova takva objekta a iznad njih stan. Uz to je, dijeljenjem zgrade među nove vlasnike, došlo do pregrađivanja četiri stare magaze na način da je svaka od njih bila pretvorena u dva manja skladišna prostora. Na ovaj način formirano je 14 sadašnjih magaza. Na svakoj su jednokrilna željezna vrata osigurana masivnom željeznom bravom. Dovratnici i nadvratnici (koji se gotovo po pravilu sastoje od četiri dijela) napravljeni su od lijepo tesanog kamena, a podovi i stropovi od debele hrastovine. Svaka दौरa ima po jedan manji četvrtasti prozor utvrđen željeznim demirima i kopcima. Prozori i vrata su u asimetričnoj kompoziciji. U principu prozori su nešto odmaknuti od vrata u stranu, dok su kod magaza situiranih u uglovima smješteni iznad vrata. Krov na jednu vodu pokriven je šimlom i čeramidom. Dvorište je kaldrmisano. Velika vrata koja zatvaraju objekat prema ulici, slična onima sa magaza, imaju dva kanata.

(Hamdija Kreševljaković, »Sarajevske daire«, *Naše starine*, I, 1953., str. 163-166).

1952. godine, iz sredstava Narodnog odbora sreza, izveden je konzervatorsko-restauratorski zahvat na magazama situiranim u unutrašnjem dijelu dvorišta. Tom je prilikom izmijenjena dotrajala stropna i krovna konstrukcija dairi. Krov je prekriven čeramidom, gornji slojevi zida prezidani, doprozornici, dovratnici i nadvratnici opravljeni, i izvršeno fugiranje kamenog zida i fasade. Dvorište je prekaldrmisano i proveden kanal za odvod vode.

³ Ovo masivno arhitektonsko zdanje, situirano u centru grada, iza katedrale, jeste najreprezentativniji sanitarni objekat turskog vremena sačuvan u Bosni i Hercegovini. Zgrada, sačinjena od kamena i tankih opeka, presvedena je sa dvije velike i osam malih kupola i dva bačvasta svoda. Sadržavala je dva strogo odijeljena odjela: muški i ženski, u koje se ulazilo sa suprotnih strana. U svakom odjelu nalazilo se po sedam simetrično građenih prostorija. Iza banje je ložionica ili »čulhan«, a između nje i ostalih prostorija »hazna« — rezervoar za zagrijavanje vode. Na rezervoaru nije bilo vrata ni prozora pa se iz tzv. vrućeg halvata ulazilo u njegovu unutrašnjost kroz jedan obični otvor. Kada bi se kapak otvorio banja se pretvarala u parnu kupku. Iza hamama bio je bazen u koji je, kroz lijepo ozidani kanal, otjecala nečista vo-

tokom posljednje dvije godine sanirani u konzervatorskom smislu i adaptirani za novu funkciju — prvi za kafanu i kuhinju bosanskog tipa, drugi za caffe-bar. Prvi, koji djeluje u sastavu ugostiteljskog preduzeća »Beograd«, otvoren je u ljeto 1965, drugi, koji predstavlja pogon ugostiteljskog preduzeća »Zagreb«, januara 1966. godine. Radovi na oba objekta i njihovo otvaranje praćeni su živim interesovanjem javnosti i u dnevnoj štampi protumačeni kao pozitivan prilog ekonomici grada i poboljšanju njegovog turističkog prometa. Jer, sa njima je Sarajevo dobilo dva nova, prijatna kutka za odmor i zabavu građana i svih onih koji ga posjećuju, restoran i bar u kojima će se, uz odmor za oko, moći uživati u specifičnoj atmosferi istorijskog ambijenta koji budi i asocira romantična raspoloženja.

Projekat adaptacije i uređenja daire izradilo je arhitektonsko-projektantsko preduzeće »Turist-projekt« Sarajevo, projekat adaptacije Gazi Husref-begovog hamama ing. arh. Husref Redžić, profesor Arhitektonsko-urbanističkog fakulteta Univerziteta u Sarajevu.

Zbog specifične arhitekture, raspodjele prostora i osobene atmosfere koju posjetilac može doživjeti u ovom ambijentu, smatralo se od početka da će biti najbolje ako se daira bude koristila kao restoran specijalnog tipa. S tim u vezi predloženo je da se u ovom spomeniku kulture formira objekat sa specifično bosanskim obilježjem i uslugama, ili, u krajnjem slučaju, osposobi za riblji restoran, za kojim se i inače osjeća potreba u gradu na obalama Miljacke. Za ove svrhe mogle su se iskoristiti svih jedanaest magaza, čemu su kasnije — pri projektiranju i adaptiranju zapadnog dijela kompleksa — bila pridodata još tri daljnja prostora (magaze orijentirane prema ulici).⁴ Tako oslobođene tih četrnaest magaza bi, prema sačinjenim projektima, predstavljale dovoljan smještajni kapacitet kojim bi bila osigurana puna rentabilnost objekta. Treba uz to upozoriti i na okolnost da će u ljetno doba, u vrijeme punog priliva turističkih potrošača, u tzv. turističkoj špici, u istom smislu biti iskorištavano i unutrašnje dvorište, čime isplativost ovog zahvata više neće uopšte dolaziti u pitanje.

U praktičnom dijelu zadatka najprije je provedeno rušenje stambene zgrade izgrađene nad

da, a zatim dalje u Miljacku. Bazen je nazivan imenom »džehenemluk«.

Hamam je sagrađen između 1537. i 1556. godine kao zadužbina poznatog mecene Gazi Husref-bega. Od tada pa do konca 1916. g. objekat je služio u prvobitnoj funkciji, a onda je napušten jer ga vakuf usljed ratnih i poratnih neprilika nije mogao održavati.

Zgrada je u više navrata opravljana. Najveći zahvati izvedeni su početkom i krajem XIX st.

(Podaci prema dokumentaciji Zavoda za zaštitu spomenika kulture SR BiH).

⁴ Nakon konzervatorskog zahvata izvršenog u 1952. g. objekat je osposobljen do mjere da se devet magaza moglo skoro neposredno da iskorištava za programirane svrhe.

magazama orijentiranim prema ulici (Halači br. 7 i 9), što je bilo vezano s nizom poteškoća i objektivno uticalo na zakašnjenje akcije.⁵ Tek nakon toga moglo se pristupiti rekonstrukciji tri zapuštene magaze sa zadatkom njihovog dovođenja u stanje kako su one izgledale prije renoviranja objekta provedenog početkom ovog vijeka. Uporedo s tim izvršena je rekonstrukcija vanjskog zida daire na svoj njegovoj dužini (zapadna fasada). Donji dio zida zadržan je u kamenu krečnjaku zidan slobodnim redom, gornji u cigli, koja je malterisana i okrećena. Uz pretresanje krova i izmjenu dotrajalih dijelova, provedeno je pokrivanje i uređenje podnica koje sada na čitavoj površini imaju istu fizionomiju (prije prvog zahvata pojedine su magaze imale podnice od debele hrastove daske, druge od koso položenih cigli). Uz to je sanirana dvorišna kaldrma (i na dijelu ulaza) te postavljena dvokanatna vrata od kovanog željeza. A postojala je namjera da se spomenik oslobodi od baraka i magacina građevinskog preduzeća »Gora« (izgrađenih s južne i jugoistočne strane vanjskog dijela zida) koje ga zaklanjaju od pogleda i čine nepriступačnim posjetiocu.

Pogon restorana formiran je u magazii lociranoj istočno od daire, u ulici Mali Bravadžiluk br. 10. Ova masivna, čvrsto i solidno zidana kamena zgrada, sa dvije etaže, izvrsno je odgovorila namjeni, tako da je njen prostor iskorišten veoma racionalno. Jedan dio zgrade adaptiran je za skladište, u drugom je organizovana kuhinja (magaza ima dvoja odvojena vrata sa ulice — zaštićena željeznim kanatima, i pet četvrtastih prozorskih otvora sa željeznim demirima. Rastojanje magaze od daire iznosi 1,5—2 m, dok je potrebna komunikacija između dva objekta provedena kroz središte daire, i to se rješenje može smatrati dosta sretnim i funkcionalnim. Treba, na kraju, podvući da je magaza u Malom Bravadžiluku, već već sama po sebi, po svojoj arhitektonici⁶ i istorijskoj patini, objekat koji se na skladan način uklapa u ovaj ambijent.

I električne instalacije provedene su u prihvatljivoj formi. Električni vodovi su skriveni, a za rasvjetna tijela (na ulazu, u dvorištu i čitavom poslovnom prostoru) upotrebljeni su fenjeri od

⁵ Dairu je gradio sarajevski trgovac Hadži Ibrahim, sin Hadži-Muratov. Po smrti osnivača i izumiranju porodice Hadžimuratovića (otud i naziv Hadžimuratovića daira) objekat je postao vlasništvo nekoliko trgovaca i vakufa. Prisustvo većeg broja vlasnika na objektu, i iseljavanje porodice naseljene na katu zgrade, kao i zanatlija u prizemlju, znatno je usporilo tok konzervatorskih radova na objektu i uporedo s tim u znatnoj mjeri uticalo na povećanje materijalnih izdataka.

⁶ U starom dijelu Sarajeva, osobito u ulicama Halači i Bravadžiluk, ima nekoliko magaza za koje se osnovano pretpostavlja da su djela primorskih, odnosno dubrovačkih zidara i klesara, ili su pak građene pod jakim uticajima arhitekture dalmatinskog primorja.

kovanog gvožđa s ugrađenom električnom žarnom niti i na način koji stoji u priličnom skladu sa savremenim principima rasvjete u istorijskim ansamblima.

Zbog činjenice da se u konkretnom slučaju radi o specifičnoj arhitektonici, projektant je pokušao da prostor opremi na način koji svojim aranžmanom treba da daje odgovarajući doprinos osobenom ugođaju njegove unutrašnje atmosfere. Sa željom postizanja tog cilja išlo se na pribavljanje jednostavnog namještaja koji je, u najvećem dijelu, sačinjen od drveta (stolovi, stolice, pultovi). Pritom je posebna pažnja obraćena na to da bude što jednostavnije građen, priprost u izvedbi i bez ornamentalnih dodataka. U svrhu otklanjanja tužnog dojma koji ostavljaju goli zidovi magazaa, na jednom zidu u zapadnom dijelu zgrade sačinjena je kopija rozete iz Hadži-Sinanove tekije,⁷ u drugim prostorijama, ponegdje, kao i u dvorištu, u slobodnoj kompoziciji raspoređeni su masivni kamerni postamenti i velike žare čije forme asociraju na muslimanske kamene svijećnjake.

Takve su otprilike mjere provedene u dairi u Halačima u namjeri da se ona iskoristi za dnevne potrebe života. U pokušaju da rezimiramo naš sud o uspjehu ove akcije, mislimo da je projektant iznašao rješenje koje je u postojećim uslovima maksimalno zadovoljilo u pogledu funkcije objekta i sa aspekta ekonomičnosti zahvata. Spomenik je saniran u građevinskom i konstruktivnom smislu i oslobođen mnogih nepotrebnih balasta koje je vrijeme donijelo, a koji su lomili svaku zamisao o tome kako je objekat mogao izgledati u svojoj izvornoj formi, tako da čitav zahvat možemo ocijeniti kao krupan korak u rehabilitaciji spomeničke vrijednosti ovog monumenta. Ovo je tim značajnije kada se ima na umu slika stanja u kojemu se nalazila zgrada prije posljednjeg zahvata.⁸ Dekorativna strana unutrašnjeg dijela zgrade riješena je skromno, štedljivim sredstvima. Takav tretman omogućio je bolju preglednost prostora, eliminisao nepotrebnu gizdavost i bizarnu sladunjavost. Upotrijebljeni primjerci su donekle oplemenili prostor, pa ipak čini se da je, bez neke dublje opravdanosti, ispuštena

⁷ Jako stilizovan ornament rozete ima u stvari simbolično, vjersko značenje, otud i primjedbe da je upotrijebljen neodgovorno jer po islamskim shvatanjima ovakvim elementima dekora nije mjesto u ugostiteljskim lokalima.

⁸ Zanimljiv, i rijedak, ovaj privredni objekat turskog vremena bio je donedavno veoma zapušten, i pored činjenice da su magaze daire iskorištavane u prvobitnoj funkciji — za smještaj robe sarajevske trgovačke mreže.

Željezna vrata na ulazu bila su skinuta (jedan kat na je nestao, drugi je očuvan, ali sa znatnim oštećenjem) pa je postojala široka mogućnost nekontrolisanih ulaza, samim tim i šteta na objektu i unutar dvorišnog prostora, koje je mjesto, tako se može reći, prije posljednje adaptacije, postalo gradsko smetlište i predstavljalo ružnu tačku u ovom i inače zapuštenom dijelu grada.

upotreba glinenih posuda uz koje je mogla doći i po koja šarena tkanica ili vez, odnosno predmeti kazandžijske djelatnosti ili crteži (u boji i crno-bijeli) s motivima starog Sarajeva. U odnosu na organizaciju pogona (izbor magaze u Malom Bravadžiluku), sanitarne uređaje, rasvjetu objekta i njegovo zagrijavanje, smatram također da su zahvati provedeni s mjerom i realno pa ih kao takve treba i cijeliti. Pa ipak postoje ozbiljni propusti u projektu i kod izvođenja i na njih treba da ukazemo u ovoj prilici. Dogodilo se, naime, da je projektant, nemajući valjda druge ideje kako da uspostavi komunikacije u unutrašnjosti zgrade, izvršio bez milosti probijanje čitavog niza pregradnih zidova koji su ranije razdvajali magaze jednu od druge. Tako je dobiven nov i jedinstven prostor a da pri tome nije ostao sačuvan neki vidljiviji trag koji bi neobaviještenog posjetioca mogao informisati o tome kako je izgledao ovaj enterijer u svojoj izvornoj formi. Ovako radikalna intervencija nanijela je ozbiljnu štetu spomeniku prije svega zbog činjenice da je rušenjem tako brojnih unutrašnjih zidova on izgubio važne konstruktivne elemente i prostornu raščlanjenost. Pomenuti propust možemo okarakterisati i kao neuspjeh konzervatorske službe koja nije našla načina da osigura puni spomenički integritet objektu, već se zadovoljila da obezbijedi samo parcijalnu njegovu zaštitu (eksterijer). Tome je svakako razlog činjenica da su izostale odgovarajuće konsultacije projekatanta s predstavnicima organa zaštite, kakav je vid saradnje nužan i neophodan u svim fazama rada na spomeniku kulture od momenta stvaranja idejne skice i programiranja namjene objektu pa do njegovog otvaranja. Smatramo također da i okolnost da je na stropovima, umjesto hrastovih, rustično obrađenih dasaka, koje su upotrebljavane kao nezamjenjiva građa kod svih objekata ove vrste, sada upotrebljeno glačano drvo uočljiv promašaj, uslijed čega je, kao i zbog prenatrpanog bjelila kojim su prekrivene sve unutrašnje zidne plohe i stubovi, ansambl ostao nekako isuviše hladan, pa ako hoćete atmosferom i dijametralno suprotan u odnosu na ono što je sadržavao prije posljednjeg zahvata. Na kraju, mislimo da nije trebalo ispustiti sasvim iz vida i parcijalnu rasvjetu objekta noću putem reflektora disponiranih na pogodnim mjestima u blizini zgrade koji bi snopovima svjetlosti još više naglasili plastične kvalitete ovog spomenika.

Velik i slobodan prostor Gazi Husref-begovog hamama privlači već odavno pažnju mnogih ljudi koji u poslijeratnim godinama počinju da razmišljaju i o tome kako da se i u koju svrhu iskoristi ovaj spomenik, već čitav niz godina izbačen iz upotrebe. Pali su razni prijedlozi, između ostalih da se adaptira za poslastičarnu orijentalnog tipa, muzej banjasko-higijenskih uređaja, noćni bar, i slično tome. No ipak, hamam je, dijeleći sudbinu mnogih drugih spomenika kulture u našoj sre-

dini, za čitavo to vrijeme bio upotrebljavan isključivo kao skladišni prostor (magacin knjiškog materijala). Tek u posljednje 3—4 godine, u uslovima pojačanog turističkog prometa, formirala su se čvrsta mišljenja da bi ovaj spomenik trebalo osposobiti za ugostiteljski objekat koji će, zbog svoje istorijske patine i osobenog štimunga kakav se može doživjeti u njemu, imati svoju brojnu publiku. Tako je pala odluka da se objekat adaptira za noćni caffe-bar. Prvu idejnu skicu adaptacije za novu funkciju radili su ing. Husref Redžić i Milivoj Peterčić, u suradnji s akad. slikarom Vojom Dimitrijevićem. Skica (nastala 1959. g.) predviđela je organizaciju bara sa elementima evropskih zabavnih noćnih lokala kakve već srećemo u svim našim većim gradskim naseljima. U uložila komisije za reviziju projekta stavio sam primjedbu da takav tip lokala neće imati svoje posjetioce —inostrane goste (na koje upravo računamo), budući da oni žele ono što ne sreću u svojoj zemlji, već jedan sasvim nov, osobeni ugođaj koji asocira na orijent i gdje se rađaju drugačija, u osnovi romantična raspoloženja, prožeta čežnjom za minulim »dobrim, starim vremenima«. Uostalom i sam prostor hamama diktirao je takvo rješenje, aranžman opreme, namještaja i svih dekorativnih dodataka. Predloženi projekat je predstavljao obrnut slučaj. U starom spomeniku islamske profane arhitekture predviđena je organizacija luksuzno opremljenog zapadnoevropskog bara, ukrašenog skupim, apstraktno koncipiranim zidnim slikarskim dekoracijama i skulptorskim aplikacijama. Normalno je da bi ovakvo rješenje, da je bilo usvojeno, značilo potpun promašaj — u funkcionalnom i estetskom smislu. Da ne govorimo o tome da bi time izdaci za adaptaciju zgrade bili znatno uvećani (za izradu zidnih slika planiran je iznos od 10,800.000, a za fontanu, s apstraktnim skulptorskim rješenjem, iznos od 5,000.000 starih dinara). Na stranu to što je bila potpuno opravdana bojazan u odnosu na stvarnu likovnu i umjetničku vrijednost takvih dekoracija zbog poznatih nam sličnih, promašenih pokušaja, čak i u slučajevima kada su te slike nastajale na zidovima novogradnji. A ovdje je to daleko osjetljivija stvar koju do većeg uspjeha može dovesti samo jedan visoko kreativan duh, kakvi su, otvoreno govoreći, rijetki u našoj sredini. Na koncu, sve kada bi i imali garanciju na uspjeh, sugerisao sam da ni tada i ni pod kojim uslovima ne bismo smjeli da idemo na takvo ukrašavanje unutrašnjosti hamama, ne samo zbog činjenice što se takva igrarija ne dopušta u istorijskim ambijentima već i zbog proste istine da ljepotu treba tražiti u jednostavnosti i preglednosti prostora, u što manjoj njegovoj kićenosti. Trebalo je, dakle, potražiti ljepotu ambijenta u onoj tihoj i intirnoj, za ovaj objekat toliko tipičnoj atmosferi, u polusvijetlu rasvjete koja je, kako je to i ovaj projekat zacrtao, mogla doći iz, s invencijom postavljenih, skrivenih izvora modernih rasvjetnih tijela. Eto tu, u toj polusjeni ostvario bi se onaj

ugodaj kakav upravo i traži taj inostrani posjetilac, i on bi ga navodio na raspoloženja koja ne bi bila uslovljena bilo kakvim njegovim materijalnim davanjima.

Nakon toga ing. arh. Husref Redžić, sa saradnicima (ing. Radivoj Jadrić, i dr.), preuzima izradu novog projekta, koji uvažava gore pomenute primjedbe komisije za reviziju projekta konzervacije i adaptacije hamama (komisija je radila u ime investitora). Projektant seriozno pristupa poslu i u najvećem dijelu iznalazi rješenja koja zadovoljavaju u pogledu funkcionalnosti objekta, ali žrtvuje izvjesne, dobro poznate principe konzervatorske službe. I ovdje je, naime, kao i u slučaju daire u Halaćima, eksterijer ostao pošteđen od intervencija subjektivne naravi pa je spomenik, manje-više, sačuvaao svoj osnovni, prvobitni izgled (zahvat u eksterijeru sveo se na sanaciju objekta u građevinskom smislu — izvršeno je prepokrivanje kupola olovnom limom, fugovani su zidovi i očišćen okolni prostor). Nasuprot tome, u unutrašnjosti objekta mnoge stvari su drugačije rješavane. Tako je u najvažnijem prednjem dijelu zgrade, zvanom šadrvan, koji je po muslimanskim shvatanjima bio strogo odijeljen na muški i ženski dio, izvršena vrlo radikalna intervencija. Do posljednjeg zahvata, svaki od spomenuta dva prostora egzistirao je za sebe kao strogo odvojena cjelina i ta je njihova funkcija bila podvučena postavljanjem masivnog zida koji ih je čvrsto razdvajao. Sada, međutim, projektant ruši taj zid s jednostavnom namjerom da oba prostora spoji u novu, veću prostornu cjelinu, u kojoj treba da organizuje bar i pjesnu dvoranu, dva sadržaja koja ne predstavljaju puno jedinstvo, no koje, po zahtjevu investitora, treba ipak nekako povezati. Ali kako? — bilo je pitanje o kojemu je razmišljao projektant da bi kasnije dao rješenje koje nas nikako ne zadovoljava. Mišljenje je potpisanog da se rješenje koje je uključilo rušenje većeg broja konstruktivnih elemenata zgrade nije sa stanovišta konzervatorske službe ni pod kojim uslovom smjelo tolerisati, tim više što za takvu akciju nije postojala prijevika potreba. Jer, rekli smo, radilo se o dva sadržaja koji su se, istina, mogli stopiti u jedan komplementarni, ali i nisu morali, niti je to bio imperativ našeg vremena. Štaviše, čini nam se da bi mnogo sretnije rješenje bilo ono koje bi insistiralo da svaki od navedenih prostora ostane u sebi zaokružen i samostalna cjelina, pri čemu, naravno, nije između njih trebalo isključiti komunikaciju koja je mogla da bude prosječena negdje u sredini. A kada je kasnije prevagnulo mišljenje o potrebi stapanja ovih prostora, istakao sam mišljenje da bi čak i u tom slučaju morali ostaviti ostatke pregradnih zidova na čitavoj njihovoj visini, i s oba kraja, čime bi omogućili gledaocu vizuelnu rekonstrukciju objekta u njegovom izvornom vidu. Analognu situaciju srećemo ovdje i u dijelu zvanom mejdan, gdje je također srušen zid koji je spajao dva jednaka prostora, opet, dakle, zahvat koji nije bio

nužan ni ispravan sa stanovišta konzervatorske službe. I ovdje je također južna polovina zida, ili bar manji njegov dio, mogao ostati kao naznaka ranije prostorne raščlanjenosti.

Inače, projekat je dosta sretno riješio pitanje smještaja pogona novog poduzeća i njegovog skladišnog prostora, uređaja za zagrijavanje i drugih pratećih potreba za koju je svrhu adaptiran podrum hamama. Jednako tako uspješno je, i ne bez invencije, izvršena primjena novih materijala u unutrašnjosti zgrade, tako da je to novo uočljivo na prvi mah. Na ovaj način izbjegnuta je mogućnost nesporazuma o tome šta u tom prostoru predstavlja izvornu a šta dodatnu vrijednost. Tako je u jednom drevnom, ali do kraja zapušenom i vlažnom prostoru, stvoren vrlo reprezentativan, ugodan i prijatan kutak za odmor i zabavu svih onih koji ga posjećuju. Investitor mora da je veoma zadovoljan jer je dobio objekat za kakvim se odavno osjeća potreba u ovoj sredini. Zadovoljno je i građanstvo kojemu se pružila mogućnost da svoje slobodno vrijeme provodi u ambijentu neobičnom za naše prilike, u prostoru u kojemu će naći prijatan odmor za oko, lagodan mir i vedro raspoloženje. Samo mi, konzervatori, nemamo sreće da podijelimo takva osjećanja sa našim sugrađanima. Razlog našem neraspoloženju već smo ranije najavili. Jer ako bismo, na primjer, pokušali da uporedimo ono što smo dobili sa onim šta smo izgubili ovim zahvatom, čini nam se da bi ovo posljednje osjetno prevagnulo. Kao pozitivne nlemente možemo označiti činjenicu da je objekat društveno rehabilitovan jer je umjesto skladišta postao mjesto odmora i zabave radnih ljudi, uz to je i definitivno saniran u građevinskom smislu. K tomu treba dodati i misao da će ovakva namjena objekta postati garancija da bude bolje održavan i njegovan. Ali je hamam, rekli smo, pretrpio i tako radikalna rušenja i građevinske intervencije da je umnogome izgubio originalan izgled i prvobitnu prostornu raščlanjenost, što je, po našem mišljenju, najveći propust projektanta, i u tom mu se smislu mogu uputiti ozbiljne zamjerke. Neoprostivu grešku napravio je također i u odnosu na slikarsku dekoraciju dviju prednjih (najvećih) kupola. Prilikom skidanja maltera na unutrašnjim zidovima sa svrhom oslobađanja zidne plohe (osobito u potkupolnim prostorima čiji zidovi, građeni od cigli, stvaraju dekorativan dojam) naišlo se i na ostatke zidnih slikarija. Republički zavod za zaštitu spomenika kulture intervenisao je preko svojih stručnjaka. Putem sondi i čišćenjem utvrđeno je da se u konhi lijeve kupole nalaze dekoracije bez veće umjetničke vrijednosti. Uglavnom radilo se o šematski nanešenim vegetabilnim i drugim ornamentima, unutar kojih su bili naturalistički koncipirani predmeti dnevne upotrebe (čaše, ibrici, i sl.).⁹ Drugačija je

⁹ Zbog male, bolje reći neznatne likovne vrijednosti ovih crteža, Zavod nije insistirao na njihovom očuvanju, pa je, nakon foto-snimanja, data saglasnost da ih izvođač radova eliminiše ukoliko budu predstavljali smetnju za realizaciju usvojenog projekta adaptacije zgrade.

stvar bila sa desnom kupolom gdje su, kod skidanja maltera, u dva polja u dijelu potkupolnog vijenca, nađene dvije rozete tretirane na način virovitih (virbl) i vijugavih rozeta, koje su mogle nastati mnogo ranije, po svojoj prilici u XVII vijeku (?). Obadvije su efektno djelovale, u crtežu i suzdržanim (smeđe-crvena gama) koloritom. Nakon provedenog čišćenja rozete su fiksirane, a izvođač i projektant upozoreni na potrebu njihovog čuvanja i pod svaku cijenu, uz napomenu da bi i u šest preostalih polja, gdje su sasvim sigurno mogli stajati identični ornamenti, trebali rekonstruisati iste motive čime bi hamam još više dobio na svojoj vrijednosti i turističkoj privlačnosti. Mimo svakog očekivanja, i projektant i izvođač oglušili su se o ovaj zahtjev konzervatora i rozete su, jedna za drugom propale. Nikakve sankcije protiv krivaca nisu preduzete. Jedino što je preostalo to je onih nekoliko fotografija sačinjenih po otkrivanju ornamentata i one, ukoliko su uspjele, mogu danas da služe kao dokumenat njihovog postojanja. A nije isključena i bojazan da je i kalota desne kupole mogla sadržavati slične ornamente koji su, usljed grubog postupka radnika, skinuti s malterom, izgubljeni u moru prašine.

Rezimirajući naš stav u odnosu na gore opisane konzervatorske zahvate spremni smo da zaključimo da se u oba slučaja pokazala tačnom misao da spomenici kulture mogu praktično, čak i veoma korisno da služe životu i privredi našeg vremena. Isto tako obje akcije potvrdile su da je svaka adaptacija mač sa dvije oštrice. Jer, vidjelo se da koliko god postoji naša želja da te, da tako reknemo, mrtve kapitale povratimo u život njihovom sanacijom u građevinskom smislu i ulijevanjem novih životnih sokova ispunjujući ih životnijim sadržajem, toliko isto postoji bojazan da svaka od tih akcija ponese u sebi klice opasnosti za narušavanje spomeničkog integriteta objekta, koji, kako smo vidjeli, zbog niza intervencija u njegovoj unutrašnjosti, postaje ono što u stvari ranije nije bio. A to je šteta koju kasnije više nikakvim mjerama ne možemo otkloniti.

To su, eto, otprilike iskustva do kojih smo došli nakon adaptacije ova dva objekta za potrebe dnevnog života i privrede, za potrebe ugostiteljstva. Takva spoznaja obavezuje da ubuduće, u svim prilikama kada se radi o zahvatima sličnog karaktera na objektima spomeničke vrijednosti, učešće organa za zaštitu kulturnoistorijskog naslijeđa bude neposrednije i aktivno tokom čitavog procesa rada, počev od idejne skice i glavnog projekta do završnog akorda praktičnog dijela izvedbe. I ne samo to. U dosadašnjoj praksi organe zaštite su na poslovi-ma ovog karaktera zastupali isključivo arhitekti. Sada spoznajemo, a i vrijeme je već tome, koliko je potrebno da u sastav takvih komisija, projektnih grupa, a i kao pomoć nadzornim organima, ulaze i istoričari umjetnosti, stručnjaci, čija saradnja na poslovima ove vrste može biti od neocjenjive koristi.

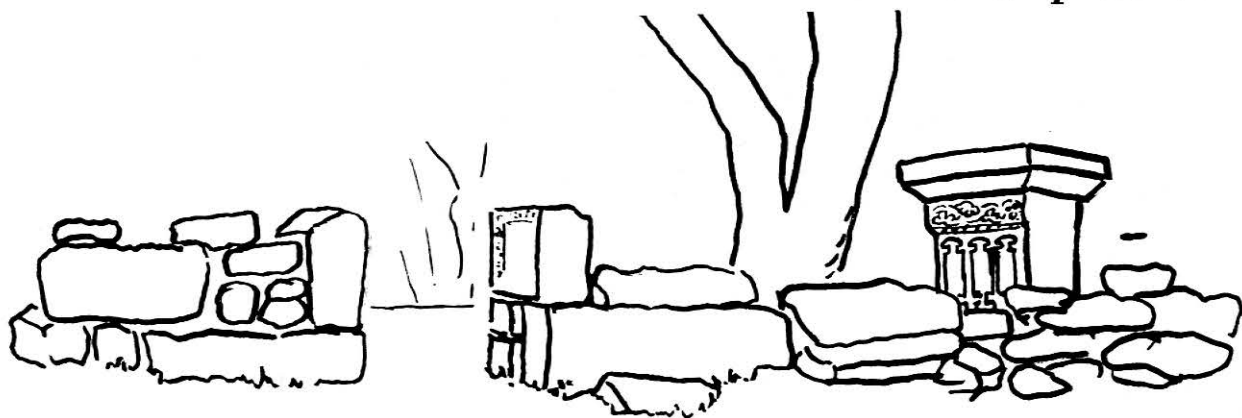
LA »DAIRA« HADŽI-MURATOVIĆ ET LE HAMMAM
GAZI-HUSREFBEY A SARAJEVO EN FONCTION
NOUVELLE

En été 1965 et en janvier 1966 les conservateurs ont restauré deux monuments culturels du temps turc à Sarajevo — Daira de Hadži-Muratović et Hammam de Gazi-Husrefbey. Cette restauration est faite dans le but de l'adaptation de ces monuments pour les besoins d'hôtellerie. Daira est aujourd'hui le café-restaurant du type bosniaque, et Hammam sert en fonction d'un café-bar. Le projet pour l'adaptation et la restauration de Daira est fait par l'entreprise architectonique »Turist« (maintenant »Architect«) Sarajevo, et le projet d'adaptation de Hammam est fait par ing. arch. Husref Redžić, professeur à la faculté d'architecture et d'urbanisme de Sarajevo.

En donnant la description historique et la description des travaux pratiques faits sur tous les deux monuments, l'auteur donne sa note de ces restaurations au point de vue fonctionnel, esthétique et conservatoire. La solution de Daira est, dans les conditions d'aujourd'hui, tout à fait réussie au point de vue de la fonction d'objet et au point de vue de l'économie des travaux sur la restauration. Le monument est assaini du côté de construction et de bâtisse, délibéré de nombreux lests inutiles que le temps avait apportés. C'est pourquoi on peut juger de ce travail restauratoire comme d'un grand pas sur la route de la réhabilitation de la valeur monumental de ce monument. Cependant, il y a quelques négligences qu'on ne peut pas accepter du point de vue du service pour la protection des monuments. Ainsi, pour unir tous les pièces de l'objet, on a rompu une suite des cloisons qui separaient les magasins. Par là, l'objet a perdu de très

importants éléments de construction et sa décomposition spatiale est tout à fait rompue. Cette grande erreur, à notre avis, a résulté du manque des consultations des exécutants des travaux avec des représentants de l'organ pour la protection. Ces consultations et la collaboration perpétuelle entre ces deux parties sont indispensables dans toutes les phases du travail sur le monument, en commençant par les programmes et les esquisses d'idées jusqu'à son ouverture.

En ce qui concerne Hammam le projeteur a trouvé aussi la solution qui nous rend satisfaits du point de vue de la fonction de l'objet, mais il a, de l'autre côté, sacrifié les principes bien connus du service pour la protection des monuments. L'extérieur de ce monument, comme en cas de Daira, a resté épargné des interventions subjectives, et le monument a gardé plus au moins son aspect originel. Mais à l'intérieur la situation est tout à fait différente. Ainsi, dans la partie intérieure, qui est la partie la plus importante du bâtiment, appelée »šadrvan«, qui separeit la section masculine de la section féminine, on a abattu jusqu'à fin la massive cloison. Aussi, dans la partie appelée »mejdani« on a éliminé de très importants éléments de construction du monument ce qu'on ne peut pas tolérer du point de vue du service pour la protection des monuments, de plus parce qu'il n'existait pas la nécessité impérieuse pour telle action. Comme les éléments positifs nous pouvons citer le fait que l'objet sert maintenant pour le repos et l'amusement des gens travailleurs, au lieu d'être comme auparavant un dépôt, et qu'il est assaini définitivement du côté de construction.

ZDRAVKO KAJMAKOVIĆ

JEDNO STARIJE KULTNO MJESTO

Selo Jasenik se nalazi pet kilometara sjeveroistočno od Avtovca u gatačkom kraju. Kroz njega je u ranom srednjem vijeku, pa i ranije, prolazio put kojim se iz današnje Crne Gore, Pive, izlazilo u Gatačko polje. U selu postoje ostaci stare gradine u čijem se podnožju još uvijek pronalaze grčki novci. Situirana je na jednoj povećoj stijeni iznad sela. Na lokalitetu Gaj, na zapadnoj strani sela nalaze se temelji jednog starijeg kultnog mjesta, sagrađenog u suvozidu, u pripečku jedne niske stijene.

Suvozidina je pravouganog oblika; duga je deset a široka pet metara. Njena sjeverna strana bila je priklesana uz stjenovitu padinu niskog brjega, a ostale strane su ozidane većim kamenim pritesanim blokovima bez upotrebe malternog veziva. Kameni blokovi postavljeni su jedan na drugi, u dva reda po dužini zida. U bogomolju se ulazilo sa južne strane pripratnog dijela, kroz otvor širok 85 cm. Vrata, po svoj prilici jednostavna i drvena, postojala su jer se na dovratnicima sa unutrašnje strane vide profili. Desni i lijevi dovratnici su po gornjim i sjevernim ivicama ukrašeni ornamentom od valovite linije sa trolistom — »lozicom«.

Apsida nije postojala. Istočni, oltarski dio završen je pravim zidom, na isti način kao i zapadni. Da se radi zaista o bogomolji svjedoči još uvijek na svome mjestu sačuvana časna trpeza u oltarskom prostoru (sl. 1). Stub na kome stoji trpeza je masivan paralelopiped; visok 80 cm, širok (sjever—jug) 70 cm, a dug 40 cm. Visina je vjerovatno veća jer je stub zatrpan kamenjem. Ploča na stubu je samo nešto veća (86 : 60 : 20) i po rubovima je ukrašena ukošenim profilom. Istočna i zapadna strana stuba na kome leži časna trpeza su ukrašene. Vrhovi ovih strana završeni su vrlo plastičnim fri-

zom »lozice«. Sa donje strane ovaj friz je oivičen uvrnutim užetom a ispod njega su tri uspravne, nešto stilizovane krstoobrazne arkade. Sa sjeverne strane stuba nalazi se ukošeno udubljenje — šupljina — duboka oko 7 cm, na čijem se dnu još

Sl. 1 Zapadna strana časne trpeze u bogomolji u Jaseniku

Sl. 2 Sudačka stolica pred suvozid-
inom u Jaseniku

uvijek vide tragovi sasušenog ulja. Otud pretpostavljam da je služila kao kandilo ili ostava za ulje. Danas tragovi čađi nisu vidljivi. Oko časne trpeze nalazi se mnoštvo srušenog kamenja, palog sa zidova, a sa južne strane izrastao je poveći klen, koji svojom krošnjom pokriva skoro cijeli prostor ove bogomolje. Na udaljenosti od jednog metra sjeverno od trpeze, leži, sada okrenut okomice, pravougaoni kamen odozdo udubljen i profilisan. Kamen je fino oklesan, dug je 70, širok 50 a deo oko 25 cm; udubljenje na gornjoj strani duboko je 3 cm. Dobija se dojam da se radi o minijaturnom protezisu ili nekoj originalnijoj krstionici — kamen se nalazi upravo na mjestu protezisa (crtež br. 2 na tabli).

Pet metara južno od suvozidine leži kamena stolica sada okrenuta prema crkvi. Stolica je grubo isklesana od kamenog monolita vrlo loše fature; tragovi klesanja su potpuno iščezli a atmosferilije i zub vremena ispresijecali su je dubokim pukotinama. Sjedište stolice je vrlo nisko pa se ima utisak da je radi ugodnijeg sjedenja ispod nje postavljen sloj kamena. Ona sada stoji pred crkvom ali mogla je nekada biti i u njoj. Visoka je svega oko 90 cm (sl. 2).

Na groblju pred suvozidinom, na kome se još uvijek obavlja sahranjivanje, stoje i dvije nešto starije krstače sa natpisima. Na prvoj, manjoj krstači, vrlo nepravilnog oblika, na zapadnoj i bočnim stranama urezan je slijedeći tekst:

дСЕ ЛЕЖИ РДБЪ БО(*)И ИЛИА
ИВКОВИХЪ И ПОГИБО ОТ ХАРАВО-
МИЕ ПРОКЛЕТЕ

Čita se: ASE LEŽI RAB' BOŽI' ILIJA IVKO-
VIĆ I POGIBO' OT HARAVMIJE PROKLETE
(slika 3, crtež na tabli br. 6).

Krstaču i natpis datiram u 17. vijek.
Krstača je sa istočne strane ukrašena sa tri »jabuke« i znakom krsta.
Druga krstača je nešto mlađa i pravilnije je obrađena. Visoka je 80, široka na krsnici 50, a debela tek 8 cm. Sa zapadne strane ukrašena je po čitavoj dužini urezanim krstom sa Golgote. Tekst je na istočnoj strani:

дСЕ ЛЕЖИ РДБЪ БО(*)И ИЛИА
ИВКОВИХЪ И ПОГИБО ОТ ХАРАВО-
МИЕ ПРОКЛЕТЕ

Čita se: ASE LEŽI RAB' BOŽI' ILIJA IVKO-
VIĆ I POGIBO' OT HARAVMIJE PROKLETE
(vidjeti crtež na tabli).

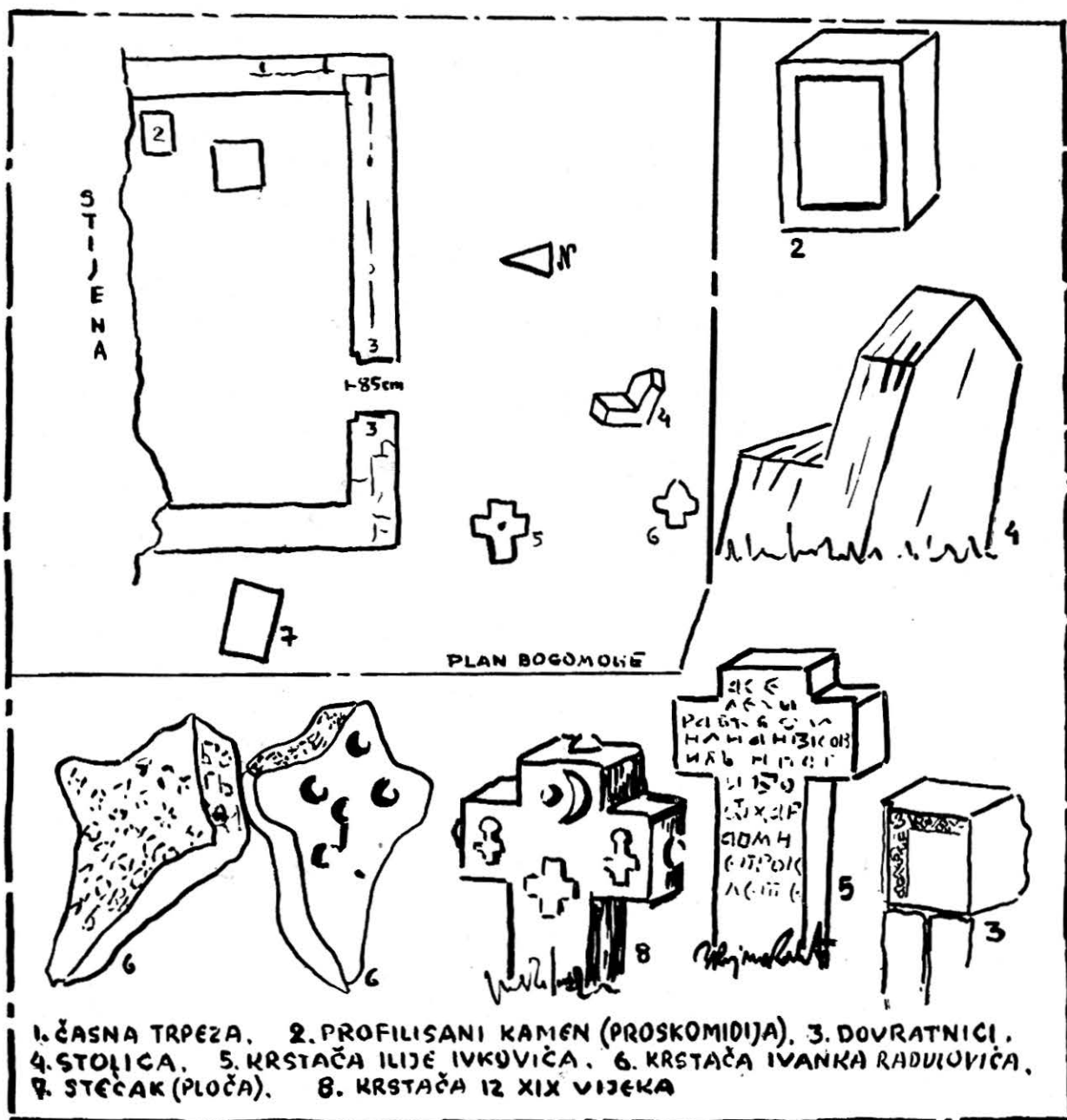
Sl. 3 Nadgrobni spomenik sa natpisom Ivanka Radu-
lovića

Na groblju preko puta ovoga nalaze se između ostalih i tri krstače na kojima je pored znaka krsta predstavljeno sunce i polumjesec. Ove krstače nisu datirane ali vjerovatno nisu starije od polovine XIX vijeka (crtež broj 8 na priloženoj tabli).

Na groblju suvozdinu danas se sahranjuju članovi porodica Šojića i Okiljevića, dok se ostali sahranjuju u druga dva groblja koja od ovoga odvaja samo širina seoskog puta.

Uz suvozdinu danas nisu vidljivi spomenici u obliku stećaka, izuzev jedne ploče uz zapadnu stra-

nu crkvine, ali ih pod zemljom i kamenjem može biti. Međutim, nešto južnije od Gaja, na lokalitetima Rudopolje i Kalipolje (ime je izvedeno od Kalup polje, jer se stećci u ovom kraju ponekad nazivaju kalupima) nalaze se danas tri skupine sa stećcima sa ukupno 27 spomenika. Među njima su tri visoka sanduka sa njima karakterističnim ukrasima u vidu arkada, a dekor se nalazi još na tri ploče u vidu pravoga mača, plastičnog znaka krsta i lozice.

S obzirom da sa sjeverne strane crkvine u Jasniku ne postoje tragovi suvozida i da je stijena na koju bogomolja naliježe sa ove strane relativno niska, sa sigurnošću se može tvrditi da ova suvozidina nikada nije imala krov. Njeni zidovi napravljeni uglavnom od dva reda dužih kamenih paralelopipeda, bili su svakako nešto viši od onoga što danas nalazimo, ali mislimo da njihova visina ipak nije prelazila visinu od 1—1,5 m. Kako smo vidjeli, stub časne trpeze u oltarskom dijelu crkve i dovratnici na južnom zidu ukrašeni su ornamentikom tipičnom za ukrašavanje stećaka, naročito visokih sanduka.

Za ovo kultno mjesto u Jasniku može se sa sigurnošću danas jedino tvrditi da je u njemu, otkako se pamti u selu, a to znači unazad sto godina, obavljan pravoslavni kulturni obred. Međutim, po arhaičnosti i uprošćenosti svoje izvedbe ono se može povezati sa najstarijim crkvama pod otvorenim nebom, kave su svakako postojale u Hercegovini u vremenu državne samostalnosti. Jedan od dokaza za ovo tvrđenje je i bogomolja u Jasniku. Stub njene časne trpeze, sudeći po ornamentici, mora se datirati u cvatući period stećaka u ovom kraju, a on se, po našem mišljenju, ograničava polovinom 14. i krajem 15. vijeka, uzevši u obzir relativnu konzervativnost gatačkog područja, za gornju granicu može se uzeti i polovina 16. vijeka. Ostalo ostaje da se pretpostavlja dok se na lokalitetu ne obave sistematska istraživanja. Za datiranje je naročito važno tačno ustanoviti da li je stub časne trpeze priklesani stećak ili originalan, uzevši i mogućnost da se radi u potkresanoj antropomorfnoj krstači, kakvih je u Gacku bilo u izobilju i kakvih još ima. Uvidom na licu mjesta mi nismo našli ni jedan elemenat na osnovu koga bi se moglo zaključiti da se u ovom slučaju radi o priklesanom stećku. U tom smislu najubjedljivije govori zapadna strana ovoga stuba, koja je pri samom vrhu profilisana debljim frizom, što se inače ne sreće na stećcima. Tumačimo to željom majstora da posebno istakne čeonu, zapadnu stranu stuba. Nedeorisane bočne strane stuba objašnjavaju se postojanjem kamene oltarne pregrade kakvu još uvijek imaju pojedine seoske crkve u Hercegovini, Plana na primjer.

Desni i lijevi dovratnici na ulazu u ovu bogomolju mogu da budu priklesani stećci, ali su dovratnici mogli biti i naknadno stavljeni.

Profilisani kamen u protezisu nema nikakve veze sa stećcima i napravljen je neposredno za funkciju u bogomolji.

Imamo izvjesnih razloga da bogomolju u Jasniku sa prostorom oko nje smatramo kulturnim mjestom sa arhaičnim obilježima, koje je pored hrišćanskih elemenata zadržalo izvjesne prastare crte staroslavenskih kulturnih gajeva, odnosno narodnog zbornog mjesta na kome su se, pored kulturnih obreda, rješavali i drugi tekući poslovi od

opšteg značaja. Na to opominje relativna pitomina mjesta, naziv Gaj i nalaz sudačke stolice. Kanzerativno stanovništvo gatačke oblasti imalo je najidealnije uslove da ove prastare elemente sačuva do duboko u srednji vijek i docnije, primajući nove elemente u mjeri koja je omogućavala predominaciju vrlo izraženih retardacionih tendencija tradicije.

Pojava nije usamljena. Slično kultno mjesto postoji u selu Nadinićima sjeverno od Gacka. Nekoliko metara od puta Gacko—Nevesinje sačuvane su suvozidine bogomolje pod otvorenim nebom sa časnom trpezom u oltarskom prostoru na čijem se stubu nalazi tekađe šupljina za ulje od kandila. Sudačke kamene stolice nalaze se u gatačkoj oblasti još u Ključu, Slivlju i Brajčin-Lazu u Izgorskoj Vali. Crkvina, za koju nije moguće utvrditi da li je bila pokrivena nalazi se još u selu D. Ravni, kod Gacka, danas naseljenom muslimanskim stanovništvom, a sasvim slična bogomolju pod otvorenim nebom leži na lokalitetu »Crkvina« u selu Orahovici u blizini Fatnice na srednjovjekovnoj nekropoli sa stećcima. Od ove crkve ostali su danas samo jedva primijetni temelji od suvozida (sl. 4). Može se zaključiti da su to grobovi sveštenika koji su vjerovatno obavljali obred u ovoj skromnoj bogomolji. Na jednoj ploči prikazana je muška figura sa tordiranim pojasom na vrlo kratkoj mantiji. U desnoj ruci figura drži krst a u lijevoj diskos. Nešto niže od ove figure je žena sa rozetom u lijevoj ruci. Sveštenik prikazan na drugoj ploči drži u desnoj ruci diskos a u lijevoj vijenac (sl. 5). Crkvu na nekropoli sa stećcima evidentirao je i Š. Bešlagić u Zakuku kod Ljubinja.¹ Iako se radi o temeljima građevine koja je bila ozidana u malteru i vjerovatno presvođena, ova bogomolja takođe ima stub od časne trpeze ukrašen ornamentikom tipičnom za stećke, pa čak i predstavu konja sa jahačem u kome zasigurno možemo da prepoznamo sv. Đorđa ili Dimitrija, patrona crkve. U sličan tip kulturnih mjesta spadaju i ostale crkve i crkvine na nekropolama sa stećcima iz starijeg vremena, od kojih kao najtipičnije spominjemo Ošaniće kod Stoca i Dubljane u Popovom polju. Međutim, ni jedna od ovih crkava i crkvina nije zadržala tako arhaične elemente kao kultno mjesto u Jasniku.

Bogomolja pod otvorenim nebom mogla je da nastane u najužoj vezi sa ekonomskom, tehničkom i kulturnom snagom njenih vjernika — gatačkih stočara, polunomada. Ne možemo a da se ne zapitamo na kojoj je visini mogao da bude obavljan crkveni obred u bogomolji ove vrste. Korelacijom sa materijalnim ostacima bogomolje dolazimo do izvjesnih naslućivanja: improvizirana bogomolja mogla je imati samo nedoučenog sveštenika koji

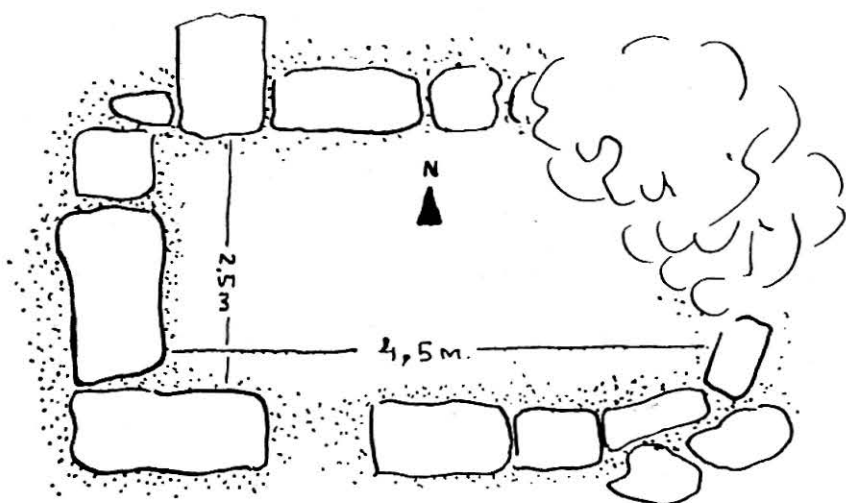
¹ Šefik Bešlagić, Stećci u Bitunjoj, Naše starine IX, Sarajevo, 1964, str. 94, sl. 34 i 35. Za ovu časnu trpezu ne može biti sumnje da je klesana i ukrašavana za ovu namjenu.

je mogao razumjeti samo popularno napisano crkveno štivo, a on je na svoje vjernike mogao da prenosi samo uproštenu crkvenu doktrinu. Portret tog stočarskog sveštenika sačuvan je u reduciranim i stilizovanim oblicima figura sa navedenih nadgrobnih ploča na srednjovjekovnom groblju u Orahovici, sličnih predstavi gosta Milutina na obelisku iz Humca (sl. 5).

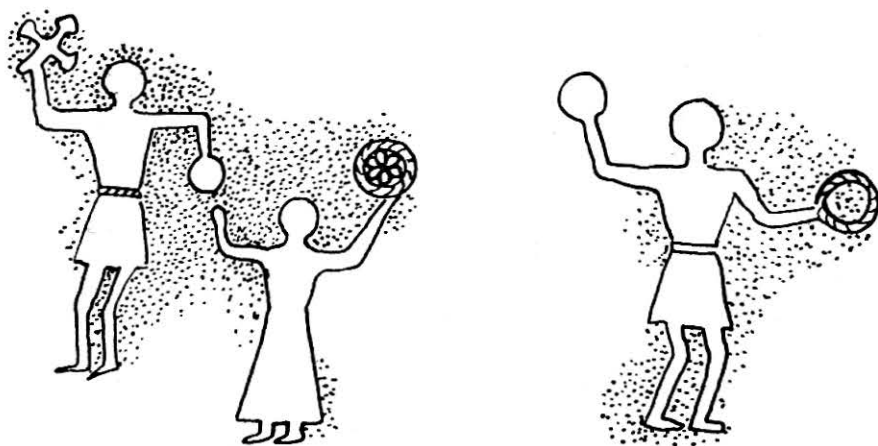
Ipak, mi bismo vrlo uprošćeno rasuđivali ako bismo bogomolje u Jaseniku povezali bez izvjesnih ograda sa patarenstvom »crkve bosanske« i temelje ove suvozdine proglasili kulturnim mjestom te crkvene organizacije, koja je inače po izvjesnim dokumentima rušila monumentalna crkvena zdanja a obavljala svoj obred pod otvorenim nebom. Na crkvi u Jaseniku otkako se pamti obavljao se pravoslavni kulturni obred, a mjesto se sa širim po-

dručjem oduvijek nalazilo u gravitacionoj sferi pravoslavne crkve koja je ovdje imala jača uporišta u bliskim hercogavačkim, sandžačkim i crnogorskim manastirima. Natpisi na sačuvanim krstićima koje smo datirali u 17. i 18. vijek su nedvosmisleni — oni su urezani nad grobovima pravoslavni vjernika. Otud i naše ubjeđenje da se bogomolja u Jaseniku prije može smatrati pravoslavnom crkvom na vrlo niskom stupnju organizacije, odnosno da se njen slučaj ne može bez ozbiljnih teškoća vezati za patarenstvo crkve bosanske. Ipak, zbog stečko-ornamentike na njenoj časnoj trepi, izrada ove bogomolje može se datirati već u 15. vijek.²

² Koristim se prilikom da se najljubaznije zahvalim kolegi Radomiru Staniću, koji je pomogao u čitanju natpisa u Jaseniku.

Sl. 4 Skica osnove crkve pod otvorenim nebom na Crkvi u Orahovici kod Fatnice

Sl. 5 Predstave sveštenih lica na pločama srednjovjekovne nekropole u Orahovici

"One Old Place of Worship in At the location Gaj in
thevillage of Jasenik in the Jasenik.,

Here are the foundations of a church which never had a roof. It walls were constructed without mortar of The column of the altar table is decorated with unfinished (unworked) blocks of stone 1.5 meters high. Hence we can date this small church as being at the latest from the fifteenth century. In front of the church is a stone table and two grave-markers in the shape of crosses

The author connects this find with similar ones with inscriptions from the seventeenth century. in Gatačko Polje and Fatnica (both in the vicinity of Ljubinje) where we also find walls constructed without mortar under the open sky or altar tables deco-

rated with ornaments like those on stećci. In spite of the claim that the Bogomils in Bosnia and Herzegovina despised monumental church building and held services in open places, the author puts forward the interpretation that these finds in the Eastern regions of Herzegovina were places of worship of undeveloped Orthodoxy. This contention is strengthened by the fact that in this part of Herzegovina can be found signs of strong influences of this church from its strong centers in the vicinity — namely from the Herzegovinian, Montenegrin and Sandžak monasteries. In the establishment of this place of worship we can also see old Slavic-Illyrian and Christian elements.

NOVI ILIRSKO-GRČKI ŠLJEM IZ CRVENICE

Krajem 1963. godine dobio je Zavod za zaštitu spomenika kulture SR BiH obavijest da je na Duvanjskom polju, u području sela Crvenice, pronađeno više raznih starina. Poznavajući vrijednost ovog arheološkog terena, Zavod je odmah uputio svog arheologa da ispita nove nalaze i da ih zaštiti u smislu Zakona o zaštiti spomenika kulture.

Pregledom terena ustanovljeno je da su u području ilirsko-rimskog naselja na Gradini¹ otkopana dva prethistorijska groba sa priložima, jedan na lokalitetu Pod Stražnicom, istočno od Gradine², a drugi zapadno od Gradine na mjestu zvanom »Ritke Liske«. Prvi lokalitet leži pod brdom Stražnicom (k. 1006), na kojem se nalaze ostaci velike prethistorijske gradine sa suhozidom trapezoidnog oblika, dok »Ritke Liske« leže na sjevernim padinama brda Smrdeljuše, iznad potoka zv. Veliki Badanj, na kamenitom seoskom pašnjaku sa niskom i siromašnom vegetacijom, kakva je općenito na Duvanjskom polju.

Do ovih nalaza došlo je slučajno. Seljaci su kopali kamen za kuće i tom prilikom naišli na grobove. Vađenje kamena predstavlja na Duvanjskom polju zimski, sezonski posao koji se obavlja u vrijeme kada za muškarce u domaćinstvu nema drugih poslova. Područje oko Gradine obiluje ne samo dobrim laporom nego i obrađenim kamenom

koji mještani vade iz antičkih ruševina na Gradini i Crkvini. Zbog toga je ovdje i ranije dolazilo do povremenih nalaza (pa i epigrafskih)³, ali su oni, na žalost, najvećim dijelom propali.

Ovdje ću kratko izvijestiti samo o nalazima iz groba na lokalitetu »Ritke Liske«⁴.

Vadeći lapor (muljiku), otkopao je ovdje krajem 1963. godine Marko Krajinović iz sela Homolja jedan prethistorijski grob bogat priložima. Po kazivanju Veseljka Radoša, našeg saradnika iz Crvenice, grob je imao oblik sanduka od laporastih ploča, sa poklopicama. U grobnici je navodno bilo više skeleta, jer je primjećeno više lubanja (»tikava«).

Grobnica na Ritkim Liskama spada u tip ravnih grobova, ali se odmah da nje nalazi jedan dosta niski kameni tumul, većeg radiusa⁵. Na »Ritkim Liskama« nailazilo se, navodno, češće na slične grobnice, što bi ukazivalo da se radi o jednoj većoj nekropoli prethistorijskih stanovnika Gradine.

Ništa određenog nije se moglo saznati ni o načinu sahranjivanja niti o rasporedu i položaju pojedinih priloga (nakita i oružja) u grobu. Dobar dio nalaza bio je raznesen, pa ono što nam je predao Veseljko Radoš predstavlja samo dio nalaza. Neizvjesno je i to da li je u grobu bilo priloga od keramike (»kotluša«). Čini se da nije, jer oko groba naknadnim provjeravanjem nisam našao ni jedan fragmenat keramike. Sam grob je bio sasvim poremećen, pa stoga nije naknadno otvaran.

¹ BOJANOVSKI, Bilješke iz arheologije I, Naše starine IX, Sarajevo, 1964, str. 194-195.

² Na samoj Gradini sačuvani su ostaci kasnoantičkog refugija (?) sa bedemom u malteru. Refugij je bio podignut na prethistorijskom substratu, tj. gradini sa limitnim tumulusom. Ovaj uži prostor refugija u narodnoj nomenklaturi nosi ime Grad, dok se Gradinom naziva širi kompleks oko Grada. Antičko i kasnoantičko naselje prostiralo se ispod Gradine na njivama zv. Mali Badanj, Male Latice i Veliki Badanj, dok lok. Crkvina leži u polju pored rječice Drinove. Citavim arealom dominira lok. Stražnica sa ostacima suhozidne prethistorijske gradine. Radi se o srazmjerno velikom naselju koje se prostiralo na preko 20 ha zemljišta. Zasad nalazi s ovog terena obuhvataju vremenski raspon od mlađeg bronzanog doba do srednjeg vijeka.

³ G. 1934. izoran je na njivi Marka Karačića u Malom Badnju poveći rimski spomenik sa natpisom od pet redaka. Spomenik je prevezen u Župni ured u Seonicu, ali mu se zameo trag. Provjereno.

⁴ O nalazima iz prethistorijskog groba na lok. Pod Stražnicom govorim u prilogu Bilješke iz arheologije II.

⁵ Tumule sam evidentirao još na lok. Stražnica, njih četiri, a oko četrdeset »gromila« ima na izvoru Drinove, nedaleko Stražnice. Jedan veliki kameni tumul nalazi se u zaseoku Karačići, u Crvenici, a više manjih na Karačića Jarmu, odakle potiče mali bronzani kelt, o kojem govorimo u članku Bilješke iz arheologije II.

Sl. 1. Ilirsko-grčka kaciga iz Crvenice
(prije konzervacije)

Svi metalni predmeti iz ovog nalaza, kao i skeleti, dobro su sačuvani, jer je grobnica ukopana u kamenitom, vodopropusnom terenu. Neki su nalazi naknadno oštećeni, a najviše kaciga koja je pronađena čitava i potpuno neoštećena, ali su je djeca (»drčina«) oštetila kamenom⁶.

To je bronzani šljem (kotlastog oblika) sa četvrtastim izrezom za lice i izduženim paragnatidama (bucculae), bez nanoska (sl. 1). Kaciga se završava povijenim obodom za zaštitu vrata. Rubovi paragnatida, koji se od kalote odvajaju oštrim, ukošenim izrezom, ukrašeni su sitnim tačkastim ornamentom, koji je prema unutrašnjoj strani

oivičen urezanim linijom, a prema rubu linijom izreza. Istim ornamentom ukrašeni su i rubovi izrezaka, vratnog oboda i čeonog izreska, tako da ukras u vidu trake teče bez prekida uz vanjski rub cijeloga šljema. Pri kraju obiju paragnatida nalaze se rupice za vezivanje kacige. Od čela do zatiljka — preko tjemena — idu dva paralelna, bridasta rebra, oivičena sa vanjske strane urezanim linijom, dok je prostor između njih ukrašen sa tri slične linije (sl. 2). Na prednjem, čeonom kraju ove »staze« — u ravnini triju linija — nalazi se dugme, kojem na zatiljku odgovara petlja, oboje za pričvršćivanje perjanice (crista)⁷.

⁶ Dimenzije kacige: v. 21,5 cm (okomica spuštenu od tjemena), d. 23,5 cm (mjereno od vrha paragnatida do zatiljnjaka), š. 18 cm. Debljina bronzanog lima je 1 — 2 mm, dok je na čeonom izrezu, gdje je najdeblja, iznosi nešto manje od 4 mm. Kaciga je sačuvala sjajnu zelenu patinu bronze.

⁷ Na samoj Gradini u Crvenici pronađena je još jedna kaciga, drugačijeg tipa, navodno tamnije boje materijala i bez paragnatida. Kaciga je propala. Zabilježeno po kazivanju očevice, koji ju je vidio 1961, poslije kiša koje su kacigu isplavile iz livade.

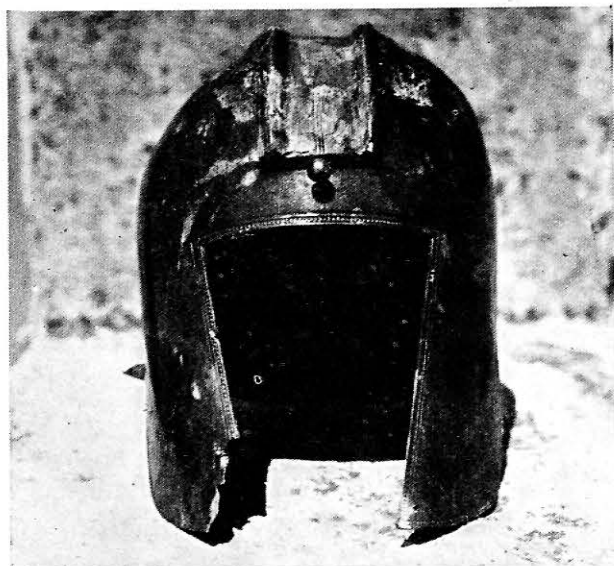
Ovim nalazom obogaćen je ne baš bogati fond kaciga »ilirskog« tipa, od kojeg se dosad, računajući i ovaj nalaz, u Bosni i Hercegovini našlo sedamnaest primjeraka (na jedanaest nalazišta), a u cijeloj Jugoslaviji oko trideset⁸.

Tabelarni pregled nalaza ovog tipa kacige u Bosni i Hercegovini:

Br.	NALAZIŠTA	GODINA nalaza	Koliko kaciga	Varijante:		LITERATURA	Nalazi se:
				starija — a	mlađa — b		
1.	CRVENICA (Duvno)	1963.	1	b		—	Muzej Hercegovine u Mostaru
2.	ČARAKOVO (Prijedor)	oko 1950.	1	b		ČOVIĆ, GZM, 1956, str. 187.	Muzej Kozare Prijedor
3.	DONJA DOLINA (B. Gradiška)	1896.	1	a		FIALA, GZM, 1897, 662 (sa sl.) = WM, VI, 152.	Zemaljski muzej u Sarajevu
	DONJA DOLINA (B. Gradiška)	1901.	1	a		TRUHELKA, GZM, 1902, 266, sl. 7 = WM, IX, 95	Zemaljski muzej u Sarajevu
4.	DRINOVCICI (Ljubuški)	1898.	1	?		TRUHELKA, GZM, 1899, 344 = WM, VIII, 8 (fragment).	Zemaljski muzej u Sarajevu
5.	GORICA (Ljubuški)	1897.	1	a		TRUHELKA, GZM, 1899, 342, sl. 3 i 4 = WM, VIII, 6.	Zemaljski muzej u Sarajevu
6.	GRUDE (Ljubuški)	1896.	1	b		FIALA, GZM, 1897, 657, (sa sl.) = WM, VI, 148.	Zemaljski muzej u Sarajevu
7.	KAČANJ (Bileća)	1956.	5	a (3) b (2)		MARIĆ, GZM, 1959, 89 i 90, T. I, sl. 1 i 2.	Zemaljski muzej u Sarajevu
8.	PLANA (Bileća)	1900.	2	b		TRUHELKA, GZM, 1901, 3-6, sl. 1-4.	Zemaljski muzej u Sarajevu
9.	PODSTIJENJE (Kiseljak)	1908.	1	b		TRUHELKA, GZM, 1914, 117 ANDELIĆ, Lepenica, 156, sl. 1.	Zemaljski muzej u Sarajevu
10.	PUTIČEVO (Travnik)	1884.	1	a		FIALA, GZM, 1897, 661 (sa sl.) = WM, VI, 151	Zavičajni muzej u Travniku
11.	RADIŠIĆ (Ljubuški)	1899.	1	?		TRUHELKA, GZM, 1901, str. 5, fragment.	Zemaljski muzej u Sarajevu

⁸ Popis kod GARAŠANINA, Ilirsko-grčki šlem iz Ražane, Vesnik VM JNA, Beograd, 1957, br. 4, str. 37-49. U popisu se ne navodi kaciga ovog tipa iz Čarakova, kao ni pet primjeraka iz Kačnja koje je kasnije objavio Z. MARIĆ, Grobovi ilirskih ratnika iz Kačnja, GZM, 1959, str. 87-102. Popis treba popuniti i u toliko što iz Vičje Luke na Braču postoje dvije kacige, a ne jedna. U popisu se ne spominje ni fragmentarni nalaz šljema ovog tipa iz Radišića (Ljubuški). — Pregled nalaza prehistorijskih kaciga u BiH dao je TRUHELKA, GZM, 1914, str. 116-119. Ostalu literaturu za BiH vidi u tabelarnom pregledu nalaza u ovom članku. Općenito o grčkom šljemu v. E. KU-KAHN, Der griechische Helm, Marburg, 1936, str. 53 i d.

[U ovaj pregled ne ulazi kaciga iz Arareve gomile na Glasincu (TRUHELKA, GZM, 1890, 386 = WM, I, 78) koja pripada nešto starijem specijaliziranom tipu korintskog šljema (sa nanoskom) iz VI st. pr. n. e., kao ni ona iz gradine Čungar kraj Cazina, također iz istog vijeka, etruščanskog oblika (FIALA, GZM, 1894, 683). Prehistorijska kaciga iz Vrankamena kraj Krupe (TRUHELKA, GZM, 1894, 491 = WM, IV, 381) je nešto mlađi italjski fabrikat III do II st. pr. n. e. Po mišljenju Sergejevskog (GZM, 1950, 45-93, T. I, sl. 1 i 2, T. III, sl. 1 i 2, T. VII, sl. 1) »ilirskom tipu (vjero-

Sl. 2. Ilirsko-grčka kaciga iz Crvenice (poslije konzervacije)

jatno) pripadaju¹¹ i prikazi kaciga bez paragnatida sa arhaičkih predstava na japodskim urnama. Međutim, iako su ove predstave odraz jedne daleke tradicije, one ipak daju posebnu varijantu »ilirskog« šljema, koja se prema ukusu Japoda mogla razviti u četiri posljednja stoljeća prethistorije. Šljemovi na glavama japodskih konjanika sa spomenika u Založju kraj Bihaća previše su stilizirani a da bi se sa sigurnošću mogli tipološki odrediti (I. CREMOŠNIK, GZM, 1959, 107, sl. T. I). Na njima nema onog karakterističnog četvrtastog izreza za lice. Vjerojatnije je da se tu radi o jednom kasnolatenskom tipu kacige, za što govore i izrazito latenski mačevi ratnika sa iste ploče.]

Od jedanaest nalazišta, koliko ih je dosad poznato u Bosni i Hercegovini, sedam ih je sa područja današnje Hercegovine, a četiri iz kontinentalnog dijela zemlje. Uzmemo li broj kaciga, onda je taj odnos 12 : 5 u korist jadranskog pojasa. Uzmemo li u obzir i sva ostala nalazišta u Jugoslaviji (Budva, Bukri nedaleko Bitolja, Labin kraj Splita, Vičja Luka na Braču, Ražana i Trstenik u Srbiji, Rečica kod Ohrida, Tetovo, Trebenište)⁹, onda se još jasnije vidi da gustina nalaza naglo opada, što se više udaljujemo od primorskog pojasa. Do istog se zaključka dolazi, kada se uzmu u obzir i svi ostali nalazi »ilirskog« šljema: Albanija i Grčka s jedne, a Mađarska, Rumunija i Rusija s druge strane¹⁰. Sve to navodi na zaključak da se ne radi o domaćem ilirskom proizvodu nego o fabrikatu grčkih radionica, koji je dolinama Neretve i Bosne (možda iz Epidaurusa — Cavtata ili iz grčke faktorije na mjestu kasnije Narone) radijalno prodirao u unutrašnjost zemlje, odnosno iz albanskog

primorja (iz Apolonije i Dirahija) dolinom Drima u Povardarje i Pomoravlje. O intezitetu tih trgovačkih dodira između ilirskih (i panonskih) plemena i grčkih trgovaca živu sliku daju nalazi grčkih novaca u našim krajevima¹¹.

Vezivanje ovog importa za Korint i njegove jonske i jadranske kolonije uslovljava i grčka keramika, koja je zajedno sa kacigama ovoga tipa nađena u grobovima ratnika iz Kačnja.¹² S druge je strane baš za ovo pitanje značajno da u brojnim (istraženim) grobovima na Glasincu nije pronađena ni jedna kaciga »ilirskog« tipa. Da su domaći ilirski zanatlije izrađivali i objekte ove vrste, vjerojatno bi im se našlo traga i u glasinačkim nekropolama kasnog halštata. Prema tome se i za kacigu iz Crvenice može uzeti kao sigurno da predstavlja grčki import, kao i neki drugi predmeti iz ovog nalaza, kao što su npr. dvostruke igle¹³

U Bosni i Hercegovini nađeno je nekoliko kaciga ovog istog tipa i varijante (Čarakovo, Grude, dvije iz Kačnja, obje iz Plane i Podstijenje). To je mlađa varijanta »ilirskog« šljema (b varijanta) sa tačkastim ornamentom koji predstavlja imitaciju zakovica (za pričvršćivanje postave) na starijoj varijanti (a varijanta) ovog istog tipa (Donja Dolina, Gorica i dr.). Objе varijante upotrebljavane su u isto vrijeme, što dokazuje i nalaz iz Kačnja gdje su se u istom grobu našle kacige obje varijanti, iako je očito da se mlađa varijanta (bez zakovica) razvila iz starije varijante sa zakovicom. Prema ovoj klasifikaciji, koju je na osnovu novijih nalaza u Olimpiji dao E. Kunze, mlađa se varijanta datira u prelaz iz VI u V vijek st. e.¹⁴ Ovakvo datiranje nalazi oslonca i u brojnim predstavama ove kacige na grčkim vazama koje su se mogle pouzdano datirati¹⁵. Cjelokupni nalaz iz Kačnja Marić je datirao — po posudama crvenofiguralnog stila — u sredinu petog vijeka stare ere, ili nešto kasnije, ali na osnovu tipologije kaciga dopušta i mogućnost da se kacige datiraju u sam početak V st. pr. n. e.¹⁶ Tom vremenu, tj. prvoj polovini V vijeka pr. n. e., pripada i nova kaciga iz Crvenice. To je vrijeme u koje dolazi do življih trgovačkih dodira ilirskih plemena sa Greima, kada se u kasnoj fazi halštata (Ha D) kod Ilira formira plemenska aristokracija »koja svoje bogatstvo koristi i za uvažavanje luksuznih objekata iz kulturno više Grčke«.¹⁷

Danas se gotovo općenito smatra da se »ilirski« tip kacige (koji se razvio iz nekog starijeg grčkog,

¹¹ PATSCH, Novci iz Apolonije i Dyrhachija, GZM, 1896, str. 415-422, ISTI, Nahođaji novca u kotarima Derventa, Gradačac i Brčka, GZM, 1902, str. 543 i d.

¹² Z. MARIĆ, n. dj, str. 97-98.

¹³ PAROVIĆ — PEŠIKAN, Grčki materijal na Glasincu, Starinar XI, Beograd, 1960, str. 31.

¹⁴ Citirano po Mariću, n. dj. (E. KUNZE, VI Bericht über die Ausgrabungen in Olympia, Berlin, 1958, B. 150).

¹⁵ GARAŠANIN, n. dj. str. 42.

¹⁶ MARIĆ, n. dj. str. 98.

¹⁷ GARAŠANIN, n. dj. str. 48.

⁹ GARAŠANIN, ibidem.

¹⁰ GARAŠANIN, o. c.

i to korintskog tipa)¹⁸ izrađivao u grčkim manufakturama prema ukusu i za potrebe Ilira i drugih barbarskih naroda, pa je zbog toga ovaj tip i nazvan »ilirskim«. Nedavno je Garašanin ovaj tip nazvao ilirsko-grčkim oblikom šljema¹⁹. Činjenica je naime da se ovaj tip šljema upotrebljavao i u užoj Grčkoj i po egejskom arhipelagu, premda najviše nalaza dolazi sa ilirskog etničkog područja. Stoga, iako se terminom »ilirski« ne određuje porijeklo ovih šljemova, čini se da je Garašaninov termin adekvatniji i bliži stvarnosti.

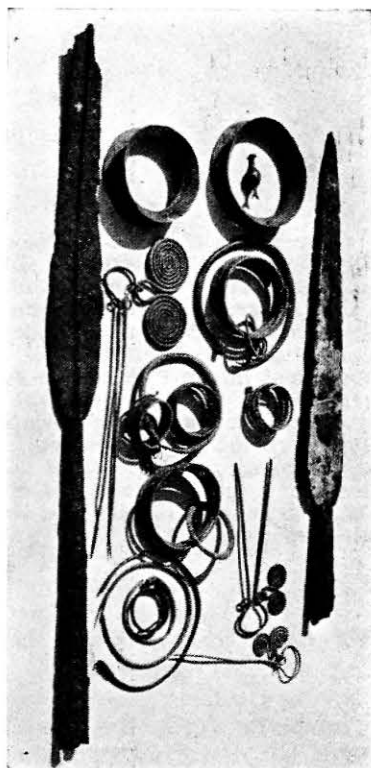
Izgleda da mlađa varijanta (b — varijanta), ona bez zakovica, nije imala postave nego da se (vjerojatno) naticala na neku suknenu ili kožnatu kapu sličnu onoj kakvu Iliri nose na nekim rimskim spomenicima ranog carstva. Ovdje bih želio upozoriti na izlaganja prof. Sergejevskog o toj vrsti ilirske ratničke odjeće²⁰. Možda je to bio običaj svojstven baš Ilirima, pa bi onda i naziv ilirsko-grčki šljem za ovaj tip kacige imao još više opravdanja.

Što se tiče datiranja ostalih nalaza iz iste grobnice (sl. 3), oni se sasvim dobro uklapaju u vremensku granicu koju smo postavili za šljem, a najbližu analogiju imaju sa materijalima iz susjednih Petrovića, Gorice i Plane, a srodni su i sa Glasincem,

¹⁸ E. Kukahn, *Der griechische Helm*, Hamburg, 1936, str. 53 i d.

¹⁹ Garašanin, l. c.

²⁰ SERGEJEVSKI, *Einiges über illyrische Kopfbedeckung*, *Festschrift für Rudolf Egger*, Klagenfurt, 1953, str. 36-40. O kacigama ovog tipa govori ukratko i u čl. *Japodske urne*, *GZM*, 1950, str. 84-85 (vidi u čl.). Isp. i njegov članak *Neue Aschenkisten aus Ribič*, *Prähistorische Zeitschrift*, B. XXVII, Heft 3/4, str. 211-226.

Sl. 3. Ostali nalazi iz groba na »Ritkim Liskama«

Sanskim Mostom, Prozorom u Lici i nekim drugim nalazištima, što ukazuje na njihovu široku rasprostranjenost na ilirskom etničkom području.

Kaciga je smještena u Muzeju Hercegovine u Mostaru.

Casque illyro-grec récemment découvert à
Crvenice — Duvno

L'auteur de cet article décrit la découverte très récente (1963) d'un casque du type dit illyrien. Suivant la classification proposée par E. Kunze (VI Bericht über die Ausgrabungen in Olympia, Berlin 1958, B. 150), ce casque, découvert dans le village de Crvenice (arrondissement de Duvno — Bosnie du sud-ouest) appartient au type de casque grec et date de la première moitié du Ve siècle avant notre ère. L'auteur de l'article présente un tableau des casques du même type précédemment trouvés en Bosnie-Herzégovine. En comparant les casques découverts en Bosnie-Herzégovine à ceux qui le furent dans la péninsule des Balkans, l'auteur conclut que le casque en question a été importé de Grèce.

Le casque a été découvert par hasard dans une tombe de l'époque haldstattienne récente à Gradina — Crvenice. La tombe dépendait d'une agglomération dalmate assez importante, occupant plus de vingt hectares, inexplorée jusqu'à présent. Les trouvailles relevées dans cette localité illyro-romaine embrassent la période allant du bas âge de bronze à la fin de l'antiquité. On est en train d'effectuer des fouilles sur l'emplacement d'une basilique datant de la fin de la période antique et qui se trouve au pied des vestiges de la forteresse de Gradina. Ces fouilles sont entreprises, dans un but de protection, par l'Institut pour la protection des monuments culturels de Bosnie-Herzégovine.

IVO BOJANOVSKI

IZ RADA ARHEOLOŠKOG REFERATA ZAVODA

Bilješke iz arheologije II

U nastojanju da se spasi brojni slučajni arheološki nalazi sa područja Republike, a podaci o njima sačuvaju za nauku, Zavod je preko svog referata za poslove arheologije u toku 1963, 1964. i 1965. godine izvršio veći broj zaštitnih intervencija na terenu i predao muzejima na čuvanje brojne, često vrijedne, arheološke nalaze. Sve ove zaštitne zahvate Zavod je vršio ili sam ili u saradnji

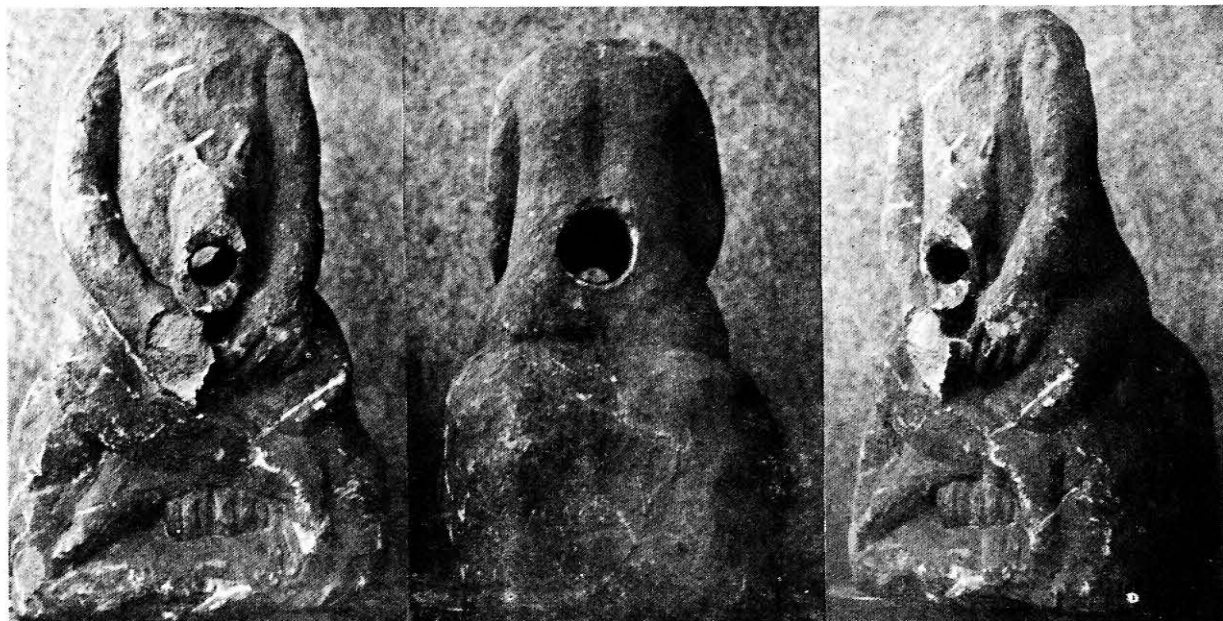
sa vanjskim saradnicima, u prvom redu stručnjacima muzeja.

Pri opisu pojedinih nalaza nećemo se držati reda kojim su intervencije izvršene, nego ćemo ih grupirati prema geografskim područjima, vodeći dakako računa o hronologiji. O značajnim nalazima ovdje ćemo dati samo osnovne podatke, ostavljajući naučnu obradu za drugu priliku.

I ŠIPOVO NA PLIVI

1. Na poznatom antičkom lokalitetu zv. GROMILE u Šipovu izorao je 1963. godine Salih Šuškić antičku statuu od lapora, bez glave (visoku 47 cm). Prikazana je figura golog muškarca, dakle božanstva, kako jaše na nekoj životinji iz roda felida (prije pantera nego lav). Tijelo životinje nije

izdvojeno. Problem je riješen slikarski — kao jedno tijelo ((sl. 1). Očito je da se radi o djelu lokalnog majstora, bez umjetničkih valera. Ipak ova statua, koja je do nas doprla kao torzo (radi se o starom lomu!), nije stoga manje interesantna kao jedinstvena kamena figura te vrste. Međutim,

Sl. 1. Kameni torzo sa Gromila u Šipovu. Visina 47 cm.

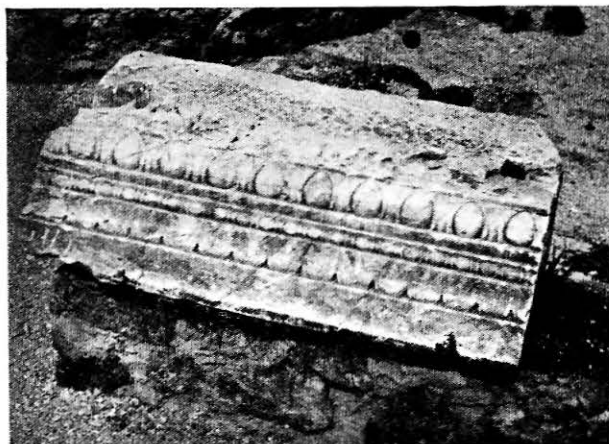
nedostatak komparativnog materijala dovodi nas u veliku nepriliku u pogledu određivanja sadržaja i namjene spomenika. Ne znamo radi li se o predmetu sakralne funkcije ili o žanr-sceni, odnosno objektu utilitarne namjene ali iz repertoara mitološke motivike. Pantera se javlja kao redoviti član dionizijačkog thijasa. Bakičke scene sa lavovima i panterama česte su kako na sarkofazima tako i na predmetima utilitarne namjene (kao što su kantarsi, skifosi, vaze, zdjele, česme, itd.). Česte su također i predstave Erosa uz pantere. Međutim, za statuu iz Šipova u repertoaru antičkih statua i reljefa nismo našli bližu analogiju.¹ Ni sonda koja je iskopana na mjestu nalaza nije dala nikakve podatke za pobliže određivanje ovog nalaza. U sondi su otkopani lijepi primjerci terrae sigillatae, ulomci svijetle i tamne belgijske keramike, novci mlađe flavijejske dinastije (prva pol. IV st.) i drugi sitniji nalazi. Sa iste parcele, ali nešto sjevernije, potiče ara posvećena Minervi i reljef sa prizorom taurobolija, što ih je objavio Sergejevski (GZM, 1926, str. 157 i GZM, 1930, str. 157). Na istoj parceli otkopan je i bogato profilirani gesims od mramora (sl. 2)², a također i više dobro obrađenih kamenih ploča od pavimentuma neke monumentalne zgrade (možda hrama?), a sada se nalaze pred kućom Osmana Šuškića u Šipovu (sl. 3). Gledano u tom kontekstu, možda bi se mogao i ovaj nalaz dovesti u vezu sa nekom liturgičkom funkcijom (kult Erosa združen je sa kultom Minerve!), ali je također moguće da se radi o česmi ili figuri sa vodoskoka, jer zasad — u okviru ovog prethodnog izvještaja — nemamo drukčijeg objašnjenja za šupljinu (rupu), promjera 3 cm, koja je probušena kroz trbuh figure (Erosa ili Dionisa?), a koja počinje na leđima figure i završava u ždrijelu zvijeri.

2. Sa »Gromila« potiču i sedamnaest rimskih novčića koje sam u posljednje dvije godine otkupio od vlasnika parcela:

1. Gallienus (253—268), antoninianus, Cohen 136 ili 346, oštećen.
2. Gallienus, ant, Pax aeterna, Cohen 719, jako oštećen.
3. Salonina, quinarius, Cohen 84.
4. Claudius II, ant, Cohen 7.
5. Aurelianus, ant, Cohen 285.
6. Probus, ant, Cohen 402.
7. Docletianus, ant, Cohen 34.
8. Maximianus, follis (?), Cohen 357.

¹ Brojne primjere isp. kod É. ESPÉRANDIEU, Recueil général de bas-reliefs, statues et bustes de la Gaule romaine, Paris i kod S. REINACH, Répertoire de reliefs Grecs et Romains, Paris, Tome I — III. Po motivu je dosta blizak kod Reinacha III/486: Dioniz jaše na panteri (Ermitage), ili III/183: Eros jaše na panteri (Capitol, Rim).

² Gesims je otkupljen i postavljen u park Šumskog gazdinstva u Šipovu, gdje su konzervirani ostaci neke rimske zgrade, o kojoj je riječ u »Našim starinama« IX, str. 196-197, sl. 5 i 6. Izgled konzerviranog objekta, uklopljenog u park, vidi se na sl. 17.

Sl. 2. Bogato profilirani gesims sa Gromila u Šipovu. Dimenzije: 1,02 × 0,59 × 0,30 m.

9. Constantinus I, centenionalis, Cohen 123.
10. Constantinus I, cent, Cohen 289, dva komada.
11. Constantinus I, cent, Cohen 455.
12. Constantinus I ili jedan od njegovih sinova, cent, Gloria exercitus, Cohen 253 (str. 257 ili 122/378 ili 69/414 ili 104/455).
13. Constantinus I, cent, Cohen 690.
14. Constantinus II, cent, Gloria exercitus, Cohen 114 ili 122.
15. Polucentenional (IV ili V st.), jako oštećen.
16. Još jedan polucent, također jako izlizan.^{3a}

^{3a} Kada je već članak bio u štampi složen, dobio sam sa Gromila još trideset bronzi i antoninijana, dakle ukupno četrdesetsedam komada. Na žalost samo se manji dio ovih slučajnih nalaza mogao, zbog istrošenosti, odrediti:

17. VESPASIANUS, iz g. 74, dupondius, Cohen 1, 2 komada.
18. MAXIMIANUS (286—305), ant, Cohen 675.
19. LICINIUS (308—324), cent, Cohen 16 (?)
20. CONSTANTINUS I (306—337) cent, Cohen 123.
21. CRISPUS (Konstantinov sin), cent, Cohen 35
22. CONSTANTINUS II (337—340) ili CONSTANS 337—350), cent, istrošen.
23. CONSTANTINUS II (337—361), cent, Cohen 32
24. VALENTINIANUS I (363—375), cent, Cohen 12.
25. GRATIANUS (367—383), maj, Cohen 32.

Sl. 3. Dio ploča od pavimentuma neke monumentalnije zgrade na Gromilama u Šipovu

Sergejevski je sa Gromila objavio još dva novčića, i to po jedan Maksimina Daze i Konstanciusa II (GZM, 1932, str. 27). Sa Kućišta — u blizini Gromila — potiču novci: 1. Elagabal, denarius, Cohen¹ 91, 2. Valerianus I, ant, Cohen¹ 141, 3. Constantinus I, fol, Cohen¹ 348, 4. Constatinus I, cent. (?), Cohen¹ 549 i 5. denar obitelji Klaudija, Babelon 15 (Patsch, GZM, 1910, str. 190 i 183).

Napokon, tri novčića je otkopao Cvijo Anić 1964. g. u parku Šumskog gazdinstva, dakle u onom dijelu antičkog Šipova koje je ležalo uz most preko Plive (cf. Naše starine IX str. 196):

1. Carus, ant. Cohen 2
2. Canstantinus I, fol, Cohen 175 (?) (cf. Naše starine IX, 197).
3. Polucentenional IV ili V v., vrlo oštećen.

Upada u oči da zasad iz Šipova (posebno sa Gromila) nema novca starijeg od Elagabala (218—222) osim dva primjerka Vespazijana iz g. 74, što dakako ne znači da u Šipovu nije i ranije postojalo neko važno rimsko naselje, kako to između ostalog direktno potvrđuje i baza u čast Minucija Fundana iz prve polovine II st. (SERG, GZM, 1926, str. 155). Sudeći, dakle, po numizmatici, treći i četvrti vijek predstavljaju vrijeme najvećeg cvata antičkog municipija (zasad nepoznatog imena) u Šipovu na Plivi. Međutim, ta slika nije još ni izdaleka zao-kružena.

3. Značajan nalaz predstavlja i antička ciglana (figlina) koja je poč. 1965. godine slučajno otkrivena na njivi Dobrljevo, kompleks Pasjaci, u s. KRČEVINE, južno od Šipova. Malo probno iskopavanje pokazalo je da pod zemljom leži kompletna opekarska peć se pečenim crijepom, (tegule uobičajene veličine i oblika) u presvođenim kanalima oficine. Na jednom fragmentu tegule urezan je grafit (sl. 4). Nema sumnje da bi sistematsko iskopavanje ovog dobro sačuvanog zanatskog pogona doprinijelo boljem poznavanju antičke tehnologije. Ciglana leži pored samog puta koji i danas služi prometu. Ovaj put ima sve karakteristike starinske komunikacije i sigurno potiče iz antike³.

4. U proljeće 1963. g., prilikom dubokog oranja, provaljeno je na parceli Vida Miljevića — koja je sada vlasništvo Osnovne škole — na poznatom arheološkom terenu Crkvina« u Šipovu, šesnaest

26-30. Pet antoninijana i poluantoninijana III stoljeća — vrlo istošenih.

31-45. Petnaest centenionala i polucentenionala IV stoljeća — sasvim istošenih.

47. TETRICUS (262—273), cent, Cohen (?)
Novci su predani Zemaljskom muzeju u Sarajevu.

³ Ostatke još jedne figline, ali već sasvim uništene, pronašao sam i na lok. Studena Vrila u Mesihovini na Duvanjskom polju. Pored raznovrsnih profila opeka, tegula i imbreksa, tu se nađe i dosta tzv. klinke ra, tj. crijepa (zapravo škarta) crne boje zbog blizine ložišta. Inače, u Studenim Vriliama (cf. PATSCH, GZM, 1904, str. 359) postoje svi uslovi za rad ciglane: jako vrelo koje ne presuši nikad, dosta ilovače i — dosta šume u području Miljacka.

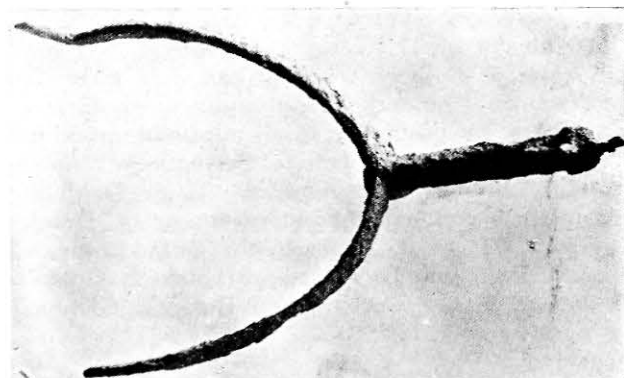

Sl. 4. Grafit na fragmentu tegule (ostrakon) iz Krčevina. Vel ulomka: 8,5 cm.

srednjovjekovnih grobova⁴. Grobne rake bile su obložene pločama od muljike, postavljenim »na nož«, tako da formiraju kamene sanduke sa ravnim poklopcima, ali ih je bilo i u obliku krova na sljeme. Grobovi su orijentirani istok — zapad. Na žalost, grobovi su bili uništeni od strane Uprave škole, prije nego što su sistematski ispitani, iako je škola na vrijeme pismeno obaviještena o značaju nalaza. Ispitan je samo jedan grob »na sljeme«. Skelet odrasle individue bio je položen na zemlju, opruženih ruku uz tijelo. Jedinu prilogu uz pokojnika bio je praprosti prsten od srebrene žice. Prema podacima Radimskog (Arheološki leksikon, s. v. Šipovo, u rukopisu) na ovom lokalitetu, koji on naziva »Mramori«, bilo je krajem 19. st. još dvadesetak stećaka, a uz njih temeljni zidovi jedne veće zgrade...⁵ Areal grobova koji su uništeni 1963. g. iznosi cca 50 m², ali se groblje pruža i dalje prema sjeveroistoku i jugozapadu ((tj. prema sadašnjoj crkvi). Grobovi leže na njivama na dubini od cca 40 cm. Izgleda da se radi o većoj nekropoli stanovnika srednjovjekovnog Šipova.

⁴ Sa istog lokaliteta potiče i par srednjovjekovnih mamuza, Naše starine VIII, str. 167-170.

⁵ Isp. čl. cit. pod 4, str. 270. SERGEJEVSKI (GZM, 1952, str. 42) navodi da su prilikom gradnje crkve (1924.) otkopani i srednjovjekovni grobovi, a u njima nađen mađarski novac iz XVI v. Tom je prilikom vjerojatno i uništen ostatak spomenika.

Sl. 5. Željezna mamuza mlađeg gotičkog tipa iz Volara

5. Drugi srednjovjekovni nalaz potiče iz s. VO-LARI, oko 3 km istočno od Šipova. To je jedna mamuza gotičkog tipa (sada u Zemaljskom muzeju), koju je autor članka u društvu Cvije Anića, povjerenika Zavoda, našao u pitomoj dolini Volarice, na lok. Selište, ispod gradine zv. Nišića kamen. Obilni nalazi prehistorijske keramike i troske ukazuju da je na »Selištu« postojalo jedno

prehistorijsko naselje, dok se u srednjem vijeku taj teren koristio kao groblje, od kojeg su se sačuvala dva amorfnostea. Mamuza od kovanog željeza tipološki pripada (po Forreru) tzv. mlađem gotičkom tipu sa točkom i dosta dugim vratom (sl. 5)⁶.

⁶ Isp. »Naše starine« VIII, str. 167 i d.

II GLAMOČKO POLJE

Prilikom reambulacije terena 1964. i 1965. g., izvršena je na Glamočkom polju registracija spomenika kulture. Brojnim slučajnim nalazima, koje je objavio Sergejevski, ovdje dodajem još četiri nalaza:

1. U s. DUBRAVA raskopan je prilikom gradnje ceste prema Pribelji jedan veći tumulus prečnika do 18 m na lok. Gromila. U tumulu je na nivou terena otkopan grob ograđen kamenim pločama. Po dimenzijama groba — koje iznose duž. 0,80, šir. 0,70, dubina preko 1,00 m — očito je da se radi o grobu sa zgrčenim kosturom. Pregledom objekta moglo se ustanoviti da se u tumulu nalazi još jedan neoštećeni grob. Značaj nalaza je u tome što Gromila leži u neposrednoj blizini Gradine u istoimenom selu (Mandić, GZM, 1930, str. 106; SERG, GZM, 1942, str. 138), pa se po hokerskom grobu iz Gromile datira i gradina. Pitanje datiranja gradina na Glamočkom polju ostalo je do danas neriješeno, jer se u ovom kraju, bogatom spomenicima, nije dosad kopalo (isp. SERG, GZM, 1942, str. 125).

2. U Glamoču, u parku Busiji, pronašao je u istoimenom potoku Hamdija Zeljković votivni reljef Silvana i Dijane. Novi nalaz, rađen po dosad nepoznatom predlošku, lijepo upotpunjuje niz već poznatih ikonografskih predstava ovih omiljenih epihorijskih božanstava prirode. Ujedno je ovo prvi ikonografski prikaz Silvana sa atributom Silvester, potvrđen epigrafičkim tekstom.

Na istom je mjestu nađen i manji ulomak reljefa koji prikazuje Dijanu, a predstavlja dio spomenika na kojem je Dijana također bila prikazana u kulturnoj zajednici sa Silvanom. Ovi nalazi navode na pretpostavku da je u Busiji postojalo jedno ilirsko svetište sub divo. Sa istog mjesta potiče i ara posvećena Silvano Cor... (SERG, GZM, 1928, str. 79, sl. 1).

Nalaz je uključen u zbirku kamenih spomenika u Glamoču i objavljen na drugom mjestu⁷.

3. Ara sa posvetom I(ovi) o(ptimo) m(aximo) neodređene je provenijencije. Zrtvenik je zanatski solidno obrađen, sa pulvinusom (sl. 6). Donji dio odsječen je prilikom sekundarne upotrebe. Dimenzije: vis. 38, šir. 35 i deb. 45 cm. Obrađen sa svih strana. Po nekim podacima ara potiče sa Graca u Halapiću, odakle je prevezena u Busiju, u Glamoču, gdje se i sada nalazi.

⁷ BULLETIN Zavoda za likovne umjetnosti JAZU, Zagreb, 1966, br. 1, god. XIII.

Sl. 6. Ara neodređene provenijencije, posvećena Jupiteru (IOM) iz Busije u Glamoču

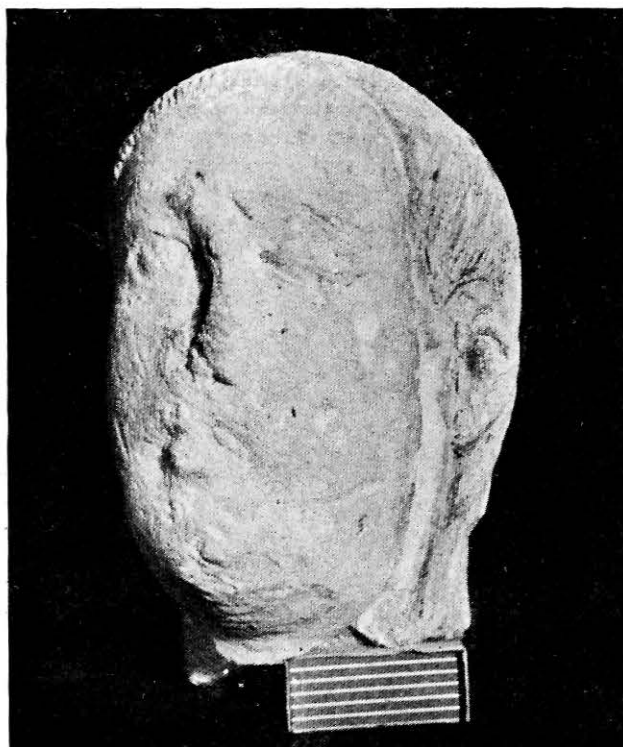
Sl. 7. Antički reljef sa Crkvine u Glavicama (Glamočko polje). Veličina: 57 × 35 cm.

I(ovi) o(ptimo) m(aximo)

4. Iz s. GLAVICE potiče reljef na sl. 7. Sergejevski ga spominje, ali bez slike i podataka (GZM 1942, str. 134). Lijeva strana, na kojoj je (čini se) bila i treća glava, odlomljena. Izrada plošna i stilizirana, rad primitivan. Potiče sa Crkvine u Glavicama. Dimenzije: 57 × 35 × 10 cm. Visina figura 30 cm. Reljef je smješten u zbirku u Glamoču.

Fragmentirani reljef prikazuje dvije muške bradate osobe, ne bez izvjesnih individualnih crta portretiranih. Na gornjem dijelu prikazana je u tehnici urezivanja rozeta koja označava akroterij. Vjerojatno je u pitanju spomenik memorijalnog karaktera, a potiče iz ruševine neke veće rimske zgrade na Crkvini u Glavicama (SERG, GZM, 1942, 132—135, sl. 8).

I pored izrazite »primitivnosti«, reljef se doima svjež i skladno te odaje vještog i talentiranog domaćeg majstora samouka koji je prilično dobro poznao rimske predloške iz susjednog primorja. Čovjek je imao smisla za raspored prostora i za plastiku, usprkos plošnosti reljefa. Po formalno-stilističkim odlikama reljef spada u proizvode domaće ilirske umjetnosti, negdje iz kraja II ili III stoljeća n. e., ali iz nešto ranije faze od poznatih reljefa iz Zenice (cf. SERG, GZM, 1932, T. XX, sl. 9, XXII, sl. 12 i 13, T. XXIII, sl. 15).

Sl. 8. Glava statue sa Grebina u Vrsama (Gornji Vakuf)

III GREBINE U VRSAMA (GORNJI VAKUF)

Tražeci građevinski materijal raskopao je 1963. godine Stipe Milić, zemljoradnik iz Vrsa, jednu od brojnih gomila na lok. Grebine u Vrsama. Grebine leže na samom prilazu Vranici planini. Između ostalog (antički građevinski materijal, plastični kameni fragment, ulomci keramike, estrih, željezni nožić i bronzano zvonce), Milić je otkopao i glavu statue od mekog kamena, koja, na dosta realističan način, prikazuje mlađu mušku osobu, u nešto umanjenoj veličini od naravne (sl. 8). Rad u maniri stilizacije upućuje na kasniju antiku domaće proizvodnje.

Ovaj nalaz dao je poticaj da se lokalitet bolje ispita, pa je Zavod u saradnji sa SO Gornji Vakuf organizirao zaštitno iskopavanje. U istoj gomili, u kojoj je nađena glava statue, otkopani su ostaci manje zgrade koja je bila djelomično zidana opekom i pokrivena crijepom. Osim toga otkopan je

zid koji je sa sjeverne i zapadne strane zatvarao Grebine, dug oko 60, a širok svega 0,55 m. Na sjevernoj padini Grebina otkriveni su na lok. »Rupe« (rudarski termin!) stari majdani (putei). Ima ih deset, poredanih gotovo u istoj liniji. Oblikom podsjećaju na vrtače, ali se jasno vidi da su to vještački kopovi. Puni su troske kao i susjedne njive (Rušpe, Salivuše, Križnice). Mnogo troske se našlo i na Grebinama, naročito u sondama. Sve to, obilje troske i blizina majdana, ukazuje da je na Grebinama i oko njih u III i IV st. n. e. (tome vremenu pripada ornamentirana keramika sivkaste fature) djelovao jedan metalurški pogon (officina ferraria), možda uz putnu stanicu. Objekat je naime ležao pored puta, čiji se planum i danas može pratiti više od 200 m, a koji je iz doline Vrbasa vodio preko Vranice⁸.

IV ANTIČKI METALURŠKI POGON U STAROM MAJDANU

1. Prilikom eksploatacije troske na velikoj haldi u Starom Majdanu (SO Sanski Most), u režiji Rudnika mrkog uglja »Kamengrad« iz Sanskog Mosta, otkopani su na lok. Troskovište brojni antički predmeti. Nastojanjem Zavoda i Muzeja Kozare iz Prijedora spaseni su sa ovog antičkog metalurškog pogona brojni nalazi (žrtvenici sa natpisom, alat, keramika i novci), dok su nepokret-

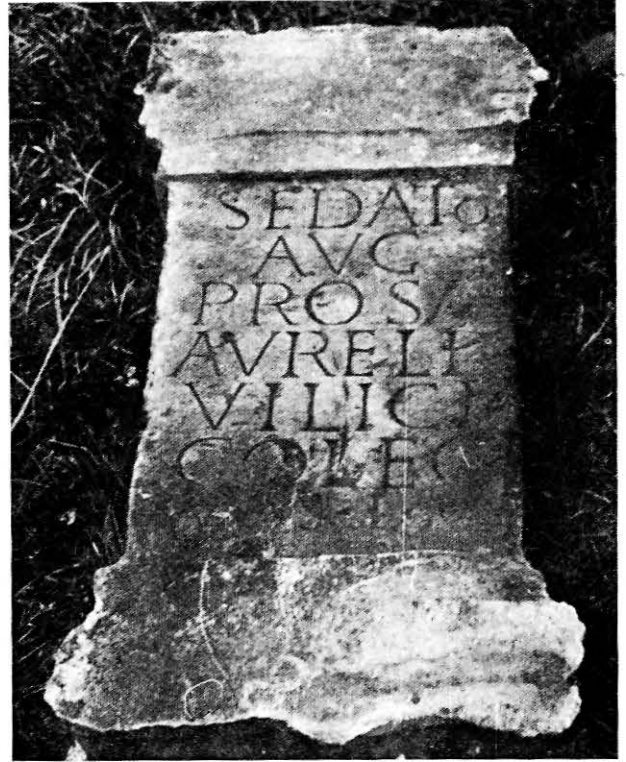
ni objekti, koji su, na žalost, uništeni, dobrim dijelom ispitani. Numizmatički nalazi, od Proba do Valentinijana I, određuju aktivnost ove oficine većih razmjera u III i IV vijek. Nalazi se predani Muzeju Kozare u Prijedoru.

⁸ Isp. Arheološki pregled 5, Beograd, 1963, str. 122 i d.

Od pokretnih nalaza najznačajniji su epigrafske are sa posvetom božanstvima Sedatu (SEDATO AUGUSTO) i Nemezi (NEMESI PIAE), koji se prvi puta susreću u Bosni. Obradi materijala sa ovog prostranog topioničarsko-rudarskog centra, nad kojim je Zavod vodio nadzor kroz tri pune godine, bit će posvećen poseban članak. Zasad objavljujem jedan od tri žrtvenika sa natpisom: *Sodato / aug(usto) / pro sal(ute) / Aureli / vilici / (erito) / (sl. 9).*

Varijanta »colleg i u s« umjesto »colleg i u m« dopunjena je prema tekstu sa drugog žrtvenika posvećenog Sedatu, na kojem je ta riječ uklesana u punom obliku. Za »collegius« isp. PWRE s. v. collegium.

2. Rudnički kopovi (putei) ovog topioničarskog centra ležali su na području današnjih tzv. Južnih rudišta Majdanske planine. Prilikom otvaranja novog rudnika pronađeni su na Gradini u STAROJ (!) RIJECI starinski kopovi i rudarski alat. Da ovi kopovi na Gradini, i poznatoj jami Vukulji, u susjedstvu, stvarno pripadaju antici, dokaz su pored ostalog i votivni žrtvenici, koji već dugo leže u dvorištu Lucije Hrvat u Staroj Rijeci. To su dva anepigrafska žrtvenika od muljike, dosad neobjavljena, iskopana prije 1900. godine na lok. Luke pod Gradinom, na mjestu na kojem je stajala katolička crkva, a sada upravna zgrada rudnika. Dimenzije ara: $1,20 \times 0,45 \times 0,26$ i $1,32 \times 0,72 \times 0,27$ (sl. 10)⁹.

Sl. 9. Žrtvenik sa jednostavnom menzom i niskom bazom posvećen Sedatu sa Troskovišta u Starom Majdanu. Dimenzije: $0,85 \times 0,47 \times 0,20$ m.

V SREDNJE I DONJE PODRINJE

1. Iz područja antičke Argentarije, na srednjoj Drini, bilo je također nekoliko novih nalaza. Jedan dio ovih nalaza, onaj iz područja stare Domavije (»ager coloniae metalli Domaviani«), već je objavljen u posebnom članku¹⁰. To su uglavnom nalazi iz okolice Bratunca i Srebrenice.

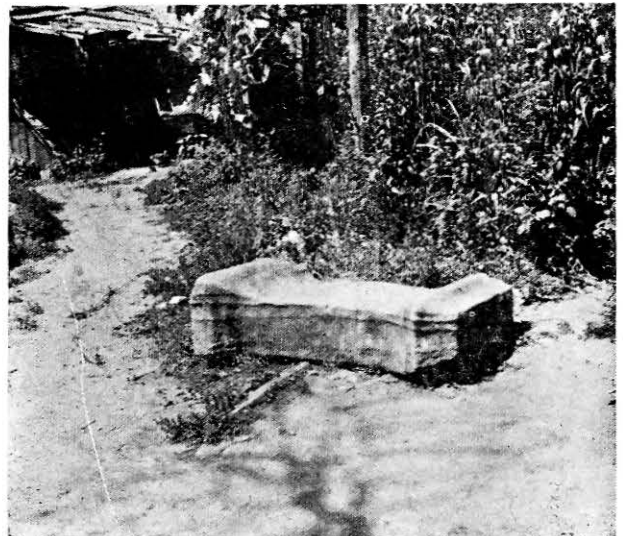
2. Iz Skelana potiče nalaz fragmentirane skulpture lava na kamenom postolju, vjerovatno protoma nekog sepulkralnog spomenika, motiv poznat sa Drine. Dimenzije: $0,40 \times 0,60 \times 0,25$ m.

3. U potkopu zv. Crveno vrelo rudnika Sase nađen je drveni čekrk za izvlačenje rudače sa nižeg horizonta. Naprava od drveta (koje je u toku vremena karbonizirano) vjerovatno potiče još iz antike. Nalaz, koji je smješten u upravi rudnika, ispitao je u režiji Zavoda Veljko Paškvalin, kustos Zemaljskog muzeja.

⁹ O rimskoj rudarskoj djelatnosti u sjeverozapadnoj Bosni isp. SERGEJEVSKI, Rimski rudnici željeza u sjeverozapadnoj Bosni, GZM, 1963, str. 87-100. Podaci se uglavnom odnose na tzv. Sjeverna rudišta Majdanske planine (Ljubija). Naši podaci se odnose na Južna rudišta, tj. distrikt Stari Majdan — Stara Rijeka (sa centrima u Kozinu, Gradini i Litici).

¹⁰ BOJANOVSKI, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, Knj. VI, Tuzla 1965, str. 101-110.

4. U šljunkari na Drini kraj sela Bjelavac iskopana je jedna arula sa natpisom. Nalaz je od Direkcije preduzeća »Kaolin« u Bratuncu preuzeo Muzej istočne Bosne u Tuzli.

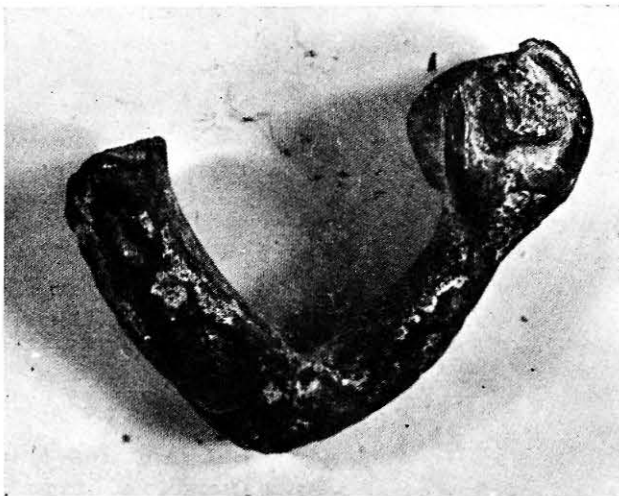
Sl. 10. Anepigrafski žrtvenik iz Stare Rijeke

5. Kroz više godina vodio je Zavod nadzor nad lok. Bandera u Kučić Kuli, SO Zvornik. U jami nekog starog kamenoloma otkopan je kameni sarkofag bez poklopca, dijelovi baza, stupova i drugi kameni blokovi započeti obradom, iz čega se vidi da je kamenolom korišten i u ranije vrijeme, vjerojatno u kasnijoj antici. Od ukupno tri jame kamenoloma dvije pripadaju selu Kučić Kula, a treća selu DARDAGANI. U najnovije vrijeme otkriven je u jami »Sige« u Dardaganima kameni reljef mitraičkog kulta i prenesen u Muzej istočne Bosne. Nalaz je ispitala Milica Kosorić, arheolog istog muzeja.^{10a}

6. U samom Zvorniku na lok. Zamlas, u blizini džamije otkrivena je prilikom kopanja temelja za novu stanbenu zgradu 1963. godine jedna kasnoantička grobnica na svod, bez klina. Ovaj nalaz, koji je stručno ispitao V. Paškvalin, kustos Zemaljskog muzeja, potvrđuje da je Zvornik bio naseljen i u antici, da ranije poznati kameni spomenici nisu dovezeni Drinom nego da vjerojatno potiču baš iz samog Zvornika (isp. SERG, GZM, 1943, str. 12).

7. Desna ruka bronzane statuete (sl. 11). Iz Amajlija kraj Bijeljine. Dužina 8 cm. Visina sta-

tue, prema odnosu proporcija, mogla je iznositi oko 21 cm. Predstavlja, po svoj prilici, atletu, i to bacača kamena. Lijep primjerak figuralne žanrplastike carskog vremena. Vjerojatno proizvod neke domaće radionice (Domavija, Siscia, Sirmium). Zelena patina.

Sl. 11. Fragment statuete od bronzne iz Amajlija (Bijeljina). Duž. 8 cm.

^{10a} M. KOSORIĆ, Članci i građa VI, Tuzla 1965, str. 49-56.

VI CRVENICA NA DUVANJSKOM POLJU

1. Sa lok. Pod Stražnicom, iz jednog slučajno otkopanog groba, potiču arhitektonski fragmenti (od urni ili sarkofaga?) na sl. 12. Ulomci, koji su u grob dospjeli kao spolija, izrađeni su solidno iz muljike i ukrašeni geometrijskim ornamentima (krugovi, kvadri, itd.) u tehničar urezivanja. Radi se o motivima karakterističnim za područje Dalmata, a sadržajno i tehnički-formalno bliski su kasnoj antici (isp. PATSCH, GZM, 1897, str. 234-242).

Iz istog groba potiču i bronzani predmeti na sl. 13 (toka sa ornamentima, ukosnica, narukvica i dio željeznog koplja), koji tipološki pripadaju starijem halštatu, dakle mnogo ranijem vremenu. Kako su u istu grobnicu dospjeli tako disparatni elementi? Najlogičnije objašnjenje jeste da je grob korišten za naknadni ukop.

2. Na lok. Ritke Liske provaljen je jedan prethistorijski grob. U grobu su osim kacige ilirsko-grčkog tipa nađeni i drugi predmeti (nakit i koplja). Ovaj nalaz obradujem u posebnom radu u ovom broju »Naših starina«.

3. Sa lok. Karačića Jaram nabavljen je jedan mali bronzani kelt. Dimenzije: vis. 6,5 cm. Na ovom se lokalitetu nalazi više prethistorijskih tumula.

4. Osim novaca koje sam ranije objavio (Naše starine IX, 1964) nabavio sam, u međuvremenu, sa gradine u Crvenici još četrnaest rimskih novčića (od Severa do Konstanciusa II), koje ću obraditi u radu koji će biti posvećen kasnoantičkoj bazilici

na Crkvini pod Gradinom. Dosadašnji nalazi ukazuju da je u Crvenici na Gradini (svi gore navedeni lokaliteti vezani su za Gradinu) postojalo ilirsko-rimsko naselje koje je egzistiralo kroz dugi niz vijekova (N. st. IX. 1964).

5. Napokon, sa Gradine, sa lok. Veliki Badanj, potiče i jedna srednjovjekovna mamuza mlađeg gotičkog tipa (po Forreru), slična onoj na sl. 5. Ukazuje li ovaj nalaz da je naselje na Gradini produžilo život sve do u kasni srednji vijek? Zasad još zato nema jačih dokaza.

Svi nalazi iz Crvenice ustupljeni su Muzeju Hercegovine u Mostaru.

Sl. 12. Antički fragmenti (III v?) iz groba Pod Stražnicom u Crvenici na Duvanjskom polju

1. Prilikom radova na novoj željezničkoj pruzi Sarajevo—Ploče djelomično je uništena na lok. MOŠEVO, oko 200 m od Mogorjela prema Grabovini, jedna kasnoantička nekropola. Zemljište je uglavnom bilo pokriveno vinogradima, pa je zbog trapljenja zemljišta dobar dio grobova uništen i ranije. Groblje se pruža padinom brežuljka sve do nadomak Mogorjela.

S obzirom da se iskop vršio buldožerima bilo je otešćano praćenje nalaza. Ipak su ispitana dva groba: to su skeletni grobovi od crijepova — vrlo prošireni u antici — u obliku kolibe (»tombes en huttes«). Priloga nije bilo. Grobovi su postavljeni u pravilne redove, orijentirani prema padu terena, ali uglavnom na pravac istok—zapad. Pruga u izgradnji presjekla je periferni dio nekropole, dok grobova — ukoliko nisu iskrčeni obradom vinograda — leži između nove pruge i Mogorjela. Izgleda da je nekropola pripadala stanovnicima Mogorjela (III do IV vijek).

U iskopu su se osim grobova mogli primijetiti i ostaci nekih koliba (ognjišta?) ovalnog presjeka sa antičkim materijalom (tegula, keramika i nožić). Groblje je vjerojatno sjelo na neko ranije naselje (kolibe leže nešto dublje od grobova) na sedlu brijega.

Na padini nešto bliže Mogorjelu nalazi se i jedan dobro sačuvani granarij.

2. Sa MOGORJELA potiče sesterac Faustine Mlađe, supruge Marka Aurelija. Našao ga je 1960. Dane Šuljić na njivi Joze Vega, istočno od vile. Dobro sačuvan. Zelena patina (sl. 14). Nešto iza 175. g.

Av: DIVA FAUSTINA PIA. Glava na desno.

Rv: SIDERIBUS RECEPTA. S. C. Dijana sa bakljom. Cohen 216.

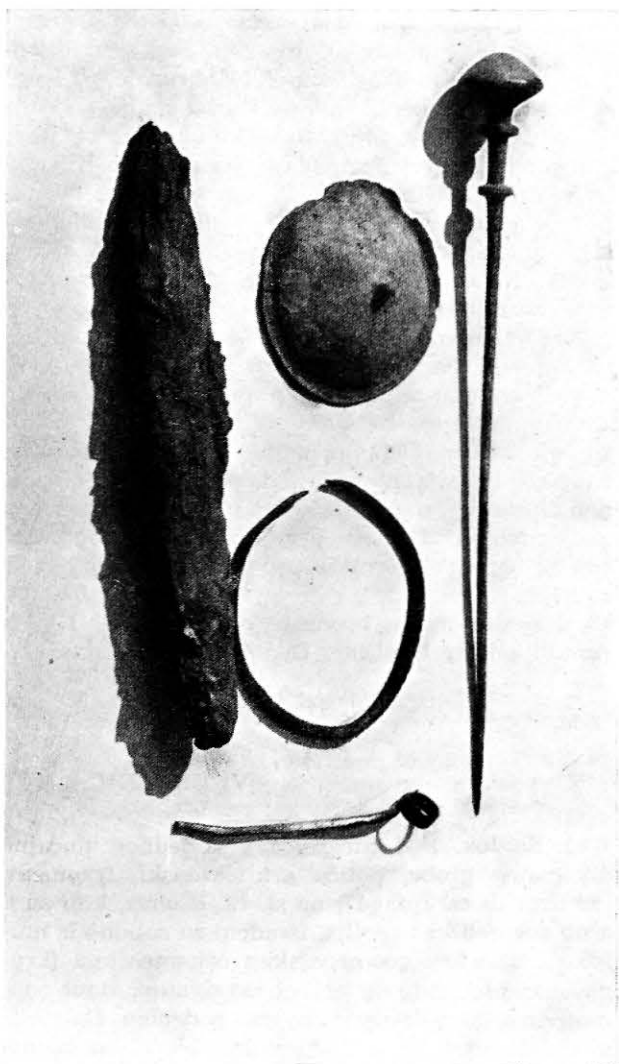
3. Iz DRETELJA blizu Čapljine potiče dobro očuvaju nadgrobni žrtvenik (Grabaltar) sa natpisom:

M(arco) Vinicio / M(arci) f(ilio) / Masuriano / ann(or)um II dier(um) XVII

Spomenik je poč. 1964. otkopao u svom dvorištu Spasoje Balić iz Dretelja. Na gornjem dijelu višestruko profilirane istrehe ističe se lijepo ukrašeni pulvinus. Dimenzije: 0,90 × 0,46. Ovo je prvi rimski epigrafski spomenik iz Dretelja kraj Čapljine. Predstavlja kvalitetan klesarski rad od domaćeg jedrog vapnenca (sl. 15).

Kognomen Masurianus spominje se prvi put. Pokojnik, zapravo dvogodišnje dijete (pupus), nosi gentilij poznate rimske viteške obitelji Vinicija (Tac. a. 6, 15), ipak se radi o domaćoj obitelji koja je, stekavši rimski civitet, zadržala prema običaju, svoje epihorijsko ime kao kognomen.

Na mjestu nalaza izveo sam u saradnji sa Zavodom u Čapljini manje zaštitno iskopavanje. Ot-

Sl. 13. Bronzani predmeti iz groba Pod Stražnicom

Sl. 14. Sesterac Faustine Mlađe (umrla 175. g.) sa Mogorjela. Promjer 2,8 cm, težina 29,90 g.

kopan je skelet odrasle osobe ((na dubini od 1,50 m). Nad nogama ovoga ukopa stajao je postamenat are Marka Vinicija (sl. 16). Spomenik je smješten u zbirku na Mogorjelju¹¹.

4. Na 141. km. nove (normalne) pruge na lok. Zaskoci u ŠURMANCIMA djelomično su prilikom iskopa nove pruge otkopana dva granarija u obliku amfore. Granariji su usječeni u lesni nanos. Promjer granarija na truhu iznosi oko 1,10 m. Granariji, koji se u BiH našlo na više mjesta (Detlak, Podastinje, Mujdžići, Jajce, Čipljina), obično se datiraju u kasnu antiku, ali se susreću već u ranom halštatu (npr. u Podunavlju) pa sve do kasnog srednjeg vijeka. Nalaz je ispitao Đuro Basler, viši kustos Zemaljskog muzeja.

5. I Zavod u Mostaru imao je na području svoga djelovanja više zaštitnih intervencija, mahom prilikom izvođenja radova na novogradnjama i na novoj normalnoj pruzi Sarajevo—Ploče. Ispitani su srednjovjekovni grobovi na lok. Živalj u Kovačici, SO Nevesinje, zatim na lok. Stari Harem u Cimu, na lok. Carinski Harem u Mostaru, na srednjovjekovnoj nekropoli u Šurmancima i u Maloševićima. Posebno zanimljiv nalaz predstavlja ranosrednjovjekovni grob na lok. Vukodol, na periferiji Mostara. Među nalazima se ističe dvosjekli mač, zatim dvije bronzane mamuze i dijelovi metalnog štita (?). Ovi se nalazi aproksimativno datiraju u rani srednji vijek (IX st.).

Izgleda da je područje Vukodola bilo ukopno mjesto stanovnika Mostara kroz dugi niz vijekova. Prilikom kopanja temelja za jednu zgradu slučajno su otkriveni i antički grobovi sa spaljenim ostacima pokojnika, datirani nalazom Trajanovog bronzanog novca u II vijek. Od nalaza treba spomenuti cilindričke kamena urne i keramičke posude.

Sve ove nalaze ispitala je Vuka Atanacković-Salčić, arheolog Zavoda u Mostaru. Nalazi su deponirani u Muzej Hercegovine u Mostaru.

Osim opisanih, bilo je u navedeno vrijeme još dosta intervencija na terenu. U saradnji sa Zemaljskim muzejem ispitan je i zaštićen srednjovjekovni sarkofag u Donjem Ocrkovlju (Foča), a u saradnji sa Muzejem Kozare u Prijedoru nekropola kulture žarnih polja u Babićima kraj Kozarca. Zavod u Mostaru izveo je zaštitno iskopavanje prehistorijskih grobova u Posušju. U režiji Zavoda u Sarajevu rekognoscirani su i zaštićeni i ovi objekti: troskovište u Batkovicima (Sanski Most), Crkvina u Babinu Selu (Donji Vakuf), turska tvrđava u Kozarcu, antički (?) pločnik u Gornjem Vakufu, srednjovjekovne nekropole u Čelebićima i Turbetu, itd. Osim toga izvedena su i dva zaštitna iskopavanja: na lok. Gradac u Konjicu¹² i na lok. Crkvina u Crvenici (Duvno), posljednje većih razmjera i značaja.¹³

O vrlo značajnom nalazu epigrafskog natpisa iz Kulinova doba koji su u selu Podbrežje (Ženica), otkrili direktor Bešlagić i konzervator Kajmaković, već je izvješteno u »Našim starinama«, br. X, str. 203—208.

Sl. 15. Ara Marka Vinicija Masurijana iz Dretelja

Sl. 16. Postolje are Marka Vinicija Masurijana iz Dretelja. Dimenzije: 0,75 × 0,60 × 0,18 m.

¹¹ Arheološki pregled 7, Beograd, 1965, str. 140—143

¹² Arheološki pregled 7, Beograd, 1965, str. 140—143

¹³ Arheološki pregled 7, Beograd, 1965, str. 135—140

Sl. 17. Konzervirani antički objekat u parku Šumskog gazdinstva u Šipovu

Podaci koje smo iznijeli u ovom izvještaju samo su dio žive aktivnosti Referata za poslove arheologije i nadgrobnih spomenika. Konzervator-

ski zahvati, evidencija, dokumentacija i registracija spomenika ne ulaze u okvir ovog izvještaja.

IZVJEŠTAJ O RADU ZAVODA U 1964. GODINI

Djelatnost Zavoda u 1964. godini odvijala se, uglavnom, u okvirima prihvaćenog plana i programa rada ustanove u naznačenom periodu, a bilo je i zahvata koji su izvršeni i preko plana (manje-više to su bile akcije spasavalačkog karaktera, ograničene u opsegu i vremenskom trajanju). S druge strane, postoji i izvještaj broj radova koji su bili predviđeni planom djelatnosti ustanove, a koji nisu izvršeni. Razlog tome treba tražiti koliko u nerealnom planiranju i prezačetosti stručnog kadra (rad na generalnom urbanističkom planu Počitelja; izrada elaborata za kompleksnu konzervaciju i restauraciju naselja Vranduk; izrada projekta konzerviranja i uređenja ruina crkve sv. Luke u Jajcu; studijsko putovanje arhitekata i tehničara-konzervatora u Veneciju; registracija spomenika kulture na području opština Bos. Gradiška i Srbac; nastavak radova na Carskom hrastu u Novom Travniku; spasavalački radovi na međevoj lijesci u Bukovom dolu (Olovo); nastavak istraživačkih radova na sedrenim područjima Martin-Broda, Jajca i Kravica; nastavak istraživačkih radova na području Čvrstnice i Čabulje; istraživački radovi u pećini »Hrustovači«), odnosno neobezbjeđenju finansijskih sredstava (organizacija, nadzor i prijem poslova na konzervaciji manastirske crkve u Gomionici i Paprači; izrada elaborata za obilježavanje spomenika NOR-a na Kozari; prikupljanje istorijske, foto- i tehničke dokumentacije na terenu SO Gacko o spomenicima NOR-a; izmještanje stećaka, a zatim istraživanje grobova ispod njih na ugroženim područjima Drine i Trebišnjice; nastava-

vak istraživanja i uređenja nekropole stećaka u Vrutcima kod Vrela Bosne), njihovoj neblagovremenoj dostavi i, s tim u vezi, nastalim tehničkim poteškoćama (konzervacija Čengića-kule u Ratajima), ili pak osiguranju tek jednog dijela traženih sredstava (Redžepašina kula u Žepi; organizacija, stručni nadzor i prijem poslova na konzervaciji Kuršumlije-džamije u Maglaju i Sinanbegove-džamije u Čajniču).

Obim zadataka izvršenih u 1964. g. nije se umnogome razlikovao od poslova obavljenih tokom 1963. godine. I jedni i drugi izvršeni su istim kadrovskim aparatom (u drugoj polovini 1964. godine na dužnost u Zavod nastupio je još jedan arhitekt), i pod uslovima istog (veoma teškog) smještaja ustanove i opreme njenih organizacionih jedinica. Kao i ranijih godina na poslovima Zavoda učestvovali su i vanjski saradnici (pretežno kod izrade projekata konzervacije i u radu stručnih komisija), dok se u oblasti praktične terenske djelatnosti Zavod oslanjao i na pomoć režijskih odbora formiranih u Jajcu, Zvorniku i Trebinju (za objekte prirode).

18. decembra 1964. godine formirani su: novi Upravni odbor i Savjet Zavoda. Savjet sačinjavaju svi članovi radne zajednice, postavljeni i delegirani predstavnici.

Djelatnost Zavoda u 1964. godini finansirali su: Republički sekretarijat za kulturu — **ugovoreni poslovi**; Savezni i Republički fond za unapređivanje kulturnih djelatnosti, skupštine opština i srezova, i imaci spomenika — **investicioni zahvati**.

A. UGOVORENI POSLOVI

I — EVIDENCIJA I REGISTRACIJA SPOMENIKA KULTURE I PRIRODE

Spomenici kulture

1. Planirani zahvat na registraciji spomenika kulture na području sedam opština banjalučkog sreza (Bos. Dubica, Bos. Gradiška, Bos. Novi, Glamoč, Prnjavor, Sanski Most Srbac) obavljen je samo većim dijelom. Razlog tome je prezačetost stručnog kadra drugim nepredviđenim važnijim i krupnijim poslovima (Dobrićevo). U potpunosti je provedena registracija na terenima opština: Glamoč, Prnjavor i Sanski Most; parcijalno u opštinama: Bos. Dubica i Bos. Novi, dok su opštinska područja: Bos. Gradiška i Srbac ostali neobuhvaćeni ovom akcijom.

Uz gore pomenuta nova opštinska područja, izvršena su i doknadna istraživanja područja opština Bračunac, Pale i Živinice, koja trebaju da kompletiraju predstavu o spomeničkom fondu odnosnih regiona. Tokom ove akcije ispunjeno je 180 prijava. Međutim, broj predmeta prijavljenih na njima je nešto veći, s obzirom na okolnost da je na pojedinim prijavama

unijeto i po nekoliko istovrsnih predmeta. Ovom broju treba dodati i prijave koje su pristigle tokom 1964. godine u Zavod, a odnose se na stvari i predmete registrovane tokom kampanje vođene u 1963. godini. Na ovaj način broj ukupno prispjelih prijava o spomenicima kulture u 1964. godini popeo se na cifru od oko 850 predmeta.

Za pomenute poslove utrošena je suma od 680.560 dinara.

U toku je proučavanje i sređivanje pristiglih materijala u sklopu radova predviđenih za registraciju spomenika kulture.

2. Izvršeno je ekipno evidentiranje srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika — stećaka u regionima:

- Višegrad-Čajniče;
- Popovo polje;
- Nevesinjsko polje;
- na relaciji Olovo-Sokolac-Rogatica; i
- u okolini Dobrog polja (kod Trnova).

3. Provedena je arheološka topografija regiona Sipo-
povo — rekognosciranje terena (evidentirano preko 30
novih arheoloških terena, i trasa rimske ceste) — Gor-
njeg Vrbasa i Rame.

4. Evidentirani su spomenici islamske provenijencije
na terenima opština: Bugojna, Fojnice, Gornjeg
Vakufa, Kiseljaka, Kreševa, Medjedje, Travnika i Vi-
sokog.

5. Izvršena su arhitektonska snimanja Kovačevića
kule u Gor. Vakufu, te Rustempašića i Sulejmanpašića
kule o Odžaku kod Bugojna; obavljen tehnički pre-

mjer i ispitivanja starih gradova Pavlovca (opština
Pale) i Sokola na Plivi.

Objekti prirode

Izvršeni su planirani poslovi evidencije i proučava-
nja u svrhe zaštite objekata prirode na terenima: sre-
za Doboju (područje »Kestenova kosa« i »Vinska«), op-
ština: Derventa, Žepče, Tešanj, područje »Mala Usora«,
banje Vrućice, region Očauš, područje rijeke Studena
kod Krivaje, u Pribiniću, i dr.

II. KONZERVATORSKO-RESTAURATORSKI ZAHVATI

Spomenici kulture

1. Nastavljen je rad na čišćenju živopisa u crkvi
sv. Nikole u Trijebnju kod Stoca, pa je od premaza
uljanom bojom oslobođeno 5 m² oslikane površine.
Uz navedeno, vršeno je i opšivanje potklobučenih
mjestna na istom fresko-ciklusu.

2. Obavljeni su završni radovi na rekonstrukciji
antičke prese na lokalitetu Mogorjelo, i rekonzerva-
ciji kasnoantičkih grobnica u Čitluku (kod Šipova).

3. U konzervatorsko-restauratorskoj radionici pro-

vedena je konzervacija četiri ikone iz srpsko-pravo-
slavne crkve u Tešnju i slike »Krštenje Kristovo« iz
franjevačkog samostana u Kr. Sutjesci (čišćenje bo-
jenog sloja, parketaža, kitiranje, transpozicija podloge
i bojenog sloja i ponovno njegovo vraćanje na prvo-
bitno mjesto, stavljanje nove podloge).

Objekti prirode

1. Obavljeni su spasavalački radovi na konzerva-
ciji dvije medjedje lijeske u Sočanima i Boriki.

III. SPASAVALACKE INTERVENCIJE I DRUGE ZAŠTITNE MJERE I ZAHVATI

Spomenici kulture

1. Zbog preuzetosti stručnjaka Odsjeka za arhi-
tektonsko-konzervatorske poslove na zadacima krupnih
razmjera — finansiranim iz drugih izvora — ugovoreni
poslovi obavljani su u okviru najnužnijih i neophod-
nih spasavalačkih intervencija.

2. Izvršeno: iskopavanje bazilike i zaštite grobnih
nalaza za arheološki nalaz u Crvenici (Duvno); zaštitno
iskopavanje antičkog groba u Dretelju (Čapljina); za-
štita antičkog troskovišta u Starom Majdanu; antičkog
nalaza u Glamoču; antičkih rudničkih jama i čekrka
u Srebrenici;

3. Inspekciona putovanja, komisijski obilasci i
druge mjere preduzete na terenu u svrhe zaštite arhe-
oloških lokaliteta i objekata u Šurmancima i Mogor-
jelu (kod Čapljine); »Crkvine« u Babinu selu (D. Va-

kuf); Kozarca (Prijedor), lokaliteta »Crkvina« (Šipovo),
Miljevina (Foča), Somine (Kalinovik), Turbe (Travnik),
»Gradac« (Konjic), Bratunac, i dr.

Objekti prirode

1. Nastavljeni su radovi na ispitivanju lokaliteta
Pančičeve omorike na području opština: Foča, Rudo
i Vlasenica; nastavljeni pripremnoistraživački radovi
na području nacionalnog parka »Sutjeska« (osobito re-
giona Perućica) i na planini Treskavici (u svrhe nje-
nog proglašenja za nacionalni park); započeti pripre-
mi radovi za izdvajanje područja Kozare u nacionalni
park.

Svi navedeni radovi bili su manjeg opsega, a sred-
stva s kojima se raspolagalo veoma skromna.

IV. STRUČNO OBRAZOVANJE

Dva konzervatora-tehničara Zavoda učestvovala su
na seminaru za konzervaciju štafelajnog slikarstva u
trajanju od 10 i 30 dana u Jugoslavenskom institutu
za zaštitu spomenika kulture u Beogradu; sedmodnev-
no studijsko putovanje arhitekta Zavoda u Italiju;
arheolog Zavoda učestvovao na Simpozijumu o Iliri-
ma; referent za orijentalno-epigrafske spomenike pri-

sustvovao Savjetovanju orijentalista Jugoslavije u
Beogradu; jedan istoričar umjetnosti sudjelovao na
Savjetovanju o zaštiti fresaka u Peći; predstavnik Za-
voda prisustvovao Seminaru za povjerenike zaštite
prirode u Hrvatskoj, Zagreb; referent za zaštitu spo-
menika narodne revolucije 20 dana boravio na radu
u Vojnoistorijskom institutu u Beogradu.

VI. IZDAVAČKA I PROPAGANDNA DJELATNOST

1. Pripremljeni su i predati u štampu materijali za
deseti (jubilarni) svezak godišnjaka »Naše starine«.

2. U okviru proslave »Mjesec dana spomenika kul-
ture održano je niz predavanja i vizit-konferansa pred
spomenicima kulture Sarajeva; predavanja na temu
spomenika kulture i njihove zaštite održana su i mimo
proslave — na katedrama narodnih i radničkih uni-
verzitetata, te za školske, sportske i druge organizacije
(teme: »Naši stari gradovi«, »Zaštita spomenika na-
rodnooslobodilačkog rata na Kozari«; »Spomenici kul-

ture i njihova zaštita«; »Prašumski rezervat Perućica«
(s kolor dijapozitivima); »Srednjovjekovni nadgrobni
kameni spomenici — stećci«).

3. Saradnja u dnevnim listovima, stručnim publi-
kacijama Radiju i Radio-televiziji (film na temu »Jo-
van Bijelić — pjesnik bosanskog pejzaža«; reportaže
na teme »Dobrićevo i Arslanagića most«; »Spomenici
narodnooslobodilačkog rata u Šekovićima«; »Gradaš-
čevića kula u Gradačcu, i dr.).

VII. PRAVNO-UPRAVNI POSLOVI

1. Referent za pravne poslove Zavoda bio je aktivno angažovan na poslovima izrade i donošenja opštih normativnih akata zakonskog i statutarog, odnosno internog karaktera: nacrtu Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o zaštiti spomenika kulture; Zakona o zaštiti prirode; Zakona o proglašenju »Sutjeske« nacionalnim parkom; Opšteg zakona o zaštiti spomenika kulture, nacrtu Rezolucije o narednim zadacima u oblasti zaštite spomenika kulture; nacrtu Zakona o imovinskim odnosima u pogledu spomenika kulture; nacrtu Zakona o proglašenju Kozare nacionalnim parkom; i nacrtu Sporazuma o jedinstvenim pokazateljima uspjeha u radu ustanova u oblasti kulture. Od

internih normativnih akata najvažniji su: Statut Zavoda; Rješenje o izmjenama i dopunama Rješenja o položajnim platama; Odluka o sastavu i izboru organa upravljanja; Poslovnik stručne komisije za konzervatorske radove na kompleksu manastira Dobrićevo; nacrt pravilnika o korišćenju putničkog automobila, i dr.; donijet je niz pojedinačnih pravnih akata, radnji i intervencija; izrađeno više upravnih rješenja i akata; itd.

2. U toku godine primljen je 2.032 predmet sa 3.219 podbrojeva, što ukupno čini 5.251 akt. (Podaci prema djelovodnom protokolu.)

VIII. POSLOVI U UREDU

Uprkos veoma teškim uslovima smještaja, službenici Zavoda obavili su brojne stručne i administrativne poslove vezane za rad u uredu. Uz aktivno sudjelovanje na izradi elaborata, studija i programa za konzervatorske poslove, vršena je obrada prijava evidentiranih spomenika na terenu BiH-e u 1963. i 1964. godini (tako je samo u referatu za arheologiju pređeno oko 300 pristiglih prijava za arheološke spomenike, i traženi katastarski podaci za 150 registrovanih spomenika); dati odgovori na 124 pitanja Saveznog Sekretarijata za prosvjetu i kulturu o organizaciji i sadržajima službe zaštite spomenika kulture u BiH; izvršeni djelomični zahvati na sređivanju fototeke i kartoteke Zavoda (po brojevima i vrstama); sačinjeni elaborati na temu: »Uklapanje spomenika kulture u turizam (1964-1970)« sa određenim pokazateljima i tabelarnim pregledima (2 verzije) i »Stanje i problemi zaštite spomenika kulture u gradu Sarajevu«; provedene su potrebne konsultacije i dogovori u pravcu osnivanja prvog međurepubličkog nacionalnog parka na Orjenu; preduzete praktične mjere na zaštiti voda

od industrijskog zagađivanja (Neretva, Una, Unac, Bosna, Vrbas); izvršene odgovarajuće pripreme sa zainteresovanim faktorima za učešće na IV međunarodnom kongresu speleologa koji će se održati u Jugoslaviji septembra 1965. godine; stručnjaci Zavoda aktivno su učestvovali u diskusijama o Generalnom urbanističkom planu grada Sarajeva; znatno vrijeme provedeno je u održavanju kontakta i saradnje sa srodnim društvenim organizacijama i ustanovama (muzeji, zavodi u Mostaru i Čapljini, Fond za uređenje Baščaršije; Glavni odbor Saveza boraca SRBiH; Gradsko vijeće — Savjet za turizam; Turistički savez BiH i Turistički savez Sarajevo; rad u stručnim komisijama za spomenike arhitekture, arheologije, prirode i narodnooslobodilačkog rata) i društvenim organima Zavoda (5 sjednica Savjeta Zavoda), u komisijama: za izvoz predmeta spomeničke vrijednosti u inostranstvo, za popis inventara, revizionoj komisiji, Saveznoj i drugim komisijama za Dobrićevo i Arslanagića most, izvještaji, planovi, sastanci, sjednice, itd.

B. RADOVI FINANSIRANI IZ DRUGIH IZVORA

I. KONZERVATORSKI RADOVI

1. Manastirska crkva i pušnica u Dobrićevu

Nakon brojnih inicijativa i akcija koje je unazad nekoliko godina preduzimao u pokušajima da spasi spomeničke vrijednosti u bazenu rijeke Trebišnjice, ugrožene stvaranjem akumulacionog jezera za hidroenergetski sistem Grančarevo, Zavodu je najzad pošlo za rukom da u 1964. godini osigura od investitora potrebna sredstva (51,800.000 dinara) za prenos jednog od dva najvažnija objekta: crkve (arhitektura i živopis) i pušnice iz kompleksa zgrada manastira Dobrićevo.

Ovaj hitni, veoma važni i krupni zahvat, koji — po svojoj kompleksnosti i karakteru (istovremena intervencija na skidanju i prenošenju arhitekture i živopisa) predstavlja do danas jedan od najsloženijih operativnih zadataka koje je obavila stručna služba Zavoda, nužno je angažovao i u se uključio rad nekolicine naših stručnjaka koji su, uz vanjsku saradnju, uspješno, i u najvećem dijelu, obavili jedan krupan i složen zadatak, za koji je utrošen iznos od 36,500.000 dinara. Završna faza rada — postavljanje fresaka na zid (216 m²) obaviće se u 1965. godini.

Veliki i težak zadatak prenošenja dva arhitektonska objekta (na novu lokaciju udaljenu 8 km), skidanje širokih površina fresko-ciklusa i njegovo vraćanje na zid, primjeri su koji dokazuju da Zavod danas raspo-

laže stručnim snagama sa kojima može da preuzme na se organizaciju i najsloženijih praktičnih konzervatorskih zadataka i da ih, uspješno i na savremen način, rješava isključivo vlastitim snagama ili uz saradnju zavoda i drugih odgovarajućih ustanova u Jugoslaviji,

2. Aladža-džamija u Foči

Sredstvima od 2,000.000 dinara koja je odobrio Republički fond za unapređivanje kulturnih djelatnosti, izvršeni su, u protekloj godini, konzervatorsko-restauratorski zahvati na ornamentalnoj slikarskoj dekoraciji u unutrašnjem dijelu zgrade (prikupljena dokumentacija o prvobitnoj ornamentici — crtež, ornament, boja, malterna podloga, skinuto cca 8 m² stare ornamentike s malterom i to postavljeno na odgovarajuće ramove, skinut stari i postavljen novi malter, tonirana nova malterna podloga, crtežom izvedeni rekonstruisani ornament — s velikim kaligrafskim zapisom — i ukomponovani na odgovarajuća mjesta u tjemenu i donjim pojasevima kupole). Posao je izveden s najvećom ozbiljnošću i visoko kvalitetnim radom, pod uslovima najveće životne opasnosti (na visini od preko 20 m).

Nakon zahvata izvršenih u proteklih nekoliko godina kojima je riješen arhitektonski problem ovog

monumenta, u 1964. godini izvršena je prva faza rada na konzervaciji, restauraciji i rekonstrukciji slikarsko-skulptorske dekoracije objekta. U 1965. godini obaviće se druga faza ovih radova.

3. Stari grad Bobovac

Provedena je površinska konzervacija zidnog omotača s elementarnom sanacijom donžon-kule. Učešće Zavoda na izradi projekta i stručni nadzor kod izvođenja radova.

Sredstva: Fond za unapređivanje kulturnih djelatnosti SRBiH (1,000.000 din.) i SO Vareš (1,000.000 din.).

4. Stari grad Jajce

Izvršena je konzervacija i rekonstrukcija zapadnog zida starog grada na potezu od Medvjed-kule do citadele (glavnog portala). Na sjevernom zidu izvršen je djelomični popravak prsobrana iznad Papaz-kule i kule na Džikovcu i rekonstrukcija parternog dijela Papaz-kule sa rekonstrukcijom njenog ulaza i unutrašnjeg zida. Izgrađena je terasa unutrašnje strane kule na Džikovcu sa izradom stepenica i opločenjem gornje površine zida. Na zidu iznad Banjalučke kapije izvedena je potpuna rekonstrukcija prsobrana na dužini od 25 m, i drugi radovi.

Stručni nadzor ovog Zavoda.

Sredstva: 20,000.000 dinara (Savezni i Republički fond za unapređivanje kulturnih djelatnosti, i SO Jajce).

5. Stari grad Zvornik

Provedeni su obimni radovi na sanaciji teško oštećenog i zapuštenog, inače ogromnog priobalnog bedema u donjem dijelu grada, uz djelomičnu rekonstrukciju sjeverne, istočne i osmougaone kule, te potpunu rekonstrukciju njihove krovne konstrukcije i pokrova od šindre.

Organizacija i stručno rukovodstvo Zavoda.

Sredstva: 15,000.000 dinara (Savezni i Republički fond za unapređivanje kulturnih djelatnosti i SO Zvornik).

6. Čengića-kula u Ratajima

Provedena je samo djelomična konzervacija objekta (uklonjeni ruševni dijelovi zgrade, provedena površinska konzervacija i obrađen materijal za njegovu rekonstrukciju).

Organizaciju posla i rukovođenje radom imao je ovaj Zavod.

Sredstva: 10,000.000 dinara (Savezni i Republički fond za unapređivanje kulturnih djelatnosti i SO Foča).

7. Glavna kula počiteljske tvrđave

Definitivno su provedeni konzervacija i rekonstrukcija centralne kule, otvora krova, pokrivača, vrata i

prozora, uz rekonstrukciju glavnog ulaza i postavljanje željeznih vrata.

Stručna pomoć Zavoda oko projekta i nadzora.

Sredstva: 5,000.000 dinara (Savezni fond, SS Mostar i SO Čapljina).

8. Redžep-pašina kula u Žepi

Prema raspoloživim sredstvima provedena je djelomična konstruktivna sanacija i rekonstrukcija spomenika (rekonstrukcija pandantiva i kupole), i tako obezbijeđena samo fizička egzistencija spomenika kroz jedan duži period.

Sredstva: 1,900.000 dinara (Fond za unapređivanje kulturnih djelatnosti SRBiH i SO Rogatica).

9. Turbeta u dvorištu Gazi Husrev-begove džamije

Betoniranjem armirano-betonskog serklaža na mjestima dotrajalih atula, djelomičnom rekonstrukcijom zidova fasade, tambura i vijenaca, te izmjenom pokrivača od olovnog lima, izvršena je konstruktivna sanacija oba turbeta (16 st.), čije je stanje zahtijevalo hitnu spasavalačku intervenciju.

Stručno rukovođenje Zavoda.

Sredstva: 6,000.000 dinara (Fond za uređenje Bašarsije).

10. Ferhadija-džamija u Sarajevu

Zavod je preko svojih stručnjaka vršio nadzor nad poslovima konzervacije spomenika, na kome je provedena sanacija kupole, fasada, i obavljani pokrivački radovi.

Sredstva: 3,000.000 dinara (SO Centar Sarajevo).

11. Sinan-begova džamija u Čajniču

Veoma ograničena sredstva s kojima se raspolagalo za intervenciju na ovom objektu dopustila su samo da se nabavi olovni lim s namjerom da se izmijeni pokrivač krova, i izvrše pripreme za početak radova u 1965. godini.

Sredstva: Fond za unapređivanje kulturnih djelatnosti SRBiH i IVZ Čajniče.

12. Ranohrišćanska bazilika u Brezi

Završni radovi na konzervaciji objekta, uz stručni nadzor arheologa Zavoda.

Sredstva: SO Breza.

13. Pećina Vjetrenica

Nastavljeni su radovi na uređenju (komunikacije i rasvjeta) špilje za potrebe njene prezentacije javnosti.

Objekat otvoren za razgledanje 26. aprila 1964. godine.

II. OSTALI POSLOVI

1. Izvršeno je ekipno evidentiranje srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika — stećaka na širem području centralne Bosne (Bugojno, Busovača, Fojnica, Gornji Vakuf, Kiseljak, Kreševo, Travnik, Visoko, Vitez, Zavidovići).

Sredstva: 700.000 dinara (Republički savjet za naučni rad).

2. Referent za zaštitu spomenika NOR-a učestvovao je na poslovima istraživanja, proučavanja i rukovođenja određenim zadacima na pronalaženju i ispiti-

vanju masovnih grobnica u selu Donja Gradina — u kompleksu Jasenovačkog logora (trajanje djelatnosti: 75 dana).

Sredstva Predsjedništva Saveza udruženja boraca NOR-a SRBiH.

3. Za potrebe Gradskog vijeća sačinjen elaborat na temu »Valorizacija kulturno-istorijskih vrijednosti u turizmu«. Elaborat je unijet u program Savjetovanja o turizmu, koji je organizovala Stalna konferencija gradova, u Splitu, aprila 1964. godine. Na Savjetovanju učestvovao jedan službenik Zavoda.

4. Obavljena je prva faza pripremnih radova za izradu monografske studije na temu: »Jovan Bijelić« (put: Beograd—Zagreb—Novi Sad; Travnik—Bihać—Bos. Petrovac—Zagreb—Beograd).

Sredstva Fonda za unapređivanje kulturnih djelatnosti SRBiH.

5. Učešće konzervatora-tehničara Zavoda u komisijskom pregledu zidnih ornamenata na 4 džamije u Mosttru i Počitelju, ikona u Mostaru i Stocu, i starih slika u franjevačkim samostanima na Humcu i Lištici.

Sredstva Zavoda za zaštitu spomenika kulture Mostar.

6. Saradnja stručnjaka Zavoda na poslovima konzervacije (injektiranje i patiniranje) stećaka na nekropoli u Radimlji i njenog uređenja za potrebe javne prezentacije. Saradnja sa Zavodom u Mostaru.

Sredstva fonda za unapređivanje kulturnih djelatnosti SRBiH, SO Stolac i SS Mostar.

7. Komisijski uvid i restauracija zidnih slika u katedrali kupole medrese u Počitelju (radovi manjeg opsega).

Sredstva Zavoda za zaštitu spomenika kulture Čapljina.

8. Komisijski uvid i arhitektonsko snimanje objekata spomeničke vrijednosti ugroženih urbanizacijom (skidanje zaštite). Poslovi manjeg obima.

Troškovi: SO Zenica.

9. Sa referatom na temu »Pećina Vjetrenica i kraški fenomeni u BiH« učestvovao je predstavnik Zavoda u radu Međunarodnog speleološkog kongresa u Brnu. Sredstva Republičkog savjeta za kulturu.

10. Dva službenika Zavoda išli na sedmodnevno studijsko putovanje u Grčku sa svrhom posjete međunarodnoj izložbi »Vizantija i Evropa«.

Pomoć Republičkog savjeta za kulturu i Zavoda, i vlastita sredstva.

11. Sačinjen elaborat konzervacije Kuršumli-džamije u Maglaju, i nabavljen materijal za praktični zahvat na objektu.

Sredstva: 1.000.000 dinara (Fond za unapređivanje kulturnih djelatnosti SRBiH).

12. Pružena stručna pomoć na hortikulturnom uređenju starih muslimanskih grobnih nekropola na Kovačima i Alifakovcu.

Sredstva: SO Centar, Sarajevo.

13. Izvršeno geodetsko i arhitektonsko snimanje tvrđave u Bobovcu.

Sredstva: SO Vareš i Republički fond za unapređivanje kulturnih djelatnosti.

14. Izvršeno arhitektonsko snimanje deset stanbenih zgrada i više gospodarskih objekata u Vranduku. Sredstva: SO Zenica.

IZVJEŠTAJ O RADU ZAVODA U 1965. GODINI

I

OPŠTI DIO

Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH je ustanova u oblasti kulture organizovana na načelu društvenog upravljanja i samoupravljanja, koja vrši djelatnost od posebnog društvenog interesa.

Zavod je osnovan 1947. godine na osnovu Zakona o zaštiti spomenika kulture i prirodnih rijetkosti (Službeni list NR BiH«, br. 19/47), a zatim njegov status regulisan na osnovu Zakona o zaštiti spomenika kulture (»Službeni list NR BiH«, br. 17/60 i »Službeni list SR BiH« br 31/65). Upisan je u registar samostalnih ustanova kod NOO Centar — Sarajevo rješenjem broj 02-6-46194/1 od 24. XII 1962 (»Sužbeni list NR BiH« br. 2/63) a zatim ponovo u registar ustanova Okružnog privrednog suda u Sarajevu prema rješenju istog suda Fi br. 1188/65 od 27. XII 1965. g. (reg. list br. 172/I strana 11 registra).

Zavodom upravljaju Radna zajednica u funkciji Savjeta sa predstavnicima društvene zajednice, Upravni odbor i direktor.

Savjet i Upravni odbor Zavoda obnovljeni su i konstituisani 1960. i 1963. godine. Savjet se sastoji od svih članova radne zajednice i 11 predstavnika društvene zajednice, a Upravni odbor od 5 članova i 2 zamjenika. Zavod ima 25 članova radne zajednice.

Zavod ima organizacione propise: Statut, Rješenje o sistematizaciji radnih mjesta, Odluku o izboru Upravnog odbora i dr. Statut Zavoda u najnovijoj redakciji donesen je 18. XI 1965. g. i upućen na razmatranje Skupštini SR BiH.

U toku 1965. g. lični dohodak radnih ljudi Zavoda bio je regulisan po odredbama Zakona o javnim službenicima sve do 1. XII 1965. godine, kada su doneseni i stupili na snagu Pravilnik o formiranju ukupnih prihoda i o raspodjeli dohotka i Pravilnik o raspodjeli ličnog dohotka.

Zavod ima 25 radnika od toga: sa visokom stručnom spremom 12, sa višom stručnom spremom 2, sa srednjom stručnom spremom 8 i 3 tehnička radnika i to: 1 visokokvalifikovani radnik i 2 nekvalifikovane radnice.

Postoji potreba da se sistematizacija radnih mjesta popuni još i radnim mjestom šefa računovodstva pa je planirano popunjavanje ovog radnog mjesta od 1. IV 1966. godine.

U toku 1965. godine primljen je završni račun za 1964. g.

Zavod spada u ustanove koje ne vode svoje poslovne knjige po načelima dvojnog knjigovodstva. Svoju djelatnost i zadatke vrši na osnovu ugovora sa Republičkim sekretarijatom za obrazovanje i kulturu u visini predviđene dotacije iz budžeta SR BiH (44,926.000 dinara) koja je kao posebna stavka prihoda unesena u finansijski plan Zavoda, kao i na osnovu Plana rada Zavoda za 1965. godinu u granicama drugih ostvarenih prihoda u Finansijskom planu za 1965. god. i po posebnim akreditivima.

II

POSEBNI DIO

1. Prihodi Zavoda u 1965. godini bili su planirani na iznos od 67,705.969 dinara, a izvršeni su u iznosu od 71,351.946 dinara sa ostvarenim viškom od 3,641.977 dinara.

U ostvarenim ostalim prihodima sadržan je i iznos od 4,470.592 dinara koji je 29. XII 1965. godine prenesen sa ukinutog investicionog fonda na žiro račun za poslovni fond Zavoda.

Prihodi od 71,351.946 dinara sastoje se od:

— naknada za usluge	593.000.- din.
— ostalih prihoda	4,648.977.- "
— dotacija iz republičkog budžeta po ugovoru sa Republičkim sekretarijatom za obrazovanje i kulturu	44,926.000.- "
— dotacije iz opštinskih budžeta za Nacionalni park Orjen	1,000.000.- "

— sredstva društveno-političkih zajednica	3,790.000.- "
— viška prihoda nad rashodima iz ranijih godina	16,393.969.- "

2. Rashodi Zavoda u 1965. godini bili su planirani na iznos od 67,709.969 dinara, a izvršeni su u iznosu od 59,984.585 dinara, tj. manje za iznos od 7,725.384 dinara.

Izvršenje rashoda bilo je slijedeće:

a) Lični rashodi planirani su na iznos od 34,977.499 dinara, a izvršeni su u iznosu od 34,108.246 dinara tj. manje za iznos od 869.253 dinara. U stavci ličnih rashoda sadržan je redovan lični dohodak radnika zajedno sa doprinosima i honorarima vanjskih suradnika Zavoda.

Neto lični dohodak radnika koji je 1. I 1965. godine iznosio 1,184.625 dinara mjesečno bio je u toku 1965. godine povećavan više puta i to:

— Na ime povećanja položajnih plata stručnjaka svih ustanova iz oblasti kulture iz sredstava republičkog budžeta — 9,7%.

— Na ime povećanja položajnih plata radnika svih ustanova u oblasti kulture iz sredstava republičkog budžeta — 15%.

— Na ime uključanja odobrene novogodišnje nagrade u redovan lični dohodak radnika — 8%.

— Na ime povećanja ličnog dohotka radnika od 1. VIII 1965. u vezi sa novim privrednim mjerama — od 18 do 26%.

U vezi sa ovim podacima lični dohodak ustanovljen na dan 31. XII 1965. godine iznosio je 1,952.460 dinara mjesečno.

b) Operativni rashodi planirani su na iznos od 3,475.000 dinara a izvršeni u iznosu od 3,459.403 dinara tako da pokazuju uštedu od 15,600 dinara, iako je u toku godine došlo do znatnijeg poskupljenja materijala i usluga (osvjetljenje, voda, ogrev i dr.), čime se dokazuje da se je Zavod u svom materijalnom poslovanju rukovodio krajnjom štednjom.

c) Funkcionalni rashodi kretali su se u okviru predviđenih stavki finansijskog plana za 1965. godinu a isto tako u skladu sa zaključenim ugovorom o vršenju djelatnosti Zavoda.

Prema finansijskom planu za 1965. godinu funkcionalni rashodi bili su predviđeni u iznosu od 29,107.470 dinara, a izvršeni u iznosu od 22,266.936 dinara, tj. manje za iznos od 6,840.534 dinara. Ova razlika pretežno je nastala iz razloga što su namjenska sredstva za neke planirane poslove doznačena krajem 1965. godine tako da njihovo izvršenje dolazi u obzir u 1966. godini. Osim toga u ovoj razlici sadržan je i iznos od 1,710.083 dinara neutrošenih sredstava za funkcionalne rashode po ugovoru sa Republičkim sekretarijatom za obrazovanje i kulturu.

d) Neutrošena sredstva od 1,710.083 dinara prikazana su po stavkama u posebnom izvještaju o izvršenju zadataka i utrošenih sredstava po navedenom ugovoru. Ova neutrošena sredstva biće prenesena u 1966. godini i vodiće se izdvojeno od ostalih sredstava s tim da se ostatak neizvršenih poslova okonča. Na neizvršenje ovih poslova imala je znatnog uticaja i okolnost da su planirana sredstva iz dotacije bila najprije umanjena restrikcijom a zatim je restrikcija ukinuta, ali radi kratkoće vremena vraćena sredstva nisu se mogla naknadno utrošiti.

Napominjemo da su neki od navedenih poslova potpuno izvršeni a neki djelomično, ali ne i okončani. Pošto je režija koja otpada na ove poslove već utrošena na ime poskupljenja materijala i usluga u cjelokupnom poslovanju Zavoda kao i za povećane lične dohotke radnika u vezi sa novim privrednim mjerama, to će i preostali poslovi biti izvršeni u okviru tekućih režijskih troškova.

e) Investicioni rashodi planirani u iznosu od 150.000 dinara preneseni su u cjelini na Investicioni fond Zavoda.

3. Pored poslova koje je izvršio na osnovu ugovora sa republičkim organom, Zavod je izvršio i čitav niz poslova predviđenih planom rada Zavoda i pri tome koristio sredstva iz drugih izvora, a naročito iz republičkih fondova i fondova drugih društveno-političkih zajednica.

Za izvršenje svoje djelatnosti Zavod je koristio sredstva iz republičkih fondova i to:

a) Iz Republičkog fonda za unapređenje izdavačke djelatnosti iznos od 3,190.000 dinara i prenesena sredstva iz 1964. god. u iznosu od 852.648 dinara, svega 4,042.648 dinara. Od toga je utrošeno 1,180.693 dinara, tako da je ostalo neutrošeno 2,861.955 din. s time da će se obaveza izvršiti i sredstva utrošiti u 1966. godini.

b) Iz Republičkog fonda za naučni rad iznos od 600.000 dinara (od toga 300.000 din. iz republičkih sredstava SR Crne Gore) i prenesena sredstva iz 1964. godine u iznosu od 520.000 dinara, svega 1,120.000 dinara. Od toga je utrošeno 442.042 dinara tako da ostatak neutrošenih sredstava iznosi 677.958 dinara koji će se utrošiti u 1966. godini.

c) Iz Republičkog fonda za unapređivanje kulturnih djelatnosti iznos od 8,665.910 dinara sa učešćem opština u iznosu od 3,300.000 dinara, svega 11,965.910 dinara. Od toga je utrošeno 8,166.865 dinara tako da je ostalo neutrošeno 2,799.045 dinara. Veći dio radova je izvršen u toku 1965. godine a preostale obaveze prenesene su u 1966. godinu.

d) Iz Republičkog fonda za finansiranje investicija državnih organa i ustanova iznos od 1,079.145 dinara sa učešćem opštine Breza u iznosu od 1,000.000 dinara, svega 2,079.145 dinara. Obaveza je izvršena u cjelini.

Napominjemo da veći dio neutrošenih sredstava iz navedenih fondova nije utrošen iz razloga što su odobrena sredstva bila kasno doznačena, tako da se predviđeni zadaci nisu mogli okončati do kraja 1965. godine.

Sredstva pod c) i d) dostavljena su na žiro račun Investicionog fonda Zavoda pa su i korištena iz ovog fonda, a ostatak neutrošenih sredstava prenesen u Poslovni fond.

e) Po osnovu posebnih akreditiva Zavod je koristio i druga investiciona sredstva za izvršenje konzervatorskih radova na 12 objekata u iznosu od 43,000.000 dinara.

4. Iz izloženog pregleda vidi se da je finansijski plan Zavoda izvršen sa prihodom od 71,351.946 dinara i rashodom od 59,984.585 dinara iz čega proizlazi razlika od 11,367.361 dinar. Ovim viškom pokrивaju se namjenska sredstva za neizvršene obaveze u iznosu od 10,466.778 dinara i prema tome ostaje iznos od 900.583 dinara kao višak prihoda nad rashodima koji se raspodjeljuje prema Pravilniku o formiranju ukupnih prihoda i o raspodjeli dohotka. U prilogu Odluka radne zajednice od 27. I 1966. o raspoređivanju viška prihoda nad rashodima.

5. U toku 1965. godine Zavod je imao samo jedan fond — Investicioni fond, koji je od 29. XII 1965. ukinut i prerastao u Poslovni fond Zavoda. Od 1. I 1966. godine obrazovani su Rezervni fond i Fond zajedničke potrošnje u koji će priticati sredstva nakon utvrđenog završnog računa za 1965. godinu.

Investicioni fond imao je prihod u iznosu od 14,838.864 dinara i investicioni rashod od 10,368.272 dinara, te iznos od 4,470.592 dinara prenesen u Poslovni fond, koliko je i ostalo na dan 31. XII 1965. godine.

6. Stanje finansijskog poslovanja Zavoda saglasno je sa stanjem žiro-računa Zavoda br. 1011-3-58 koji se vodi kod Službe društvenog knjigovodstva pri Komunalnoj banci.

Saldo žiro-računa u banci na dan 31. XII 1965. godine iznosi 14,367.361 dinara a saldo završnog računa 11,367.361 din. Razlika od 3,000.000 dinara je dotacija Zavoda za 1966. godinu koja je doznačena na kraju mjeseca, tako da nije provedena u zaduženje računovodstva.

7. Iz zapisnika o popisu imovine i inventara Zavoda utvrđeno je da je na dan 31. decembra 1965. godine vrijednost inventara iznosila 23,714.022 dinara i vrijednost potrošnog materijala 722.810 dinara, svega 24,436.832 dinara.

Od značajnijeg inventara Zavod je u toku 1965. godine nabavio: 1 projektor »Malimat« (102.600 din.), mašinu za obrezivanje slika (44.600 din), fotoaparati »Jascika« (88.000 din), fotoaparati »Flexaret VI« (52.000 din), 3 stolna reflektora (10.500 din), 4 vitrine za biblioteku (124.000 din) i električnu grijalicu »Tobi« (9.200 din).

Prilikom popisa imovine i inventara na dan 31. XII 1965. godine izvršen je propisani otpis inventara u iznosu od 1,152.151 dinara.

8. Nove privredne mjere uticale su pozitivno na poslovanje Zavoda. U novim uslovima poslovanje je bilo racionalnije i kvalitetnije, a članovi radne zajednice bili su više aktivirani na izvršavanju zadataka, što se odrazilo i u rezultatima rada. Ovom uspješnom

poslovanju Zavoda doprinijeli su i povećani dohoci članova radne zajednice koji su se mogli ostvariti uglavnom iz vlastitih izvora, izuzev uvećanja dotacije od 15% koja je dodijeljena u ovu svrhu. Ovo je još više došlo do izražaja u toku priprema za prelaz na raspodjelu ličnog dohotka prema radu, a naročito od 1. XII 1965. g. stupanjem na snagu Pravilnika o raspodjeli ličnih dohodaka.

III

ZAKLJUČAK

Iz pregleda cjelokupnog rada može se zaključiti da je u toku čitave 1965. godine Zavod bio u punoj mjeri angažovan na izvršavanju brojnih zadataka koji su izvršavani ne samo u okviru ugovornog odnosa zaključenog sa nadležnim republičkim organom nego i na osnovu raznih drugih aranžmana finansiranih iz drugih izvora. Svi navedeni poslovi na kojima je Zavod bio angažovan spadaju u poslove iz njegove redovne djelatnosti.

Poslovanje Zavoda je bilo naročito otežano vrlo nepovoljnim smještajem u svega 3 sobe Zemaljskog muzeja i jednoj montažnoj baraci, pa su stoga postignuti uspjesi još značajniji. Stoga se ukazuje neophodna po-

treba da se što prije dodijele prostorije za odgovarajući smještaj Zavoda. To je ujedno i uslov za kompletiranje opreme i popunjavanje potrebnih radnih mjesta u cilju uspješnijeg poslovanja Zavoda.

U Zavodu još nije riješeno stambeno pitanje svih stručnih radnika Zavoda a u toku 1965. godine je putem Zavoda dodijeljen samo jedan stan stručnjaku-konzervatoru.

Zavod je u toku 1965. godine uspješno saradivao sa drugim srodnim ustanovama a posebno sa Zavodom za zaštitu spomenika kulture AP Vojvodine i Jugoslovenskim institutom za zaštitu spomenika kulture, kao i sa Društvom konzervatora Jugoslavije.

SEдамSTOGODIŠNJICA SOPOČANA

Manastirska crkva u Sopoćanima, zadužbina kralja Uroša I, sina Stefana Prvovjenčanog i unuka Stefana Nemanje, podignuta 1265. god. u divnom zelenom pejzažu kod izvora Raške, nedaleko prestonice Rasa, zauzima jedno od najistaknutijih mjesta u skupini arhitektonskih objekata raške škole, a spada među najznačajnije spomenike srednjovjekovnog srpskog crkvenog graditeljstva uopšte.

Još veću vrijednost imaju freske ove crkve. Po svim svojim osobinama one ne samo da predstavljaju najveći domet srpskog srednjovjekovnog slikarstva nego znače i vrhunac vizantijskog slikarstva uopšte. Svojom monumentalnošću, antičkom ozbiljnošću i mirnoćom, a izvanredno skladnim i ujednačenim koloritom, i pored okolnosti da su preko 200 g. bile otkrivene i izložene djelovanju atmosferilija, one i danas snažno djeluju na posjetioce i izazivaju sve veće interesovanje i divljenje svjetske naučne i kulturne javnosti.

Inicijativom i saradnjom pozvanih društvenih faktora dostojno je obilježena 700-godišnjica postanka Sopoćana. U organizaciji posebnog Odbora za proslavu ovoga jubileja, pod predsjedništvom književnika i naučnog radnika Milorada Panića-Surepa, najprije je, 11. septembra 1965. g. u Novom Pazaru održana svečana akademija, uz prisustvo uglednih zvanica iz redova naučnih i društveno-političkih radnika čitave zemlje, na kojoj je, pored stručnog referata akademika Svetozara Radojčića, izveden seriozan i visokokvalitetan umjetnički program u kome su učestvovali književnici, hor beogradskih madrigalista i hor Učiteljske škole iz Novog Pazara.

U vremenu od 18. do 25. septembra 1965. g. održan je simpozijum posvećen Sopoćanima, u kojemu je s referatima učestvovalo osam istaknutih stručnjaka iz Francuske, Grčke, Bugarske, Sovjetskog Saveza i Amerike, te trinaest također uglednih domaćih stručnjaka. Kako je široko i cjelovito zahvaćen problem Sopoćana i na kojemu je nivou bio ovaj simpozijum, najbolje se vidi po temama i njihovim autorima:

— A. Grabar, L'art du XIIIe siècle: problèmes et méthodes d'investigation.

— S. Radojčić, Sopoćani en l'art européen du XIIIe siècle.

— M. Chatzidakis, Peintures murales du XIIIe siècle en Grèce.

— A. Hyngopoulos, Les icones du XIIIe siècle en Grèce.

— D. T. Rice, Paintings of XIIIe Century in the Church of Hagia Sophia at Trebizond.

— A. Bank, Grečeskie rukopisi XIII veka o hramišćah SSSR.

— S. Ćirković, La Serbie au XIIIe siècle.

— V. Đurić, La peinture, murale serbe du XIIIe siècle.

— I. Dujčev, La littérature des Slaves méridionaux au XIIIe siècle et ses rapports avec la littérature byzantine.

— P. Mijović, Les personifications des sept péchés mortels dans le Jugement dernier à Sopoćani.

— S. Petković, The Iconographical Program of the Wall Paintings in the Exonarthex of Sopoćani.

— G. Subotić, Sur le relation de la littérature de Domentian et de la peinture du XIIIe siècle.

— V. Korać, L'architecture byzantine du XIIIe siècle.

— J. Maksimović, La sculpture byzantine du XIIIe siècle.

— S. Dufrenne, L'enrichissement du programme iconographique dans les églises byzantines du XIIIe siècle.

— A. Stojaković, La conception de l'espace défini par l'architecture peinte dans la peinture murale serbe du XIIIe siècle.

— G. Babić, Chapelles latérales des églises serbes du XIIIe siècle et leur décor peint.

— P. Miljković-Pepek, Contribution aux recherches du développement de la peinture du XIIIe siècle en Macédoine.

— T. Velmaus, Les valeurs affectives dans la peinture murale byzantine au XIIIe siècle et la manière de les représenter.

— B. Radojković, Les arts mineurs du XIIIe siècle en Serbie.

— R. Ljubinković, L'Histoire de Joseph dans la peinture murale de Sopoćani.

Simpozijum se održavao dijelom u modernim i lijepim prostorijama Doma kulture u Novom Pazaru a dijelom u Turističkom domu u Sopoćanima, koji je prije nekoliko godina podignut u stilu stambenih zgrada raškog kraja.

U okviru programa simpozijuma učesnici su kolektivno posjetili važnije spomenike kulture u ovom dijelu Srbije: crkvu sv. Petra i Altun-alem džamiju u Novom Pazaru, crkvu Đurđeve Stubove kod Novog Pazara, zatim crkve Gradac, Studenicu, Žiču, Ravanicu, Manasiju i Arilje.

U vezi sa sedamstogodišnjicom Odbor za proslavu izdao je monografiju »Sedam stotina godina Sopoćana« sa 20 stranica teksta velikog formata, zatim sa 16 velikih fotosa u bakrotisku i 4 obična fotosa koji su dati preko čitavih stranica, te sa 3 tehnička crteža i 1 kartom Srbije u doba kralja Uroša. U tekstovnom dijelu dati su slijedeći prilozi: M. Panić-Surep, Svetlost Sopoćana; Sima Ćirković, Srbija kralja Uroša I; Aleksandar Deroko, Arhitektura Sopoćana; Svetozar Radojčić, Slikarstvo Sopoćana. Svojim sadržajem i tehničkom opremom ova monografija je značajan doprinos velikom uspjehu proslave.

Povodom ove 700-godišnjice u Beogradu je u organizaciji Galerije fresaka, na dan 25. septembra, otvorena izložba »Srpsko zidno slikarstvo XIII v.« na kojoj su izložene kopije najpoznatijih djela te vrste iz Mileševa, Sopoćana, Studenice i Morače.

Po ozbiljnosti organizacije a posebno po naučnoj visini simpozijuma, kao i svim drugim osobinama, može se reći da je proslava sedamstogodišnjice Sopoćana potpuno odgovarala velikom značaju kulturno-umjetničke vrijednosti samoga sopoćanskog djela i sama po sebi bila prvorazredan datum naše savremene kulture.

S. Bešliagić

IZLOŽBA IRANSKIH MINIJATURA,

Sarajevo, 27. XI — 15. XII 1964.

Posredstvom Komisije za kulturne veze sa inostranstvom priredena je, koncem 1964. g., u Umjetničkoj galeriji u Sarajevu izložba iranskih minijatura. Ova umjetnička vrsta u Perziji, kao i u mnogim drugim zemljama Azije, zauzima posebno mjesto u razvoju likovne umjetnosti. Glavninu ekspozicije od 164 eksponata sačinjavale su minijature nastale koncem XVI i početkom XVII vijeka, dakle u periodu vladavine dinastije Sefevida koji predstavlja drugo zlatno doba perzijskog minijaturnog slikarstva — doba raskoši iranskih šahova koji jašu na svojim oklopnim, u svili i srebru, na perzijskim i arapskim atovima, na okićenim slonovima i kamilama. Sve su to divni slikarski prizori, tako jasno istaknuti u ovim minijaturama, ali i na isto tako lijepim njihovim tepisima, ispunjenim dopadljivim uzorcima, bojama skladnih odnosa, čudnim kombinacijama plodne ljudske mašte, sve u okviru veličanstvene prirode.

Normalno da ova divna i plodna stvaralačka aktivnost, koja je i do danas zadržala duboke korijene u djelima perzijskih likovnih umjetnika, nije mogla ostati zatvorena unutar nacionalnih granica, već je svoje plodonosno zračenje prenijela u mnoge zemlje Azije, obogaćujući umjetničku baštinu tih naroda. Prije svega naroda indijskog potkontinenta. Tome je doprinijela i jedna istorijska okolnost. U XI vijeku, naime, Indija je okupirana od strane haznavitskog sultana. Nakon vojske došli su arhitekti i slikari koji su svojom djelatnošću znatno uticali na dotadašnji stil indijske likovne umjetnosti. Tako se javio novi indo-islamski umjetnički stil koji se iscrpljuje pretežno u oblasti arhitekture, u džamijama i grobnicama, u vanredno bogatim dekoracijama enterijera, u umjetničkom zanatstvu, i osobito u minijaturnom slikarstvu. Blagotvorni njegov uticaj dopro je i na tlo jugoslavenskih naroda, pa i kod nas u Bosnu i Hercegovinu, u koju počinju da pristižu islamski iluminirani rukopisi od XV st. i kroz čitav period turske uprave u ovim krajevima. A gotovo svaki takav sačuvani primjerak, koji je ranije predstavljao omiljeni rekvizit muslimanskih plemićkih obitelji, danas već predstavlja galerijsku vrijednost (Astrološki

spis iz Orijentalnog instituta, Hafizov divan u Gazi-Husrefbegovoj biblioteci, i dr.), važan faktor u jugoslavenskom likovnom nasljeđu.

Minijature koje smo vidjeli u Sarajevu, a za čije je prikazivanje domaća javnost ispoljila osobito interesovanje, izabrane su bez pretenzija organizatora da dadnu liniju razvoja ove umjetnosti u njenom istorijskom vidu, ili da predstave škole, stilove i djela značajnijih slikarskih individualnosti. Izložba je jednostavno zbir većeg broja vrijednih ostvarenja i kao takva treba da pruži posjetiocima stvaran i kompletan užitak za oko koji smo mogli doživjeti u njihovom nadasve svježem i prijatnom koloritu, u vedroj životnoj radosti, bogatstvu mašte, u prostodušnoj naraciji koja zapanjuje neposrednošću i koja dira naša čula. Sve minijature su majstorske kreacije, remek-djela slikarske vještine majstora kompozicije i crteža, nadahnute improvizacije.

Ono što treba posebno istaći je činjenica da sve te slike imaju profanu sadržinu, što je uslovljeno islamskim shvatanjima koja strogo zabranjuju likovnu interpretaciju religioznih motiva. Liberalniji šiiti prihvatili su tu zabranu, ali su ipak, za razliku od ortodoksnijih sunnita, otvorenih očiju posmatrali život oko sebe i likovno ga tumačili. Scene iz lova, borbe i rata (sl. 2, 4, 6, 68), ljubavne epizode (sl. 25, 46, 71), poljske scene (sl. 3, 10), prikazi životinja iz mašte (sl. 79), portreti naučnika i pjesnika (sl. 14, 22, 23), običnih ljudi, žena i muškaraca, kao i vladajućih kanova (sl. 15, 16, 19-21, 24, 30, 67, 72, 83-85, 107-113), raskošne palače i vrtovi (97, 98, 103, 105, 106, 114, 116-120), listovi iz poznatog rukopisa »Jusuf i Zulejka« i iz »Kavaranamehoveg manuskripta«, teme su ovog za oko dopadljivog i likovno zrelog slikarstva.

U svakom slučaju jedna poučna i instruktivna likovna manifestacija koja je pomogla obogaćenju naše predstave i znanja o umjetnosti daleke Perzije.

Dr. S. T!HIC

SARAJEVO, ilustrovano monografsko izdanje. Izdalo novinsko-izdavačko preduzeće »Zadrugar«, Sarajevo, 1965. g. (strana 178).

U povodu dvadesetogodišnjice oslobođenja mjesta štampana je reprezentativna fotomonografija Sarajeva koja treba da posluži kao »skroman doprinos naporima da se od zaborava otrgnu trenuci nastajanja i trajanja glavnog grada SR Bosne i Hercegovine, a posebno njegovog nezadrživog dvadesetogodišnjeg rasta na krilima slobode i socijalističkog razvitka«.

Knjiga je djelo dužih i ozbiljnih priprema većeg broja saradnika koji su svoje organizovane napore usmjerili na osiguranje takvih tekstualnih priloga i fotomaterijala koji će, komponovani u logičnom slijedu i sažetoj formi, dati preglednu, u sebi zaokruženu predstavu života i rasta ovog mjesta, čija je razvojna linija imala tako buran i zavojit tok. Po onome što sada imamo pred sobom ne može se reći da se u toj namjeri nije uspjelo. Jer u ukupnosti svojoj knjiga pruža osnovna data o mjestu, dovoljna da udovolje radoznalosti onih koji dolaze i navraćaju u njeg. Ona je dala i nešto više: bogatim izborom tehnički izvrsno uspjelih fotosa sa dosada često nepoznatim motivima, ona je otkrila brojne nove vrijednosti ovog grada, čiju sliku, čini nam se, do danas nismo sagledali do kraja, niti upoznali sve dimenzije zadirujućeg mu rasta, sagledali mogućnosti njegovog razvoja.

Sveska je podijeljena u dva osnovna dijela: tekstualni i ilustrativni (fotoreprodukcije). Tekstualni sadrži četiri poglavlja. U prvom su dati: predgovor (autor Vaso Radić), uvodna riječ (Rodoljub Čolaković) i esej Ive Andrića pod naslovom: »Pogled na Sarajevo«. Drugo je posvećeno razmatranju istorije mjesta sve tamo od osnutka i prvih početaka rasta do završetka drugog svjetskog rata, i oslobođenja 6. aprila 1945. g. Saradnici su: dr Esad Pašalić (Praistorijsko i antičko doba), dr Hazim Šabanović (Postanak i prošlost Sarajeva pod turskom vlašću), dr Hamdija Kapidžić (Sarajevo za vrijeme austrougarske vladavine) i Nisim Albahari (period »Između dva rata«, i od »1941—1945«). U trećem poglavlju tretiran je privredni i društveni razvoj. Saradnici: Vaso Radić (Dvadeset godina slobodnog Sarajeva), Mladen Pjaca (Industrijalizacija i industrijska proizvodnja, i Gradevinarstvo), Mirko Levinger (Trgovina), Nedim Filipović (Stari zanati), Ahmed Tafro (Zanatstvo danas; Ugostiteljstvo; Turizam), Hamid Dizdar (Komunalni objekti), inž. Jahiel Finci (Stanovanje i stambeni standard), dr Sveto Teofanović (Zdravstvena služba grada) i Aco Černjavski (Socijalna zaštita). Četvrto, posljednje poglavlje posvećeno je razmatranju oblasti prosvjete, nauke, kulture i umjetnosti. Saradnici su: Mira Meštrović (Školstvo i vanškolske ustanove), inž. Aleksandar Trumić (Univerzitet, visoko školstvo), Milan Uzelać (Centar studentskog života), dr Vaso Butozan (Naučno-istraživački rad), inž. Husref Redžić (Arhitektura i urbanizam), dr Alojz Benac (Muzeji i galerije), Šefik Bešlić (Spomenici kulture), Mitar Papić (Biblioteke), Risto Trifković (Književno Sarajevo), Vlajko Ubavić (Pozorišni život), Aco Štaka (Razvoj filma), Smail Tihic (Likovno stvaralaštvo), Cvjetko Rihtman (Muzika), Hajrudin Mehmedbašić (Sredstva informacija), Zorica Janjić (Neka folklorna obilježja),

Dževad Dautović (Kulturno-umjetnička društva), Bogdan Maksimović (Fizička kultura i sport), inž. Viktor Ržehak (Prirodne ljepote Sarajeva i okoline).

Drugu stranu ove knjige čini, rekli smo, širok registar veoma uspjelih foto-snimaka, kompletiranih tako da pružaju jednu zaista zaokruženu predstavu ovog grada, sa njegovim prirodnim ljepotama, arhitektonskim i urbanističkim nasljedom, kulturnim, istorijskim i umjetničkim vrijednostima i pregledom radnih i kreativnih uspjeha njegovih žitelja. Prirodno je da je i fond spomenika kulture, bez kojega bi, inače, svaki pokušaj predstave Sarajeva bio štur i anemičan, dostojno i u širem izboru prezentiran. I tako je na skupinu od oko 180 foto-ilustracija (sa 9 kolor-reprodukcija) svaka šesta slika otpala na prikaz spomenika kulture svih kulturno-istorijskih razdoblja i umjetničkih vrsta, ne računajući ovamo i objekte koji se pojavljuju u panoramnim pregledima grada. Navedena okolnost upućuje na konstataciju da knjiga može da posluži i kao veoma korisno i efikasno sredstvo za propagandu i popularizaciju spomeničkog inventara glavnog grada SR Bosne i Hercegovine, kako u zemlji tako i u inostranstvu (objašnjenja uz fotografije data su, osim na srpsko-hrvatskom, i na ruskom, engleskom, francuskom i njemačkom jeziku).

Dr. S. TIHIĆ

»BOSNA I HERCEGOVINA — ZNAMENITOSTI I LEPOTE«. Izdavač »Književne novine«, Beograd, 1965, str. 504.

Knjiga predstavlja drugo izdanje prije četiri godine izašle edicije »Lepote i znamenitosti Bosne i Hercegovine« kojoj smo u IX svesku ovog Godišnjaka posvetili dug i iscrpan komentar. Za razliku na to, prvo, izdanje, koje je značilo neuspjeh izdavača jer je publikacija u potpunosti promašila svrhu i, tako, predstavljala krupan minus u našoj poslijeratnoj publicističkoj praksi, organizatori, svjesni tog propusta, potrudili su se da te nedostatke uklone i novoj knjizi dadu pečat studiozno pripremljenog rada. Prema onome što sada imamo pred sobom ne može se reći da u tome nisu uspjeli, iako nepotpuno jer grešaka još ima, posebno u drugom dijelu knjige obrađenom pod nazivom »Pregled pojedinih mesta«. Ovo najvjerojatnije zbog razloga što su, u nedostatku novih priloga, kod opisa pojedinih mjesta ponovljeni, ili tek nešto ispravljani, tekstovi iz prvog izdanja knjige, ili su se pak izdavači služili tekstovima sa terena koji su često nepotpuni, odnosno, u kojima su pojedina tumačenja netačna. Uzmimo za primjer samo mjesto Busovača. Greške koje smo naveli u kritičkom prikazu objavljenom u IX svesci »Naših starina« (str. 217-218) i ovog su puta doslovno ponovljene. Takvih slučajeva ima na još nekoliko mjesta.

Greške u prvom dijelu, koji obrađuje opšte prilike i karakteristike bosansko-hercegovačkog područja u geografskom, istorijskom, etnografskom i umjetničkom aspektu, uočljive su na gotovo svim mjestima gdje je redakcija vršila sažimanje tekstova, mada su česte i

greške u tumačenju pojedinih naziva koje su nastale vjerovatno kod preloma u štampi a i zbog rđavog ili površno provedenog lektorisanja. Ipak, u cjelini uzevši, novo izdanje knjige »Bosna i Hercegovina — znamenitosti i lepote« znači kvalitetno novu vrijednost u odnosu na prvi pokušaj koji je bio rukovoden isključivo komercijalnim razlozima. Ovdje je, međutim, taj aspekt stvari osjetno ublažen pa je i razumljivo zašto su se sada redaktori trudili da kod opisa svakog mjesta daju onaj i onoliki prostor koliko bi bilo potrebno u srazmjeri prema značenju naselja danas, prepletu kulturno-istorijskih događaja vezanih za njegovo postojanje i ulogu koju ono može da ima u turističkom prometu našeg vremena. I u tom pogledu, naravno, ni ovog puta nije sve provedeno sa mjerom koja bi to najadekvatnije mogla izraziti, ali je, treba posebno istaći, u odnosu na prvo izdanje zaista napravljeno osjetno poboljšanje.

U svemu, moglo bi se reći, knjiga znači neosporan napredak u odnosu na prvo izdanje. Takva, i pored svih ovako sumarno naznačenih grešaka i propusta, ona objektivno i sa uspjehom može da udovolji osnovnoj namjeni: da neobavještenom čitaocu, turistima i đacima, na dostupan način pruži podatke o istoriji, kulturno-istorijskom nasljeđu, geografskim i drugim vrijednostima bosansko-hercegovačkog područja. Ona, jednostavno, može da služi kao praktičan priručnik za sve one koji dolaze u ove krajeve i interesuju se za njihovu prošlost i sadašnjost, život naših ljudi i ljepote predjela kroz koje prolaze. Na koncu, može da pomogne i za potrebe zavičajne nastave.

Prvi dio knjige obuhvatio je slijedeća poglavlja: geografski položaj, klima, hidrografija, prirodne lje-

pote (planine Bosne i Hercegovine, nacionalni parkovi, prirodni rezervati, sedrena područja i vodopadi, jezera, pećine, ponori, klisure, spomenici prirode), banjska i klimatska lječilišta, stanovništvo, saobraćaj (drumski i željeznički), arheološka nalazišta, istorija (srednji vijek, period turske uprave, austrougarski okupacioni period), stećci, srednjovjekovni i turski gradovi, katolički manastiri, i hramovi, pravoslavne crkve i manastiri, kulturno-istorijsko nasljeđe turskog doba, poglavlja o spomenicima NOR-a, o savremenoj likovnoj umjetnosti, i muzejima i galerijama.

U drugom dijelu dat je opis 90 mjesta sa prosječno 1-3 stranice teksta, izuzev Sarajeva koje je obrađeno na deset strana.

Na pripremi prvog dijela knjige sudjelovali su stručnjaci odgovarajućih specijalnosti (Pavao Anđelić, Gjuro Basler, Šefik Bešlić, dr Jovan Milićević, Esad Prolić, ing. Viktor Ržehak, dr Hazim Šabanović, Smail Tihjić, Mehmed Mujezinović, i dr.).

Knjiga »Bosna i Hercegovina — lepote i znamenitosti« ilustrovana je većim brojem kvalitetnih i dosta spretno izabranih fotografija. Naročito mjesto među njima dato je prikazu značajnijih vrijednosti kulturno-istorijskog nasljeđa Bosne i Hercegovine, kao što je i uopšte dat širok prostor za tekstove namijenjene obradi spomenika kulture i prirode ovog regiona. Iz navedenih razloga ova publikacija može da posluži kao korisno i efikasno sredstvo popularizacije spomenika materijalne kulture našeg republičkog područja.

Dr S. Tihjić